Г94

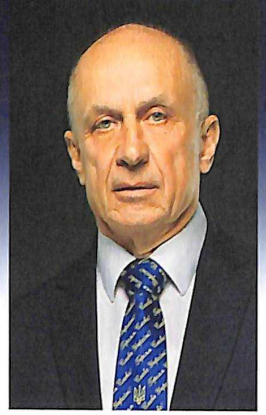

Борис Іванович ГУМЕНЮК, професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних студій Українського Державного Університету імені Михайла Драгоманова, Надзвичайний та Повноважний Посол України, Заслужений діяч науки і техніки України. Наукові інтереси: міжнародні відносини, зовнішня політика, дипломатія, питання регіональної та глобальної безпеки.

Андрій Юрійович МАРТИНОВ, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. Основна сфера наукових інтересів: історія міжнародних відносин та зовнішньої політики України, історія Німеччини XX--XXI ст., історія європейської інтеграції, історична соціологія. Член редакційних колегій наукових журналів «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Європейські історичні студії», «Проблеми всесвітньої історії». Експерт «Інституту інтермаріум».

ФУТУРОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

2025
Г 94

Б. Гуменюк
А. Мартинов

ФУТУРОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

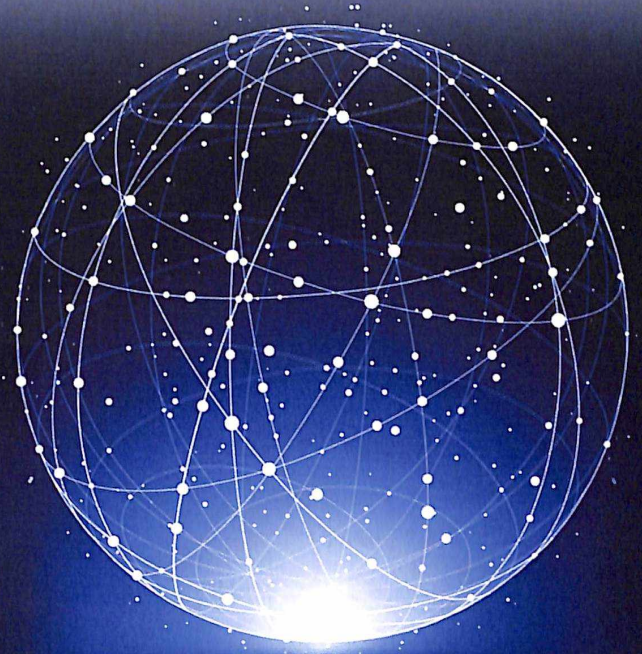

Український Державний Університет імені Михайла Драгоманова

Борис Гуменюк
Андрій Мартинов

ФУТУРОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

НБ НПУ імені М.П. Драгоманова

200060715

Київ
2025
УКРАЇНСЬКІ ПРОПІЛЕЇ

НБ УДУ
імені Михайла Драгоманова
Читал.-ний зал №2

УДК 327:001.18](02)

У монографії розглядаються проблеми методології, теорії та практики прогнозування розвитку постмодерної системи міжнародних відносин у трьох часових вимірах: короткотерміновому, середньостроковому, довготривалому. Основою методологічного підходу є сценарні прогнози.

Проаналізовані основні підходи до теорії і практики футурології. Висвітлені основні сценарії розвитку Європейського Союзу, США, Китаю, Індії, Японії, Росії, України, Африки, Латинської Америки, Південно-Східної Азії, мусульманського світу, Арктики та Антарктики. Окреслені підходи до типології конфліктів майбутнього. Сценарії є гіпотетичними інтелектуальними конструктами, які побудовані на основі інформації з відкритих джерел. Запропоновані сценарії можуть використовуватись в організації стратегічних ігор як ще одного інструменту прогнозування. Монографія розрахована на тих, хто цікавиться минулим, сучасним і майбутнім міжнародних відносин.

Рецензенти:
Е. А. Афонін — доктор соціологічних наук, професор.
С. В. Віднянський — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор.
А. І. Кудряченко — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор.

Затверджено до друку вченою радою
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(протокол №... від ... 2025 р.).

Видання здійснено за підтримки
Генеральної дирекції іноземних представництв

ISBN 978-617-7407-62-0

© Гуменюк Б. І., Мартинов А. Ю., 2025
© Урбанська С. Г., художнє оформлення, 2025
© Видавництво «Українські пропілеї», 2025

Зміст

Передмова 4
Вступ 9
Розділ 1. Дотеоретична аксіоматизація 26
Розділ 2. Теоретико-методологічні проблеми футурології міжнародних відносин 45
Розділ 3. США: між імперською і глобалістською стратегіями 70
Розділ 4. Сценарії розвитку Європейського Союзу 86
Розділ 5. Китай: гегемон, або Лідер товариства спільної долі 129
Розділ 6. Індія: повернення в історичний процес, або Заглиблення в нірвану 146
Розділ 7. Японія: від стагфляції до зони спільного процвітання 174
Розділ 8. Південно-Східна Азія та Австралія 184
Розділ 9. Африка як поле глобальної конкуренції 194
Розділ 10. Латинська Америка у стратегічному глухому куті 207
Розділ 11. Близький Схід і Центральна Азія: між халіфатом і реформами 225
Розділ 12. Україна і «Постросія» 260
Розділ 13. Арктика і Антарктика 278
Розділ 14. Типологія конфліктів майбутнього 296
Висновки, сценарії, тенденції **338**
Іменний покажчик **360**

ПЕРЕДМОВА

Широкому читацькому загалові, а ми навряд чи знайдемо таких людей, яких не цікавить майбутнє, пропонується навчальний посібник «Футурологія міжнародних відносин». Післямовою для книги буде омріяне майбутнє, тому дозволю собі висловити попередні міркування з цього приводу. В 1960-і рр. популярними були науково-фантастичні романи, всілякі технічні та соціальні утопії. Але текст, який пропонується читачам та студентам, написаний у класичній європейській соціально-гуманістичній традиції та підіймає великий пласт знань щодо майбутнього. Чим більш непевним є майбутнє, тим значнішим є інтерес до нього.

XX ст., здається, підтвердило непрогнозованість майбутнього. Людство не дочекалося повної та остаточної перемоги жодного із «великих вчень». Лібералізм після перемоги над комунізмом пішов шляхом самозаперечення. Іншим фактором, який заважає розвиткові теорії (а отже і практики прогнозування), є небажання бачити різні альтернативні сценарії розвитку. Марксизм проголошував невідворотність історії з її «класовим вироком» експлуататорським класам. Лібералізм, якщо ми згадаємо Ф. Фукуяму, передчасно оголосив після перемоги над марксизмом «кінець історії». Тріада «минуле — сучасне — майбутнє» була замінена на тріаду «традиційне — модерне — постмодерне». Тож часто бачимо конфлікт модерну й постмодерну з історією загалом. Внаслідок цього ступінь відкритості майбутньому сучасної людини майже дорівнює закритості цієї ж людини урокам історії. Модерн вибудовує картину майбутнього на наївній впевненості, що уроки історії належать тільки минулому. Людина традиційна несвідомо розуміла циклічність більшості соціальних процесів, які відбуваються, що суперечить ідеї лінійного і навіть «спірального» прогресу. Формаційно-прогресистська картина світу надає значення виключно фазовим часовим відмінностям розвитку. Натомість відкидаються відмінності між країнами, локальними цивілізаціями та цілими суспільними формаціями. Тільки у другій половині XX ст. (А. Тойнбі, С. Гантінгтон) з точки зору цивілізаційної підійшли до розуміння дихотомії Схід — Захід, Північ — Південь, тобто до розуміння важливості континуума «простір — час». Нагадаємо, що Мартін Гайдеггер стверджував, що під поняттям «час» він розуміє не послідовність зміни Зараз одного за іншим. Простір — час це не відстань між двома пунктами, а відкритість у взаємовпливі того, що настало, того, що здійснюється, та теперішнього. Модерн покликаний долати простір за допомогою фізичного подолання інструментами

техніки швидкості та символічного подолання швидкістю інформаційного обміну та комунікації.

Час автори запропонованої увазі читача книги розглядають передусім як політичну категорію, що задає «програму» різним вимірам людського буття. Водночас варто розуміти, що політика є стохастичним «виробництвом» історії, адже кінцеві результати задуманого «проекту» часто протилежні початковим задумам.

Глобалізація переплела долі народів і країн, посилила вплив зовнішніх факторів на національний розвиток. Сучасний світ глобальний в сенсі взаємозалежності народів, але він менш глобальний у готовності до спільних дій, розумінні важливості партнерської кооперації зусиль заради розв'язання світових і регіональних проблем. Автори слушно підкреслюють, що сучасні міжнародні відносини є драмою перерозподілу влади і ресурсів у глобальному масштабі. Зростання правого й лівого популізму засвідчує спробу повернення відмінностей між зовнішньою і внутрішньою політикою, під якою розуміється повернення до державного регулювання різних сфер суспільного буття.

Гарантоване «приємне» майбутнє (те, що зветься телеологією історії, яка нібито має кінцеву мету: в традиції світових релігій це Апокаліпсис і перехід цивілізації в нову фазу, або у розумінні техно-утопій штучного інтелекту перехід до трансгуманізму, що є симбіозом біологічного і машинного «кібер-людства») важливо мати, що в європейській традиції забезпечує гегельянсько-марксистський підхід до майбутнього. Автори закликають прогнозувати не абстрактне майбутнє, визначене телеологією історії, а ангажоване щодо нас майбутнє, яке стосується кожного із нас.

Аналізуючи міжнародні відносини, ми стикаємося зі складністю, непевністю, стохастичністю, втратою класичних причинно-наслідкових зв'язків, що особливо «розмиваються» в перехідні історичні епохи, одну з яких людство зараз і переживає. Тому важливо, що автори наголошують на обмеженнях прогнозування. Адже будь-який перелік «початкових умов» або причин, які ми фіксуємо для висновку стосовно майбутніх наслідків, завжди обмежений. Одні й ті самі причини можуть інспірувати різні наслідки, що підтверджується можливістю багатьох варіантів розвитку подій у точках біфуркації. Багато соціальних процесів пов'язані між собою не причинно-наслідковими зв'язками, а відносинами доповнюваності. Вони ніби існують у паралельних соціальних просторах (наприклад, Штучний Інтелект і фізична соціальна реальність). Класичні ієрархії, такі як причина — наслідок, сутність — явище, «розмиваються» у нерівноважних соціальних станах, коли причина і наслідок, сутність і явище можуть мінятись місцями, а незначні

події здатні інспірувати непропорційно потужні ефекти (так званий ефект помаху крила метелика). Між причинами та очікуваними наслідками наявне поле невизначеності. Це і є майбутнє, яке не детерміноване, не закрите, а відкрите. Тому автори «Футурології міжнародних відносин» ведуть мову про сценарії — ймовірні траєкторії розвитку подій.

Постмодерн в інформаційному просторі створив традицію негайних реплік, різноманітність і однакова цінність яких їх взаємно нейтралізує. Однак інформаційна революція створила єдиний комунікативний простір. Але внаслідок цього місце феноменології буття посіла феноменологія комунікації. Сьогодні завдяки штучному інтелектові існує ілюзія, що «всі все знають». Здається, логічний спосіб аргументації поступається «інсайту». Дедалі більше стає тих, хто продукує інформацію, і все менше тих, хто її чує й розуміє. Складається нова ієрархія не на основі національно-державної належності, а на засадах технічної оснащеності.

Інтелектуальна ситуація постмодерну створила «інтелектуальну традицію», коли «великі наративи» начебто втрачають свою актуальність. А разом із ними розмиваються світоглядні підходи до минулого, сучасного і майбутнього. Утім, не лише без осмислення минулого людина не може адекватно діяти в сучасному, але і без проектного бачення майбутнього це також неможливо. Тож автори поставили амбітну мету побудувати різні сценарні моделі аналізу міжнародних відносин на декількох рівнях: глобальному, регіональному і національно-державному.

У навчальному посібнику розглядаються проблеми методології, теорії й практики прогнозування розвитку постмодерної системи міжнародних відносин у трьох часових вимірах: короткотерміновому, середньостроковому, довготривалому. Основою методологічного підходу є сценарні прогнози. Фактично посібник у вітчизняній науковій та викладацькій традиціях закладає засади футурології міжнародних відносин як навчальної дисципліни. Причому апріорі цей напрямок є міждисциплінарним, ґрунтується на класичних теоріях міжнародних відносин та дистанціюється від ціннісних (оптимістичних — песимістичних — реалістичних) оцінок. Мова йде про різні ступені вірогідності розвитку тих чи інших сценаріїв.

Проаналізовані основні підходи до теорії і практики футурології. Розробка прогнозних сценаріїв передбачає: 1) аналіз та вибір головних чинників, що впливають на ситуацію; 2) висунення гіпотез щодо ймовірних фаз еволюції вибраних чинників на 5, 10 та 15 років; 3) зіставлення визначених чинників та висунення на цій підставі низки гіпотез про ймовірні майбутні ситуації; 4) створення показників ймовірності тих чи інших запропонованих

раніше сценаріїв; 5) класифікація сценаріїв розвитку подій за критерієм їхньої ймовірності (висока, середня, низька). Зрозуміло, що в міру віддаленості від умовної точки сучасності тенденції змінюються залежно від факторів, які проявляються поступово.

У 1965 р. А. Тоффлер запровадив у науковий обіг новий термін «футурошок», яким пояснювався стрес та дезорієнтація, що виникають у людей, котрих піддано занадто великій кількості змін за дуже короткий час. На початку 80-х рр. XX ст. особливої популярності набув термін глобалізація — як характеристика радикального прискорення змін планетарного масштабу, які відбуваються у всіх сферах буття. Звичайно, ще з часу виникнення соціології як науки, тобто з XIX ст., вчені вели мову про єдиний світовий простір, створений цивілізацією ринкового обміну. При цьому історики звертали увагу на об'єктивні соціально-економічні та культурно-політичні процеси. Наприклад, поява ткацького станка в Англії призвела до розорення мільйонів ткачів в Індії, а Велика французька революція власне відкрила сучасну історичну епоху. Водночас, мегасоціальним агентом цих змін виступала західна цивілізація, яка через механізми колоніального панування знищувала прояви до розвитку капіталізму у традиційних локальних цивілізаціях. Зокрема, це стосується інноваційних технологій, володіння якими по суті є перепусткою до постіндустріальної цивілізації. Тому, говорячи про сучасний етап розвитку глобальних тенденцій, більшість науковців погоджуються з думкою, що з кожною новою зміною виникає потреба у нових знаннях.

Автори висвітлили основні сценарії розвитку Європейського Союзу, США, Китаю, Індії, Японії, Росії, України, Африки, Латинської Америки, Південно-Східної Азії, мусульманського світу, Арктики та Антарктики. Висвітлені підходи до типології конфліктів майбутнього. Сценарії є гіпотетичними інтелектуальними конструктами, які побудовані на основі інформації з відкритих джерел. Запропоновані сценарії можуть використовуватися в організації стратегічних ігор як ще одного інструменту прогнозування. Такий підхід важливий не лише для загального світоглядного бачення майбутнього, він має вагоме епістемологічне значення для викладацької діяльності та для практичної дипломатичної роботи.

Текст навчального посібника є діалогічним та стимулює пізнавальну діяльність. Професор соціології Паризького університету Жан Бодрійяр, наприклад, визнавав, що в процесі глобалізації відхід від демократії і нерівність будуть наростати в міру загострення демографічних проблем. Досі традиційні протиріччя вирішувалися через світові кризи. Нинішня ситуація в перспективі може створити ідеальні умови для світової революції, якщо не

буде створено іншого механізму перерозподілу ресурсів. Зазначимо, що самосвідомість епохи модерну спиралася на досягнення економіки та класичної соціології, котрі пропагували цінності єдиного універсального прогресу для всього людства. Самосвідомість же постмодерну ідентифікується на принципах культурної антропології та етнології, тобто наук, які наголошують на неоднорідності соціокультурного поля людства. Подібні методологічні засади дають підстави заперечувати ідею суспільного прогресу як плоду діяльності всього людства. Тим самим руйнуються засади соціокультурного проекту Просвітництва, пов'язані зі створенням єдиного Великого простору та єдиного вектора Великого історичного часу. Навпаки, акцент робиться на різноманітності соціокультурних просторів, чий розвиток позбавлений спільного сенсу.

Автори слушно наголошують на тому, що треба пам'ятати про стохастичність, тобто непрогнозованість зовнішніх впливів на розвиток системи. Особливо слід звертати увагу на нестабільність перехідних форм. У читача може виникнути запитання: як ми можемо знати майбутнє, якщо немає надійних знань про сучасне? Звичайно, можна бути песимістами і залишатися на такій агностичній позиції, заперечуючи можливість пізнання взагалі. Але автори навчального посібника пропонують відкриту до творчості систему знань, яка спонукає до роздумів, а отже до більш раціональних рішень, покликаних принаймні радикально не погіршити очікуване майбутнє.

АНДРУЩЕНКО В. П.,
Ректор Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова,
Член-кореспондент НАН України, академік НАПН України,
доктор філософських наук, професор

Вступ

Те, що є, давно вже було, а те, що має бути, уже є.
Екклезіаст 3:15

Найкращий спосіб передбачити майбутнє — це створити його.
Омар Хайям

Я не прогнозую майбутнє, краще прогнозувати минуле.
В. Черчилль

Вітчизняні дослідники теорії міжнародних відносин М. Мальський і М. Мацях нагадали, що «у сучасній науці немає єдиної думки про те, які саме наукові дисципліни безпосередньо вивчають міжнародні відносини, що насамперед пов'язано зі складністю їх дефініювання як суспільного явища»[1]. У 2020 р. відомий вітчизняний дипломат С. Корсунський писав, що «майбутнє треба конструювати ще зі вчора, і для того, щоб воно здійснилося, спочатку треба його помислити»[2]. Інакше є ризики залишитись у футуро-архаїці.

Популісти різних ідеологічних відтінків намагаються виконати мрію Фауста і «зупинити чудову мить» сучасного. Але минуле неодмінно наступає. На думку Г. Кіссінджера, цифрові технології інформаційного суспільства інспірували ситуацію, коли «зовнішня політика перебуває під загрозою перетворитися на підрозділ внутрішньої політики, а не залишатися вправою з творення майбутнього». Внаслідок цього є ризики того, що «дипломатія перетворюється на жести, що орієнтуються на пристрасті, тоді пошук врівноваження ризиків поступається місцем перевірці меж можливого»[3]. В політичному просторі неможливим є те, що неможливо за законами фізики.

Апофеозом утопічного прогнозування став бестселер Нормана Ейнджелла 1910 р. «Велика ілюзія». Автор доводив, що дедалі більша економічна взаємозалежність європейських держав робить війну неприйнятно витратною. Але у серпні 1914 р. Європа поринула в «Другу Тридцятирічну війну», яка закінчилася тільки 2 вересня 1945 року.

[1] Мальський М., Мацях М. Теорія міжнародних відносин. — К., 2003. — С. 11.

[2] Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. — Х., 2020. — С. 8.

[3] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025. — С. 356.

Австралійський військовий експерт Девід Кілкаллен досить точно описав причини посилення популізму після пандемії коронавірусу. Зокрема, «з боку пересічних громадян ми побачили лавину розчарування в елітах, експертах та інституціях усіх типів у всьому світі. Цензура про побічні ефекти та ефективність вакцин показала брак зацікавленості урядів у підтримці масового споживання. Лицемірство чиновників не сприяє любові суспільства до влади»[4].

В історії немає детермінації: якщо так, то події будуть розвиватися тільки наступним чином. Є поняття контингентність — це те, що не є випадковим, але не є й наперед заданим. Майбутнє — завжди відкрита можливість. Теоретики міжнародних відносин не мають єдиної думки щодо параметрів формування «нового світового порядку». Американський політолог Дж. Мершаймер тлумачить зазначений порядок як обмежено багатополярний[5]. Інші наголошують на непрогнозованій хаотизації міжнародних відносин, внаслідок якої потенційні полюси сили нейтралізують один одного.

Футурологія *(від лат. Futurum — майбутнє і грецького logos — вчення)* — наука про майбутнє. В есе 1971 р. «Чи має футурологія майбутнє?» футуролог Р. Нісбет писав: «ідея футурології в тому, що майбутнє приховане в сучасному точно так, як сучасне колись було приховане в минулому». Футурологія має справу з відомим незвіданим. Існує також невідоме незвідане. Г. Кіссінджер зазначав: «Те, що насправді сталося, часто менш важливе, ніж те, що таким вважають»[6]. Образ майбутнього дуже важливий для розуміння тенденцій, які впливають на сучасні міжнародні відносини. Банальністю є згода більшості теоретиків міжнародних відносин щодо хаотичної природи того, що традиційно називається «міжнародними відносинами». Так само більшість дослідників згодна з тим, що ключовими суб'єктами міжнародних відносин є національні держави і локальні цивілізації. Різні національні держави і цивілізації живуть у неоднакових історичних часах. У різних часах навіть з суто формальної точки зору, зважаючи на соціальну згоду щодо «календарів» та «ер» початку відліку часу. Християни ведуть відлік часу від Різдва Христового, тобто у них 2025 рік. Дата китайського нового року залежить від місячних циклів. Початок китайського нового року припадає на другий молодик після зимового сонцестояння. Тому у китайців 2025 рік — це 4723-ій. Мусульманський календар також місячний і веде відлік від Хіджри,

[4] Кілкаллен Д. Дракони і змії. Еволюція ворогів Заходу та майбутні загрози. — К., 2024. — С. 9.

[5] John Mearsheimer: New World Order? US, China & Russia in the New Great Power Rivalry. URL: https://www.youtube.com/watch?v=zHA_EBmcKb4

[6] Макмастер Г. Поля битв. — К., 2024. — С. 29.

переселення Мухаммеда із Мекки до Медини 622 року. Тому 2025-й у мусульман 1447 рік Хіджри. У ортодоксальних юдеїв 2025 рік — це 5786 рік від створення світу. Буддисти мають свою еру відліку: смерть Будди. Тому у них 2025 рік це 2568-й. Індуїсти ведуть відлік від Самватської ери, тому у них не 2025-й, а 1947 рік.

Глобалізація уніфікувала календарі до універсального цивільного календаря, який де факто є григоріанським, тобто християнським календарем. Однак це не виключає факту нерівномірного історичного розвитку різних національних держав і цивілізацій. Хтось уже живе у постмодерні, хтось у до-модерні, хтось у модерні. Чергові «перехідні часи» роблять поширеним міленіалізм — релігійну концепцію в авраамічних релігіях (християнство, іслам, юдаїзм) — щодо встановлення Царства Божого на землі в кінці історії після апокаліптичних потрясінь, як прогнозує Апокаліпсис від Іоанна Богослова. Об'єктивно це зближує футурологію з метафізикою.

Помилковим буде припущення, що безперервності часу відповідає безперервність змін або безперервність подій. Можна досліджувати майбутнє чогось певного. Прогнозування відрізняється від передбачення. Передбачення має справу з подіями, вони сконцентровані на рішеннях. Прогнозувати можна історичні тенденції. Чим значніше у часі віддаляється прогноз, тим більшим стає масштаб помилок, адже збільшується амплітуда відхилень. Політичне прогнозування ще менш точне порівняно з демографічним або економічним. Обставини не завжди складаються за законами логіки.

Майбутнє може розглядатись як бажане, прогнозоване (таке, що його можна уявити), проектоване (те, в яке ми вкладаємо наші зусилля). Історичність надає смисл майбутньому. Суспільство живе сьогоднішнім днем без критичного самопізнання. Разом із здатністю ставити цілі на багато поколінь вперед (хіба що КНР цим займається) втрачається смисл майбутнього. Бувають прогнози, які самі собою збуваються. «Чорний лебідь» не прогнозована подія, яка змінює хід подій. «Сірий гіпопотам» — це теоретично очікувана подія, до якої, попри це, ніхто не готувався. «Велика стратегія» це функція бачення, вміння дивитися далі в часі та просторі, ніж ворог. Процес прогнозування не є природним. Ми можемо жити лише в теперішньому, що є підґрунтям для нашої свідомості, а наші суб'єктивні досвід і бажання звужують рамки нашого бачення.

Американський лінгвіст Ноам Чомскі, дуже популярний теоретик серед радикальних лівих, пропагував ідею того, що всі проблеми світу кореняться в колоніалізмі й капіталістичному імперіалізмі. Наприклад, Ф. Енгельс розглядав кальвіністську догму про визначення долі людини апріорі як віддзер-

калення безглуздості й непрорахованості капіталістичної конкурентної боротьби. Це «WOUK» радикально ліва ліберально-прогресистська ідеологія «пробудження». Абсолютне добро в майбутньому. Працює метанаратив віктимізації з боку західних колоніалістів. Нагадаємо, що на початку 1970-х років у середовищі лівих американських професорів (Дерек Белл, Алан Фріман, Кімберлі Креншоу та ін., які спираються на ідеї соціального конструктивізму й ставлять оповідь над доказами) та захисників громадянських прав було сформовано так звану «критичну расову теорію» (англ. critical race theory), що розглядає расові протиріччя не тільки як забобони, а й як комбінацію факторів соціально-економічних і культурних, внаслідок чого білі отримують преференції[7]. Адепти згаданої теорії критикують будь-який історичний канон, який складається з праць і символів, створених білими мертвими чоловіками. У цьому сенсі перемога 5 листопада 2024 р. 47-го президента США Д. Трампа стала ідеологічною контрреволюцією не лише в євроатлантичному цивілізаційному ареалі, а й у глобальному масштабі.

Іслам перетворився на ідеологію нового «світового пролетаріату» у розумінні А. Тойнбі[8]. Ліберальна концепція націоналізму в XX ст. стимулювала появу турецького, курдського, арабського, перського націоналізмів, які руйнують політичну єдність мусульманської цивілізації. Мислителі критичної расової теорії ганили лібералізм за близькі зв'язки з колоніалізмом і європейським домінуванням над небілими народами[9].

Політичними супротивниками критичної расової теорії є європейські скептики та американські ультраправі. Історично значимі політичні події, такі як вибори президента США у листопаді 2024 р. і вибори нового складу Європарламенту у червні 2024 р., актуалізували проблеми присутності ідей та суспільних настроїв європейського скептицизму та антиамериканізму в публічному політичному просторі ЄС і США. Якщо в країнах Європейського Союзу під поняттям європейський скептицизм розуміється негативне ставлення до процесу європейської інтеграції та його функціонального результату у вигляді Євросоюзу, то у США переважно в ультраконсервативних колах під європейським скептицизмом мається на увазі критичне ставлення до ЄС як уособлення проекту ліберальної демократії. Констатація «кризи ліберальної демократії» є передумовою для проявів антиамериканських настроїв у Європі, а також європейських скептичних позицій як у Європі, так і в США. Цікаво, що антиамериканізм як ідеологічна установка присутня не тільки у європейських

[7] Richard Delgado, Jean Stefancic. Critical race theory. — New York, 2001. — P. 56.

[8] Arnold J. Toynbee. War and Civilization. From a Study of History. — London, 1950. — P. 112.

[9] Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. — К., 2023. — С. 73.

ультралівих політичних колах, а й у європейських ультраправих політичних колах. Натомість у США, як це не парадоксально, ідеологеми антиамериканізму яскраво проявили себе у русі «чорношкірі мають право жити» (Black live matters — BLM). Теоретично можна було б стверджувати, що це не має значення, а ці ідеологеми посідають маргінальні позиції. Але європейський скептицизм та антиамериканізм активно використовуються пропагандою РФ і КНР як ознаки нібито неминучої кризи «колективного Заходу» та «закономірного переходу» до багатополярного світу, в якому західні демократії не матимуть вирішального значення для подальшого розвитку. Тривалий час здавалося, що популізм — типове явище для бідних держав зі слабкими демократичними традиціями та нерозвинутими громадянськими інститутами. На початку XXI ст. стало зрозуміло, що популізм явище демократичне. Нерідко популістські лідери стають диктаторами, але свою відомість і народну любов вони завойовують демократичними методами, об'єднуючи навколо себе різні соціальні групи заради міфічної боротьби за справедливість. Анархія міжнародних відносин за умов руйнування міжнародного права стає «війною всіх проти всіх». Анархія це фактична відсутність ієрархії суб'єктів міжнародних відносин, коли нові мережеві зв'язки формуються вкрай уповільнено.

Існують конспірологічні версії тлумачення тенденцій, які впливають на майбутнє. Проекти відрізняються образом майбутнього і шляхами, які ведуть до нього. Наприклад, умовному «Плану Соломона» понад 3000 років. Це фракція ессеїв. Образ майбутнього у вигляді «тисячоліття суботи царство народу святого» це фарисеї (сіоністи). У цьому випадку гроші це інструмент творення майбутнього, а не мета. Старі гроші — золото — це гроші чорних (аристократів), за яким «Банк Ватикану». Нафтовий долар — гроші «синіх» (буржуазії). Нові гроші — криптовалюта — гроші нового креативного класу. Китай і США мають конкуруючі проекти нового валютного світу. Каббалісти зробили ставку на Китай і передали під його охорону золото. Ватикан продукує смисли, оформлені у матеріальній формі. Китайська традиція форму підпорядковує ритуалові, а смисл залишає прихованим. Цикли китайської історії: хаос, мале процвітання, велике єднання. Однак до великого єднання можна не перейти й знову звалитися в хаос. За теорією «Книги змін», увесь світовий процес — це чергування ситуацій, створених взаємодією та боротьбою сил світла й темряви, напруги та податливості, і кожна з таких ситуацій символічно показується одним із цих знаків, яких у «Книзі змін» усього 64, що охоплюють процес виникнення, буття та зникнення[10]. Кожна гексаграма — то символ тієї чи іншої життєвої ситуації, що розгортається в часі.

[10] І-Цзін. Книга змін. — Х., 2018. — С. 7.

Жак Атталі (1943 р. н.) у книзі «Коротка історія майбутнього» (2006 р.) *першу хвилю майбутнього* пов'язав із кризою американської імперії. Він поставив перед собою фундаментальні доленосні запитаннями: чи можна керувати світовим хаосом; чи можливий мир на Близькому Сході; чи оволодіє Іран ядерною зброєю; чи перейдуть Пакистан та Єгипет на позиції радикального ісламізму; чи можливі нові форми диктатур на основі нових технологій; чи змінюватиметься клімат; чи можлива нова етика?

На думку цього автора, ключовим завданням для конкуруючих суб'єктів міжнародних відносин залишається контроль над різноманітними суспільними меншинами, комунікаціями, джерелами сировини та ринками збуту товарів. Ж. Атталі прогнозував після 2025 р. занепад долара США. За його даними до 2060 р. ВВП КНР та Індії становитиме 50% світового ВВП. Авторитарні режими не можуть тривалий час протистояти добробуту. Відбуватиметься комерціалізація часу людей для споживання добровільних або нав'язаних послуг. Час існування брендів скоротиться. Знання треба буде постійно оновлювати, аби залишатися на ринку праці. На пенсію йтимуть після 70 років. Будуть розмиті межі між роботою, розвагами та навчанням. Транспорт стане місцем життя, аби залишатися на ринку праці. Відбуватиметься перехід від купівлі житла до його доступної оренди. Страхування і розваги розвиватимуться, щоб забути про маргінальне соціальне становище колишнього середнього класу. Середній клас багатих держав — це вищий клас бідних держав. Підприємства і держави організовуватимуться навколо захисту безпеки і розваг. До 2030 р. «роботи» будуть виконувати хатню роботу. Стрімко відбуватиметься старіння населення та урбанізація. До 2035 р. прогнозується подвоєння попиту на сировину. До 2100 р. клімат потеплішає ще на 6 градусів. Стихійні лиха збільшать фінансові збитки. Технологічний спад та дефіцит часу, який витрачається на транспорт, погіршать загальну якість життя. Рентабельність капіталу штучно збільшують за рахунок збільшення вартості активів.

Друга хвиля майбутнього за Ж. Атталі пов'язана зі створенням Поліцентричної системи. США втомилися від глобальної влади та створили загрозу збройного конфлікту на своїй території. Австралія — центр майбутнього. Потужні держави цього періоду: Японія, Китай, Індія, Росія, Індонезія, Корея, Австралія, Канада, ПАР, Бразилія, Мексика. На підйомі будуть Аргентина, Іран, В'єтнам, Малайзія, Філіппіни, Венесуела, Особлива роль: Ірландія, Норвегія, Об'єднані Арабські Емірати, Сінгапур, Ізраїль.

Третя хвиля майбутнього за Ж. Атталі орієнтовно триватиме до 2050 р., коли виникне торговельний майданчик без «центральної» держави. Відбуватиметься заміна держави гіпернаглядом і самоконтролем. Нанотехнології в тілі людини проявлять себе до 2035 року. В гіперімперії трансгуманізм забезпечить абсолютну комерціалізацію часу. Підприємства «кочівники» будуть поза національними кордонами. Господарі гіперімперії — це «гіперкочівники». Розваги розвиватимуться від масового комерційного спорту до суспільства загального спектаклю. Бідність не зникне, так само як епідемії та дефіцит води.

Четверта хвиля майбутнього за Ж. Атталі настане, коли держави розпадуться, і їх замінить гіперімперія. Це буде Ринок без демократії. Китай захопить Тайвань. Іран претендуватиме на управління арабами. Армії піратів намагатимуться контролювати комерційні комунікації. Виникне критична коаліція проти США. Християн стане менше за мусульман. Іслам, а не ринок дає солідарність, милосердя, гідність, сподівання на рай. Війни виграють ті, хто володітиме новою зброєю і берегтиме солдатів. «Роботи» — безпосередні учасники бойових дій. Ядерна зброя, крім традиційного «ядерного клубу» (США, Британія, Франція, РФ, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль) буде у таких держав: Іран, Туреччина, Єгипет, Індонезія, Австралія, Бразилія, Саудівська Аравія. Точитимуться війни за дефіцитні ресурси — нафту і воду. Триватимуть прикордонні війни від Близького Сходу до Африки. Домінуватимуть також війни за сфери впливу. Війни піратів із осілим населенням також стануть реальністю. Гіперконфлікт без законів війни та арбітрів.

П'ята хвиля майбутнього за Ж. Атталі: гіпердемократія. Біди — найкращий провідник змін. Наслідком стане трансгуманізм і соціальна організація на чолі з жінками. Інститути гіпердемократії забезпечать планетарну рівновагу ринку й демократії. Інститут у соціологічному сенсі — комплексний набір моделей поведінки, що включає регуляторні, нормотворчі, культурно-когнітивні елементи, які разом із асоційованими видами діяльності й ресурсів забезпечують стабільність і змістовність соціального життя[11].

Футурологія безпосередньо пов'язана з військовою стратегією. Тактичні військові відомості стосуються того, чим наразі займається потенційний супротивник. Стратегічна інформація має дати відповідь на питання, що планує потенційний супротивник. Внаслідок втрати здатності до стратегічного мислення втрачається сенс візії майбутнього, як і здатність встановлювати цілі на багато поколінь вперед. Американський експерт з кібернетичної безпеки Б. Б'юкенен констатував: «Сполучені Штати та їхні союзники більше не можуть як раніше домінувати в цій сфері. Нищівні кібератаки та витоки інформації загострюють запеклу боротьбу між державами. Кібернетичні атаки

[11] Jacques Attali. A Brief of History of the Future. — Paris, 2006. — P. 100–110.

стали фактором низької інтенсивності, але невід'ємною частиною геополітичної конкуренції»[12]. Автор порівнював міжнародні відносини з грою у покер із високими ставками, де «сигналізувати означає достовірно натякнути, які у вас карти, намагаючись вплинути на те, як інша сторона розіграє свої карти». Натомість «формувати середовище — це змінити хід гри на власну користь, підтасувати колоду або вкрасти карту суперника»[13]. Ключовим елементом майстерних геополітичних сигналів є здатність ретельно відміряти дози насильства, супроводжуючи їх погрозами, що буде продовження.

Американський мозковий центр «RAND Corporation» після Другої світової війни зайнявся моніторингом, аналізом і прогнозуванням на стратегічному рівні[14]. Провідними тенденціями методології прогнозування були підходи «традиціоналістів» і «модерністів». «Традиціоналісти» опираються на «політичний реалізм» Г. Моргентау, який наголошує на боротьбі держав за владу. В основі цієї боротьби лежать національні інтереси та сила. «Модерністи» наголошують на важливості міждисциплінарного підходу з точки зору аналізу емпіричних фактів[15]. Норвезький дослідник Йоахім Галтунг пропонував досліджувати мир як альтернативу війні[16]. Осмислення уроків Другої світової війни, особливо після молодіжних бунтів 1968 р., сприяло формуванню так званого «постгероїчного суспільства», яке боїться людських втрат і прагне будь-що їх уникнути. Це природно для стабільних мирних часів, коли здавалося, що не потрібні ні запаси звичайних видів зброї, ні масові призовні армії. Дж. Мершаймер пропонує описувати світову політику мовою реальних інтересів. Сценарний прогноз — то фактично дискурс про бажання і можливості. Завдання футурології полягають у формуванні образу майбутнього, який диференціюється на світові проекти та їхні стратегії. Наразі здається, що тільки Китай має дієву стратегію на 40–50 років наперед. Захід замість політичного реалізму знову занурився у політичну теологію. Неможливо одночасно мати глобалізацію, демократію і суверенітет. Від чогось треба відмовитися[17].

[12] Б'юкенен Б. Хакери і держави. Кібервійни як нові реалії сучасної геополітики. — К., 2024. — С. 10.

[13] Там само. — С. 11.

[14] Research and Development. URL: https://www.rand.org/

[15] Source of Conflict in the 21st Century. Regional Futures and US Strategy / Editor Zalmay Khalilzad. —Rand, 1998.

[16] Johan Galtung. Violence, Peace and Peace Research. https://www2.kobe-u.ac.jp/~alexroni/IPD%202015%20readings/IPD%202015_7/Galtung_Violence,%20Peace,%20and%20Peace%20Research.pdf

[17] John J. Mearcheimer. The Great Delusion. Liberal Dreams and International Realities. — London, 2019. — P. 88.

Майбутнє можна розглядати як конкуренцію світових проектів. Ватикан після смерті Папи Франциска зіштовхнувся з конкуренцією ФРН, Франції, Британії, послабленням позицій католицизму в Європі, внаслідок чого найбільші католицькі громади існують в Латинській Америці та Африці. Світ ісламу розглядає ситуацію на Близькому Сході як есхатологічну «битву кінця». Немає образу перемоги Росії в новому світовому порядку. Червоний інтернаціонал «співтовариство єдиної долі людства» будує Китай. Світ ісламу будує Світовий Халіфат. Євреї дому Якова мають «план Соломона» та сподіваються пасти людство. Ліберали реалізують проект трансгуманізм. Взаємодія світових проектів — це війна смислів, конкуренція сукупної могутності. Маємо справу з «неовестфальським світом» хаосу, будь-яка держава покладається на саму себе, що схоже на європейську систему держав XVIII–XIX ст.[18]

Існує стратегічний прогноз щодо створення нового світового порядку до 2035–2045 рр. Флуктуації ситуації перешкоджають точності прогнозу. Треба бути толерантним до невизначеності. Суб'єктивний стандарт інформації передбачає, що в акті прийняття раціонального рішення суб'єкт має знати не тільки «середньостатистичне», а й те, що пов'язане зі специфікою його інтересів. Австрійський філософ Людвіг Вітгенштайн писав: «Якщо під вічністю розуміють не нескінченну тривалість часу, а безчасовість, то живе вічно той, хто живе в сучасності»[19]. У соціальних процесах можливе все, що можливе фізично. Ігнорування історичного методу призводить до спотворення уявлень про розвиток.

Образ майбутнього завжди має важливе значення для життя суспільства. В 1932 р. був опублікований роман утопія Олдоса Гакслі «Який чудесний світ новий!», котрий дав прогноз тенденціям на століття вперед. Він спрогнозував клонування стандартизованих чоловіків і жінок шаблонними партіями шляхом позатілесного розмноження. Епсілони біороботи, що не потребують людського інтелекту. Гіпнопедія як інструмент інтелектуальної освіти. Десять контролерів-резидентів, які творять альянс Світових контролерів. Вибирати треба було між Світовим контролем та руїною. Етика обмеженого споживання. Центр і Дикунська резервація. Автор визначив Дикунську резервацію як місце, що через несприятливі кліматичні чи геологічні умови або ж через нестачу природних ресурсів не вартувало цивілізаційних витрат[20].

Стратегічні сценарії — це спосіб мислення про стратегію як про історію, розказану в майбутньому часі. Найближчий час поняття відносне: людський, істо-

[18] Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. — К., 2025. — С. 358.

[19] Вітгенштайн Л. Філософські дослідження. — К., 1995. — С. 44.

[20] Олдос Гакслі. Який чудесний світ новий! — К., 2024. — С. 189.

ричний, астрономічний, геологічний. Використаймо структурні методи аналізу у розвідці. Суспільства живуть у різному історичному часі і «сучасності» не тільки внаслідок неоднакових «початкових точок» відліку часу. Аналіз подій за фактом, коли вони вже сталися — ex post, підхід до майбутніх подій на основі можливих прогнозів ex ante. Передбачуваність це коли ви визначаєте вектор розвитку, а не пливете за течією. Можна прогнозувати тенденції, але неможливо прогнозувати конкретні події. Невизначеність є ціннісно-нейтральною.

У християн це Різдво Христове, а у мусульман це Хіджра Пророка Мухаммеда, у японців час вступу на престол чергового імператора. Головна причина такої асинхронності полягає у нерівномірності соціально-економічного і культурно-політичного розвитку різних суспільств, а тим паче державних утворень. Можна прогнозувати настання політичної кризи, але неможливо передбачити її наслідки. Суспільство модерну дисциплінарне, а постмодерне — це тотальний контроль.

У лінійному часі майбутнє наперед визначене попередніми станами. Майбутні шанси визначаються стартовими умовами. Але якби було так, тоді у Історії були б вічні улюбленці, гегемони та передовики. Історія періодично змінює лідерів прогресу та центри світового розвитку. Історичні аналогії не більше ніж метафори. Люди так несамовито хочуть виправити минуле, що абсолютно не дбають про майбутнє. Найнебезпечнішим для політики є «невідоме» невідоме. Інтернет змінив ландшафт політичного дискурсу і способи обстоювання політичних інтересів. Політика постмодерну орієнтується на закони театру. Внаслідок цього посилюється театральність політичного життя.

У соціальній психології існує поняття неофобія — острах перед новим. Пропонується цифрові гроші зробити тимчасового діючими, аби зробити неможливим накопичення капіталів. Тому ми прогнозуємо все, крім строків. Теоретичне обґрунтування автономії політичного окремо від соціального та економічного не має сенсу. Футурологія встановлює взаємозв'язок між знанням і владою, яка формує образ майбутнього. Успіх пропаганди полягає у сприйнятті інформації як свободи від пропаганди.

Дипломатія є вмінням змушувати інших хотіти робити те, чого від них хочете ви. Глобальна ієрархія є результатом і об'єктом боротьби за владу. Внесення змін у структуру управління ООН вимагає підтримки всіх членів Ради Безпеки ООН. Важко уявити, що постійні члени Ради Безпеки добровільно проголосують за скасування своїх привілеїв вето. Образ майбутнього формується «фабриками думки», такими як Рада з міжнародних справ, Королівський інститут міжнародних справ. Вони визнають, що відносно зручні та комфортні часи минулися. Обмеженість ресурсів вимагає реагувати на

конфлікт пріоритетів у зовнішній політиці. Від вибору пріоритетів залежить безпека, покарання і залякування.

Вирізняють такі види прогнозів: пошукові, нормативні, інтервальні, короткочасні, середньочасові, довгочасні. Методи політичного прогнозування: статистичний, метод екстраполяції, метод історичної аналогії, метод верифікації (перевірки достовірності даних), метод образного моделювання, метод аналізу публікацій, метод експертних оцінок, метод побудови сценаріїв. Методологію побудови сценаріїв добре пропрацьовано Р. Козелеком у праці «Часові пласти. Дослідження з теорії історії»: «Прогнози можливі завдяки існуванню в історії формальних структур, здатних повторюватися попри всю унікальність і раптовість свого конкретного змістовного наповнення для відповідної особи. Без константного показника часової різнотривалості в сукупності чинників прийдешніх подій передбачення взагалі було б неможливим»[21]. Існує короткострокова послідовність «досі» й «потім», яка невблаганно впливає на всі наші повсякденні дії. Існує рівень середньострокових тенденцій, історичних процесів, які вбирають у себе безліч чинників і тому виходять з-під контролю діючих осіб. Існує рівень, так би мовити, мета історичної тривалості в часі, з чого не випливає висновок про його позачасовий характер. Історичне поняття «новий час» є внутрішньо суперечливим. Адже час завжди новий, оскільки будь-яка сучасна нам дійсність відрізняється від будь-якого минулого чи будь-якого майбутнього і є одноразовою, а тому і новою. Існує теперішнє минуле і теперішнє майбутнє, яким відповідає теперішнє сучасне, незалежно від того, як воно мислиться. Будь-яка сучасність здатна розгортатися водночас і вперед, і у зворотному напрямку; доводиться визнати, що існує минуле теперішнє зі своїми «минулими минулостями» та «минулими майбутніми». Логічно припустити, що існує «теперішнє майбутнє» разом із «минулим майбутнім» і власне майбутнім. Кожна історія є історією свого часу, і кожна історія була, є та буде історією сучасності. Тривалість, зміна та унікальність можуть бути інтегровані в релятивістській дефініції вимірів часу[22].

Починаючи з 1970-х рр. під впливом процесу глобалізації змінюється коло акторів, які ведуть дипломатію, причому як офіційну, так і неофіційну. Змінюється природа міжнародних організацій, які займаються багатосторонньою дипломатією. Захід має «G-7», Глобальний Південь має БРІКС+, а ООН так само, як «G-20», стають майданчиком для з'ясування стосунків між ними[23].

---

[21] Козелек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. — К., 2006. — С. 236.

[22] Там само. — С. 277.

[23] Maureen Berman, Joseph Johnson. Unofficial Diplomats. — New York: Columbia University Press, 1977. — P. 77.

Розмивання межі між нападом та обороною відображає ще одну рису мережної війни: вона не визнає усталених кордонів, юрисдикцій і меж і порушує їх між державою і суспільством, суспільним і приватним, війною і миром, цивільним і військовим, поліцією і військом, законним і незаконним.

Ознаки мережі — всепроникність, здатність співіснувати як із внутрішніми, так і з зовнішніми ієрархіями, надавати більшої ефективності ринкам через інтенсифікацію потоків інформації і товарів — наділяють мережі складною для розуміння якістю. Коли комунікації стали дешевшими і легшими, мережі дуже розрослися.

2020–2030-і рр. — епоха епідемій, громадянських і карбонових війн, пов'язаних із глобальною зміною клімату. Фактори, що впливають на тенденції: масові комунікації, демографія, інноваційні технології, екологічна проблематика, техногенні ризики та похідні соціальні процеси. Умовна ієрархія може бути такою. Перший світ: євроатлантичний «золотий мільярд». Другий світ: Китай — «срібний мільярд». Третій світ: «бронзовий мільярд» мусульманського світу. Четвертий світ: країни невдахи процесу глобалізації, прекарії. П'ятий світ: держави, які не відбулися (failed state).

Держава — це суверенне політичне утворення, країна з певною територією, господарством і політичною владою. Можуть бути колонії, протекторати, підпорядковані території. Держави типологічно відрізняються між собою за формами державного правління, політико-територіальним устроєм. Новими компонентами світової системи є транснаціональні корпорації, міжнародні організації, регіональні організації, інституційні інвестори, світові міста. Нація має історичну територію, історичну пам'ять, мову, культуру. Постмодерна система міжнародних відносин має справу з процесом формування нових національних держав, що інспірує різні конфлікти[24].

У березні 1988 р. вийшла книга О. Лафонтена «Суспільство майбутнього. Політика реформ у світі, що змінюється». О. Лафонтен народився 16 вересня 1943 р., балотувався від соціал-демократів на посаду канцлера у грудні 1990 р., був міністром економіки у канцлера Г. Шредера в 1998–2000 рр., одружений на Сарі Вагенкнехт (народилася 16 липня 1969 р.). Тобто його ідеї знаходять продовження у партії «Союз за справедливість Сари Вагенкнехт». На думку О. Лафонтена, домінантою має бути бажання уникнути конфронтації на міжнародній арені. Колективне витіснення негативних емоцій не допоможе, позаяк люди не хочуть брати на себе відповідальність[25]. Характерна

[24] Miranda Böttcher, Lars Brozus (Hrsg.). Weltpolitische Unwägbarkeiten: Erkundungen der Zukunft. — Foresight-Beiträge, 2024. SWP-Studie 2024/S14. 0705.2024 — S. 50.

[25] Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в меняющемся мире. — М., 1990. — С. 9.

риса нашого часу: винні одні, а відповідають інші. Рішення приймаються менеджерами, а за інфляцію і безробіття платить держава. Державний апарат відокремлений від виборної політичної виконавчої влади. Важливі рішення у царині політики приймаються поза політичною сферою. Політик стає жертвою породжених ним самим сподівань[26]. Демократизація відповідальності означає ліквідацію у політиці, економіці, суспільстві поділу на владу, яка ухвалює рішення, і владу, яка за ці рішення несе відповідальність[27]. Радикальним постулатом християнської віри є любов до ворога. Любов до ближнього допомагає руйнувати образи ворогів[28]. Політика, яка використовує образ ворога, поділяє і залякує. Вона не здатна діяти в дусі солідарної відповідальності. Ліва альтернатива неоконсерватизму — солідарність[29]. Політична утопія це не проголошення істин в останній інстанції і порятунку. Трагедія стала колективною[30]. Ідеологія робить свободу привілеєм. Індивідуальне право власності включає в себе і право експлуатувати природу[31]. Свобода в ідеалі це єднання людини, суспільства і природи[32]. Епоха Просвітництва перевела історію із множини в однину. Нове розуміння історії передбачало відмову від рушійних сил, які перебувають поза суспільством. Нове розуміння історії було передумовою для появи на модерній політичній арені лівих. Людина є господарем сама собі, якщо вона розпоряджається продуктами своєї праці. Нові ліві не можуть відмовитись від ідеї прогресу тільки тому, що однобічне використання розуму веде до однобічних наслідків. Природно наукове мислення знайшло вираження в технічній практиці. Інструменталізація розуму проявляє себе в ідіотизмі спеціалізації. Кожна технологія потребує для свого розвитку певного суспільного устрою, які проявляються в матеріальній та суспільній інфраструктурі, а також у засвоєнні нових форм поведінки. Техніка стала настільки складною, що спеціалісти, які її обслуговують, не знають її досконало. Атомна бомба показала, що можуть створити експерти. Раніше песимістична демонізація техніки була властива правим консерваторам, з 1970-х років зеленим. Талейран попереджав, що ніколи не заходять так далеко, як тоді, коли не знають, куди йдуть[33]. Тільки демократичні держави

[26] Там само. — С. 13.

[27] Там само. — С. 14–15.

[28] Там само. — С. 17.

[29] Там само. — С. 21.

[30] Там само. — С. 23.

[31] Там само. — С. 25.

[32] Там само. — С. 26.

[33] Там само. — С. 59.

можуть бути миролюбними. Транснаціональна солідарність проти транснаціональної економіки. Гасло «Європа регіонів» має прийти замість гаслу «Європа вітчизна»[34]. Освіта в тому, як мислити. Штучний інтелект може в найближче десятиліття спровокувати революції — з огляду на те, що гарантованого базового доходу на всіх не вистачить.

Постмодерний світ переходить від ієрархічного принципу побудови політичних структур до мережевого. Мережевий підхід пов'язують із новим тлумаченням стратегії й дипломатії. Виділяють ланцюгову лінійну мережу, де процеси та інформація йдуть по лінії окремих контактів. Зіркоподібну центральну мережу, у якій набір суб'єктів зв'язаний з центральним не ієрархічним вузлом чи суб'єктом. Загальноканальну мережу, у якій кожен пов'язаний з усіма іншими. Мережу можна розуміти як набір пов'язаних між собою вузлів. Мережа може бути створена і керована ядром організаторів, які прагнуть використовувати її з певною метою. Розміри мережі можуть коливатися від малих до транснаціональних. Мережі можуть бути високо структурованими і стійкими за своєю природою або ж аморфними. Мережі зумовлюють і запас міцності та життєздатності організації. Для мереж характерний значний ступінь поділу праці між членами. Мережна організаційна модель може залежати від наявності інфраструктури для інтенсивного обміну оперативною інформацією. Це змінює політичний пейзаж. Слабшають такі ієрархічні структури, як Рада Безпеки ООН. Якщо у 1975 р. «велика сімка» володіла 70% світового валового внутрішнього продукту, то в 2025 р. їй належить близько 30% світового ВВП. Багато бездержавних суспільств не тільки живуть без державної влади та політичної ієрархії, а й наполегливо опираються виникненню в них цих ієрархій, залучаючи для цього всі наявні засоби. Відкритим є питання, чи зможе суспільство жити без ефективної держави, чи згодне змиритися з деспотичною. Чи рухається світ до ідилічної версії західної демократії без суперників? Чи до анархії? Чи до цифрової диктатури? Змінними факторами, які впливають на тенденції розвитку майбутнього, є демографія (так званий «другий демографічний перехід», пов'язаний із емансипацією жінок, зростанням рівня освіти, що зменшує народжуваність), технологічна конкуренція, торговельні й валютні війни. Для тривалого економічного зростання необхідні не лише надійне право власності, торгівля та інвестування, а також інновації та постійне підвищення продуктивності[35]. Інновації потребують креативності, а креативність вимагає

[34] Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в меняющемся мире. — М., 1990. — С. 114.

[35] Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи. — К., 2025. — С. 143.

свободи. Демократії залежать від електоральних циклів, натомість автократії мають можливість проведення стратегічної політики.

Радник президента США з національної безпеки у 2017–2018 рр. генерал-лейтенант Г. Макмастер у передмові 2022 р. до українського видання своїх спогадів зазначає: «Авторитарні режими мають вигляд сильніших, ніж є насправді. Авторитарні режими хисткі. Демократичні ж — стійкі»[36]. Натомість у передмові до американських читачів 2020 р. мемуарист писав, що «поляризація є руйнівною для політичної сфери Америки й інших вільних і відкритих суспільств»[37]. Ці суперечливі тези віддзеркалюють стохастичний стан, в якому на етапі формування постмодерного багатополярного світу перебуває міжнародна система в цілому і кожна країна зокрема. Хаотизації сучасних міжнародних відносин сприяли оголошені 2 квітня 2025 р. президентом США Д. Трампом протекціоністські митні тарифи проти всього світу, що фактично завершило ліберальний етап глобалізації. Трамп не просто не інституціоналіст, він ставиться до США як до корпорації, якою він одноосібно керує.

Політика це історія в реальному часі. Держава — конкретне, пов'язане з історичною епохою поняття. Державні інститути є найбільш очевидною формою політичних інститутів. Світ змінюється, внаслідок чого трансформується інституційна рамка суспільства. Якщо все змінюється без інституційних структур, без традиції, без стратегії на майбутнє, втрачається історичність. Співвідношення місії і функцій державних інститутів можна розглядати як співвідношення стратегії і тактики. У домодерні часи політика була сакральною і табуйованою. Своєрідним «кодуванням» місії політичного інституту можна вважати ідеологію, до якої певний соціальний інститут вдається. Ідеології не залишилося місця у постмодерному політичному протистоянні, де маємо справу з ідеологіями хамелеонів. Фактично це постмодерністський ідеологічний калейдоскоп. За модерних часів Християнство і Просвітництво мотивували до пошуку істини, розрізнення морального добра і зла, але постмодернізм і популізм перестають поважати ці цінності. Популізм здійснює делегітимізацію конституційно-правових і демократичних інститутів. Внаслідок цього відбувається ерозія інституційного порядку суспільства.

Політичний популізм радикалізує постмодерн. Постмодерн просуває ідею, згідно з якою факти спираються на інтерпретації і наративи. Отже факти не є точкою відліку. У цьому сенсі постмодерн радикально розходиться з

[36] Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. — К., 2024. — С. 12.

[37] Там само. — С. 13.

класичними епістемологічними критичними установками епохи Просвітництва, тобто модерну. В постмодерні дискурс лише маскує пропагандистську риторику влади. На зміну ідеологіям прийшли наративи. Наративи дають відповідь на «вічні» питання: хто ви (наративна ідентичність), дає картину історії, дає можливість диференціювати глобальне і локальне; також наративи говорять у категоріях добра і зла. Наративи динамічніші порівняно з ідеологіями. Наративи є інструментом медіакратії. Популістська політизація посилює процес деінституціоналізації. Презентуючи інститути як оплот «ворожої» народові еліти, популізм мимоволі стає частиною традиції марксизму. Але на відміну від класичного марксизму сутність популізму полягає в ототожненні народу з репрезентативним «Его» лідера, який є втіленням влади епохи трансгуманізму. Антропоцентризм програє технократичному транс-гуманізмові.

Геополітичні зрушення, пов'язані із поверненням фактору силових рішень у міжнародних відносинах, синхронізувались із технологічними трансформаціями. Змагання США і Китаю за лідерство у розробці штучного інтелекту змінює ландшафт геополітики. Ідеологічними загрозами є «чорне просвітництво» і техно-цифровий фашизм. Це створює додаткові проблеми для конвенційного мапування глобального, регіонального і локального політичного просторів.

Ми є свідками конкуренції гегемонії, біполярності, багатополярності. Постмодерн є своєрідним неофеодальним порядком. Основним принципом феодального права є право привілею. Соціальний інститут права має нюанс. Відрізняємо верховенство права, тобто застосування принципу закон один для всіх, всі рівні перед законом, який враховує права людини. Протилежним принципом є верховенство права як використання закону для насадження волі правителя та еліт незалежно від прав людини, природних чи встановлених. У цьому сенсі у США епохи Трампа верховенство права.

Варто розрізняти політичний дискурс і політичну практику, емоції і приховування справжніх намірів. Постмодерн розмив ідеології. Немає класичних лібералів чи консерваторів. Немає великих соціальних груп, здатних вести себе раціонально організовано. Суспільство атомізувалося, велика продуктивність дає багато вільного часу, активні соціальні комунікації та мобільність створюють новий феномен колективного «Ми». XX століття довело здатність держави до тотального регулювання та придушення не лише людей, а й інститутів, соціальних практик і самої основи нормального життя. Держава є неефективним економічним гравцем. Держава сама стала посередницьким соціальним інститутом. Політика постмодерну функціонує не за принципом територіальної, а за моделлю мережевої організації. Політика тепер не про ідеологію, а лише про прибутки. Але адекватне розуміння розвитку політичних інститутів буде неможливим без урахування актуальної політики, культури, технічних змін (Інтернет і соціальні мережі ввели по всьому світові у політичне життя мільйони людей, які раніше були відлучені від політичного контенту).

Політичні інститути є відносно самостійними і водночас тісно пов'язані з іншими великими соціальними підсистемами. Відкрита інституційна структура держави не дає владі узурпувати контроль над суспільством. Тому популізм спрямований на руйнацію демократичної транспарентності та здійснює спробу анігіляції історії в утопії або антиутопії.

Розділ 1. Дотеоретична аксіоматизація

Вітчизняні теоретики міжнародних відносин М. Мальський і М. Мацях теорію розуміють як «сукупність поглядів, ідей та концепцій, що тлумачать найважливіші особливості та закономірності, функціонування і розвиток явищ і процесів, які є складовими об'єкта дослідження науки»[38]. Але важко погодитись із тезою, що «сучасність не можна досліджувати науково, бо за допомогою історичних методів її не можна досліджувати формально»[39]. Історія — це і політика, повернута в минуле. Тому політичними методами сучасність досліджувати можна. Прогностична функція визначає ймовірні наслідки процесів та явищ, досліджуваних теорією міжнародних відносин. Наукове передбачення ситуації у міжнародному середовищі обов'язкове для виконання теорією інструментальної функції, що дає змогу адекватно реагувати на ситуації, розвиток яких прогнозується[40]. Згадані автори зазначають, що побудова сценаріїв передбачає: 1) аналіз та вибір основних чинників, що впливають на ситуацію; 2) висунення гіпотез щодо ймовірних фаз еволюції вибраних чинників на 10, 15 та 20 років; 3) зіставлення визначених чинників та висунення на цій підставі низки гіпотез про ймовірні майбутні ситуації; 4) створення показників ймовірності тих чи інших запропонованих раніше сценаріїв; 5) класифікація сценаріїв розвитку подій за критерієм їхньої ймовірності (висока, середня, низька)[41]. Опис певної події містить відповідь на запитання: «як це відбулося?», «чому це відбулося?». Натомість аналітична складова дає відповідь на питання: «як це пояснюють?».

Майбутнє, як і минуле, не є реальністю, що дана нам у відчуттях. Популярним є твердження щодо використання інтуїції для прогнозування майбутнього. Такі внутрішні «інсайти» можуть мати підтвердження в реальності. У революційній Франції 1792 р. згадали пророцтво Мішеля Нострадамуса (1503–1566 рр.) про 1792-й рік, який сприйматимуть за початок нової історичної епохи. В 1525 р. студент медик Мішель боровся в Монпельє з чумою. У 1544 р. Нострадамус після смерті дружини і двох дітей одружився вдруге. У 1554 р. він почав пророкувати, та сім пророцтв видав в 1555 р. в Ліоні. У 1558 р. він оприлюднив нове видання своїх пророцтв. Смерть короля Генріха II у 1559 р., яку прогнозував Нострадамус, надала його книзі нову ціну. Наслідуючи приклад Людовика XIII, у 1622 р. Людовик XIV відвідав могилу Нострадамуса, надавши йому статус національного французького пророка[42]. Призначення Наполеона першим консулом 13 грудня 1799 р. описано (за класифікацією Нострадамуса) в тринадцятому катрені сьомої центурії за 244 роки до цієї події[43]. Джон Хоуг в 1996 р. видав коментар катренів Нострадамуса. Чим довше триває історія, тим більше пророцтв підходять під катрени Нострадамуса. Багато його пророцтв здійснилися за його життя. Автор намагається не стати на бік ані скептиків, ані апологетів. Частина пророцтв не збудеться, адже на певному етапі історії було зроблено вибір дій, які змінили перебіг історичного процесу. Нострадамус передбачав приєднання до рейху не тільки Австрії, а й Швейцарії, чого не сталося. У передмові до видання 1555 р. Нострадамус попереджав, що не хоче «показати нинішнім царствам, сектам і релігіям царства, секти і релігії майбутнього, інакше вони прокляли б те, що майбутні століття визнають істиною». Символічно, що «золотим віком» Нострадамус нібито оптимістично визначає не наше друге тисячоліття від Різдва Христового, а третє[44].

Можна бути песимістом як добре інформованим оптимістом, котрий матиме рацію або буде приємно здивований. Але в будь-якому випадку визначальним для прогнозування є фактор інформаційного суспільства, в якому як на глобальному, так і національному рівнях ми живемо. Завдяки сучасним інформаційним технологіям склалися унікальні можливості для окремої особи, а не лише для видатних особистостей чи професійних журналістів доносити суспільству інформаційні послання різної якості. Це створило нечувані раніше можливості для пересічного індивіда у формуванні масової громадської думки через сучасні засоби інформаційної комунікації епохи постмодерну. Констатація цього факту вимагає пояснення одного із ключових понять духу нашого часу — пост-правди. Часто про пост-правду говорять як про пост-фактичність. Зі свідомим викривленням фактів пов'язано поняття фейку. Ситуацію пост-правди породжує зіткнення культурних світів у просторі відкритої комунікації, створеної за останні три десятиліття процесом розвитку глобалізації. Оксфордський словник визначив «post-truth» як

[38] Мальський М., Мацях М. Теорія міжнародних відносин. — К., 2003. — С. 22.

[39] Там само. — С. 30.

[40] Там само. — С. 50–51.

[41] Там само. — С. 75–76.

[42] Генин Максим. Нострадамус (пророк европейской истории). — Таллин, 1991. — С. 34.

[43] Там само. — С. 57.

[44] John Hogue. Nostradamus. The Complete Prophecies. — London, 1997. — P. 11.

топ-слово 2016 року. Це поняття визначається як «обставини, за яких об'єктивні факти є менш впливовими у формуванні громадської думки, ніж звернення до емоцій і особистих переконань»[45]. Проблематика характеристики епохи постмодерну представлена у працях Карла-Отто Апеля, Юргена Габермаса, Ульріха Бека та ін. Істина постає як продукування директивних процедур, що виробляють наративи влади. Але до істини наближають негативні, а не підтверджувальні приклади. У тоталітарних суспільствах існує інший режим істини. За цих обставин продукування директивних процедур завжди доповнюється силовим ресурсом, який керує дискурсивним насильством. Аналіз поняття і феномену пост-правди пов'язаний із розумінням статусу тих, кому належать повноваження повідомляти громадськості те, що вважається істинним. В інформаційному суспільстві увесь апарат продукування істини суттєво розгалужується та множиться. Внаслідок цього з'являються контексти недовіри до українських медіа. Скептичне ставлення до офіційної інформації в українському суспільстві посилюється за умов дефіциту довіри до суспільно-політичних інститутів. Утім, за умов сучасної демократії аналогічні тенденції спостерігаються й у суспільствах більш усталених і розвинених демократій. Загальною проблемою стає втрата навички перевіряти інформацію та встановлювати її достовірність[46]. У науковій літературі також звертається увага на небезпеку пост-правди, яка ставить під сумнів існування істини як такої, а отже й науки. Постмодерністи послідовно стверджують, що істини не існує в принципі. Заперечення істини — це іманентна суперечність твердження в самому собі. Фраза «я стверджую, що істини не існує» є формою твердження, в якому щось стверджується, але заперечення цього твердження суперечить початковій тезі[47]. У монографії В. О. Зернецької «Глобальна комунікація» виділено три впливові групи глобальної медіакратії. Авторка проаналізували три вагомі групи: 1) медіа-династії (Пекерів, Мердоків, Аскарага, Ріццолі), 2) представники фінансово-промислової еліти (Гейтс, Тернер), 3) self-made men (Берлусконі, Джобс, Лагардер)[48]. Важливо розуміти феномен зростання впливу новітніх інформаційно-комунікаційних технологій на глобальну політику, прийняття політичних рішень національними урядами, формування громадської думки й електоральних симпатій. Отже, у будь-якому випадку інтерпретація інформації залишається

[45] Oxford Dictionary. — Oxford, 2017. — P. 314.

[46] Fricker Miranda. Epistemic injustice. Power and the Ethics of Knowing. — Oxford, 2007. — P. 43.

[47] Appel Karl-Otto. Konsenstheorie der Wahrheit und Letztbegründung // Philosophie und Begründung, 1987. — S. 18.

[48] Зернецька О. В. Глобальна комунікація. — К., 2017. — С. 113–138.

важливим інструментом суспільної комунікації та функціонування владних механізмів. Помітно зростає рівень входження України до глобальної комунікації, що дедалі більше відчувається в суспільстві. «Непрочитані книжки куди важливіші за прочитані»[49], адже вони стосуються невідомої інформації. Більшість наукових статей, за якими стоять роки роботи, залишаються непрочитаними. Модерн визначається як панування метанаративів, тобто великих оповідей. У монографії «Стан постмодерну» Ф. Ліотар констатував «входження суспільства в епоху, що зветься постіндустріальною, а культури в епоху постмодерну»[50]. Основним фактором суспільного розвитку визнається продукування інформації. У функціонуванні сучасного суспільства видатну роль відіграють засоби масової інформації. Саме вони забезпечують масову комунікацію. Остання трактується як виробництво і передача інформації засобами преси, радіо, Інтернету. Масова комунікація є потужним способом закріплення установок та уявлень, а також їх змін у бажаному напрямку. Вона позитивно або негативно впливає на всі соціальні процеси. Фактично медіа є засобом комунікації, яка без них неможлива. Важливими ознаками масової комунікації є її публічність, універсальність, соціальна актуальність (ілюстрація потреб та інтересів великих соціальних груп), періодичність інформації. Феномен пост-правди також пов'язаний із тим, що чим більша похибка, тим важче її помітити.

З точки зору розв'язання соціальних проблем важливо враховувати психологічні характеристики медіа: 1) розв'язання життєвих проблем; 2) ефект престижності (задоволення від отриманої інформації, підтримка цінностей групи, до якої належить реципієнт); 3) ефект посилення позиції реципієнта (підкріплення точки зору щодо суперечливих питань); 4) емоційний ефект (емоційна розрядка); 5) естетичний ефект. Але також варто пам'ятати про суперечливість людської природи, яку у праці «Втеча від свободи» прокоментував видатний німецький філософ і психоаналітик Еріх Фромм. Він писав, що «людина придушує в собі ірраціональні пристрасті — потяг до руйнації, ненависть, заздрість і помсту; вона схиляється перед владою, грошима, суверенною державою, нацією; і хоча при цьому на словах людина віддає належне вченням великих духовних вождів людства, вона перетворила ці вчення на суміш забобонів та ідолопоклонства»[51].

Інший австрійський психотерапевт Віктор Франкл пояснював феномен втечі людини від свободи страхом перед відповідальністю, що зумовлено ко-

[49] Талеб Насім. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті. — К., 2017 — С. 23.

[50] Лиотар Ф. Состояние постмодерна. — М., 1998 — С. 14.

[51] Фромм Е. Втеча від свободи. — Х., 2019 — С. 12.

лективним неврозом. Для останнього характерні, на думку В. Франкла, чотири симптоми: «по-перше, це безпланове ставлення до життя, аби дожити до вечора». Сучасна людина живе так від одного дня до наступного. Другим симптомом є фаталістичне ставлення до життя. День у день людина вважає планування дій непотрібним. Вона відчуває себе безпорадним наслідком зовнішніх обставин або внутрішніх умов. Третім симптомом є колективне мислення. Людина хоче зануритися в маси. Насправді вона не тільки тоне в натовпі, а й звільняє себе від будь-якої відповідальності. Четвертий симптом — фанатизм. Тоді як колективіст ігнорує свою власну особистість, фанатик нехтує особистостями інших. Для нього правильними є лише його погляди. Насправді ж він, як і той, хто розчинився у натовпі, не має своїх поглядів. Це погляди заволоділи ним»[52].

Нові комунікативні стратегії та інноваційні концепти, що їх втілюють, покликані деконструювати старі стереотипи розуміння та опису дійсності й задати нові точки відліку для розуміння актуальної реальності. Але поняття пост-правда стає перепоною для продуктивного аналітичного мислення. Тобто на сучасному ринку перемагає не позитивна якість товару, а його бренд. Раніше у кожного було право мати власну думку, не володіючи усією повнотою фактів. Тепер вже факти нічого не важать у пропаганді. Внаслідок цього можна спостерігати високий рівень недовіри до всіх владних структур та до медіа в усіх демократичних країнах. Звичайно, брехня і пропаганда історично існували завжди. Тоталітарна брехня була частиною модерності. Тепер маємо ситуацію, коли немає фактів, а є лише інтерпретації фактів.

Пост-правда використовується з метою привернення суспільної чи індивідуальної уваги до певного факту через силу впливу на емоції реципієнтів, ступінь впливу на прийняття рішень, інформативність. Зрештою, чим менш якісними є послуги, тим більше їх треба рекламувати. Закономірним є те, що чим більше суб'єкт залучений до інформаційних потоків, тим вужчий обсяг його уваги, менша її стабільність. Під комунікацією у широкому сенсі розуміються будь-які дії, які навантажені певним смислом. Обов'язковою умовою соціокультурної комунікації є спільна мова.

Масова комунікація починає більш активно впливати на стереотипи поведінки особистості, аніж референтна група друзів або міжособистісне спілкування. Звичайно, обговорення інформаційних матеріалів медіа залишається важливим з точки зору соціальної орієнтації в інформаційному суспільстві. Міжособистісне спілкування певною мірою компенсує неможливість охопити усі потоки інформації, виділити з них важливе для певної

[52] Франкл В. Лікар та душа. Основи його терапії. — Х., 2018 — С. 17–18.

особи. Пост-правду можна розглядати з точки зору соціальної лінгвістики, враховуючи феномен соціокультурної комунікації як взаємодію між окремими індивідуумами і соціальними групами з метою передачі інформації. Адже інформаційна комунікація завжди є мовною комунікацією з усіма соціальними установками та соціальними цінностями носіїв мови. Функціонування пост-правди є важливим для пропагандистської риторики. Стратегія спілкування реалізується у мовних тактиках, під якими ми розуміємо мовні прийоми, що дають можливість досягнути поставлених цілей у конкретній ситуації. Звичайно, в ситуаціях побутового спілкування існують одні мовні тактики, в діловій і суспільній сфері застосовуються інші.

Важливо розуміти, що мовні тактики різних рівнів спілкування можуть з певною корекцією проникати одна в одну. Але жодна з мовних тактик не є ані універсальною, ані ефективною на всі випадки життя. Найбільш потужною мовною тактикою є вплив на емоції, який забезпечує феномен пост-правди. Тому важливо оперативно розпізнавати мовні тактики та швидко на них реагувати. У контексті використання пост-правди в пропаганді насамперед важливо бачити мовні тактики, які «працюють» на упередженість. У цьому контексті Насім Талеб пише, що існують: «а) ілюзія розуміння, тобто хибне переконання, нібито ми розуміємо, що відбувається у світі, який набагато складніший і хаотичніший, ніж нам здається; б) ретроспективне викривлення, тобто схильність оцінювати події тільки постфактум, ніби вони відображаються у дзеркалі заднього виду (історія в підручниках виглядає зрозумілішою й краще структурованою, ніж в емпіричній реальності); в) перебільшення фактів і ролі учених авторитетів». «Інформація в упакованому вигляді привабливіша. У цьому і полягає функція наратива». Але «оманливість наратива пов'язана з тим, що людям дуже важко розглядати ланцюжок фактів, не шукаючи їм пояснення, не встановлюючи між ними логічних взаємозв'язків, не насаджуючи їх на шампур спорідненості. Пояснення об'єднують факти один з одним, допомагають їх запам'ятати, надають їм більше смислу. Небезпека полягає в тому, що це вселяє в людей ілюзію розуміння».

Важливу роль у соціальних комунікаціях відіграє вплив. Важливим засобом впливу є варіативна інтерпретація дійсності. Одну й ту саму подію можна представити різними способами і спрямувати свідомість людини у тому напрямку, в якому необхідно. Ця функція соціальної комунікації використовується для маніпуляції свідомістю. Фактично маніпуляція свідомістю це явище, яке неминуче в процесі соціальної комунікації. Зазвичай люди намагаються досягнути цілей, в яких вони зацікавлені. А це торкається інтересів інших людей, на яких доводиться впливати.

В контексті феномену пост-правди небезпека маніпуляції не в тому, що вона існує, а в тому, що людина може сприймати маніпуляцію пасивно. Проблема також у тому, що «думаємо ми значно менше, ніж нам здається, — крім тих випадків, коли про це замислюємося». Наприклад, взаємодію «жовтих жилетів» і французької поліції можна назвати «соціальним протестом активістів», «зіткненням екстремістів із поліцією», «засобами, спрямованими на наведення правового порядку» або ж — «перевищенням повноважень поліції». Неважко помітити, що у кожному випадку змінюється смисл висловлювання, хоча його значення залишається тим самим, оскільки у повідомленнях йдеться про той само факт. Як бачимо, зміна порядку слів має значення. Так само позначення джерела інформації може підвищити достовірність повідомлення для реципієнта інформації, а відсутність посилання на джерело може бути ознакою фейку.

Фейк може не звертати увагу реципієнта на суттєві факти, приховуючи їх, або вказувати на неіснуючі факти, аби відволікти увагу на другорядний об'єкт. Крім того, маніпулятор інформацією може найбільш важливу інформацію не виносити на перший план, змінювати характер співвідношення інформації із дійсністю. Наприклад, твердження про те, що якась подія відбулася, відрізняється від припущення про те, що ця подія могла статися за певних обставин. У першому випадку мова йде про реальний факт, а у другому — лише про можливість події. Настання дуже малоймовірної події дорівнює ненастанню дуже ймовірної. Зрештою, будь-яка подія може мати безліч причин. Але можливі факти часто подаються як очевидні, загальновідомі. Якщо текст або промова авторизовані, то дискурс створює того, хто доносить його до реципієнтів. Тобто повторення думок інших (а так поширюються фейки) відтворює дискурс пост-правди. Лівансько-американський аналітик Насім Талеб називає Чорним лебедем подію, яка відповідає трьом ознакам: «1) вона виняткова, абсолютно несподівана, й ніщо в минулому її не обіцяло; 2) вона справляє колосальний вплив; 3) людська природа змушує нас вигадувати їй пояснення заднім числом, відтак подія починає виглядати зрозумілою й передбачуваною». Невідворотність подій бачать тільки історики, та й то заднім числом. Ми просто не знаємо, скільки інформації є в минулому. Будь-яка інформація за своїми характеристиками є обмеженою, фактографічною, дефіцитною, суперечливою. Наша реакція на інформацію залежить не від її логічного змісту, а від того, у якому контексті вона постає і як взаємодіє з нашою соціально-емоційною системою.

Використання феномену пост-правди у пропаганді спрямоване на те, аби не продукувати знання, а формувати на основі домінуючого дискурсу

певний світогляд. Тобто систему поглядів, уявлень, переконань, які тлумачать ставлення людини до світу. Пропагандою можна вважати передачу соціально значимої інформації. Але це ще не політична пропаганда. Фактично політична пропаганда є цілеспрямованим поширенням і ствердженням у суспільній свідомості певних ідей, поглядів, суджень, оцінок. Декларативна пропаганда спрямована на констатацію певної соціальної позиції, ознайомлення із певною ідеологією максимально великої кількості людей. Зрештою, пропагандистська декларація відрізняється від політичного інформування тим, що перше це не інформування про події, а апріорне нав'язування оціночних суджень щодо події. Агітаційна пропаганда має спонукати до певних дій. Імперативна пропаганда має за стратегічну мету формування суспільної свідомості. Пристосуватися до епохи пост-правди означає зрозуміти, як ефективно діяти в умовах неповної інформації. Адже навіть правильне рішення, прийняте запізно, стає помилковим. А. Ейнштейн зазначав, що теорія визначає, що нам дано побачити[53]. Наявні теорії міжнародних відносин не спрямовані на формування образу майбутнього.

Теоретико-методологічна складова має привести до практично-утилітарного ставлення до дійсності. З позицій неопозитивізму ведемо мову про роль знаково-символічних засобів наукового мислення та встановлення відношення теоретичного апарату й емпіричного базису науки.

Принцип — основа сукупності фактів або певної системи знань. Це своєрідні знання про знання. Принцип не зашкодь. Принцип презумпції (латинське praesumptio) передбачення майбутнього. Прогноз, який сам по собі збувається. Принцип батога і пряника. Принцип пробабілізму (латинське probabilis — ймовірність). Пояснюючи тенденцію, слід керуватися інтерпретацією, яка виглядає ймовірнішою. Заперечити майбутнє ми не можемо ні теоретично, ні емпірично.

Американський соціолог Д. Белл (1919–2011 рр.) аналітичними сферами вважав: «соціальну структуру» як синтез технологічних та економічних елементів, політичну організацію суспільства, культуру. Такий підхід визначає тенденції, які домінуватимуть у постіндустріальному порядку. Рисами постіндустріального суспільства Белл називав: 1) центральну роль теоретичного знання; 2) створення нової інтелектуальної технології; 3) зростання класу носіїв знання; 4) перехід від виробництва товарів до виробництва послуг; 5) меритократію; 6) економічну роль інформації, кінець обмеженості благ.

Образ майбутнього є надзвичайно важливим як для індивідів, так і для суспільств. Історія становлення технологій соціальної інженерії може брати

[53] Heisenberg W. Physics and Beyond: Encounters and Conversation. — New York, 1971 — P. 63.

початок від творчості одного з «батьків» класичної соціології Огюста Конта, який у рамках своєї теоретичної системи розробляв ідеї удосконалення сучасного йому суспільства заради досягнення ідеалу позитивістської філософії. Вже на початку XIX ст. здавалося, що настання епохи панування раціонального підходу до усіх сфер соціального життя як закономірний етап дорослішання людства відкриває сприятливу перспективу для поступального соціального прогресу.

Взагалі очікування кращого майбутнього завжди було однією із найбільших спокус людства. Більшість світових релігій обіцяють праведникам спасіння в наступному Царстві Божому. Правда, у XX ст. релігійне бачення історії та місця людини на цьому світі відступало під тиском секуляризованої ідеології прогресу, яка обіцяла побудову Царства Божого на Землі. Зокрема, в ім'я ліпшого життя прийдешніх поколінь в СРСР майже сімдесят років здійснювався досі найбільш масштабний проект соціальної інженерії — побудова соціалістичного суспільства. При цьому історичний процес (навіть попри теоретичне визнання певних відхилень) уявлявся в марксистській парадигмі лінійно спрямованим до кінцевої мети — комунізму. Зараз, спираючись на кризу прогресистської ідеології і практики, історична пам'ять засвідчує, що нове не обов'язково є кращим за традиційне.

У циклічній парадигмі соціально-історичного процесу ще Екклезіаст зазначав: «Що було, те й буде, що робилось, те й буде робитись, і немає нічого нового під сонцем. Буває про щось кажуть: «Дивись, ось це нове», але це вже було у попередні віки до нас. Немає пам'яті про минуле, і те, що буде, не залишить пам'яті у тих, хто прийде після нас»[54].

Справді, людська свідомість завжди вибірково пам'ятає минуле. При цьому спотворення історичної реальності починається з виштовхування певних фактів із свідомої пам'яті до колективного несвідомого. Втрата системності мислення за цих обставин стає одним із симптомів аномії як соціально-психологічного стану, в якому члени суспільства втрачають спроможність бачити ціннісні орієнтири та робити свідомий вибір. Це, на нашу думку, становить одну з найбільших проблем адаптації сучасних соціальних технологій до реалій життя суспільства, яке переживає етап трансформації.

У цьому контексті за приказкою кожен коваль власного щастя особистість є першоджерелом соціальної інженерії, продуцентом власних технологій ефективної соціальної діяльності. З цієї точки зору соціальна технологія намагається створити чи оптимізувати впорядкованість у просторі та часі тих чи інших соціальних явищ та феноменів, залучаючи до цього виявлені механізми самоорганізації даного соціального об'єкту[55]. У цьому ракурсі до соціальних наук вводяться принципи синергетики, на теоретичному фундаменті якої розробляються нові методологічні засади прогнозування, зокрема складних трансформаційних процесів. У рамках механізму історичного розвитку за моделлю А. Тойнбі «виклик — відповідь» формування певної соціальної технології ноу-хау досягнення визначеної мети перш за все залежить від спроможності соціального об'єкта чітко сформувати ціль, на досягнення якої має працювати соціально-інженерний проект. Цей гіпотетичний проект спочатку народжується як своєрідна трансляція бажаного майбутнього у сучасне.

Спроможність ставити конкретні завдання з метою організації колективної праці членів суспільства була потрібна вже месопотамським общинникам, які створювали складну іригаційну систему, та єгипетським фараонам у розбудові своїх пірамід. Водночас технологія знань про майбутнє впродовж усієї писемної історії людства була несистематизованою, хоча спроможність передбачати хід подій традиційно вважалася божим даром, ознакою харизми певного політичного лідера або історичної особистості.

Дельфійський оракул перед найважливішими подіями сповіщав про можливий результат. Тим самим його прогнози набували особливо важливого політичного значення. Він міг маніпулювати найважливішими рішеннями. Тому тривалий час технологія цього знання була таємною, не лише з огляду на потребу захисту від профанів та збереження монополії жрецтва на соціальну технологію прогнозу, а й зважаючи на світоглядне ставлення до майбутнього, яке лишалося сакральним.

З початком християнської ери інтерес до сакрального прогнозу поширився на всіх членів релігійної громади. Найбільш алегоричним прикладом тогочасної прогностичної літератури є Апокаліпсис Іоанна Богослова. За часів середньовіччя, особливо у розпалі боротьби проти відьом, за дар віщання можна було поплатитися життям. З іншого боку, у цей час історичні діячі часто не наважувалися приймали рішення, які не були б погоджені з ворожкою, гороскопом або іншими віщуваннями. Історична література засвідчує, що видатний полководець часів Тридцятирічної війни Альбрехт фон Валленштайн (1583–1634 рр.) часто приймав свої військові рішення відповідно до астрологічного прогнозу. У 80-ті рр. XX ст. Ненсі Рейган, жінка колишнього президента США Рональда Рейгана, завела штатного астролога Білого дому. Це і не дивно, адже про роль прогнозу в політичній діяльності

[54] Екклезіаст. https://www.ukrbs.org/bible/UTT,CUV/ECC.1/

[55] Малес Л. Соціальна організація фізичного простору як основа реалізації соціальних технологій // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. Випуск 2–3. — К., 1998 — С. 69.

дуже влучно висловився лауреат Нобелівської премії з літератури, отриманої за власні мемуари, У. Черчілль, нещодавно визнаний найвизначнішим британцем. Він, зокрема, підкреслював: політик мусить передбачати, що відбудеться через рік, через п'ять, десять років. А після того, як його прогноз не збудеться, він має дати логічну відповідь, чому сталось не так, як гадалось.

За доби Просвітництва з її культом раціонального проблема прогнозування постала з новою силою. Народження науки нової доби, гаслом якої стали слова Ф. Бекона «знання — це сила», з установкою на розчаклування навколишнього світу стимулювало потребу заклинання демонів історичної долі, підпорядкування історії певним закономірностям, аби зробити її керованою. Нові завдання філософії К. Маркс висловив у відомому постулаті: досі філософи лише пояснювали світ, а проблема полягає в тому, як його змінити. По суті сучасну добу в історії соціальної інженерії започатковує парадигма історичного матеріалізму, пафос якого спрямований на побудову ідеального суспільства на землі. Саме це «прометеївське» завдання породило багато трагічних сторінок історії XX ст. Після того, як сімдесят років соціально-інженерного експерименту по створенню людини комуністичної формації зазнали краху в СРСР, чари глобального комуністичного проекту ослабли. А разом з ними була втрачена і довіра до ефективності масштабних соціально-інженерних проектів взагалі. Хоча не слід забувати, що історична перемога Заходу в «холодній війні» була забезпечена завдяки успішній реалізації низки соціально-інженерних проектів в ході тотальної психологічної війни проти СРСР. Американські секретні служби, зокрема, розробили зразкові політичні технології, які дали можливість, знаючи слабкі місця ворога, проводити філігранні операції з чіткою метою і точно влучати в ціль.

У цьому контексті все більш популярними стають технології соціальної маніпуляції, пов'язані з прихованими впливами на масову свідомість і поведінку людей з метою примусити їх діяти (або нічого не робити) в інтересах певних соціальних сил, отже і проти власних інтересів. Зокрема, за допомоги «спіралі замовчування» альтернативних поглядів, посилань на сфабриковані опитування прагнуть запевнити громадян у підтримці більшістю суспільства потрібної маніпуляторам суспільної позиції[56]. Вразливість відповідних технологій полягає у тому, що вони, як у казці про голого короля, втрачають ефективність у разі розкриття таємниці фокусу. Тому передумовою їх реалізації є посилений контроль за інформаційним полем суспільства, яке є об'єктом реалізації відповідного соціально-інженерного маніпуляційного проекту.

[56] Соціологія. Короткий енциклопедичний словник. — К., 1998 — С. 296.

Інший напрямок соціально-інженерних проектів традиційно пов'язаний із прикладною соціологією та соціальною психологією. Як правило, соціальні технології, котрі розроблялись у цьому контексті, не ставили собі за мету досягнення глобальних завдань, а займалися розв'язанням практичних соціальних проблем, наприклад, оптимальної організації праці на підприємстві, створення алгоритму розв'язання конфліктів у малих та середніх соціальних групах. Відповідне соціальне прогнозування здійснювалося з метою вироблення рекомендацій щодо оптимального впливу на прогнозоване явище.

Пошуковий прогноз з'ясовує те, що найімовірніше відбудеться за збереження існуючих тенденцій. *Нормативний прогноз*, пов'язаний із аналізом динаміки зміни бажаного стану явища чи процесу, є предметом соціально-інженерного проекту. При цьому різноманітні соціальні інтереси продукують протилежні уявлення щодо зазначеного майбутнього.

Досить часто у випадку гострого соціально-політичного протистояння крайні уявлення не стільки сходяться у компромісному варіанті взаємних поступок, скільки взаємно нейтралізуються за сценарієм «гри з нульовою сумою», коли перемога однієї сторони є поразкою для опонентів. Тому особливої ваги набуває спроможність бачити та активно формувати різні варіанти розвитку подій. Це, на нашу думку, є важливою ознакою нової соціальної інженерії. Класична прогностика переважно відслідковувала тенденції, нова посткласична технологія прогнозування насамперед покликана передбачати альтернативи. Відповідно ширше визначення предметного поля завдань соціальної інженерії полягає у сукупності підходів прикладної соціології, орієнтованих на цілеспрямовану зміну організаційних структур, що визначають людську поведінку та забезпечують функції соціального контролю. При цьому реалістичність формування завдань певного соціально-інженерного проекту та забезпечення соціальних механізмів його реалізації значною мірою залежать від плідності творчого діалогу між прикладною і теоретичною соціологією загалом та, зокрема, між соціальною філософією та соціологією історії. Розв'язання зазначених проблем на межі XXI ст. суттєво ускладнилося. На нашу думку, причини тут комплексні. Розглянемо деякі з них.

В умовах постмодерністського наступу на філософські засади системного мислення та панування масової культури довіра до соціально-інженерних проектів серед пересічних громадян занепадає. Водночас інтерес до зазначених проектів з боку різних владних груп еліти, навпаки, зростає. З одного боку, це пов'язано із потребами нової організації політичного процесу в умовах інформаційного суспільства, яке перш за все звертає увагу не на те, чим насправді є певні речі, а на їх імідж, тобто насамперед сприймає інфор-

мацію про те, якою річ здається. З іншого боку, процес глобалізації по-новому ставить питання реалізації соціально-інженерних проектів у всесвітньому масштабі. Після перемоги Заходу в «холодній війні» його головним завданням стала реалізація нового соціально-інженерного проекту, який пов'язаний із методологією адаптації, нейтралізації та приручення усіх нонконформістських сил, які перебувають у опозиції до переможців. У цьому сенсі знання нової соціальної інженерії справді стануть технологічною силою, але це не означає, що зазначену силу використовуватимуть, спираючись на знання та точний прогноз. Тому, аби не знищити наш світ власними руками, світова громадськість мусить навчитися головному соціально-інженерному завданню — *керувати сучасним з урахуванням можливих потреб майбутнього*.

Так, конкретика прогнозу становить серйозну проблему для сучасної раціональної науки. Досить загальними є й альтернативні прогнози, пропоновані езотеристами. З цієї точки зору знання майбутнього у всій його складності залишається прерогативою у гегелівському розумінні Абсолютної ідеї, або Вищого Розуму. Крім сучасних тенденцій розвитку глобалізації, відчувається суттєвий вплив на нову соціальну інженерію ідеології постмодерну. Насамперед це стосується сприйняття соціально-історичного часу та технології ставлення до соціального простору.

Проект Модерну з його «родовими плямами», розвинутим грошовим господарством, тотальним процесом економічної раціоналізації та пануванням товарного фетишизму зробив пріоритетним парадигму лінійного часу, яка панує над часом циклічним[57]. Хоча постмодерн і заперечує важливі світоглядні постулати епохи модерну, його світобачення ґрунтується на апології миті сучасного. За цих обставин соціальні явища набувають характеристик емерджентності, тобто не завжди приємних несподіванок. Тому особливого значення в процесі переходу від одного соціального порядку до іншого набувають соціально-інженерні чинники, такі як конструювання політичних інститутів, рецепція принципів правових систем розвинутих демократичних держав, формування нового типу культури на засадах нових цінностей та соціальних пріоритетів. Найгостріше зазначені трансформаційні завдання стоять перед більшістю національних держав, які вимушені адаптуватися до імперативів глобалізації.

Найбільш конкурентоспроможним інтелектуальним товаром найближчого майбутнього стануть соціальні прогнози. Причому критерієм оцінки якості зазначеного товару буде його точність. В. Я. Матвієнко, говорячи про

[57] David Frisby. Fragmente der Moderne. — Rheda-Wiedenbrück, 1989 — S. 250.

ознаки якісного прогнозу, наголошує на його обґрунтованості. А псевдопрогнозам властиві довільність, інформаційна прірва між теперішнім і майбутнім і фатальна неминучість[58]. Адекватність прогнозу насамперед залежить від його методологічного забезпечення. Складність об'єкту прогнозу — сучасного світу, який існує в мережі різноманітних мікро та макросоціальних структур та різних інтересів своїх суб'єктів, обумовлює потребу в прогностичному інструментарії, що має враховувати насамперед загальносистемні соцієтальні характеристики та ґрунтуватися на міждисциплінарному синтезі. Звичайно, навіть за цих обставин у парадигмі постмодерної науки ми не в змозі передбачити, які знання, здобуті вчора, будуть дезавуйовані завтра чи післязавтра. Зважаючи на зазначені об'єктивні методологічні проблеми, поступове відродження соціальної інженерії як інструменту розв'язання конкретних соціальних проблем переважно відбувається відповідно до потреб повсякденності. Найбільш розвинутими на сьогодні є соціально-політичні, насамперед, виборчі технології. Під їхньою парасолькою затишно почуваються різноманітні соціально-психологічні технології, сфера відповідальності яких поширюється на актуальні питання забезпечення ефективності управління.

Взагалі у XX ст. роль Дельфійського оракула все частіше виконує так зване експертне співтовариство, яке є колективним виробником різноманітних соціально-інженерних проектів. Більшість з них продовжує будуватись у традиції лінійної соціально-історичної парадигми. Сприйняття методологічних можливостей циклічної парадигми соціального прогнозування, яка, на нашу думку, є більш адекватною логіці історичного процесу, ускладнюється внаслідок слабкого теоретичного обґрунтування. Тому важливою проблемою методології прогнозування є виявлення чинників, які детермінують майбутнє, котре в рамках історичного циклу має свої витоки в теперішньому і джерела в минулому. Каузальний зв'язок між причиною та наслідком в рамках лінійної парадигми прогнозування не завжди простежується. Адже одна й та сама причина може продукувати різні наслідки. Детерміновані ієрархії типу причина — зв'язок, сутність — явище не завжди діють у високоорганізованих системах, однією з яких є суспільство та його соціальне життя. Крім того, будь-який перелік апріорних причин, які ми вибудовуємо для прогностичного висновку щодо майбутнього, завжди є неповним. Принцип наперед невизначеного майбутнього підтверджений із відкриттям стохастичних процесів. Оскільки у поворотних точках біфуркації втрачаєть-

[58] Матвієнко В. Я. Прогностика. Прогнозування соціальних та економічних процесів. Теорія. Методика. Практика. — К., 2000 — С. 59.

ся детерміністська залежність між минулим та майбутнім станом системи, механічна екстраполяція наявних тенденцій є некоректною для тривалого прогнозу. Внаслідок цього точка відліку бажаного стану певної системи, яка є визначальною у процесі розробки більшості соціально-інженерних проектів, розмивається. Отже, подальший розвиток нової соціальної інженерії значною мірою залежить від удосконалення технологій соціального прогнозування. І навпаки — становлення прогностики перебуває у залежності від соціального замовлення розробників певних соціально-інженерних проектів різного масштабу та спрямованості.

Можливо, головним завдання стане не спроможність передбачати майбутнє, а здатність робити його можливим. Тим паче, що з розвитком технологій клонування людини все популярнішими ставатимуть євгеніка та інші соціально-інженерні проекти, які тяжітимуть до форми «таємного знання». Обговорюючи проблему значення латентних (прихованих) структур, на нашу думку, неможливо обійти увагою проблематику взаємодії між науковим та традиційним (езотеричним) знанням. Взагалі до класичного європейського періоду розвитку науки та цивілізації пануючим було цілісне (сакральне) знання. Починаючи з часів єгипетських жерців, таємне знання передавалося лише втаємниченим (ініційованим) особам. Така традиція взаємин між Вчителем та Учнем, принаймні до винайдення книгодрукування, а нині й інших носіїв інформації, була переважаючою. Водночас, починаючи з часів розподілу інтелектуальної та фізичної праці, спостерігається процес постійної диференціації та спеціалізації наукового знання. Головною стає тенденція відмови від цілісної (сакральної) картини світу, його розчаклування та накопичення все більших обсягів знань про все менші об'єкти досліджень.

Вітчизняний філософ С. Б. Кримський слушно наголошував, що наука має свою малу батьківщину в Європі *(«...наука є результатом розвитку тих цивілізацій, які переходять від культу природного до культу штучного...»)*, але з самого початку заявляє про себе як про універсальну силу, ареною якої може бути увесь світ. У часи глобалізації наука й перетворюється на своєрідну «нервову систему» планетарної цивілізації, на її керуючий підрозділ. У зв'язку з цим підвищується значення експертних наукових оцінок. Проте в умовах соціальної трансформації експертне співтовариство опиняється в ситуації посилення інверсійних (зворотних до мейнстріму революційного розвитку) тенденцій. Суто раціональні уявлення, які складають інтелектуальне підґрунтя класичної науки, входять у протиріччя з потребою включення інтуїтивного знання, відродження традиційних дослідницьких практик.

Особливо актуальною зазначена проблематика стає в умовах перехідних соціальних процесів, коли втрачають свою силу суто раціональні каузальні зв'язки, натомість зростає значення ірраціональних мотивів. На початку XX ст. австрійський психолог З. Фрейд своїми дослідженнями суттєво розширив уявлення про закономірності творчої, в тому числі й наукової діяльності. Було визнано, що справжнє розуміння життя та творчої діяльності дається не лише розумом, а й інтуїцією.

Відомо, що Платон виділяв світ ідей та світ людського буття. Спеціаліст із історії античної філософії А. Ф. Лосєв зазначав, що ідеї Платона можна інтерпретувати й суто з матеріалістичних позицій як розуміння сутності, тобто сукупності основних характеристик певних речей та процесів. Саме так тлумачив свого вчителя Аристотель. Але Платон розумів пізнання як відображення людськими органами почуттів вищого світу ідей. Натомість філософи за допомогою інтуїції краще спроможні пізнавати світ. Проміжні за точністю знання, на думку прихильників платонівської школи, дає математика. Фізика, яка головним чином спирається на спостереження, дає найбільш недосконале знання. Водночас Аристотель, на відміну від Платона, наголошував, що ідеї є узагальнюючими сутностями речей, причому лише останні реально існують. Тому головне джерело знань це не абстрактне пізнання ідей, а дослідження реальних конкретних речей, явищ, процесів. Отже, за Аристотелем найцінніші знання дають дослідження, які спираються на спостереження та логіку, тобто фізика та математика. Будь-які знання формалізуються у мові. Аристотель першим побудував формально-логічні структури знання та став характеризувати наукове знання як мережу висловлювань, пов'язаних між собою за законами логіки. Парадоксально, але на нинішньому етапі розвитку електронних інформаційних комунікацій, коли чуттєве пізнання за екраном персонального комп'ютера знову стає провідним видом наукової діяльності, людський розум знову опиняється у віртуальній реальності, які піддається лише раціоналізму математичної логіки програмування. Джонатан Свіфт на антитезі добі Просвітництва створив сатиричний образ науки та вчених. Гуллівер розповідає про країну Лапута, де всі зайняті абстрактними роздумами такою мірою, що не відчувають одне одного. Зазначена алегорія може бути адекватною для умов формування, існування та розвитку соціальних зв'язків у сучасному інформаційному суспільстві, де віртуалізація реального світу може спровокувати розрив багатьох сталих соціальних зв'язків.

Характерними рисами класичного європейського наукового знання є намагання досягти якомога більшої ефективності. Потяг до пізнання як одна з визначальних рис людської природи намагається сягнути думкою до

найпотаємніших та найнебезпечніших глибин істини: скажімо, до таємниць ядерної будови та першопочатків людського генома. Нове комунікативне середовище трансформує саму природу інформації та інформаційну мережу соціальності. Завдяки комунікаційній революції людство отримало можливість блискавично поширювати свої знання. Високі технології та біотехнології змінюють довколишній світ людини. Клонування людини трансформує існуючі традиційні релігійні уявлення та цінності. Тотальна комп'ютеризація змінює уявлення про матеріальний та віртуальний світи, коли в першому з них перебуває фізичне тіло людини, а в другому його дух.

За деякими прогнозами до 2030 р. з'явиться робототехніка, яка за своїми інтелектуальними властивостями (але не ціннісними орієнтаціями) переважатиме людину. Причому навіть швидкість штучних генетичних трансформацій людини відставатиме від саморозвитку електронних систем. І художній прогноз фільму «Матриця» може стати сумною соціальною реальністю. Латентні структури все більше використовуватимуться в процесі соціального управління, передусім у соціальній інженерії.

Отже, чим ефективнішою стає наука, тим менш спроможною вона є для пошуку відповіді на питання щодо сенсу людського існування, тим більшим стає розрив між наукою та етикою, що особливо наочно проявляється у суспільному дискурсі навколо проблеми клонування людини. З огляду на це потрібні нові механізми взаємодії між науковою та соціальними процесами. Актуальною лишається думка античних греків: той, хто прогресує у науках, але відстає у моралі, скоріше регресує, ніж прогресує.

Під сумнів поставлено головні постулати ідеї прогресу. По-перше, сумнівним стало переконання в тому, що штучне, створене за рецептами передового наукового знання, є кращим за природне або успадковане від предків. По-друге, заперечується переконання щодо безкінечності прогресу, нарешті, по-третє, відкидається ідея соціокультурної універсальності прогресу. Для глобального управління все частіше намагаються використати ідеї таємного знання. Справді, у транзитивному стані суспільство «переживає» інституційні зміни, розмиваються соціальні структури, слабшають соціальні зв'язки, порушується ієрархія факторів, які складають механізми відтворення соціальних структур. У тому числі «зникає» причинно-наслідковий зв'язок, що лежить в основі раціонального наукового методу.

В цих умовах соціальної трансформації і формується нова парадигма постнекласичної науки. Зокрема, причинні залежності об'єктивного світу визнаються багатомірними, необмежено складними, нестаціонарними, тобто такими, що постійно змінюються. Закони Природи при цьому розглядаються не як певні метафізичні сутності, а як прояви певних структур буття, що сприймаються і трансформуються людською свідомістю. По-друге, будь-яке знання визнається соціокультурно обумовленим та історично обмеженим, а абсолютні істини поступаються місцем взаємопов'язаним моделям. Внаслідок цього будь-яка тимчасова неможливість певних технічних рішень як породження певної наукової моделі бачення світу є такою само відносною, як і ця модель. Таким чином, технічні проблеми, принципово неможливі для вирішення в одній моделі, вирішуються в іншій.

Наукові прогнози у природничих науках ґрунтуються на фізичних законах. Ми знаємо емпірично умови тиску, часу, за який має закипіти вода. З епістемологічної точки зору для прогнозу потрібні чотири ключові фактори. По-перше, теорія, яка дає можливість розрізняти елементи «х» та «у». По-друге, адекватні методологічні засоби, які дозволяють взаємодію «х» та «у». Навіть у ко-варіанції, коли лише гіпотетично зрозумілим є, чому взаємодія відбувається так чи інакше. По-третє, має бути встановлено каузальні причинно-наслідкові зв'язки. Це є регресивний аналіз. Вебер писав про призначену каузальність. По-четверте, це універсалізація, якої немає у соціальних науках. Міфи і мова не нейтральні. Можна говорити про незворотні наслідки дії, які виключають альтернативність. Маємо справу з колективними емоціями та світоглядними установками.

Різними є рівні теоретичного футурологічного аналізу на основі взаємодії наднаціональних еліт, національних держав і утворень, локальних цивілізаційних об'єднань імперського штибу, мультинаціональних державних союзів. У процесі глобалізації держава була оголошена недієвою щодо транснаціональних корпорацій, міжнародних фінансових інститутів, наднаціональних утворень. Капіталізм виник як світова система. У кризі не держава, а ті її елементи, які переросли капіталізм. Якщо національна держава не є всією владою, це не означає, що питання про владу можна вирішити поза державою. Лібералізм потребує механізмів примушення, аби реалізувати свої ідеї на практиці. Міжнародне право не існує саме по собі, а втілюється силами конкретних держав, які відповідно до своїх інтересів терплять одні порушення і нещадно карають за інші. Феноменом є поява колоніального пролетаріату, який за ідеологію має іслам. Символічний протест проти буржуазних цінностей сам став ринковим символом, який можна купити. Політичний іслам посідає жорстку антизахідну позицію. Мусульманські радикали виступають проти традиції європейського просвітництва, не мають чіткої класової позиції, не визнають інститутів національної держави і представницької демократії, не мають уяви про права людини. Політичний іслам

конфліктує з фемінізмом та заражений гомо-фобією. Транснаціональні корпорації потребують національної держави. Адже глобальність транснаціональних корпорацій можлива лише за умов, доки неоднорідним є світовий ринок праці. Якби всі національні ринки злилися б в єдиний глобальний ринок, діяльність транснаціональних корпорацій втратила б сенс. Подібний глобальний ринок в силу своєї однорідності розпався б на множину однотипних локальних ринків, де виробництво для місцевого споживання з місцевої сировини було б вигідніше, ніж завезення товари із далеких країн.

Розділ 2. Теоретико-методологічні проблеми футурології міжнародних відносин

У 1965 р. американський соціолог А. Тоффлер запровадив у науковий обіг новий термін *футурошок*, яким пояснювався стрес та дезорієнтація, що виникають у людей, котрих піддано занадто великій кількості змін за дуже короткий час. На початку 80-х рр. XX ст. особливої популярності набув термін *глобалізація* — як характеристика радикального прискорення змін планетарного масштабу, що відбуваються у всіх сферах буття людини. Звичайно, ще з часів виникнення соціології як науки, тобто з XIX ст., вчені вели мову про єдиний світовий простір, створений цивілізацією ринкового обміну. При цьому історики звертали увагу на об'єктивні соціально-економічні та культурно-політичні процеси. Наприклад, поява ткацького верстата в Англії призвела до розорення мільйонів ткачів у Індії, а Велика французька революція власне відкрила сучасну історичну епоху. Водночас, мегасоціальним агентом цих змін виступала західна цивілізація, яка через механізми колоніального панування знищувала прояви до розвитку капіталізму в традиційних локальних цивілізаціях. Тому, говорячи про сучасний етап розвитку глобальних тенденцій, більшість науковців погоджуються з думкою, що з кожною новою зміною виникає потреба у нових знаннях. Тим самим науково-технічний прогрес перетворився на рушійну силу багатьох процесів соціальної глобалізації.

Заразом визначилась тенденція до поступового перетворення трансатлантичного цивілізаційного ареалу на космополітичну цивілізацію «нових кочівників». Соціальне буття цього нового світу регулюватиметься через глобальну комп'ютерну мережу. Кожен громадянин з дня свого народження ставатиме номером у номенклатурі комп'ютера. Засобом соціального контролю стане електронне досьє на такого космополіта. Насамперед воно фіксуватиме наявність грошей. Готівка буде фактично скасована. Розподіл матеріальних благ здійснюватиметься через так звану біокарту. Вона вживлятиметься людині, після чого її місцеперебування можна буде контролювати з супутника. Утопія Оруела набуде свого реального втілення.

Найбільш радикально заперечує західну систему цінностей, котра знає ціну всьому, але нічому не надає цінності, мусульманська цивілізація. Вона є конкурентом для християнства і в реалізації проекту глобального, а не регіонального поширення віри[59]. Сучасний іслам теж є продуктом глобалізації і епохи модерну. Як показали події 11 вересня 2001 р., він успішно використовує плоди західного технологічного прогресу. Правда, при цьому християнство та іслам розпорошені на різні конфесії. За цих обставин рух до екуменізму, який в умовах глобалізації ставатиме провідною тенденцією в духовній сфері, уповільнюється не лише великими амбіціями духовних вождів, а й історичною традицією диференційованого існування та служіння.

Осмислення історії XX ст. поступово позиціонує цей час у системі координат всесвітньо-історичного процесу. Насамперед звертає на себе увагу досить загальна песимістична характеристика сучасної соціальної реальності.

Наприклад, прогноз П. Сорокіна виглядає досить присмерковим. Зокрема, він передбачав настання моральної та естетичної анархії, ставлення до людини як до механізму, втрату морального та інтелектуального консенсусу, хаос думок та вірувань, підтримання соціального порядку лише за допомогою примусу та силової легітимації політичного права, виродження свободи у порожні гасла маніпуляції масами, розпад сім'ї, панування масової культури, зниження якості життя та загальних життєвих стандартів, наростання соціальної патології, домінування апатії, втечі у приватне життя[60].

У свою чергу Е. Гідденс звертає увагу на додаткові фактори, котрі підсилюють суб'єктивне відчуття ризику сучасного буття. Зокрема, серед таких чинників він виділяє загострення відчуття загрози через послаблення магічного та релігійного захисту, чітке усвідомлення небезпеки внаслідок більш високого рівня освіти, розуміння неминучості криз у функціонуванні складних систем. Універсальною стає загроза екологічної катастрофи, яка за прогнозами «Грінпіс» може настати до 2030 р., ще до реалізації мрій про сталий розвиток, який має примирити економіку та екологію.

Внаслідок цього система демократичного політичного устрою, насамперед у її західному варіанті, переживає гостру кризу. Особливо відчутними симптоми цього явища стали після терактів 11 вересня 2001 р., коли в США, як шагренева шкіра, почала скорочуватися громадська свобода[61].

[59] Ernst Nolte. Historische Existenz zwischen Anfang und Ende der Geschichte. — München, 1998 — S. 305.

[60] Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996 — С. 200–201.

[61] Ralf Darendorf. Die Krisen der Demokratie. Ein Gespräch mit Antonio Polito. — München, 2002 — S. 98.

Тероризм як дитя свободи водночас є її вбивцею. У цьому контексті в дискусіях щодо створення міністерства внутрішньої безпеки США проглядається тенденція до централізації майже тотального контролю не лише за підозрюваними вихідцями з мусульманських країн (як за потенційними терористами), а й за інакомисленням в середині США. Адже з розширенням сфери компетенції спецслужб ще більш віртуальним стає політичний суверенітет більшості, яка позбавляється демократичних механізмів контролю за таємними структурами влади. При цьому один із батьків-засновників Б. Франклін наголошував, що ті, хто лякається свободи, не є гідними ні свободи, ні безпеки. Таким чином, підтверджується теза про відповідність курсу та методів здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, тобто силова міжнародна політика Сполучених Штатів доповнюється відповідними внутрішніми соціально-політичними механізмами масової маніпуляції.

У сфері міжнародних відносин ця тенденція найбільш адекватно проявила себе, починаючи з моменту розгортання антитерористичної кампанії. У цьому контексті згадуються слова Н. Макіавеллі, який попереджав, що війни починають, коли хочуть, а закінчують, коли можуть. Тому увесь цей невизначений час охороняти глобальну безпеку насамперед Сполучених Штатів та створеного ними нового світового порядку має різноманітна зброя, котра включатиме Національну систему протиракетної оборони США. При цьому, зважаючи на складність названого проекту, рішення в його рамках прийматимуть комп'ютери. Тим самим принципові питання виживання людства тепер залежатимуть від гіпотетичних логічних помилок програмістів. Тим самим у випадку реальної загрози увесь процес виживання нагадуватиме гру в «руську рулетку».

Водночас історичні завдання світу модерну зі створення гомогенної соціальної конструкції у вигляді вселенського громадянського суспільства вступають у протиріччя з бажанням забезпечити високий рівень життя і споживання насамперед для власних громадян, в тому числі за рахунок населення інших країн. При цьому дуже повільно відбувається процес формування масових потреб у постматеріальних цінностях. Вже зараз починає проявлятися тенденція до виникнення нових потреб масового споживацького суспільства, які мають змінити мотивацію його функціонування. Мова йде про виникнення системи задоволення перш за все психологічних потреб. Нові проблеми вийдуть за політичні або економічні межі. Вони будуть пов'язані зі спроможністю людини відрізняти ілюзію від реальності. Надання процесу глобалізації «людського обличчя» пов'язане з виникненням масового соці-

ального руху антиглобалістів. Його характеристика залежить від відповіді на принципові запитання: чи є опозиція глобалізації єдиним соціальним рухом та чи можна його розглядати як симптом першої глобальної революції.

Насамперед розвиток руху антиглобалістів залежить від пошуку відповіді на виклики неоліберальної моделі глобалізації, яка пропагує віру у виживання найбільш адаптованих до жорстких умов конкуренції у глобальній ринковій економіці. На протилежному політичному полюсі традиційні ліві виступають за уповільнення процесу глобалізації, який руйнує соціальну сферу. Проте єдиної відповіді щодо того як само полегшити становище більшості ліві не дають. Скажімо, соціал-демократи пропонують реформістський шлях збереження соціальних гарантій за нових обставин, а троцькісти виступають за революційні методи боротьби за соціальну справедливість. Ультраправі, захищаючи традиційні засади національної державності, поступово схиляються до расистських та ксенофобських позицій. З огляду на сучасну демографічну кризу в Європі, де скорочується чисельність громадян соціально активного віку, це загрожує привести всю економічну систему до краху.

Прихильники так званої нової парадигми антиглобалізму виступають за «глобалізацію знизу», адже найбільш адаптованими виявляться спроможні до колективних дій. Вони пропагують ідею створення нових форм локальних та транснаціональних структур, покликаних протидіяти неоліберальним силам глобалізації. Професор соціології Паризького університету Жан Бодрійяр (1929–2007 рр.) визнав, що в процесі глобалізації відхід від демократії і нерівність будуть наростати в міру загострення демографічних проблем. Досі традиційні протиріччя вирішувалися через світові кризи. Нинішня ситуація в перспективі може створити ідеальні умови для світової революції, якщо не буде створено іншого механізму перерозподілу ресурсів між глобальним гетто та привілейованою абсолютною меншістю населення. Прогноз таких радикальних соціальних змін ставить питання щодо нової історичної антропології. Подальше розгортання глобальних перспектив відкриватиме можливості для нового антропологічного погляду на людину та людство. Зазначимо, що самосвідомість епохи модерну спиралась на досягнення економіки та класичної соціології, котрі пропагували цінності єдиного універсального прогресу для всього людства. Натомість самосвідомість постмодерну ідентифікується на принципах культурної антропології та етнології, тобто наук, які наголошують на неоднорідності соціокультурного поля людства. Подібні методологічні засади дають підстави заперечувати ідею суспільного прогресу як плоду діяльності всього людства. Тим самим

руйнуються засади соціокультурного проекту Просвітництва, пов'язані зі створенням єдиного Великого простору та єдиного вектора Великого історичного часу. Навпаки, акцент робиться на різноманітності соціокультурних просторів, чий розвиток позбавлений спільного сенсу. Тепер прогресивний історичний процес оголошується монопольною прерогативою західної цивілізації, чий шлях ідеолог атлантизму С. Гантінгтон називає не універсальним, а унікальним. Фактично визнається, що глобальна цивілізація не може виникнути шляхом плюралістичного розвитку, спрямованого до спільного майбутнього різних локальних цивілізацій. Робиться висновок, що цей шлях можна пройти, лише користуючись цінностями західної цивілізації.

У 2002 р. автор відомого есе «Кінець історії» Ф. Фукуяма видав нову працю під досить сумною назвою «Кінець людини». Зокрема, він наголошує, якою печальною є доля людства, що опинилося під владою техніки. На межі XXI ст., після того як було розшифровано одну з найбільших таємниць Творця — геном людини, тенденція панування технократичного підходу до людини стала найбільш небезпечною. Врешті цілком можлива ситуація, коли комп'ютери вирішуватимуть, кого клонувати[62]. Правда, при цьому відкритим лишається питання, чи матимуть ці клони безсмертну Душу як іскру Вищого Розуму. Інакше може сам собою справдитись прогноз щодо гіпотетичного бунту клонів-біороботів проти решти біологічних людей. Взаємозалежність між соціальною глобалізацією та зміною антропологічної парадигми проявляється у формуванні засад постіндустріальної цивілізації. Причому йдеться не про суто нові технології, знання, а про трансформацію самої людини, набуття нею якісно нової постматеріальної мотивації.

Інший аспект трансформації антропологічної картини сучасного людства пов'язаний із поступовою ціннісною конвергенцією між різними локальними цивілізаціями. Цей процес іманентно породжений пануючим становищем сучасної західної цивілізації та створеної нею масової культури. Це явище можна розглядати як вірусну матрицю інформаційної складової соціокультурних архетипів незахідних локальних цивілізацій.

З поширенням масової культури поступово порушується соціальний механізм взаєморозуміння між різними поколіннями в середині певних країн, які належать до окремих соціально-культурних типів. Наприклад, молодь, як свідчить іранський досвід, найбільш активно вестернізується. За цих обставин конфлікт поколінь як рушій соціально-історичного процесу має шанс стати внутрішнім конфліктом різних цивілізаційних цінностей. Такий варіант розвитку подій може виключити гіпотетичну можливість зіткнення

[62] Francis Fukuyama. Das Ende des Menschen. Aus dem Englischen. — München, 2002 — S. 352.

цивілізацій. Але альтернативу все ж репрезентує інтенсивний розвиток ліберальної моделі глобалізації, яка стимулює процес розмивання колективістських засад колишніх традиційних аграрних цивілізацій. При цьому реально формується образ тотального ворога — західної атлантичної цивілізації, яка поступово «завойовує» інші цивілізації через підпорядкування собі їхнього інформаційно-соціокультурного простору.

З точки зору структурно-функціонального аналізу світ-система після подій 11 вересня 2001 р. наблизився до трансформації своєї структури. Це засвідчують симптоми багатьох проблем світ-системи, яка опинилась у стані боротьби з власною іманентною кризою. Одним із проявів цієї внутрішньої катастрофи, її, так би мовити, «девіантним оператором», який формує варіанти біфуркацій, і є релігійно вмотивований тероризм. Його зло дає мотив для діяльності різних соціальних агентів. Водночас недоречно ставити тероризм на есхатологічний рівень, на якому розв'язуються соціально-історичні проблеми вищого порядку, зокрема, детермінанти розвитку людства.

Буття і час, писав М. Гайдеггер (1889–1976 рр.), взаємно детермінують одне одного, однак, ні перше — буття не можна розглядати як тимчасове, ні друге — час, як сутнє[63]. Бачення сучасного однаковою мірою залежить і від сприйняття минулого, і від прогнозування майбутнього. Соціальний час «плине» від майбутнього через сучасне з минулого. Тому при прогнозуванні найближчого майбутнього недостатньо враховувати лише минуле і сучасне, необхідно насамперед зважати на віддалене майбутнє. Метод екстраполяції від минулого і сучасного у майбутнє є не досить адекватним для соціальних процесів. Більш релевантним є використання методу інтерполяції, коли за минулим, сучасним та віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє. Розробка відповідного методологічного інструментарію є одним із завдань новітньої історичної соціології. У цьому контексті ідею «кінця історії» можна розглядати не лише в парадигмі суто лінійного соціального часу, а й на засадах циклічної концепції, як початок нового глобального соціального циклу. При цьому постмодерн виявляється не стільки новою історичною епохою, скільки часом інтенсивного прояву суспільних та природних проблем нової якості.

Поступово вичерпується потенціал модерної історичної епохи, яка вирішувала соціальні завдання, поставлені за доби Великої французької революції 1789–1794 рр. При цьому після трансформаційний період, який настане приблизно з другої половини XXI ст., переважно буде спрямований на соціально-психологічне продукування нових сенсів різних видів діяльності. При

[63] Heidegger M. Sein und Zeit. — Berlin, 1927 — S. 41.

цьому розкриється сенс диференціації людства на різні локальні цивілізації, кожна з яких зробить свій внесок до спільних зусиль, спрямованих на виведення глобальної цивілізації на новий щабель розвитку, котрий відкриє революційну добу розгортання нового соціального циклу. Втім, слід пам'ятати про стохастичність, тобто непрогнозованість зовнішніх впливів на розвиток системи. Особливо слід звертати увагу на нестабільність перехідних форм. Надлишок інформації небезпечний, оскільки втрачається цілісне бачення ситуації.

Бурхливе XX ст. дало привід для чіткого розуміння того, що особливо характерними є «поворотні» або кризові епохи, які, за влучним визначенням німецького філософа К. Ясперса, «у своїй завершеності начебто зачіпають самісінькі глибини людського існування»[64]. У XX ст. такою системною кризою стала криза 1929–1933 рр., яка трансформувала передусім США та країни Західної Європи. Її специфікою було вилучення СРСР із сфери господарських зв'язків тодішньої світової економіки. Втім, це твердження можна й заперечити, адже за умов індустріалізації саме СРСР став «ринком збуту» західних промислових технологій та послуг інженерної думки. Не в останню чергу цим зумовлюється зацікавлення, за тлумаченням Й. Сталіна, «ворожого капіталістичного оточення» у розширенні господарської присутності в СРСР. Водночас обмежена участь СРСР, в якому на початку 1930-х рр. дотримувалися державної монополії на зовнішню торгівлю, у функціонуванні «світової капіталістичної економіки» ускладнювала процес її виходу з кризи. Зважаючи на це, сталінська пропаганда максимально використовувала тези про «неминучість циклічних криз за капіталізму» як прояву «глобальної кризи капіталізму». Насправді, навпаки, навіть у межах марксистської термінології капіталістична система господарювання в умовах кризи продемонструвала здатність адаптуватися до нових регулятивних методів та сприйняла потребу доповнення класичного ліберального капіталізму засобами соціального забезпечення з метою пом'якшення класових суперечностей.

В історичній літературі триває дискусія з приводу питання, коли саме завершилася ця криза. Частина істориків вважають, що мова має йти про середину 1930-х рр., коли визначилася тенденція подолання кризи за допомоги різних інноваційних, як на той час, соціальних та політичних технологій. Причому вони були діаметральними за своїми характеристиками: від методів державного регулювання ринкової економіки, запропонованих президентом США Франкліном Делано Рузвельтом, і до жорстких авторитарних методів нацистського та різного ґатунку фашистських режимів.

[64] Ясперс К. Про сенс історії. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. — К., 1996 — С. 185.

Натомість відомий американський соціолог І. Валлерстайн (1930–2019 рр.), посилаючись на теорію великих економічних циклів, розроблену репресованим за часів сталінізму російським економістом М. Кондратьєвим, доводив, що вихід із Великої депресії став можливим лише завдяки масовому військовому виробництву, стимульованому потребами Другої світової війни. Йдеться про своєрідне «військове кейнсіанство», коли війна не просто «списує всі проблеми», а сприяє перетіканню фінансових, технологічних, людських, інноваційних ресурсів у матеріальне виробництво за рахунок споживання. Після цього розпочалася нова кондратьєвська «довга хвиля» економічного розвитку післявоєнної доби. США вийшли з кризи у 1945 р. найпотужнішою державою світу. Поки євроатлантичній світ переживав економічну кризу, сталінський СРСР специфічними методами проводив «наздоганяючу» індустріалізацію. Це дало можливість використати радянський попит на промислові товари та технології з метою завантаження виробництва у країнах Західної Європи та США. Не в останню чергу ці міркування змусили президента США Ф. Рузвельта заплющити очі на суть сталінізму та встановити дипломатичні відносини з СРСР у 1933 році.

СРСР був замкнутою «світ-системою». Саме виключення СРСР із світової економіки було однією із причин кризи. Важливою особливістю світової економічної кризи 1929–1933 рр. було системне змагання розколотого (авторитарна Європа на чолі з нацистською Німеччиною та фашистською Італією та США доби «нового курсу» Ф. Рузвельта) Заходу та Радянського Союзу, який вдало балансував між цими потугами, використовуючи на свою користь наявні протиріччя.

Період після завершення Другої світової війни був пов'язаний із глобальним протистоянням двох наддержав — США та СРСР. Перемога Сполучених Штатів у «холодній війні», розпад СРСР були навіть декларовані як «кінець історії» та остаточна перемога ліберальних цінностей. Проте одностороннє домінування США виявилося нетривалим.

Натомість фінансова криза 2008–2025 рр. поставила під сумнів перспективу однополярного світу. Водночас саме ця економічна криза стала першою у новітній історії процесу глобалізації. Її причини були пов'язані не стільки з «межами зростання», скільки із серйозною системною кризою. «Саме ринковий фундаменталізм зробив фінансовий капітал рушійною силою економіки», — читаємо у праці Дж. Сороса. — Але діалектичний парадокс полягає в тому, що «саме ринковий фундаменталізм зробив глобальну капіталістичну систему хворою і недієздатною»[65]. Важко не погодитися з тезою Дж. Сороса

[65] Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство у небезпеці. — К., 1999 — С. 18.

про те, що «фінансові кризи відбувалися періодично ще з часів зародження капіталізму, і їхні наслідки часто бували спустошливими». Але «кожна наступна криза спричиняла поліпшення регулювання». Тому без цих механізмів амортизації сама капіталістична система могла бути зруйнована під час фінансових криз 1982, 1987, 1994, 1997–1998 рр.[66]

Існують і більш радикальні тлумачення причин кризи. «Глобальний капіталізм, який знімає з себе відповідальність за зайнятість і демократію, — слушно зазначає У. Бек, — таким чином підриває власну легітимність»[67]. Віртуальна економіка, заснована на фінансових спекуляціях, загрожує поглинанням усіх плодів науково-технічного прогресу, реалізованих у виробничій економіці. Отже, історичний компаративний аналіз економічних криз початку 1930-х рр. та першої декади XXI ст. зумовлює потребу зосередження уваги на причинах, розвитку та результатах обох криз.

Аналіз публікацій з цієї теми дає підстави зробити висновок, що економічна криза виконує важливі функції «могильника» для неконкурентоспроможних соціальних структур та суспільних практик економічної діяльності. Фернан Бродель переконливо дослідив ці процеси на прикладі світу раннього глобального капіталізму XV–XVIII ст.[68] У традиціях парадигми неомарксизму світову економічну кризу 1929–1933 рр. розглянув відомий британський історик Еріх Гобсбаум (1917–2012 рр.). Причому ця епохальна подія поступається у його концепції за значенням Першій світовій війні. Остання не лише підводить своєрідний підсумок XIX ст., а й відкриває, на його думку, «коротке» XX ст. Натомість італійський економіст і соціолог Джованні Аррігі (1937–2009 рр.), проаналізувавши основні тенденції розвитку світової економіки, доводить, що XX ст., навпаки, є «довгим». На користь такого висновку він наводить переконливі аргументи, зокрема, аналіз протиріч та співпраці між трьома центрами світової економіки — США, Японією та Західною Європою в умовах «холодної війни» проти СРСР[69]. Але Дж. Аррігі недооцінив економічне піднесення Китаю та його значення для новітньої історії глобалізації.

Загалом в історичній літературі домінують «європейський» та «американський» погляди на основні тенденції розвитку світової економіки, зо-

[66] Там само — С. 139.

[67] Бек У. Что такое глобализация? — М., 2001 — С. 109.

[68] Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм в XV–XVIII ст. В 3 т. — К., 2005. — С. 14.

[69] Арриги Джованни. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. — М., 2006 — С. 32.

крема, й в умовах криз. Підйом економіки країн Західної Європи після Першої світової війни обмежувався проблемами розвитку Німеччини та Італії. Веймарська Німеччина, як слушно зазначає Н. Девіс, більше отримувала від США кредитів, ніж сплачувала за репараціями[70]. Але структурні проблеми німецької економіки та травма, завдана поразкою у Першій світовій війні національній психології німців, суперечливі тенденції розвитку тодішньої світової економіки завадили виведенню економіки Веймарської республіки на стадію стабільного розвитку.

Натомість американський історик Пітер Фірон розглядає Велику депресію 1929–1933 рр. у ширшому історичному контексті двох світових війн. Це дає можливість краще зрозуміти вплив Першої та Другої світових війн на циклічні спади та підйоми американської економіки як ядра світової системи капіталізму[71]. Інший американський історик Чарльз Кіндлбергер хронологічно розширив рамки Великої депресії до початку Другої світової війни, яка, на його думку, посприяла виходу світової економіки з кризи[72]. Джордж Бравн Тіндалл та Дейвід Е. Шай в синтетичній праці «Історія Америки» поставили Велику депресію у центр аналізу «Нового курсу» Ф. Рузвельта, чия історична роль характеризується як визначальна[73].

Кейнсіанська традиція державного регулювання ринкової економіки, яка стала панацеєю в процесі виходу світової економіки із кризи доби Великої депресії, була дискредитована у США за часів президентства Р. Рейгана (1981–1989 рр.) та послаблена в Європі під харизматичним впливом ліберальних ринкових реформ британського прем'єр-міністра М. Тетчер (1979–1990 рр.). Монетаризм та апологія неоліберальних підходів до економіки стали потужним фактором розвитку світової економіки наприкінці XX ст. Під тиском внутрішньої системної кризи розпався СРСР. Пострадянський простір став винагородою для Заходу, який здобув перемогу у «холодній війні». Величезні природні, фінансові та людські ресурси нових незалежних держав, які з «другого світу» стрибнули у світ країн, що «розвиваються», тобто у «третій світ», були використані для стимулювання процесу ліберальної глобалізації.

Водночас у соціогуманітарній літературі започатковується запекла дискусія між прихильниками та супротивниками цієї моделі глобалізації. Індійський політолог Джагдіш Бхагваті обґрунтував гіпотезу про те, що в «кінцевому підсумку» глобалізація є історично прогресивним явищем, яке

[70] Девіс Н. Історія Європи. Х., 2004 — С. 698.

[71] Fearon Peter. War, Prosperity and Depression: U.S. Economy 1917–1945. — New-York, 1987 — P. 29.

[72] Kindleberger Charles. The World in Depression. 1929–1939. — New-York, 1986 — P. 34.

[73] Тіндалл Джордж Бравн, Шай Е. Девід. Історія Америки. — Л., 2010 — С. 642–643.

сприятиме покращенню соціальних умов буття не лише у багатих, а й у бідних країнах[74]. Однак ця точка зору розглядається антиглобалістами як далека від реалій життя «пропаганда». Щоправда, треба визнати: для таких радикальних висновків має минути більше часу, а нині бракує історичного досвіду, аби однозначно виступати з апологією чи революційними звинуваченнями на адресу процесу глобалізації. Йому властиві діаметральні тенденції, які дають можливість вести мову як про «глобалізацію транснаціональних корпорацій» та її антигуманну сутність, так і про «глобалізацію з людським обличчям.

Проводячи компаративний аналіз причин економічної кризи 2008–2025 рр., неможливо не звернути увагу на особливо негативну роль офшорів у глобальній економіці. Офшорні зони, звільнені від режиму оподаткування, стали місцем накопичення капіталів різного походження. Саме вони стимулювали відтік великих капіталів від оподаткування у національних економічних системах та «віртуалізацію» глобальних фінансових потоків. Тому не випадково, що група двадцяти провідних країн світу поставила за мету посилення міжнародного контролю за офшорними формами бізнесу. Отже, у соціогуманітарній літературі знаходимо діаметральні моделі дослідження світових економічних криз. Однак різні концептуальні підходи все одно дозволяють виокремити найважливіші питання, які дають підстави провести історичний компаративний аналіз світових економічних криз 1929–1933 рр. та пролонгованої і руйнівної кризи 2008–2025 років.

В обох випадках кризи розпочиналися у провідній для світового ринку американській економіці. Причому обидва рази причини кризи були пов'язані із тотальними спекуляціями, втратою етичних засад біржової діяльності, політичною безвідповідальністю. Криза 1930-х рр. розпочалася відразу після доби процвітання, яке настало для США внаслідок перемоги країн Антанти у Першій світовій війні. Так само криза першої декади XXI ст. стартувала після завершення доби «постіндустріального процвітання» американської економіки за президентства Б. Клінтона та неоліберального внутрішнього й силового зовнішньополітичного курсу адміністрації Дж. Буша-молодшого. Також символічно, що подолання кризи за президентства Барака Обами значною мірою нагадує заходи «Нового курсу» Ф. Рузвельта. Це не випадково, адже подібні заходи необхідні для відродження суспільної віри та довіри до принципів функціонування ринкової економіки. Внаслідок початку Великої депресії у жовтні 1929 р. американці втратили віру у вільне підприємництво, приватну ініціативу та ліберальні цінності. Критична ситуація кризи

[74] Джагдиш Бхагвати. В защиту глобализации. — М., 2005 — С. 10

довіри зблизила позиції різних соціальних груп. Впродовж «ста днів» — з березня до червня 1933 р. — конгрес прийняв більше законів, ніж за чотири роки попереднього президентства Г. Гувера. Деякі законопроекти подавалися на розгляд та приймалися впродовж одного дня. Аби відродити ділову активність, стимулювали попит, збільшувалася купівельна спроможність. Девальвація долара та контроль інфляції стабілізували економіку. Регламентувалися кредитні та розрахункові операції банків. Була розгорнута програма суспільних робіт. Фермери були вдячні Рузвельту, оскільки девальвація долара та інфляція нейтралізували їхню заборгованість банкам, а фіксація цін на продукцію аграрного сектору застрахувала від надто великих коливань ринкових цін.

Аналогічні причини зблизили з Демократичною партією промислових робітників. Президент Франклін Делано Рузвельт встановив традицію прямих зв'язків із громадськістю під час виступів по радіо. Більшість американського суспільства підтримала «Новий курс», але він наштовхнувся на опір олігархічних кіл. У відповідь на відмову консервативних членів Верховного Суду визнати законодавство «Нового курсу» конституційним Рузвельт ініціював проект судової реформи. Президент отримав право призначати за згодою сенату нових суддів, якщо суддя Верховного Суду, досягнувши 70-річчя, не йде у відставку. Зрештою, Верховний Суд США пішов на поступки. Реформаторський курс президента Обами також зіштовхнувся з жорсткою критикою опозиційних республіканців. У листопаді 2010 р. Республіканська партія США виграла вибори до обох палат американського конгресу, внаслідок чого подальше забезпечення подолання спаду американської економіки було справою двопартійного компромісу, який не був простим.

Компаративний аналіз причин світових криз 1930-х та першої декади XXI ст. дає підстави вести мову про вплив нерівномірності розвитку світової економіки та посилення соціальної нерівності як важливі передумови кризи. Наприклад, відмий економіст Дж. Мейнард Кейнс у 1919 р. згадував: «Який чудовий період в економічному розвитку людства скінчився у серпні 1914 року! Житель Лондона міг замовляти телефоном, попиваючи чай у ліжку, товари з усього світу у такій кількості, якої він бажав, причому певний, що завтра вранці їх надішлють йому прямо до дверей; у той самий момент і тим самим способом він міг вкласти свої кошти у підприємства в будь-якій частині земної кулі і спокійно одержати на них дивіденди та вигоди; він міг подвоїти безпеку своїх статків разом із мешканцями будь-якого великого міста на будь-якому континенті. Він міг убезпечити їх негайно, якщо бажав цього, дешевим і простим способом переказу у будь-яку країну без наявності паспорта чи інших формальностей»[75]. Але у цей процес був включений далеко не кожен мешканець планети. Тому надмірне виробництво товарів та послуг, які не знаходили платоспроможного попиту, стало потужним стимулом кризи. Натомість у першій декаді XXI ст. попит стимулювався штучно за рахунок поширення кредитування. Але тотальна заборгованість зрештою зруйнувала цей попит восени 2008 року.

Промислова революція докорінно змінила обличчя планети, вона принесла нові капітали, а разом з ними й соціальні проблеми, екологічні біди, які не вдається вирішити й досі. Томас Мальтус (1766–1834 рр.) сформулював «залізний закон зарплати», за яким робітники можуть одержувати лише прожитковий мінімум. Бо якщо отримуватимуть більше, відразу працюватимуть менше, або плодитимуться, і їхня кількість зростатиме доти, доки платня через конкуренцію серед них знов упаде до прожиткового мінімуму. Австрійський економіст Й. Шумпетер (1883–1950 рр.) діяльність підприємців називав «творчою руйнацією» В індустріальну добу вони постійно створюють щось нове й у такий спосіб руйнують те, що дісталося від попередніх поколінь. Конкуренція стимулює технічний прогрес, а технічний прогрес впливає на конкуренцію. Економічна криза 1870-х відкрила монополістичну стадію розвитку капіталізму. Імперії вступили у боротьбу за джерела сировини та ринки збуту.

В середині XIX ст. технологічне оновлення виробництва відбувалося за 30–40 років. Наприкінці XIX ст. розвиткові торгівлі сприяла глобальна валютна система — золотий стандарт. Перша світова війна 1914–1918 рр. знищила золотий стандарт і вільний товарообмін. Інфляція надовго похитнула довіру німців до нової демократії та економіки з вільною конкуренцією. На початку XX ст. технологічне оновлення відбувалося за десяток років. Швидке зростання продуктивності праці виключило абсолютне збіднення робітничого класу, що класики марксизму розглядали як спусковий гачок пролетарської революції. Восени 1929 р. американці поводилися так само, як голландські спекулянти тюльпанами триста років до цього. Спершу вони вважали, що курси акцій в усі часи зростатимуть, і тому понабирали боргів, щоб накупити якомога більше акцій. Однак 24 жовтня 1929 р. вони не просто втратили свої статки, а й не мали чим повертати кредити. Вони збанкрутували й потягли у прірву тих, хто позичав їм гроші. Люди стали отримувати менше грошей. Продавалося менше товарів, ціни знижувалися, підприємці не поспішали з інвестиціями, сподіваючись, що все стане ще дешевше. Внаслідок зниження цін (дефляції) економічний спад обернувся на Велику депресію.

[75] John Maynard Keynes. The Economic Consequences of the Peace. — New York, 1919 — P. 64.

Уряди скорочували державні бюджети, емісійні банки менше випускали грошей, система вільної торгівлі знову занепала. Індустріальні країни намагалися розв'язувати свої проблеми коштом інших країн, штучно збиваючи ціни на товари свого експорту й підвищуючи ціни на товари імпорту. Криза обернулася на катастрофу. Імперіалізм, на думку В. Леніна, мав один позитивний бік. Імперіалістичні держави, самі того не бажаючи, готували власну загибель. Однак історія пішла іншим шляхом. Держава почала піклуватися про постійну конкуренцію, підтримувати вартість грошей. Адже не лише вільна конкуренція «невидимою рукою» дбає про те, щоб прагнення до вигоди окремих людей оберталися добром для цілого суспільства.

У 1944 р. у невеликому курортному містечку Бретон-Вуд у штаті Нью-Гемпшир було ухвалено рішення запровадити нову валютно-фінансову систему. Долари друкувалися не лише для США, а й для зростання валового продукту світової економіки. Ситуація, коли певна держава втрачає можливість виконувати свої платіжні зобов'язання й випадає з міжнародного поділу праці, як це було у випадку з СРСР, вже не повинна була загрожувати світовій економіці. Було досягнуто домовленості прив'язати валюти до твердого долара. Американський уряд узяв на себе зобов'язання обмінювати долари на золото. Міжнародний валютний фонд мав виконувати страхові функції. У 1948 р. була підписана Генеральна угода про тарифи й торгівлю. Усі члени ГАТТ мали торгувати на однакових умовах. Війну у В'єтнамі 1962–1975 рр. американський уряд фінансував у борг. Тому 15 серпня 1971 р. президент США Р. Ніксон відмовився від золотого стандарту золота. Система твердих обмінних курсів зазнала краху. Почалася доба ліберального монетаризму та фінансових ризиків. Міждержавні кордони втрачали своє значення не лише для грошей. Дістала змогу швидше набирати обертів і торгівля товарами.

Після Другої світової війни настав час стрімкого зростання народжуваності. Нове покоління «baby boomers» зростало в комфортних умовах свободи, не пережило злиденних 1930-х або кривавих 1940-х, отримало таку форму комунікації, як телебачення. Матеріальний добробут здавався не дивним досягненням, а об'єктивним фоном. Кістяк революційної молоді склали вихідці з середнього класу, невдоволені бюргерським раціоналізмом батьківських інтересів. Наймані працівники у розвинутих країнах, отримавши матеріальні блага, перестав бути революційною силою. «Пролетарі всіх країн, розважайтесь!» Це було справді нове гасло. Причому молоде покоління 1960-х вважало, що місце пролетаріату мають зайняти студенти. Вони вважали, що «реформізм — це сучасний мазохізм», та закликали «бути реалістами й вимагати неможливого». Смерть Ернесто Че

Гевари 9 жовтня 1967 р. похитнула впевненість нових лівих у можливості скинути капіталізм.

Причинами молодіжних заколотів 1968 р. були банальна нудьга «ситого суспільства» та самовдоволення соціальними здобутками. Країни, які опинилися на межі революцій і громадянських війн, підійшли до заворушень на тлі стабільного економічного зростання та побудови держави загального добробуту. Чи настало після цього оздоровлення західної культури? А чи вона померла? Прийшли недовіра до влади, песимізм, цинізм. Попри розквіт «глобального» телебачення до кінця 1960-х культурна глобалізація була лише проектом, приваблювала своїми перспективами. Окрім соціальних причин, світові економічні кризи, пов'язані зі зміною технологій, охоплюють всю історію людства та можуть розглядатися як загально цивілізаційна закономірність. Вважається, що російський економіст Микола Кондратьєв зробив прогноз, який виправдався під час депресії 1930-х рр. Для кожного економічного циклу властиві свої особливості, які зумовлюються розвитком технологій. Перший цикл він визначив у 1785–1835 рр.: він був заснований на технології використання води у текстильній промисловості. Другий цикл (1830–1890 рр.): паровий двигун, чорна металургія та машинобудування. Третій цикл (1880–1940 рр.): використання електрики у виробництві, конвеєр, неорганічна хімія. Четвертий цикл (1930–1990 рр.): розвиток засобів зв'язку, товарів масового споживання. П'ятий цикл (1985–2025 рр.): мікроелектроніка, біотехнології. Шостий цикл — нанотехнології. Саме цей етап, принаймні теоретично, має завершити економічну кризу 2008–2025 рр.

Криза 1973–1975 рр. стала символом переходу до транснаціональної (або глобальної) фази розвитку капіталізму. Ця криза завершила зростаючу хвилю економічної динаміки, яка тривала приблизно з 1948 до 1973 рр. Їй було притаманне зростання попиту на капітал, подорожчання робочої сили, активне технологічне оновлення виробництва, попит на інновації. Зміна технологічних умов виробництва була спровокована енергетичною кризою середини 1970-х. Тоді постало питання скорочення енергозатратності та собівартості виробництва. Почалася «рейганоміка», покликана стимулювати раціональне використання ресурсів. Наслідком цього стало також перенесення виробництва у країни «третього світу». З периферії світової економіки до її ядра пішов великий прибуток, який залишався у фінансовій сфері. Поява банкоматів та пластикових карток зменшили попит на готівку та скоротили обіг готівкових грошей. Глобалізація фінансових ринків зняла кордони на шляху переміщення капіталів. У лютому 1971 р. в США почала працювати перша електронна біржа NASDAQ, де замовлення на купівлю-продаж здійс-

нювалися через електронні комунікаційні мережі. У 1984 р. на цій біржі могли грати всі бажаючі. Звичайно, за цих умов говорити про «регулювання» було наївно. Проблема «керованості» цього процесу на час гострого протистояння з СРСР відійшла на другий план, але лише тимчасово.

Після розпаду СРСР ідеологічні перешкоди на шляху розвитку процесу глобалізації були подолані. Американський політолог Ф.Фукуяма у праці «Кінець історії» зробив висновок про остаточну перемогу ліберальної ідеології. Суто формально, у глобальному масштабі лібералізм більше не має рівного собі конкурента. Хоча, особливо після терактів 11 вересня 2001 р., у такій ролі пропонується розглядати радикальних прихильників ісламу. Вони здаються, так само як і радикальні революціонери марксистсько-ленінської доби у версії «світової революції», прихильниками ідеї «революційного» створення «глобального ісламського суспільства». Правда, ресурсні можливості багатих суспільств, які належать до так званого «золотого мільярда», та ісламських країн «третього світу» виглядають такими, що неможливо їх коректно порівняти.

Серйозною перевагою бідного «ісламського мільярда» населення виглядає демографічна. Західні суспільства стрімко старіють, втрачаючи демографічний потенціал. Зменшення народжуваності стає симптомом старіння населення та проблем із наповненням пенсійного фонду. Система соціального страхування не може бути досконалою. Завжди будуть ті, хто не доживає до пенсійного віку. Встановлюється залежність між зменшенням народжуваності та залученням іноземної робочої сили. Виходячи з мальтузіанської традиції, вважається, що кількість населення має бути економічно виправданою. До економічної глобалізації цей закон діяв максимум на регіональному рівні. Наразі він набув глобальних масштабів.

Глобалізація економіки передбачає вільне пересування не лише товарів, капіталів, а й робочої сили. Це дає можливість роботодавцям у розвинутих країнах економити на заробітній праці всіх категорій найманих робітників. Некваліфікованим емігрантам платять менше. При цьому тарифна сітка прив'язана до мінімальної зарплати. Водночас виробництва «експортуються» до країн з низьким рівнем заробітної плати. Тому більша частка робітників у розвинутих країнах зайнята у сфері обслуговування, а не виробництва. Але ця сфера також не може дати роботу всім. Однак причина глобалізації не у демографічних проблемах, а у вичерпаності розвиненими країнами можливостей економічного зростання.

Американська модель глобалізації передбачає загальну уніфікацію всіх у світі стандартів під американські смаки. За доби президента Б. Клінтона

більшість валового національного продукту США стала виробляти не індустрія, а інформаційна галузь. Західний світ добре живе не за рахунок виробництва. Хоча політичних свобод на Тайвані менше, ніж у США, інвестиції йдуть зі США на Тайвань, а не навпаки. У світі завжди є резерв дешевої робочої сили.

Прибутковість виробництва визначається різницею між ціною виробленого продукту та місцевими витратами на виробництво. Зарплата американського та європейського робітника є не стільки зарплатою, скільки часткою від експлуатації економіки решти світу. Це є своєрідним добровільним бонусом за соціальний мир. Американці, незважаючи на свою любов до свободи, користуються банківськими картками, хоча від цього їхнє приватне життя стає прозорим для зовнішнього контролю податковою службою. Масштабне кредитування є засобом розв'язання конфлікту між працею та капіталом. Кредитування платоспроможного попиту давало можливість продавати вироблені товари та забезпечувати прибуток, який направлявся на розвиток економіки. Тому з метою забезпечення ефективності такої системи треба постійно збільшувати заборгованість суб'єктів економіки та населення. Як тільки процес кредитування зупинився, розпочалася криза.

У 2008 р. борги американських домогосподарств на 33% перевищували їхній річний прибуток. Державний борг США з 1980 р. до 2008 р. зріс з 1 трлн. до 11,85 трлн. дол. (що становить майже 80% валового внутрішнього продукту США). Фінансовий сектор домінує над реальною економікою. У підсумку одночасність проходження чергової циклічної кризи перевиробництва (потужного кредитного колапсу) та руйнація ринку віртуальних фінансових інструментів стимулювали кризу планетарного історичного масштабу. США, споживаючи 40% світових ресурсів, виробляють ледь 20% сукупного світового продукту. Частка виробничих секторів скоротилася на користь невиробничих галузей економіки[76].

Виробництво багатьох товарів у США з огляду на економічну недоцільність відсутнє. США живуть за рахунок глобального домінування шляхом списання власних боргів. Заради цього криза спалювання зайвих капіталів через банкрутства відбувається за рахунок азійських промисловців, європейських банкірів, арабських шейхів, російських нафтових олігархів та купівлі світових активів американським капіталом. Обмеження можливостей конкурентних капіталів провадиться за рахунок маніпуляцій з доларом. Внаслідок цього нестабільність національних валют провокує поглиблення світової фінансової кризи. Головний результат — знищення національних

[76] Cycles of global capital // http://www.givingpledge.org

капіталів. Їхня власність переходить до США, які мають економіку фінансових спекулянтів, які створюють фінансовий капітал на фондових ринках. Світовий уряд фінансової олігархії реалізує переведення віртуальних грошей у реальну власність, а отже й повноцінну владу над світом.

У 2001 р. в рамках Світової організації торгівлі (СОТ) розпочався так званий Дохійський раунд переговорів щодо лібералізації торгівлі. Однак протиріччя між найбагатшими, найбіднішими країнами, а також Бразилією й Китаєм у липні 2008 р. зірвали переговори. З'ясувалося, що глобальному капіталізмові потрібні традиційні докапіталістичні формації як ринок збуту та джерело дешевої робочої сили. Капіталізм навіть у своєму ядрі приречений відтворювати докапіталістичні форми економіки, зокрема, дрібний бізнес. ТНК перетворилися на розподільчі системи, в яких працівники корпорацій втратили стимул до праці. Американці отримували кредити у банках, демонструючи як запоруку платоспроможності квитанції про сплату за житло. Американці сподівалися на інститут кредитних історій: нібито ризик не отримати новий кредит змусить повернути старий. Але з крахом іпотечного кредитування цей механізм не спрацював. До ризикованих спекуляцій були залучені великі прошарки американських громадян. Іпотечний пухир був надутий завдяки низькій інфляції та низьким ставкам за довготривалими кредитами. Першим був пухир акцій Інтернету, який луснув у 2001 р. Новий пухир — це нові сподівання інвесторів. Справді, капіталізм без криз — все одно що релігія без гріха.

Зростання транспортних видатків на далекі перевезення зменшували прибутки від глобалізації. Не менш важливим фактором стало поступове зростання вартості робочої сили в Індії та Китаї, де економічний розвиток стимулював урбанізацію та збільшення чисельності середнього класу. Закон зменшення прибутків працював тепер проти глобалізації. В індустріально розвинутих країнах Заходу стрімко зростали державні борги. Антикризові заходи, до яких вдавалися з метою стимулювання розвитку економіки, мали протекціоністський характер.

Колосальні витрати на національну безпеку США після терактів 11 вересня дали негативний ефект для американської економіки. Закрито чимало американських підприємств в ісламських країнах. Дедалі менше грошей нафтові шейхи тримають у американських банках. До терактів серед великих вкладників вони складали до 70%. Економіка диктує США вимогу замиритися з ісламським бізнесом. Це не лише дасть можливість зменшити витрати на безпеку, які негативно позначаються на бізнесі, а й зняти обмеження на переміщення капіталів та робочої сили.

А між тим традиційні мусульманські суспільства зберігають високий рівень народжуваності. Однак якість знань, якими володіють західні та ісламські суспільства, відрізняється на декілька технологічних укладів. Однак міграція як переміщення і поселення людей на новій території — найпоширеніша форма глобалізації. Найчастіше елітарні міграції являли собою завоювання на периферії імперій із закріпленням аристократії та підлеглого їй оточення на прикордонній території. Утворення іммігрантських громад разом з їхніми більш або менш широкими зв'язками з країною свого походження зумовлює зміни у культурному середовищі та соціальному самовизначенні. Переселення людей водночас є рухом нових ідей, вірувань, соціальних практик. Але зворотнім результатом цього процесу є поширення епідемій.

Поворотним моментом глобалізації як соціального процесу став початок восени 2008 р. світової економічної рецесії. «Часткова» та «системна» глобалізація опинилися у кризовому стані. Але це не означає «кінець» процесу глобалізації. Навпаки, пошук шляхів виходу зі стану економічної кризи, як доводить досвід також глобальної рецесії 1929–1933 рр., може привести до нових тенденцій, форм та наслідків глобалізації у період після завершення кризи, тобто приблизно між 2012–2035 роками. Впродовж цього періоду можуть бути сформовані нові соціальні норми, покликані відновити моральні засади функціонування глобального фінансового ринку та його зв'язок з реальною (а не лише віртуальною) економікою. Звичайно, якщо справа не завершиться встановленням на основі грабіжницького проценту світової фінансової тиранії над виробництвом і національними державами.

Глобальне управління має бути концептуально визначеним щодо ієрархії цілей та пріоритетів та щодо конкретних засобів досягнення цілей управління. Неспроможність створити ієрархію цілей та способів їх досягнення створює концептуальні помилки управління, які ведуть до глобальної управлінської кризи. Добробут «золотого мільярда» (всередині дуже диференційованого) засновано на експлуатації решти світу. Але цей світ скорочується. Китай, Індія, Бразилія вже виходять з-під такої опіки, стаючи самостійними гравцями.

За умов фінансової лібералізації процеси на міжбанківських біржах визначають стан економіки. Гроші більше не залежать від праці та ресурсів, а самі по собі вони лише папірці. Загалом світова економічна криза впродовж 2008–2025 рр. довела факт існування системи міфів про глобалізацію. По-перше, стало зрозуміло, що економічна глобалізація (як і чимало соціальних процесів) не є незворотною. Тому глобалізація не може започаткувати «безкінечний» прогресивний процес історичного розвитку. По-друге,

функціонування світового ринку не може скасувати національні економічні системи, які продовжують працювати в межах національних кордонів. По-третє, зменшення втручання державних структур в економіку може призвести, як це вже було у 1929–1933 рр., до розбалансованості ринкової системи. Однак «державний дирежизм» має бути виправданий конкретними умовами розвитку національної та світової економік. По-четверте, транснаціональні корпорації виявилися неспроможними відмовитися від частини прибутків заради стратегічного розвитку новітніх технологій. По-п'яте, глобальний ринок капіталів потребує глобальних інструментів регулювання.

Боротьба з кризою у фінансовій сфері впродовж 2008–2009 рр. відбувалася за рахунок накачування економіки інфляційними грошима. Коли цей фінансовий пухир лусне, криза вийде за межі економічної складової та випробуватиме на міць соціальну, геополітичну та військову структури сучасного світу. Після виходу кризи за економічні межі її логіку визначатимуть процеси цивілізаційного масштабу. Отже, маємо справу з появою економіки знань, яка є антиподом цінностям ринкової економіки. Ринковий фундаменталізм робить глобальну соціальну стратифікацію несправедливою, як вважає багато мешканців планети Земля. Внаслідок цього ускладнюється процес формування цілісного глобального суспільства. Відкритим певний час залишатиметься питання, яка тенденція переможе: чи буде достатньою стабільність технічної цивілізації, аби витримати кризове перевантаження, а чи гору візьме апокаліптичне прискорення часу доби науково-технічного розвитку?

Наразі не відома ні галузева, ні географічна локалізація подій, з яких розпочнеться лускання «пухирців», наявність яких імітує вихід із кризи. Може спостерігатися ефект доміно, коли незначний привід стане поштовхом до подій планетарного масштабу. Наприклад, якщо привід буде суттєвим, таким як теракти 11 вересня 2001 р., обвал може відбутися набагато швидше.

Роздування пухирців супроводжуватиметься потужною кампанією на їхню підтримку. Будуть задіяні усі механізми експорту криз до слабших держав. Прискориться знищення традиційних ідеологічних, соціальних, геополітичних та інших стереотипів, що існували споконвіку. Може активізуватися діалектично пов'язаний із глобалізацією процес локалізації та регіоналізації.

Криза розпочалася 16 вересня 2008 р. з банкрутства банку «Lehman Brothers». Символічно, що це відбулося після миттєвої російсько-грузинської війни 8–10 серпня 2008 р. Потреби подолання світової економічної кризи спонукали у листопаді 2008 р. створити «велику двадцятку», учасниками якої стали: Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Німеччина, Європейський Союз, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Японія. Разом цим країнам належить дві третини світової економіки. Але ситуація зі статистикою не є раз і назавжди заданою.

На початку XIX ст., за даними британського історика Е. Гобсбаума, частка Китаю у світовій економіці становила близько 30%, індійська та європейська частки дорівнювали кожна по 15%, а частка США сягала лише 2%. Віддзеркалення цієї тенденції може бути одним із результатів кризи першої декади XXI ст.[77]. Відкритість та незавершеність людини забезпечує виживання за зміни умов буття. В історії завжди взаємодіють дві протилежні тенденції. Одна спрямована на зміцнення, самозбереження соціальних інститутів, а інша — на їхню руйнацію, адже в разі невідповідності викликам часу застиглі соціальні структури стають перешкодою на шляху появи нових форм буття. Рабовласники не розуміли, що володіти робочою силою можна без додатку її «фізичного» власника. Політичне життя Римської імперії доби занепаду нагадувало нашу епоху занепаду контролюючої та регулюючої функції «національних» держав, становлення транснаціональних фінансових, економічних та інформаційних систем. Подібними були й основні риси повсякденного життя, яке характеризувалося послабленням ролі інтелектуального виховання, наставництва, заснованого на переданні особистого досвіду від вчителя до учня, та розвиток орієнтованих на видовища форм управління натовпом через роздачу хліба та видовищ.

Суспільство спектаклю, яке властиве постмодерну, спостерігалося й у політичному житті пізньої Римської імперії, яка потерпала від тиску варварських племен, байдужих до ціннісних орієнтирів громадян імперії. У цьому й полягає слабкість сучасних споживацьких суспільств, які є безсилими перед викликом «зла» зі Сходу. Релігійний фундаменталізм став результатом трактування Бога як абсолютного захисника. У складному історичному процесі матеріальні та духовні чинники не однобічно підпорядковані, а доповнюють одне одного та взаємодіють. Зокрема, чим більш суворою є самодисципліна соціальних суб'єктів, тим більш ліберальним може бути зовнішній контроль. Для західного соціуму, на відміну від православного, не важливо, що людина думає насправді. Важливо, аби людина жила та діяла відповідно до рольових очікувань свого оточення.

[77] Global Systemic Crisis: Get Ready for the Meltdown of the US Treasury Bond Market. URL: http://www.globalresearch.ca/index.php?context=theme2

Глобалізація створила феномен геоекономіки. Це багаторівнева система економічних зв'язків у світовому просторі, яка складається на основі взаємодії різних економічних суб'єктів, зацікавлених у веденні бізнесу на територіях, де можна отримати максимум прибутку за мінімуму витрат. Відкритість національної економіки визначається її місцем у глобальному розподілі праці. Транснаціональні корпорації мають наднаціональний характер, керують власними бізнесовими інтересами та поривають із національною державою, наслідком чого є криза держави загального добробуту. Відбувається поляризація багатства та бідності. В 1960-і рр. частка 20% найбагатших індивідуумів у світовому доході складала 70%, відповідно 20% найбідніших — 2,3%. В 2001 р. ці показники були такими: 90% та 1,1%. Загальне багатство 225 мільярдерів дорівнює річному доходові 2,8 млрд. людей[78]. Однак усюди середньому класу властива байдужість до проблем, які не стосуються його інтересів. Зникає поняття суспільного інтересу та блага. Кожна система соціальної стратифікації має власну ієрархію. На відміну від багатих швейцарців бідні швейцарці миють свої «Мерседеси» самі. На порозі XXI ст. 54 країни стали біднішими, ніж 1990-му. У 21 країні люди ще більше голодували; у 14 — ще більше дітей вмирало у віці до п'яти років; у 34 країнах — знизилася очікувана тривалість життя[79]. «Доповідь про розвиток людини–2005» свідчить, що 20% населення планети зараз належить 75% усіх світових доходів, бідним 40% — лише 5%, а найбіднішим 20% — лише 1,5% світового валового продукту. Майже 2 млрд. мешканців Землі живуть на 2 дол. у день[80].

Індійський дипломат і соціолог Паван Варма у книзі «Великий середній клас» показав трансформацію країни з мільярдним населенням та безліччю заплутаних і складних проблем. Головним гравцем у цьому процесі він вважає середній клас. Його чисельність зростала після початку реформ 1991 р. Цьому сприяв і бум інформаційних технологій. В контексті індійських реалій до середнього класу П. Варма відносить тих, у кого є житло, хто харчується тричі на день, має доступ до елементарного медичного обслуговування, громадського транспорту, середньої освіти, чий дохід дає можливість придбати кондиціонер, годинник та велосипед. За цим критерієм до індійського середнього класу належать близько 400 млн. осіб. Над середнім класом 2% мільйонерів та мільярдерів[81]. На зміну суворості принципів та самообме-

[78] Human Development Report. — 2003. — С. 2–3.

[79]

[80] World Development Indicators. URL: http://www.worldbank.org/data-catalog/world_development_indicators

[81] Background of the WSF process. URL: http://www.forumsocialmundial.org.br/main.php?id_menu=2

ження Махатми Ганді прийшло споживання (консьюмеризм). Країну об'єднала реклама нових товарів.

Реклама та мода нав'язують колективну ідентичність споживання. Внаслідок цього різноманітність рас та етносів, нетотожність різних культурно-історичних типів стає кітчем. Уявлення про те, що треба жити за доходами, були зруйновані пластиковими кредитними картками. Вихід із глобальної рецесії шукають у перетворенні Індії на найбільший у світі споживацький ринок. Левова частка міжнародної допомоги не доходить до адресата, а осідає на рахунках еліт бідних країн. Внаслідок цього соціальна поляризація майже наближається до класичних марксистських ідей про тотальну пауперизацію.

Глобальна транснаціональна економіка не сприймає в принципі патерналістські держави. Глобалісти на прикладі 20 млн. найбагатших людей планети ліквідовують незручні для їхньої діяльності національні кордони. Можливість жити в рідних соціалькультурних умовах відіграє не меншу роль, ніж фінансовий добробут. Цим пояснюється, чому після розширення Євросоюзу та відкриття європейських кордонів бідний європейський південь не опинився на багатій півночі. За даними Міжнародної організації праці (МОП), наведеними у доповіді «Глобальні тенденції у сфері зайнятості» у січні 2010 р., в усьому світі на той час було 212 мільйонів безробітних[82]. Причому за прогнозами експертів у 2011 р. у розвинених державах і країнах ЄС кількість незайнятих людей збільшиться ще на три мільйони осіб. Розвиток штучного інтелекту створює проблеми зайнятості для людей творчих професій.

Таким чином, капіталізм без соціальних обмежень знищує себе сам. Світ опинився в ситуації колосального розриву між реальною та фіктивною вартістю капіталу. Світова фінансова еліта свідомо паразитує на основній масі населення. Причина кризи зумовлена тим, що нова порція інвестицій не дає абсолютних прибутків. Внаслідок цього реальністю стає перевиробництво не товарів, а капіталів. Аби не допустити товарного перевиробництва, відбувається недовантаження виробничих потужностей та загальне «заморожування» інвестицій. Отже, якщо ми стали свідками закінчення чергової довгої хвилі економічного розвитку за Кондратьєвим, то що йде на зміну? Що складатиме основу нової технологічної хвилі: енергозберігаючі технології або нові технології виробництва енергії? Але вже зрозуміло, що необхідно буде змінювати парадигму культури як способу існування та смислотворення. Проблема в тому, що смисл з'являється постфактум після дії.

[82] Geschichte Transnational. URL: http://www.eniugh.org

Водночас світова економічна криза першої декади XXI ст. активізувала дискусії з приводу створення нових регіональних валют. За умов, коли долар США є світовою валютою, неможливо провести приховану валютну реформу. Першим ідею створення на території Північної Америки спільної валюти висловив навесні 2009 р. канадський економіст Герберт Ґрубер[83]. Дискутується питання заміни долара на «амеро». Однак «амеро» навряд чи стане повноцінною заміною долару, як «євро» стало альтернативою низці західноєвропейських валют. Долар та євро не прив'язані одне до одного і можуть вільно коливатися. На відміну від торгівлі акціями операції з валютою проходять за зачиненими дверима, адже неможливо грошові потоки сучасної економіки прив'язати до золота у необхідній кількості.

Очевидним виглядає план скорочення глобальних засобів розрахунків до трьох — для Європи, Америки та Азії. Добре продуманий план іноді вважається свідченням поганих намірів. У перспективі три засоби розрахунків під контролем глобальної банківської еліти може замінити одна світова валюта. У стратегічній перспективі потрібно, аби Китай більше споживав та менше експортував, натомість США менше мають споживати та більше експортувати. Але заради подолання кризи Китаю потрібно підтримувати експорт, а США — рівень споживання. Тому глобальні дисбаланси існуватимуть тривалий час. З кожним роком зростає прірва між групою надбагатих і середнім класом. Цей розрив становить реальну загрозу світовому соціальному порядкові, особливо в умовах глобалізації, коли така нерівність стає всепланетною. Тому середній клас стане новим гегемоном і разом із захисниками довкілля поведе у найближчі тридцять років кампанію проти надбагатих. Адже саме середній клас за умов фінансової глобалізації став основним джерелом податкових надходжень. Суспільство споживання є можливим лише на основі споживання ресурсів «третього світу». Національна політична влада все частіше втрачає вплив на дію глобальних ринкових механізмів. Показово, що 58 американських мільярдерів підтримали благодійну ініціативу найбагатших людей планети Білла Гейтса та Уоррена Баффета або Ілона Маска. Ключовим стає завдання, яке у щорічному зверненні «про становище нації» Президент США Барак Обама визначив як потребу «виграти майбутнє». Заради цього пропонується профінансувати доступність освіти для всіх верств американського суспільства, створити ефективні ліки для боротьби із хворобами, профінансувати інноваційні наукові розробки, охорону довкілля.

[83] 2010/index of Economic Freedom. URL: http://www.heritage.org/research/Factsheets/2010_index_of_Economic_Freedom_America_No_Longer_the_Land_of_the_Free

Одним із вагомих політичних результатів глобальної фінансової кризи стало послаблення демократичних політичних режимів у багатьох країнах світу, хіба що за винятком країн сталої демократії. Економічне зростання Індії та Китаю надають процесові глобалізації «азійське обличчя». Випробовується на міць принцип наднаціональності у процесі реалізації європейської інтеграції. Ускладнюється пошук ідентичності та «справжніх» цінностей. Економічна ефективність дедалі частіше підпорядковується інтересам безпеки. Соціальна консолідація забезпечується переважно націоналістичними трендами. Помітною стає тенденція до посилення конкуренції між ліберально-демократичною та авторитарною моделями капіталізму. За певних умов авторитарний капіталізм веде не лише до прискореної модернізації, а й до деградації. Вибір між цими тенденціями неминуче доведеться зробити й Україні.

Розділ 3. США: між імперською і глобалістською стратегіями

Сполучені Штати Америки посідають третє місце у світі за територією, населення — близько 280 млн. Навіть на старті своєї історії Північноамериканські Сполучені Штати демонстрували вагомий потенціал розвитку. 4 липня 1776 р. автори Декларації незалежності США Джордж Вашингтон, Джеймс Медісон, Томас Джефферсон написали: «Ми вважаємо самоочевидною істиною, що всіх людей створено рівними, що Творець обдарував їх певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення бути щасливими, що уряди встановлюються між людьми для того, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів схвалена згодою тих, ким вони управляють». Відтоді США перетворилися на унікальний «уламок» Європи, плавильний котел, який перетворив націю мігрантів на націю американців. У роки Першої світової війни США увійшли в європейські справи, але стали визначати долю Європи тільки після Другої світової війни. Перемога США в «холодній війні» перетворили Сполучені Штати на «світового жандарма», який (за ідеалом Ф. Фукуями) намагався «закінчити історію» перемогою ліберальної демократії у глобальному масштабі. Ця парадигма працювала в 1990-і (за президентства Б. Клінтона), коли США отримали максимум «дивідендів миру» та економічних преференцій. Поворотним моментом новітньої історії США стала президентська виборча кампанія 2000 року. Вона засвідчила факт кризи виборчої системи США, коли президента обирає колегія виборщиків, яку напрямку вибирають громадяни[84]. Наступні вибори, коли різниця в кількості голосів між кандидатами була мінімальною, підтвердили цей факт. Інша справа, що колегія виборщиків є не тільки «архаїкою» політичної традиції, а й втіленням федеративної політичної системи США.

У листопаді 2000 р. основними учасниками президентських перегонів були кандидат республіканців Дж. Буш молодший і кандидат демократів А. Гор. Результат голосування залежав від вибору електорату у Флориді. З

[84] Мартинов А. Ю. Вибори 43-го президента США: уроки демократії // Людина і політика. 2001. №1 — С. 10.

незначною перевагою переміг Дж. Буш молодший. Першим випробуванням для нього стала атака 11 вересня 2001 року на символи американської могутності Нью-Йорк і Вашингтон. У тероризмі було звинувачено «Аль-Каїду». У відповідь 7 жовтня 2001 р. США розпочали війну у Афганістані, яка тривала до серпня 2021 року. Навесні 2002 р. США почали готувати війну проти Іраку. 21 березня 2003 р. американські і британські війська вторглися в Ірак. 25 грудня 2003 р. американці стратили Саддама Хусейна. Так США опинилися у двох війнах, які дорого коштували американській гегемонії. Сполученим Штатам не вдалося демократизувати Великий Близький Схід.

У листопаді 2004 р. Дж. Буш молодший переміг кандидата демократів Дж. Керрі на президентських виборах та був обраний на другий термін. Дві війни в Іраку та Афганістані підірвали американську економіку. Восени 2008 р. розпочалася світова економічна криза. В листопаді 2008 р. кандидат демократів Барак Обама на президентських виборах переміг кандидата республіканців Дж. Маккейна. 9 жовтня 2009 р. Нобелівський комітет оприлюднив сенсаційне повідомлення про те, що лауреатом Нобелівської премії миру 2009 р. став 44-й президент Сполучених Штатів Америки 48-річний Барак Обама. Консервативні американські кола розглядали це нагородження як спробу європейських держав «нав'язати» своє бачення зовнішньополітичних пріоритетів євроатлантичного простору на чолі зі США. Консерватори республіканці зазначали, що Обаму нагородили нібито тому, аби не дратувати Китай нагородження лідера уйгурів Ребійї Кедір. Скептики шуткували, зазначаючи, що Барака Обаму нагородили за те, що за рік президентства він не розпочав жодної нової війни. Але також правда, що не зміг завершити й непопулярні афганську та іракську війни, розпочаті його попередником. В свою чергу Барак Обама назвав це рішення Нобелівського комітету визнанням лідерства США в сучасному світі. До тих пір лише два американських президенти, залишаючись на посаді, були нагороджені Нобелівською премією миру: це Теодор Рузвельт у 1906 р. за замирення Росії та Японії та Вудро Вільсон за «14 пунктів» пропозицій про мир за підсумками Першої світової війни та створення у 1919 році Ліги Націй. Крім того, лауреатами у 1947 р. за послідовний пацифізм були американські квакери, у 1953 р. лауреатом за свій внесок у післявоєнне відновлення Європи став держсекретар США Джордж Маршалл, у 1964 р. за зусилля, спрямовані на досягнення міжрасового рівноправ'я, Нобелівську премію миру отримав Мартін Лютер Кінг, за досягнення миру у В'єтнамі 1972 р. лауреатом став держсекретар Генрі Кіссінджер. У 2002 р. лауреатом був колишній президент США Джиммі Картер, якого нагородили за посередницькі зусилля по всьому світу, нарешті 2007 р.

лауреатами Нобелівської премії миру став колишній віце-президент США Альберт Гор та «Міжнародна група досліджень кліматичних змін».

У березні 2009 р. Обама прийняв рішення про скасування заборони клонування людських клітин. У квітні 2009 р. під час святкування 60-річчя НАТО за участі Обами було залагоджено протиріччя між США та «старою» Європою з євроатлантичних та глобальних питань безпеки. У липні 2009 р. під час візиту Барака Обами до Москви було започатковано «перезавантаження» російсько-американських відносин. Відтоді Вашингтон закликав українських політиків працювати спільно та не боятися потепління у стосунках США і Росії. У вересні 2009 р. Обама ініціював перегляд стратегії війни в Афганістані та започаткував процес проведення через конгрес законодавства про реформування системи охорони здоров'я громадян США. Крім того, виступаючи на 64-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, Барак Обама підтвердив намір до грудня 2011 р. вивести американські війська з території Іраку. США вітали «арабську весну» 2011 р. Але проект демократизації мусульманських держав зазнав невдачі, хоча США витратили на це чимало ресурсів. У 2015 р. Обама за підтримки Китаю, РФ, Франції, Німеччини, Великої Британії домігся угоди щодо контролю ядерної програми Ірану.

У листопаді 2012 р. Обама вдруге переміг на президентських виборах. Його другий термін позначився початком у лютому 2014 р. російської гібридної війни проти України. Обама не демонстрував готовності до відкритого конфлікту з РФ. За підсумками другого президентського терміну Обами на посаду президента від демократів балотувалася держсекретар Г. Клінтон. Але у листопаді 2016 р. вона несподівано програла кандидатові республіканців Д. Трампу (за кількістю голосів виборників від штатів). Економічні успіхи Трампа були підірвані пандемією коронавірусу. У листопаді 2020 р. Трампа переміг кандидат демократів Дж. Байден. Трамп не визнав поразку, і його прихильники 6 січня 2021 р. атакували Конгрес. Але перемога Дж. Байдена була сертифікована. Адміністрація Байдена вирішила підточити сили Росії. 24 лютого 2022 р. Путін атакував Україну. Байден підтримав Україну, що стимулювало американську економіку. Він сподівався на цій хвилі бути обраним на другий термін. Але восени 2024 р. довелося заміняти хворого 82-річного Дж. Байдена на віце-президента Камалу Харріс. 6 листопада 2024 р. Харріс програла Трампу. Тим самим була доведена не випадковість його перемоги в 2016 р. 20 січня 2025 р. Трамп вступив на посаду 47-го президента США. 28 лютого 2025 р. Зеленський звинуватив Трампа у підтримці Путіна прямо в Білому домі. 13 червня 2025 р. напередодні свого 79-річчя

Трамп підтримав ракетну атаку Ізраїлю на Іран. Це переключило увагу США з російсько-української війни на Близький Схід.

У 2019 р. колишній міністр оборони США Джим Меттіс опублікував мемуари. Він розповідає, як його вразило, яким чином слабшає американська конкурентна військово-технологічна перевага. Жодна армія не змогла успішно трансформуватися, якщо спершу не визнала проблему. Ця проблема трирівнева: підтримувати безпечні та надійні ядерні сили стримування, щоб цю зброю ніколи не застосували; зберігати потужні звичайні збройні сили, здатні запобігати війні між державами чи перемагати в ній; зробити іррегулярну війну основною спеціалізацією американських збройних сил. Водночас ми мали включити дві нові сфери — кібер і космічний простір, бо в майбутньому саме за них точитиметься боротьба[85].

Ідеологічна картина сучасного світу, здається, максимально спрощується до дихотомії прихильників а) глобалізму і б) національного суверенітету. «Сучасний світ, — писав в 2018 р. Ф. Фукуяма, — рухається одночасно в бік протилежних антиутопічних сценаріїв — гіперцентралізації та нескінченної фрагментації»[86]. Прихильники Трампа виступають проти лівого курсу «воукізму» (від woke — увага до проявів дискримінації). Другий президентський термін Д. Трампа став більше орієнтований на зовнішньополітичні питання, зважаючи на внутрішньополітичний розкол. Створення нового порядку денного: контроль над Гренландією, Канадою, Панамою.

Ідеї Трампа актуальні для США. Американські вибори показали, що більше не є ідеальною моделлю політичної єдності, адже громадяни США проголосували за діаметральні цінності. Еліти стали глобальними і більше не прив'язані до жодної національної держави. Автократичними методами намагаються «націоналізувати» еліти. Егоцентризм Трампа заважав перемозі його ідей, коли він програв у 2020 р. Однак цей порядок денний актуальний: повернення до США християнської ідентичності, проблеми міграції, послаблення ролі ієрархічної бюрократії, посилення мережевих структур. Антитрампістський порядок денний — це жіноче правління і толерантність. Частина штатів прийме переможця, частина ні, що зміцнить федералізм. На міжнародній арені можна очікувати послаблення ролі США як глобального жандарма, але посилення їх ролі як виробника зразків. Для розвитку штучного інтелекту і криптовалют важливим фактором є дешева енергія.

У наукової спільноти немає однозначного погляду на природу, форми, характер та спрямованість розвитку процесів глобалізації. Хоча чимало аспек-

[85] Меттіс Дж. Позивний «хаос». — К., 2025 — С. 231.

[86] Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. — К., 2020 — С. 170.

тів глобалізації досі малодосліджені, ніхто не має сумніву в її реальності та об'єктивності. Визначення поняття глобалізація варіюються в залежності від ідеологічної ангажованості та науково-дисциплінарної належності її дослідника. У процесі дискусії з британським соціологом Е. Гідденсом Р. Робертсон в 1999 р. запропонував поняття антипод щодо поняття глобалізації — глокалізація, яке характеризує часово-просторові фактори локального за умов загальної тенденції до глобалізації[87]. Процес глобалізації, який прискорився на початку 1990-х, набув нового смислу, гібридних форм, суперечливого змісту. Фактично одночасно з інтенсифікацією процесу глобалізації виникла міждисциплінарна наука — глобалістика. Вона стала інтелектуальним продуктом співпраці соціальної філософії та соціології, політології й економіки, соціальної психології та культурології. Майже відразу розгорнулася жвава дискусія з приводу того, де витоки глобалізації, на які періоди, фази та епохи поділяється її історія. У цьому дискурсі відносно швидко сформувались дві основні точки зору. Прихильники першої переконані, що сучасна глобалізація є результатом науково-технічної революції та краху комуністичної системи з переходом до вільного світового ринку та демократизацією колишніх авторитарних політичних систем. Адепти другої точки зору шукали витоки глобалізації у давніх історичних епохах та наголошували на тому, що людська історія починається тоді, коли з'являється емоційне ставлення до її суб'єктів. На кожному етапі глобальної історії діалектика взаємозв'язку глобального й локального завжди була різною[88]. Трамп позиціонує себе супротивником американських ультралівих, які розглядають США як «імперію зла». Перемогу 5 листопада 2024 р. Трампові забезпечила мовчазна більшість, яка виступила проти коаліції різних меншин. Американський дослідник Кен Вілбер у 2017 р. видав монографію «Трамп і епоха постправди». Автор дав відповідь, яким чином світ опинився в інформаційному просторі постправди, фальшивих новин і тривоги. Політика — це боротьба за владу, включно з глобальною владою. Напруга веде до практики прийняття найбільш радикальних рішень[89].

На початку XXI ст. глобалізація провокує кризу в управлінні сучасними міжнародними відносинами. Відкритим стає питання щодо того, чи здатні транснаціональні інститути замінити за ступенем ефективності суверенні національні держави в процесі менеджменту світовою системою[90]. Колишній радник американського командування в Афганістані Картер Малкасян у фундаментальній монографії «Американська війна в Афганістані» детально проаналізував причини поразки у цій війні. Автор зазначає: «Афганська війна — найдовша в американській історії — вона тривала практично два десятиліття, майже на шість років довше за В'єтнамську»[91]. «Ізоляціоніст» Трамп найбільше був проти американської присутності в Афганістані. 29 лютого 2020 р. Трамп домовився з Талібаном про виведення американських військ. У серпні 2021 р. цей процес завершив президент Байден. Величезні ресурси, витрачені на війни в Іраку та Афганістані, підірвали можливості США відіграти роль глобального шерифа.

Пол Кеннеді у класичному дослідженні «Піднесення і занепад Великих держав» показав зміни в ієрархії міжнародних відносин і системі міжнародної безпеки. Він довів, що кожна нова криза світової системи водночас є ознакою розвитку чергового етапу глобалізації[92]. Неоліберальний проект глобалізації привів до вершини ієрархії США[93]. Цей факт не заперечував важливості регіональних потуг в ієрархії міжнародних відносин[94]. Ієрархія у структурі міжнародних відносин швидко змінюється під час кризи[95]. Кризові тенденції можуть радикально змінити позиції регіональних держав[96]. Глобальна криза трансформує ресурсний потенціал великих держав[97]. Проявом глобальної кризи стало збільшення кількості регіональних війн. Адріан Вулдрідж пише, що «популізм у всьому світі рухають націоналісти, які хочуть поставити інтереси й культуру нації вище за інтереси й культуру транснаціональних еліт»[98].

У науковій літературі склалася одна із традицій тлумачення процесу глобалізації як вестернізації, тобто вимушеного пристосування незахідної частини світу до домінуючої західної моделі суспільного розвитку. Глобалізація закріплює ієрархічну нерівність різних країн та націй. Вона до початку глобальної фінансової кризи восени 2008 р. давала відчутні економічні переваги, говорячи у термінології І. Валлерстайна, центру світової економічної

[87] Robertson Roland. Globalization. — London, 1999 — P. 64.

[88] Kolesnyk I. Global History. Conceptual History. — K., 2022 — P. 41.

[89] Вівер К. Трамп і епоха постправди. — Л., 2019 — С. 11.

[90] Barnett, Michael, Fennimore, Martha. Rules of the World. International Organizations in Global Politics. — New York, 2004 — P. 69.

[91] Малкасян Картер. Американська війна в Афганістані. — К., 2024 — С. 444.

[92] Kennedy Paul. The Rise and Fall of Great Powers. — New York, 1989 — P. 119.

[93] Keohane Robert (Hrsg.). Neoliberalism and Its Critics. — New York, 1986 — P. 54.

[94] Katzenstein Peter (Hrsg.). Anglo-America and its Discontents Civilization Identities Beyond East and West. — New York, 2012 — P. 69.

[95] Lake David. Hierarchy in International Relations. — New York, 2009 — P. 113.

[96] Mearsheimer John. The Tragedy of Great Power Politics. — New York, 2001 — P. 82.

[97] Stieglitz Joseph. Globalization and Its Discontents. — London, 2002 — P. 57.

[98] Вулдрідж А. Влада гідних. — К., 2024 — С. 384.

системи за рахунок її периферії[99]. У загальному сенсі можна визначити глобалізацію як складний історичний феномен, який має свої форми та якість у різні епохи. З точки зору, наприклад, філософії історії саме глобалізація забезпечує єдність всесвітньої історії. Реальними є теоретико-пізнавальні проблеми в процесі створення міждисциплінарних концепцій глобалізації. Найчастіше глобалізація розуміється як підсумкова тенденція історичного розвитку. Вона стала можливою внаслідок формування технічної сфери, експансії капіталістичної форми економіки, інтенсифікації взаємодії різних світових культур, а також завдяки активній модернізації периферії. Якщо процес глобалізації інтерпретувати як загальну тенденцію до універсалізації цивілізації, то більшість трактувань цього процесу будуть компліментарними.

Дослідження закономірностей, протиріч та проміжних результатів процесу глобалізації має враховувати різні соціальні інтереси, потреби, мотиви діяльності (боротьба за контроль над ресурсами, захист своїх цінностей та накопичення соціального капіталу), світоглядні форми, які властиві суб'єктам історії. По-суті соціально-політична історія процесу глобалізації є історією перетворення локальних інтерпретацій минулого на загальну історію. Звичайно, привабливість минулого в тому, що воно, на відміну від майбутнього, суб'єктивно вже не може стати гірше за теперішнє. Однак історія є нелінійним процесом перманентної взаємодії та різноманітних взаємовпливів індивідів, суспільств, держав та цивілізацій.

Починаючи принаймні з доби великих географічних відкриттів, саме Захід ініціював ключові тенденції, які вплинули на процеси інтернаціоналізації та сучасної глобалізації. Мова йде про добу колоніалізму та імперіалізму, гостру конкуренцію за місця у розподілі праці та у різних сегментах ринку. Епоха Просвітництва в Європі подарувала світові міфологему про можливість формування універсальної цивілізації. На кожному з етапів цього процесу історія передових країн є лише матрицею, яка фіксує майбутнє відсталих країн. У зазначену концепцію вписуються не лише традиційні «європейсько-центричні» уявлення про всесвітньо-історичний процес, а й світ-системний аналіз у дихотомії центр — периферія й актуальне уявлення про однополярний світ.

Таким чином, всі названі концептуальні підходи мають епістемологічну основу у лінійному уявленні про історичний розвиток. Зокрема, зазначене уявлення взагалі властиве європейській християнській ментальності. Так само, як і висновки про активну цивілізаторську місію переважно західно-

[99] Wallenstein I. World-system. — London, 1991 — P. 11.

європейців у процесі колонізації народів Сходу. Зазначена настанова стала одним із ключових елементів європейської ідентичності. свою У розвитку подій, адже помилкові рішення світової еліти можуть спровокувати загострення протиріч по всіх конфліктних лініях: США — Китай, США — ісламський світ тощо.

Гібридна війна Росії проти України спровокувала чергову кризу у процесі глобалізації. Явище під назвою глокалізація стало одним із найважливіших факторів, що визначають розвиток сучасного суспільства. Розглядаючи це явище, можна відзначити, що його основа — економіка, яка є тим визначальним механізмом, котрий прискорив розвиток транспорту, телекомунікацій та інформаційних технологій не тільки на глобальному, а й на локальному рівнях. Наслідком глобалізації стала висока динаміка економічних процесів, що відбуваються у світі, посилення міжнародної активності, нівелювання кордонів у процесі обміну товарами, послугами, інформаційної та культурної комунікацій. Але система регіональних війн може зруйнувати сталі логістичні зв'язки та провокує посилення локальних інтеграційних процесів на регіональному рівні.

Глобальна економіка почала формуватися на початку XIX ст., але цей процес був надовго перерваний двома світовими війнами та «холодною війною»[100]. На початку XXI ст. процес глобалізації став відображенням і реалізацією інституційних змін, які призвели до значних змін в економіці розвинених країн після Другої світової війни. Тоді були вирішені численні економічні суперечки та застосовані процедури примирення. Подальший економічний підйом у Східній Азії та розширення транспортних комунікацій створили важливі передумови для розширення глобалізації. Водночас успіх західної політики розбудови демократії, що супроводжувався потужним економічним зростанням, приніс свої плоди та призвів до радикальних політичних змін у світі, а також до розпаду так званого комуністичного блоку. Відхід від соціалізму та перехід до ринкової економіки більшості країн світу посилили темпи та масштаби глобалізації. Найважливішим елементом цього процесу залишається конкуренція. Її загострення стало важливим моментом в усвідомленні необхідності швидкого впровадження нових технологій, знищення торговельних і прикордонних бар'єрів, внаслідок чого трансформувалася глобальна структура бізнесу. Результатом цієї зміни є революція в інформаційних технологіях, яка супроводжується поширенням кабельного телебачення, збільшенням кількості персональних комп'ютерів,

[100] Bayly C. Die Geburt der modernen Welt. Eine Globalgeschichte 1780–1914. — Frankfurt, 2007 — S. 29,

що створило можливості для миттєвого поширення інформації, в тому числі через глобальну мережу Інтернет. Глобалізація не була б настільки масштабною, якби новітні комерційні технології, такі як комп'ютерні технології, електронні технології, супутники та інші інновації. Наприкінці 1990-х глобалізація ускладнила, а в деяких випадках і унеможливила існування держав в ізоляції. Сучасна глобальна система сприяла стиранню меж між зовнішніми та внутрішніми відносинами, а як наслідок — між економікою та національною безпекою держав[101].

Події в одній системі все більше впливають на інші, вимагаючи від міжнародних акторів використання нових інструментів для оцінки світової ситуації та способів формування політики національної безпеки. У результаті сучасна глобалізація набуває подвійного характеру, поєднуючи у собі об'єктивний процес, пов'язаний з вичерпанням вільного економічного простору в умовах загострення конкуренції, та геополітичну стратегію західних, насамперед американських, еліт, спрямовану на оптимізацію глобальних економічних і військово-політичних процесів у власних інтересах. Основними ознаками сучасних глобалізаційних процесів є: глобальний ринок, який зумовлює інтенсифікацію процесів міжнародних відносин і контролю над потоками ресурсів; неспроможність національних систем державного управління контролювати певну діяльність громадян та організацій у системі міжнародних відносин і потоків, що зумовлено розширенням кола учасників міжнародних відносин, до якого, крім традиційних держав та їх об'єднань, входять корпоративні структури й недержавні суб'єкти, гуманітарні організації, злочинні та екстремістські групи)[102].

Керовані кризи стали некерованими. Ситуація погіршилася через перенесення виробництва з розвинених країн до Китаю, який став майстернею світу. Втрата промислових потужностей розвинених країн внаслідок перенесення виробництва до країн Глобального Півдня поклала початок процесові розмивання середнього класу, дестабілізуючи розвиток суспільства. Незабезпечений ринок цінних паперів дозволив США стимулювати економіку та надавати соціальну допомогу населенню. Проте необхідність швидкого збільшення його масштабів не дозволила створити систему регулювання цього ринку. Це призвело до переродження ринку у фінансову піраміду, крах якої став детонатором світової фінансової кризи. Цю кризу можна зупинити

[101] Katzenstein P. (Hrsg.). Anglo-America and its Discontents Civilization Identities beyond East and West. — New York, 2012 — P. 41.

[102] Biscop Sven. The European Security Strategy. A Global Agenda for positive Power. — Burlington, 2005 — P. 22.

лише за допомогою глобального регулювання. Однак відсутність відповідних механізмів регулювання ділить світову фінансову систему на декілька зон, кожна з яких матиме свою резервну валюту. На зміну глобалізації під гаслом «Глобалізація — це Америка» приходить глобалізація з китайським обличчям. Курс Пекіна на збільшення місткості внутрішнього ринку і зниження залежності від експорту врешті призведе до відмови від підтримки долара. Адже, підтримуючи долар для збільшення експорту та економічного розвитку, Китай обмежує власні національні активи. Проте проблема в тому, що китайська еліта, занадто швидко й несподівано для себе вийшовши на глобальний рівень, ще не звикла до своєї влади і не вміє нею користуватися. Зосередженість китайської еліти на внутрішніх проблемах не дозволяє їй стежити за глобальними наслідками своїх дій всередині країни. Зрозуміло, що китайці хочуть повернутися від вирішення глобальних проблем (таких як майбутній долар) до своїх локальних. Зокрема: брак води та ґрунту, не кажучи вже про енергію. Китай сподівається нейтралізувати ці проблеми за допомогою технологічного прориву, ознаки якого очевидні на прикладі політики відновлення довкілля. Суть технологічного прориву в інвестуванні в себе, замінивши завдання, яке в 1978 р. поставив Ден Сяопін (завоювати зовнішні ринки), на створення внутрішнього платоспроможного попиту. Економічний імператив вимагатиме заміни навіть тих технологій, які все ще є економічно ефективними. Китайський проект відновить біполярну систему, в якій Сполучені Штати відіграватимуть роль СРСР. У найближчі роки китайський проект зіткнеться з американським. Ми розглядаємо інтернаціоналізацію та глобалізацію як взаємодоповнюючі поняття. Суспільно-історичний розвиток у період інтернаціоналізації відбувається екстенсивно, а в умовах глобалізації, навпаки, інтенсивно.

Традиційно інтернаціоналізація розуміється як синонім поняття інтернаціональний. Глобалізацію можна розуміти як більш просунуту стадію інтернаціоналізації, оскільки контакти між народами в масштабі певного історичного періоду та відповідний екуменізм завжди були, інше питання — природа, форми та рушійні сили цієї «глобалізації». Якщо говорити про сучасний етап, то слід враховувати, що всі суспільно-історичні процеси надзвичайно прискорилися внаслідок останніх досягнень науково-технічної революції[103]. Тому не випадково найбільш ємною характеристикою «глобального» інформаційно-комунікаційного простору є Інтернет.

Автономія та інтеграція — ще одна пара важливих понять. Термін «автономія», як правило, означає самоврядне, незалежне утворення. Феноме-

[103] Kaiser Karl. Weltpolitik im neuen Jahrhundert. — Baden-Baden, 2000 — S. 53.

нологічний зміст «інтеграції» полягає в об'єднанні будь-яких частин або елементів. Наприклад, сучасний етап європейської інтеграції передбачає об'єднання зусиль акторів для вирішення спільних завдань розвитку. Діяльність Європейського Союзу також є прикладом гармонійної взаємодії між «автономією та інтеграцією» через принцип субсидіарності, тобто традиції розв'язання проблем на тому рівні, де вони виникли. Поняття «централізація — муніципалізація» є взаємовиключними. Централізація означає зосередження, об'єднання чогось в одному центрі, в одному місці, в одних руках. У свою чергу централізм розуміється нами як система управління чи організації, за якої місцеві органи влади підпорядковуються центральній владі. У контексті дискурсу глобалізації централізацію можна розуміти як розвиток тенденції концентрації політичної та економічної влади в руках провідних політичних сил, таких як G7 чи економічних фаворитів — транснаціональних корпорацій. З іншого боку, альтернативою централізації є «муніципалізація», пов'язана з розвитком самоврядних громад, характерних, перш за все, для Європи з моменту утворення античного полісу. Завдяки муніципалізації суб'єкт може, будучи «космополітом» — громадянином всесвіту, залишатися в цілісній соціальній структурі свого муніципалітету. Нарешті, важливою тріадою понять є «інтернаціоналізація — цивілізація — глобалізація». Під локальною цивілізацією прийнято розуміти частину світового цивілізаційного простору, що включає групу народів (етносів, держав), яким притаманні спільні духовні (культурні, етичні, релігійні) цінності, які мають спільні історичну долю, економічні й геополітичні інтереси[104].

Перший глобальний цикл інтеграції (середина XIX ст. — 1914 р.) політично пов'язаний з розквітом Британської імперії. На гребені першої хвилі глобалізації світове господарство сформувалося як цілісна система. Розвиток приватних і державних монополій з притаманним їм екстенсивним способом господарювання, стимулюючи імперські амбіції, прискорив процес боротьби за контроль над світовим ринком. Дві світові війни (1914–1918 і 1939–1945 рр.), які можна розглядати як два етапи однієї великої світової війни, підтвердили посилення глобальних тенденцій у політичній сфері (створення Ліги Націй, а потім і Організації Об'єднаних Націй).

У цей історичний період справжньою загрозою для західного світу був Радянський Союз, який зійшов зі «стовпової дороги» світової цивілізації. По-перше, через ідеологічну орієнтацію на пріоритет світової революції (знову проявилася тенденція до «глобалізації»). Аж до розгону штабу «вогнища світової революції» — Комінтерну в 1943 р. і до «нового політичного

[104] Khanna P. The Second World: Empires and Influence in the New Global Order.—London, 2008 — P. 99.

мислення» Горбачова — «пролетарський інтернаціоналізм» залишався головною зброєю радянської зовнішньої політики. По-друге, існування першої у світі соціалістичної держави (якщо абстрагуватися від визначень радянського соціалізму) було реальною альтернативою капіталістичній системі. Тому фактично за 70 років (1917–1987 рр. — до розквіту «перебудови») теоретично існувало два діаметральних шляхи глобального розвитку, що відповідало біполярній системі міжнародних відносин.

У період між Першою та Другою світовими війнами помітним явищем стала Велика депресія (1929–1934 рр.). Вважаємо, що саме з цього періоду починається «нова хвиля» перехідного періоду від індустріального до постіндустріального розвитку світу. На наших очах стара технологічна соціальна модель трансформується в антропоцентричну, відкриваючи простір для інноваційної діяльності особистості (інформаційні технології та генна інженерія). Починаючи з 1970-х років детермінантами глобалізації були такі: демографічні та екологічні чинники (демографічний вибух, який стимулював дискусію про «межі зростання»); глобалізація техносфери (науково-технічна революція створила передумови для формування нового постіндустріального суспільства); економічна глобалізація; геополітична глобалізація; соціокультурна глобалізація. Можна говорити про глобальну структуру політичних, економічних і культурних відносин, що виходять за будь-які традиційні кордони і з'єднують окремі суспільства в єдину систему. Про таке розуміння людства не могло бути й мови навіть у порівняно недалекому минулому.

Пандемія COVID-19, радикалізація російської агресії проти всієї території України після 24 лютого 2022 р., введення режимів санкцій та загострення протистояння «глобальної демократії» «глобальній автократії» спровокували порушення глобальної системи поділу праці. Наслідком цього у середньостроковій перспективі стає зростання рівня інфляції, подорожчання ресурсів та продуктів харчування. Таким чином справджуються прогнози щодо нульового зростання світової економіки та згортання суспільства споживання. Постмодерна багатополюсна система міжнародних відносин складатиметься з декількох ієрархічних структур. По-перше, це будуть трансформовані військово-політичні блоки, по-друге, мережі взаємодії держав, які є регіональними лідерами. Віддзеркаленням цих змін, очевидно, стануть нові регіональні валюти та послаблення глобального впливу американського долара. Тобто відбудеться й валютна локалізація. За умов кризи світової системи міжнародної безпеки глокалізація стає актуальним етапом розвитку глобальної історії.

Точкою відліку для прогнозу є президентство Д. Трампа (2024–2028 рр.). Він закликав до посилення християнської віри у США. На час виборів 2024 р. майже 30% американців стали атеїстами, що ще двадцять років тому здавалося немислимим[105]. В середовищі американського істеблішменту існують різні точки зору щодо стратегії глобалізації та інтересів США у цьому процесі. Наприклад, Дж. Сорос є апологетом ліберальної глобалізації, яка має створити глобальне відкрите суспільство. Натомість Г. Кіссінджер пропагував модель глобалізації, яка ґрунтується на поділі сфер впливу. Загальна тенденція — це послаблення і розмивання середнього класу. Еліти Заходу знайшли методи боротьби з антиістеблішментом. Технологія — це перехід базових емоцій гніву в страх (залякування обивателя пандеміями, війною, зміною клімату, голодом). Надзвичайні методи управління перетворилися на нормальні. Експертократія стала системою ідеологічного контролю. Повертається роль держави як противаги транснаціональним корпораціям через контроль над технологічними платформами. Протистояння глобалістів і національних егоїстів відбувається на тлі політичного розколу між різними поколіннями американців. В США 67% 18–29 літніх американців симпатизують Демократичній партії, а 96% з них сповідують ліберальну політичну ідеологію. Серед молодих дівчат консерватизму симпатизують 4%. Рейтинг довіри до церков з 2017 р. знизився з 73% до 55%. Республіканці за 10–12 років зі своїм порядком денним не матимуть шансів у політиці, адже кожне нове покоління все більш ліберальне та атеїстичне[106].

Сполучені Штати Америки виробляють 25% світового промислового валового внутрішнього продукту. Вони є лідером дванадцятьох військово-політичних блоків, мають тисячу військових баз у 80 країнах світу. США володіють 70% світових запасів золота (8150 т). Тому теорії занепаду США як світового гегемона виглядають перебільшеними. Але внутрішньополітичне життя в США ідеологічно розкололося після президентських виборів 2016 р. і особливо 2020 р. на ультралівих (навіть неомарксистів) та ультраправих (трампістів), які конкурують за образ майбутнього для США і світу[107]. У 1787 р. Гамільтон на перших сторінках свого «Федераліста» писав: «Американці мають вирішити перед лицем усього світу, чи можна створити гарний уряд «продумано, шляхом вибору», чи людство приречене вічно бути іграшкою «випадку» та «сили»[108]. Відповіді на це питання немає і в першій чверті XXI ст.

Криза демократії зумовлена домінуванням сили та економічної могутності над правом і мораллю. Політика замінюється адмініструванням. Національні держави стикаються із різноманітними мережами. Якщо війну не можна виграти чи програти, вона стає нескінченною. Імперія — єдина форма організації влади, яка зберігає існуючий глобальний порядок на тривалий час. Демократія передбачає періодичне проведення виборів, які стимулюють тільки часткові зміни у фракціях правлячих еліт. Війна мотивує демократичні країни ставати авторитарними та тоталітарними. В епоху постмодерну війна стала основою внутрішньої політики глобального порядку. Мережеві сили імперського устрою стикаються з мережевими силами де-глобалізації[109].

Колишній радник 45-го президента США Д. Трампа Г. Макмастер критикує американський стратегічний нарцисизм як «американську схильність розглядати міжнародні виклики суто у власному контексті й ігнорувати те, як інші впливають на майбутнє, як вони визначають перебіг подій»[110]. У Вашингтоні вважають, що подальший перебіг подій залежить насамперед від рішень Америки. «Стратегічний нарцисизм і пов'язана з ним тенденція штучно розділяти взаємопов'язані проблеми спонукають ухвалювати в складних ситуаціях короткострокові, спрощені рішення, які створюють упередженість до довгострокового підходу»[111]. Основними помилками автор вважає те, що представники вільного світу прикипіли до своїх надміру оптимістичних припущень про світ після «холодної війни». Ідея, щоб Китай і Росія стримували одне одного, чудова, проте наші противники координують спільні дії проти вільного світу. Війна буває єдиним способом зробити так, щоб хтось інший не розв'язав їх замість вас. Покладатися на авторитарні режими у справі енергоносіїв є фатальною помилкою[112]. Навіть поодинокі розриви в ланцюжках постачання, які контролюють агресори, підривають суверенітет і ускладнюють реагування на агресію[113]. Джон Міршаймер стверджує, що американський менталітет хрестоносців керує зовнішньою полі-

[105] Kathryn Cramer Brownell. 24/7 Politics Cable Television & the Fragmenting of America from Watergate to Fox News. — Princeton University Press, 2024 — P. 424.

[106] Thomas Byrne Edsall. The Point of No Return. American Democracy at the Crossroads. — Princeton: Princeton University Press, 2023 — P. 48.

[107] Philipp Scherzer. Neoconservative Images of Europe. Europhobia and Anti-Europeanism in the United States 1970–2002. — Berlin, 2023 — P. 85.

[108] Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму. — К., 2005 — С. 7.

[109] Michael Hardt, Antonio Negri. Multitude. War and Democracy in the Age of Empire. — London, 2004 — P. 304.

[110] Макмастер Г. Поля битв. — К., 2024 — С. 10.

[111] Там само — С. 349.

[112] Там само — С. 11.

[113] Там само — С. 12.

тикою, покликаною переробити світ за власним образом, що є помилковою, коштовною стратегією і веде до поразок[114].

Тому стратегія Д. Трампа «Америка понад усе» має об'єктивні передумови. Точкою «біфуркації» можуть бути проміжні вибори палати представників і сенату у листопаді 2026 р. як пролог до президентських перегонів листопада 2028-го. Радник з питань національної безпеки президента Трампа у 2016–2020 рр. Герберт Макмастер констатує, що «стратегія зовнішньої політики та національної безпеки США, яку реалізували багато адміністрацій, постраждала від ідеї, розглядати світ лише відносно Сполучених Штатів і припускати, що подальший перебіг подій залежить насамперед від рішень або планів Америки»[115]. Адміністрація Дж. Буша-молодшого займалась інтервенціонізмом, адміністрація Барака Обами недооцінила ризиків бездіяльності. Зрештою, «обидва різновиди стратегічного нарцисизму базувалися передусім на видаванні бажаного за дійсне та визначенні проблем бажаним чином, щоб уникати жорстких реалій»[116]. Трамп висунув претензії на те, аби «купити» Гренландію або зробити Канаду американським штатом. Канада посідає друге місце у світі за територією, у країні понад 30 млн. населення, більшість католиків, які не мають наміру ставати штатом США.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. США за 47-го президента Д. Трампа (2025–2028 рр.) отримують друге дихання для виконання ролі світового шерифа, але як «першого серед рівних». Поворотна точка — листопад 2026 р., проміжні вибори обох палат конгресу. Криза двопартійної політичної системи. Ілон Маск створює третю партію. У випадку втрати республіканцями більшості у конгресі Трамп достроково стає «кульгавою качкою». Загострюється проблема, хто вестиме республіканців на президентських виборах у листопаді 2028 р.

Сценарій 2. Розкол серед демократів зберігає більшість республіканців у листопаді 2026 р. Трамп отримує можливість плавно передати владу «наступнику» свого політичного курсу у листопаді 2028 р.

[114] John Mearsheimer. The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities. — New Haven, 2018 — P. 121.

[115] Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. — К. 2024 — С. 27.

[116] Там само.

Середньострокові сценарії (2030–2035рр.)

Сценарій 1. Внутрішні протиріччя занурюють США у нову громадянську війну. Зникає ліберальна віра в соціальний прогрес, який до XXI ст. полягав у тому, що нові покоління житимуть краще за попередні.

Сценарій 2. США уникають громадянської війни, але посилюється федералізм, який де-факто перетворює США на конфедерацію зі слабким центром та втратою практики «імперського» президентства.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Втрата США статусу другої наддержави після Китаю. Демографічні зміни до 2050 р. зменшують кількість американців європейського походження та збільшують чисельність латиноамериканців та афроамериканців.

Сценарій 2. Відроджується ідея «Північноамериканської зони вільної торгівлі» (NAFTA), внаслідок чого виникає конфедерація США — Канада — Мексика з інтенцією на подальшу інтеграцію з країнами Латинської Америки.

Розділ 4. Сценарії розвитку Європейського Союзу

В історичному масштабі Європейський Союз став втіленням ідеалів свободи, рівності, братерства, які вперше на європейському континенті були проголошені Великою французькою революцією (1789–1798 рр.). Після Великої французької революції поняття «громадянське суспільство» поступово втілюється у суспільно-політичну практику у Європі. Відтоді під громадянським суспільством розуміється сукупність відносин, які існують у суспільстві та перебувають за межами безпосереднього впливу державних інститутів. В основі громадянського суспільства у модерних європейських державах залишається приватне життя громадян, система вільних об'єднань та асоціацій громадян, які гарантують реалізацію цих інтересів. Завдяки цьому громадянське суспільство є простором політичної свободи. Тому в тоталітарних та авторитарних політичних системах громадянське суспільство залишається «слабкішим» порівняно з державними структурами.

Вільний розвиток громадянського суспільства передбачає функціонування інститутів правової демократичної держави, ринкової економіки, плюралізм різних політичних сил, наявність вільної особистості. Принаймні після Другої світової війни у такій формі громадянське суспільство з певними національними рисами утвердилося у більшості демократичних європейських держав. Цей процес співпав із активізацією розпаду колоніальних імперій та успадкування від них проблеми адаптації економічних і політичних емігрантів до соціокультурних реалій країни прибуття. Вирішення цього завдання ускладнювалося помітними цивілізаційними розбіжностями між членами європейських громадянських суспільств та ціннісно-нормативними стереотипами поведінки багатьох емігрантів.

Узагальнюючи ці фактори, зазначимо, що вони стосуються передусім специфічного ставлення до європейської моралі, права, ринкової економіки, демократичної політичної системи. Наприклад, більшість членів європейських мусульманських громад у другому-третьому поколіннях ставлять під сумнів цінність секуляризованої моралі, символом чого стала політико-правова боротьба за право для мусульманок носити хіджаб та нікаб як символи ісламської ідентичності. Також триває боротьба за легалізацію у Європі правових норм шаріату, хоча вони прямо суперечать ліберальному баченню політичного та суспільного життя. Крім того, існує ще один привід для ціннісного конфлікту, який пов'язаний із неприйняттям фундаменталістських принципів поширення ринкової економіки на усі сфери суспільного життя.

Водночас розвиток європейської інтеграції поставив на порядок денний питання виникнення та розвитку розбудови європейського наднаціонального громадянського суспільства. Потужним поштовхом до цього стало створення спільних європейських інститутів, покликаних захищати інтереси європейців. Одночасно з цією тенденцією у більшості західноєвропейських держав виникає проблема не адаптованості емігрантських громад до умов життєдіяльності європейських структур громадянського суспільства. Інтенсивні потоки еміграції загострили проблему пристосування нових європейських громадян до традиційних умов функціонування громадянських суспільств у Європі. Реакцією на це стало визнання правлячими європейськими елітами доцільності збереження насамперед національних громадянських суспільств, навіть за рахунок часткової відмови від проекту поглиблення європейської інтеграції й посилення наднаціональних владних структур. Утім, навколо цієї тенденції триває запекла політична дискусія. Німецький соціолог У. Бек чимало уваги приділяє становленню «космополітичної Європи» як вагомого результату європейської інтеграції. Він відстоює концепцію «мультикультурності» як головної стратегії адаптації емігрантів до умов функціонування Євросоюзу. Але зазначена стратегія була поставлена під сумнів реальними історичними подіями.

Шок від терактів 11 вересня 2001 р. спонукав колишнього держсекретаря США М. Олбрайт дослідити взаємозв'язок між релігією та світовою політикою. Головною проблемою співіснування ісламу й інших світових релігій вона вважає незавершеність процесу модернізації традиційних мусульманських суспільств та ісламу загалом. Адже навіть визнаючи помітну соціокультурну специфіку «європейського ісламу» як феномену життя емігрантських громад насамперед у «старих» країнах-членах Євросоюзу, навряд чи можна вести мову про його незворотну модернізацію.

Відносини між європейцями та мусульманами тлумачаться по-різному. Відомий італійський експерт з питань історії ісламу Ф. Кардіні вважає, що джерелом міжкультурної ворожнечі християн і мусульман є взаємне непорозуміння як результат конкуренції інтересів та способів життя. Досить суперечливими є оцінки стану і перспектив розвитку мусульманських громадянських суспільств у європейських країнах. Зокрема, суперечливими є

характеристики ступеня впливу прихильників ісламського фундаменталізму у середовищі європейських мусульман та їхні зв'язки з арабською спільнотою.

Стрімкий розвиток процесу глобалізації, принаймні до початку світової економічної кризи 2008 р., зробив досить популярною тезу про домінування мультикультурності. Ця тенденція розглядалася як сутнісний елемент нової політики ідентичності, пов'язаної із гарантуванням широких громадянських прав різним меншинам. Реалізація відповідного політичного курсу відбувається в умовах досить гострої суспільно-політичної дискусії щодо основних тез «зіткнення культур», які відстоював С. Гантінгтон. Ці ідеї були перенесені у площину проблем функціонування мультикультурних демократичних суспільств. Оптимісти вважають, що за нових історичних умов можливо забезпечити мирне співіснування та співпрацю громадянських суспільств як результат історичного розвитку національних демократичних держав та мультикультурних структур. Більш інформовані оптимісти, або реалісти, навпаки, аргументовано доводять, що така толерантність є даниною політичній коректності, а насправді більше нагадує утопію. Зокрема, А. Сен пише про ризики конфлікту культур всередині мультикультурних громадянських суспільств. Відома болгарська дослідниця проблем ідентичності Ю. Кристева акцентує увагу на дилемі: чи зможемо ми тісно й пристрасно жити з іншими, жити інакшими, не вдаючись до остракізму, ні до нівеляції? Авторка зазначає: «Чужинець це людина, в якої під панциром активіста чи працівника-іміграна зідрано шкіру, адже йому «постійно доводиться відчувати на собі ненависть інших». Іммігрант приречений не розмовляти рідною мовою. Водночас чужинець — це той, хто працює. Тоді як автохтони цивілізованого світу, розвинених країн, вважають важку працю річчю вульгарною і набирають аристократичного невимушеного й вередливого вигляду, чужинця ви впізнаєте по тому, що він досі вважає працю цінністю. Внаслідок такого статусу чужинця риторичним стає питання, що важливіше «права людини чи права громадянина?». Це питання особливо загострюється, коли нові прибульці не відмовляються від своєї ідентичності, що європейці мають нагоду спостерігати зараз.

У 2010 р. німецький соціал-демократ Тіло Сарацин випустив книгу «Німеччина самоліквідується». На його думку, політика мультикультурності заперечує модерну німецьку ідентичність. Зазначений факт визнала канцлер А. Меркель, яка реалізувала курс на пріоритет адаптації емігрантів до німецьких соціокультурних цінностей. Але цей надзвичайно складний процес залишається суперечливим та не може вважатися незворотнім. Європейські

консерватори зазначали, що розширений Євросоюз перетворився на конгломерат народів, культур, цінностей. За цим стоїть розпад християнської Європи, ідентичність якої фактично ніяк не зафіксована навіть у нормотворчих документах ЄС. Внаслідок втрати віри руйнуються засади громадянського суспільства. Але поки що воно залишається важливою складовою фундаменту європейських національних держав. З іншого боку, використання існуючих структур громадянських суспільств як інструменту адаптації емігрантів натикається на культурні бар'єри.

Постмодерн заперечує виступає проти соціальних технологій відродження християнської моралі та цінностей. Відкритим залишається питання, чи здатне «відкрите європейське суспільство» конкурувати із суспільними цінностями емігрантських громад з іншою культурою, ментальністю, цінностями і вірою? Адже нетерпимість фундаменталістської частини мусульманських громад бачиться сильнішою за толерантність секуляризованих європейців. Мусульмани у європейських країнах видаються сильнішими духом за псевдо християнську Європу. Адже європейські костели перетворюються на музеї, а монастирі на готелі. Натомість досить активно будуються мечеті. Навіть у консервативній Швейцарії не вдалося остаточно заборонити спорудження нових мечетей.

Німецьких громадян часто захоплюють у заручники у мусульманських країнах. Праві популісти у багатьох західноєвропейських країнах наполягають на квотуванні міграції. Але, попри дію шенгенських норм і правил, міграційне законодавство залишається у сфері компетенції національних держав. Правда, нормальною ситуацію навряд чи можна вважати. Європейські праві радикали ідентифікують себе у ролі борців за свободу народів від «європейської імперії» у форматі Євросоюзу.

Реагуючи на ці тенденції, 22 липня 2011 р. норвежець Андерс Брейвік здійснив теракт в Осло, жертвами якого стали переважно емігранти. Ретельне слідство так і не знайшло фактів, які могли довести версію про існування терористичної організації, що допомагала Брейвіку скоїти злочин. Звичайно, у правоекстремістських колах багатьох європейських країн вистачає тих, хто симпатизує поглядам Брейвіка, але ці люди поки не наслідують його фанатизм. Останній став приводом для психіатричного обстеження підсудного. У підсумку винесений наприкінці серпня 2012 р. вирок — фактично по життєве ув'язнення — перетворив Брейвіка на «найдорожчого» за витратами на утримання норвезького в'язня. Показово, що особисто підсудний наполягав, аби його судили як психічно здорового. В такому разі він матиме принаймні теоретичні шанси «за добру поведінку» за амністією вийти

із в'язниці до кінця життя. У випадку ж засудження як психічно хворого Брейвіку загрожувало по життєве ув'язнення у закритій психіатричній лікарні. Смертної кари у Норвегії немає, хоча після цього злочину відновилися дискусії щодо доцільності її запровадження. Влада Норвегії намагалася мінімізувати пропагандистський ефект ідей Брейвіка. Позаяк в умовах економічної кризи у багатьох європейських країнах загострюються відносини між християнами і мусульманами.

Найбільш поширені антиісламські настрої у Франції, де мешкає найбільша кількість мусульман у Європі. Свою стурбованість інтенсивним поширенням радикальних ісламістських ідей демонструють і спецслужби Німеччини. У квітні 2012 р. вони змусили гамбурзьке книжкове видавництво відмовитися від контракту на друк Корану. Адже радикальна мусульманська секта салафітів планувала роздавати його примірники безкоштовно з метою пропаганди своїх ідей. Міністр внутрішніх справ федеральної землі Нижня Саксонія християнський демократ Уве Шюнеманн засудив спробу салафітів безкоштовно роздавати свою ісламістську версію Корану. Водночас арабіст Вільного університету Берліна Ангеліка Нойвірт визнає, що Коран є частиною сучасної європейської ідентичності. Зазначена теза дратує як прихильників консервативного християнського варіанту європейської ідентичності, так і адептів тотальної секуляризації. На цьому тлі загострюється інформаційна війна між європейськими громадянськими суспільствами та ісламськими радикалами. Відомий німецький експерт з питань суспільної безпеки Георг Бернд стверджує: «Сакральні» тексти ісламістів ставлять за мету створення до 2020 р. Халіфату, складовою якого у їхньому розумінні має бути й Європа.

Тактика «Ісламської держави Іраку і Леванту» (ІДІЛ) спрямована на максимальне розширення фронту протидії своїм ворогам. Це дає можливість ІДІЛ залишатись у топ-новинах, що забезпечує вербування нових прихильників терору, безперервне фінансування терористичної діяльності та сіє страх у середовищі «невірних». Поки що чи не найбільшою перешкодою на шляху реалізації стратегії створення ісламського Халіфату є міжконфесійне протистояння у мусульманському світі. «Арабська весна» стимулювала у більшості із 22 арабських країн внутрішні громадянські війни між сунітами та шиїтами. Кожна із конфесій має своїх радикалів, здатних поховати проект відродження Халіфату. Отже, усі зазначені стратегії одночасно взаємодіють на Близькому Сході та переплетені у тугий гордіїв вузол конфліктів і протиріч, які виходять за межі регіону й набувають глобального значення. Адже навіть теоретична перемога однієї із зазначених стратегій може суттєво змінити глобальну розстановку сил. У найближчі десятиліття зазначені стратегії й надалі конкуруватимуть між собою.

Стратегією європейських ультраправих можна вважати спроби посилення протидії цим тенденціям. Незаперечним є посилення впливу правих популістських партій на національному рівні в країнах Євросоюзу, особливо потужно уражених економічною кризою. У країнах «старої» Європи проблема адаптації мусульманських громад до світського європейського громадянського суспільства стоїть особливо гостро. Наприклад, у Австрії це «Австрійська партія свободи». У Бельгії мова йде про партію «Фламандський інтерес» та «Список Дедекера». На рівні місцевих органів самоврядування після травневих 2012 р. виборів впливовою силою стала «Британська національна партія». Регулярний учасник коаліційних політичних процесів у Нідерландах — права популістська «Партія свободи» Герта Вендерса. У Франції лідер «Національного фронту» Марін Ле Пен на президентських виборах у квітні 2012 р. набрала 18% голосів під гаслами виселення неадаптованих емігрантів із Франції. В Італії аналогічні позиції відстоює «Ліга Півночі» та «Альтернативний соціальний список Муссоліні». У Данії на аналогічних ідеологічних позиціях стоїть «Датська народна партія», яка ініціювала появу 2005 р. карикатур на пророка Мухаммеда в датській пресі. В 2025 р. Ле Пен позбавили права балотуватися на президентських виборах в 2027 р. через звинувачення у нецільовому використанні коштів Європарламенту, депутаткою якого вона була.

У країнах «нової» Європи правий популізм наразі є більше формою протесту проти наслідків європейської інтеграції цих держав. Натомість ксенофобські настрої, зважаючи на невелику кількість мусульман у цих країнах, переважно стосуються «ворожих сусідів», антисемітизму та ромів. Але відповідні ідеологічні партії посилюють свої позиції у внутрішній політиці цих країн. Наприклад, у Болгарії це коаліція «Атака», у Латвії — партія «Родина і свобода», у Литві — партія «Порядок і справедливість», у Польщі — «Ліга польських родин», у Греції — партії «Народно-православний заклик» та «Золотий світанок», у Румунії це партія «Велика Румунія», а в Угорщині — «Рух за кращу Угорщину». Посилення рівня популярності зазначених партій також зумовлюється демографічними причинами, пов'язаними зі старінням європейських суспільств.

Усіх європейських ультраправих популістів об'єднають ідеї громадянства на основі крові і землі, а не формування політичної багатокультурної нації. Їхньою ідеологічною основою є расизм, мілітаризм, гомофобія, критика глобалізації та європейської інтеграції, неприйняття емігрантів. В умовах

політичних турбулентностей, викликаних економічною кризою, структури європейських громадянських суспільств на національному та наднаціональному рівнях демонструють незначну ефективність у виконанні ролі інструмента адаптації емігрантських громад до європейських норм і цінностей. Розмитість ідеологічних установок правих популістських партій дає їм можливість використовувати електоральний потенціал традиціоналістів та консерваторів. Внаслідок цього реальним є виклик згортання структур «вільних суспільств» у Європі. Принаймні поки що немає універсальної стратегії, здатної вирішити питання ефективної адаптації емігрантів до європейської ідентичності. Навпаки, домінування стратегії витіснення ісламських фундаменталістів у гетто європейських міст є способом поведінки страуса в разі небезпеки. Подальше посилення європейських правих радикалів також може відкрити шлях до прямого зіткнення ісламських фундаменталістів та правих екстремістів у Європі.

Літо 2015 р. стало рекордним за кількістю нелегалів, які прибувають до середземноморських країн Євросоюзу. У липні — на початку серпня 2015 р. справжні бунти нелегальних мігрантів відбулись у Греції та Іспанії. Тільки у липні 2015 р. до Греції прибули 55 тис. нелегальних мігрантів, переважно із Сирії; до Італії та Іспанії головним чином прибувають нелегали з африканських країн. Наслідками цих процесів стає серйозна дестабілізація не лише у країнах, які вимушені приймати нелегалів, а й у ЄС загалом.

Ще до літніх відпусток Єврокомісія прийняла рішення про квотування розселення біженців до усіх 28 країн–членів ЄС за критеріями вже існуючої кількості біженців у цих країнах, їх співвідношення до кількості автохтонних жителів, кількості безробітних тощо. Однак це рішення, яке мало стати символом європейської солідарності у розв'язанні гострих проблем, стало черговим яблуком розбрату. Найгостріше проти рішення Єврокомісії виступили Естонія, Латвія і Литва. Не у захваті від нього й Польща та інші країни Вишеградської четвірки — Чехія, Угорщина, Словаччина, які звертають увагу європейських чиновників на те, що вони вже прийняли чималу кількість біженців з України. Якщо Євросоюз вибудував «паперово-візову» Шенгенську стіну на шляху переміщення до Шенгенського простору громадян України, то вибудувати надійну стіну на своїх морських кордонах, яка зупинила б нелегалів, неможливо.

Ультраправі політичні сили в багатьох країнах ЄС зловтішно зауважують, що хвилі нелегальної міграції збільшилися внаслідок дестабілізації внутрішньополітичного становища в більшості країн Північної Африки і Близького Сходу в процесі так званої «арабської весни». Рахунок нелегалів після усунення від влади туніського президента Бен Алі, лівійського лідера Муаммара Каддафі пішов на мільйони.

У відповідь правлячі еліти Євросоюзу намагаються по можливості модернізувати свою еміграційну політику. Єврокомісія прийняла рішення про виділення до 2021 року 2,4 млрд. євро на допомогу країнам, які найбільше потерпають від напливу біженців. Гроші мають розподілятись між Фондом надання притулку, міграції та інтеграції та Фондом внутрішньої безпеки. Найбільшу допомогу мають отримати Італія і Греція. Утім, може так статись, що ці кошти будуть виділені надто пізно, і їх буде замало для розв'язання проблеми. Адже передумов для стабілізації становища у кризових зонах навколо Євросоюзу немає. Навпаки, ситуація загострюється, що неминуче зробить заходи, які застосовуються, неефективними. Від дипломатії Євросоюзу знадобиться набагато більше зусиль, аби посприяти стабілізації становища у гарячих точках вздовж кордонів ЄС, інакше «велике переселення народів» зупинити буде неможливо. Наприклад, у 2014 р. усі 28 країн–членів ЄС офіційно прийняли 626 тис. мігрантів. А у поточному році лише Німеччина вимушена прийняти 800 тис. легальних мігрантів, витративши на них з держбюджету усіх рівнів 10 млрд. євро. Такий розвиток подій провокує загострення внутрішньополітичного становища у самій Німеччині. Спроби урядів федеральних земель відкривати нові гуртожитки для мігрантів наштовхуються на регулярні акції протесту з боку ультраправих політичних сил. Не втрачають шансу на політичну реанімацію активісти руху «Європейських патріотів проти ісламізації Європи». На активізацію конкурентів на консервативному фланзі німецької політики вимушені реагувати у баварській партії «Християнсько-соціальний союз», яка різко розкритикувала курс канцлера «великої коаліції» Ангели Меркель на прийом якомога більшої кількості нелегалів. Тож не варто дивуватися, що проблема мігрантів максимально радикалізує внутрішньополітичні дискусії у більшості країн Євросоюзу.

Країни Вишеградського блоку, як засвідчив їхній недавній саміт у Празі, не хочуть приймати «зайвих» нелегалів у себе. «Вишеградська четвірка» не готова збільшити квоти на нелегалів. Велика Британія та Іспанія також займають негативну позицію щодо цієї пропозиції Єврокомісії. Прихильники ідеї лояльного ставлення до мігрантів нагадують про демографічну кризу у Європі, якій потрібна дешева робоча сила. Але ця проблема має й зворотній ефект. Адже у багатьох країнах ЄС сформувалися маргінальні етнічні групи з власною моделлю поведінки, орієнтованою на споживання європейських ресурсів. Середньовічна ідеологія веде до середньовічного способу життя,

навіть якщо хронологічно ми залишаємось у XXI ст. Серед нинішніх нелегальних мігрантів чимало і прихильників тероризму.

Концепція відкритості не працює, коли зникає толерантність. Навряд чи оптимальним варіантом розв'язання проблеми можна вважати ідею голови Єврокомісії Жан-Клода Юнкера щодо створення фільтраційних таборів для нелегальних мігрантів у третіх країнах. Поки що така доля спіткала Сербію. Крім того, спільне військове командування ЄС разом із НАТО обговорює можливості розширення операції у Середземному морі, спрямованої на жорсткіший контроль за потоками нелегалів, які прориваються до Європи. Правда, без стабілізації становища у кризових зонах у Північній Африці, на Близькому та Середньому Сході зупинити «велике переселення народів» буде майже неможливо. На превеликий жаль, наразі немає жодних надій на швидку стабілізацію у цих регіонах.

11–12 листопада 2015 р. на Мальті ЄС провів переговори щодо біженців з представниками країн Африки і Близького Сходу. Загальна ситуація з біженцями залишається складною. Найнебезпечніший фактор — неврегульованість причин, які призвели до рекордної кількості біженців із зон конфліктів, котрі від літа поточного року штурмують країни ЄС. Зазначені тенденції вже спровокували запеклі дискусії у більшості країн–членів ЄС щодо алгоритму розв'язання проблеми біженців. Ціною цього процесу стала радикалізація суспільних настроїв та загострення суперечностей між країнами ЄС.

У кризових зонах Африки і Близького Сходу спостерігається тенденція до подальшої дестабілізації. Нормалізацію становища на батьківщині «арабських революцій 2011 р.» Тунісі можна вважати лише умовною. Місцеві радикальні ісламісти у переважній більшості воюють на боці «Ісламської держави», а їхні побратими у Тунісі пішли у підпілля, чекаючи на свої шанси повернутися до влади. У Лівії виправдалися усі апокаліптичні прогнози подій після ліквідації режиму Муаммара Каддафі. Лівія поділена на зони впливу між різними клановими та ісламістськими угрупованнями, які ведуть між собою боротьбу за нафтові родовища та найбільш зручні шляхи контрабанди нелегалів до Європи. Триває переміщення біженців із Сирії, де останніми місяцями значно активізувалися бойові дії. Не найкращим є становище в Іраку та Афганістані, які також є джерелами поповнення армії біженців до ЄС.

Таке становище поставило під питання дієвість європейської солідарності. Бундесканцлер Ангела Меркель докладає великих зусиль, аби зміцнити власні політичні позиції у своїй Християнсько-демократичній партії. Вона зауважує, що історичний досвід Німеччини та політична мораль вимагають прийняти більшість біженців. Опоненти закидали Меркель, що жодна країна ЄС не здатна прийняти усіх злиденних і гнаних. Тому фактично вперше від часу приходу до влади тоді рейтинг популярності Меркель помітно зменшився.

Під час переговорів країни ЄС запропонували декілька ініціатив стосовно проблеми біженців з використанням як «м'якої», так і «жорсткої» сили. По-перше, пропонувалося збільшити фінансування «центрів тимчасового утримання» в прикордонних країнах, зокрема, у Туреччині, Сербії. Утім, залишається проблема агресивного небажання біженців навіть певний час жити у цих таборах за межами ЄС. Кризова Греція згодилася створити такі табори у себе, попри ксенофобські настрої, презентовані ультраправою партією «Золотий світанок». Але усі ці заходи виглядають тимчасовою тактикою. По-друге, Євросоюз був готовий посилити військово-технічну складову охорони своїх як морських, так і сухопутних кордонів. Йдеться про спільну військово-морську Середземноморську операцію. По-третє, навіть Німеччина була змушена прислухатися до пропозицій радикально переглянути міграційне законодавство у бік жорсткіших норм. По-четверте, лідери ЄС не хочуть допустити, аби криза з біженцями поховала Шенгенські угоди.

Отже, усі пропозиції щодо способів розв'язання міграційної проблеми вимагають серйозних політичних і фінансових ресурсів, з чим ЄС має серйозні труднощі. Тому працювати над модернізацією міграційної політики треба було системно і послідовно, відклавши навіть інші питання євроінтеграції. Адже невирішена проблеми біженців може поховати будь-які стратегічні плани розвитку ЄС.

В ніч з 13 на 14 листопада 2015 р. у Парижі терористи здійснили шість атак на цивільні об'єкти, було вбито близько двох сотень людей. Відповідальність за теракти була покладена на бойовиків «Ісламської держави Іраку і Леванту». Європа знов опинилася на вістрі протистояння цивілізацій та під впливом ризиків, впоратись з якими буде неможливо без організації справжнього ефективного механізму спільної оборонної політики ЄС. Натомість Великобританія декларувала вимоги особливих умов для продовження свого членства в ЄС, намагаючись таким чином відокремитися не лише від наднаціональних органів влади Євросоюзу, а й від комплексу проблем, пов'язаних із неврегульованістю міграційних питань. Але жити в Європі і бути «вільними» від Європи та її проблем неможливо.

Російська війна проти України, яка триває з березня 2014 р., зруйнувала постбіполярну європейську систему безпеки та створила невідворотні екзистенційні виклики для Євросоюзу. XXI ст., розпочавшись відносно «ти-

хою» ходою, що дало привід відомому американському політологові, філософу Френсісу Фукуямі навіть зробити необережний висновок про «кінець історії», на початку третього десятиліття своєї «тихої» ходи так струсонуло планету, що все те, що здавалось якщо не вічним, то довготривалим у своєму розвиткові, було знесено і перезавантажено новими тенденціями та чинниками трансформації світового порядку. Загалом чогось абсолютно якісного нового не виникло. Хіба людство можна здивувати пандемія ми, війнами, техногенними катастрофами, голодом, масовим переселенням племен та народів? Звичайно, ні. Ці всі явища — родимі плями людської цивілізації та її багато тисячолітньої еволюції. Але те, якого змісту ці явища набули в першій чверті XXI ст., дає підставу говорити про їх безпрецедентність, реальну загрозу існуванню людського життя у всепланетарному масштабі[117].

Внаслідок цього актуалізувалася проблема удосконалення «великої стратегії» подальшого розвитку євроінтеграції. Впродовж 1990-х–початку 2000-х Євросоюз спромігся реалізувати «велику стратегію» двох швидкостей: одночасного розширення на схід та поглиблення якості процесу євроінтеграції. Результатом втілення цієї політики стало прийняття до ЄС спочатку десяти країн (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Словенія, Кіпр, Мальта), потім ще двох (Болгарія і Румунія), а в 2013 р. — Хорватії. Наслідком якісного удосконалення процесу євроінтеграції стало запровадження в 1999 р. Монетарного союзу та введення спільної європейської грошової одиниці євро. Стабільні інститути ЄС давали адекватну відповідь на ці виклики. Після масштабних розширень ЄС 2004 і 2007 рр. німецький дослідник В. Вессельс звертав увагу на те, що політична система ЄС є функціональною та ефективною[118].

Однак російська агресія проти України та хаос на Близькому Сході, який настав після суперечливих змін «арабської весни» 2011 р., спровокували появу нових викликів для Євросоюзу (нелегальна міграція, виклики безпеці, посилення економічної турбулентності). Одним із наслідків цього став успішний для європейських скептиків референдум 23 червня 2016 р. щодо виходу Великобританії з ЄС. Відтоді, на нашу думку, в сучасній історії євроінтеграції виникла актуальна криза формування нової «великої стратегії», покликаної дати відповідь на подальше розширення ЄС та на виклики європейській безпеці. Складнощі з осмисленням необхідності втілення такої нової «великої стратегії» Євросоюзу зумовлені ускладненням політичного середовища ЄС.

[117] Гуменюк Б. Діагностика соціально-турбулентного світу // Партнерство заради майбутнього. — К., 2025 — С. 154–155.

[118] Wessels W. Das politische System der Europäischen Union. — Wiesbaden, 2008 — S. 27.

Структурно можна виділити декілька «мереж» різних інтересів в ЄС. Одну з них формує Велика Британія, яка після виходу з ЄС намагається формалізувати власне «коло впливу», залучаючи Польщу, Литву. Латвію, Естонію, Данію, Швецію, Фінляндію. Натомість Німеччина і Франція, які історично є ядром Євросоюзу, попри внутрішньополітичні та економічні проблеми намагаються зберегти консолідований Євросоюз, не розділений за економічними та регіональними інтересами. Ситуація ускладнювалася інтенціями адміністрації 47-го президента США Д.Трампа створити в Євросоюзі зручне для себе політичне ультраправе європейсько-скептичне середовище. З цією метою Д. Трамп змінює інструментарій євроатлантичних відносин, властивий євроатлантично орієнтованої адміністрації Дж. Байдена. Мова йде про використання тиску на Євросоюз у митних торговельних справах, вимоги збільшити військові видатки до 5%, збільшення обсягів купівлі нафти і газу американського видобутку[119]. Глибина викликів, які впливають на Європейський Союз, вимагають стрімкої корекції «великої стратегії», або навіть швидкого формування нової «великої стратегії». Безумовно, щодо цієї мети є історичний запит, але спробуємо пошукати відповідь на риторичне питання: чи європейські еліти, громадська думка європейських держав готові дати адекватну відповідь на ці імперативні виклики?

Глобальна нестабільність створює стратегічну невизначеність. За цих обставин важливо не допустити проявів тенденції розвитку соціальних процесів у напрямку стратегічного глухого кута. У класичному розумінні стратегія передбачає наявність трьох ключових елементів: довгострокову мету; курс дій, спрямованих на досягнення мети; розподіл ресурсів. В демократичному суспільстві (чи то національному, чи наднаціональному) визначальним фактором розробки стратегії є взаємодія в політичному процесі між елітними групами і суспільною думкою. Гібридна війна породила стратегію двозначності. Колективні агенти, стратегії, ресурси, які вони використовують. Реалізм без планів — це відмова від дій, але й ідеал без дій — це зречення. Геополітичний кодекс це сукупність стратегічних уявлень, які формує певний державний суб'єкт про інші держави при розробці своєї зовнішньої політики. Демократичні політичні системи, які залежать від результату найближчих виборів, об'єктивно мають менший порівняно з персоналістськими автократіями обрій планування.

Стратегічна невизначеність за умов російсько-української війни диктує тактику дій: 1) прийняття задовільного варіанту без отримання додаткової

[119] Droht unter Trump die nächste Energiepreiskrise für Europa? URL: https://www.cicero.de/wirtschaft/verflussigtes-erdgas-energiepreise-fur-europa

інформації та розгляду альтернатив у сподіванні, аби становище хоч трохи поліпшилося; 2) тактика елімінації за параметрами, які апріорі не влаштовують суб'єкта; 3) тактика ескалації веде до відсутності певної мети; 4) тактика оптимізації полягає у збільшенні розгляду кількості альтернатив з метою максимальної зміни становища. Стратегічна культура це історичний досвід застосування великих стратегій.

Стратегія переглядається внаслідок корекції планів під впливом дефіциту ресурсів, внутрішніх і зовнішніх обставин. Вплив на формування стратегії мають актори, ресурси, інститути. Стратегії часто аморальні, позаяк розраховані на довгострокове досягнення цілей, які є стратегією нормалізації.

У 2001 р. вийшло чергове видання книги колишнього радника президента США Р. Рейгана Едварда Люттвака «Стратегія: логіка війни і миру». Автор наголошує, що стратегія визначає форми війни і протиборства народів, навіть у мирний час. За його концепцією, логіка стратегії розгортається на горизонтальному рівні, що зумовлює прагнення ворогуючих сторін здолати одна одну, та на вертикальному рівні, де взаємодіють технічні, тактичні, оперативні умови конфлікту[120]. Кожен рівень стратегії має власну реальність, але дуже рідко виявляється незалежним від рівнів, розташованих вище або нижче. На рівні політичної стратегії завжди панують політичні рішення і політичні інтереси. Символ може бути важливішим за стратегічні розрахунки[121]. Коаліції, які створюють для опору ворогові, ненадовго переживають своїх ворогів. Дипломатія, пропаганда, таємні операції та зумовлені конфліктами економічні заходи контролю і втручання («геоекономіка») — все підвладні логіці стратегії[122]. Те, що недосяжне воєнним шляхом, може бути досягнуто дипломатією. Жодного разу не завдавши поразки в битві скільки-небудь значному американському угрупованню, північні в'єтнамці перемогли, успішно використовуючи дипломатію і пропаганду, зруйнували американський політичний консенсус, що підтримував війну, і в підсумку американцям довелося вивести свої війська. Але буває, коли «компетентного лідерства недостатньо без солдатів, готових іти назустріч небезпеці»[123]. Люттвак наголошує, що «велика стратегія існує всередині міжнародної політики, але не збігається з її кордонами»[124]. Кожен уряд керується власними цілями, нехай навіть вони не декларуються публічно, і тому оцінює один і той самий

[120] Люттвак Е. Стратегія: логіка війни та миру. — К., 2024 — С. 5.

[121] Там само — С. 87.

[122] Там само — С. 149.

[123] Там само — С. 178.

[124] Там само — С. 343.

підсумок по-своєму: один уряд може трактувати збереження статус-кво як величезний успіх, а інший вбачатиме тут нищівну поразку. Будь-яка схема великої стратегії вимагає координованих дій у сфері дипломатії, пропаганди, секретних операцій в економічній сфері та у військовій політиці.

Професор військових досліджень Королівського коледжу Лондона Лоуренс Фрідман у 2013 р. видав наукову працю «Стратегія: історія». У книзі проаналізовано роль стратегії в історії людської цивілізації від давнини до сьогодення як способу політичного, воєнного та економічного методу планування. Стратегія потрібна щоразу, коли виникає потреба оцінити необхідні ресурси, їх ефективне застосування й відповідну послідовність їх використання[125]. Автор визначає стратегію як «підтримання рівноваги між метою, способами та засобами; формування цілей; а також ресурси та методи, доступні для досягнення таких цілей»[126]. Стратегія є головним політичним мистецтвом. Розглядаються альтернативні стратегії знищення або виснаження. Стратегія непрямих дій пов'язана з виключенням супротивника із гри, а не його знищення. Поки наддержави були впевнені у своїй здатності до взаємного гарантованого знищення, відносини між ними залишалися стабільними. Війни США у В'єтнамі та війни СРСР і США в Афганістані показали, як ядерні держави можуть програти війни партизанам. Стратегія без тактики — найповільніший шлях до перемоги. Тактика без стратегії — це метушня перед поразкою.

Співробітник Атлантичної ради Ш. Макфейт визначає велику стратегію як синхронізацію дій країни в закордонних справах. Велика стратегія подібна до керма: без нього країна стратегічно дрейфує в бурхливому морі міжнародних відносин[127]. Вітчизняні дослідники О. Потєхін, Ю. Клименко наприкінці монографії «Геополітика проти безпеки» ставлять питання: треба ще з'ясувати, які саме стратегії відповідають критерію «великих» (щодо імперських геополітичних сумніву немає), які є стратегіями середнього рівня або нижчого за середній[128].

У монографії 2009 р. колишній спічрайтер президента Єврокомісії Германа ван Ромпея Луук ван Міделаар пише, що в 2018 р. ЄС зіштовхнувся з такими авторитарними лідерами, як Путін в Росії, Сі Цзіньпін у Китаї, Ердоган у Туреччині, Трамп у США129. Автор виділяє три стратегії: «німецька»

[125] Фрідман Л. Стратегія: історія. — Х., 2024 — С. 7.

[126] Там само — С. 8–9.

[127] Макфейт Ш. Нові правила війни. Перемога в епоху тривалого хаосу. — К., 2023 — С. 84.

[128] Потєхін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки. — К.,2023 — С. 484.

[129] Луук ван Міделаар. Перехід до Європи. Як континент став союзом. — К., 2018 — С. 10.

стратегія спирається на історичну чи культурну ідентичність, яку поділяють правителі та їхні піддані; «римська» стратегія покладається на переваги, які люди отримують від працездатної політичної системи; «грецька» стратегія спирається на періодичне схвалення громадськістю тих представників, які ухвалюють рішення від її імені.

Луук ван Міделаар констатував, що до 2022 р. «стратегічна безтурботність йшла пліч-о-пліч з геополітичною бездіяльністю»[130]. За три тижні після Брекситу у липні 2016 р. Г. Кіссінджер констатував: «Жоден європейський діяч не висловив бачення майбутнього Європи. Вони є континентом, який розбудовував світ міжнародних відносин. Однак ніхто не виявив прозорливості Черчилля. Вони говорять про тактичні питання, але при цьому зрікаються сутності того, за що вони боронилися і що представляли в історії»[131]. Кіссінджер вважав, що порядок важливіший за свободу. Через порядок можна прийти до свободи, а через хаос — ні.

В історіографії професоркою Donau-Universität Ульрікою Гуеро чітко сформульована недержавна стратегія створення «Європейської республіки». Мова йде про монографію «Чому Європа має бути республікою», яка вийшла друком 2017 р. відразу після BREXIT. На її думку, «брюссельська владна трилогія: Європейська Рада, Європейський парламент, Європейська комісія не здатні думати про Європу по-новому»[132]. В авторському баченні до століття закінчення Другої світової війни, тобто до 2045 р., треба створити децентралізовану, демократичну, соціальну Європейську республіку. Ця республіка має покінчити з національним концертом «Сполучених штатів Європи». Це має бути Європа децентралізована, пост-національна, парламентська республіка. Поняття республіка пов'язане зі спільним історичним європейським спадком. Ключова семантика поняття — з політичною рівністю прав громадян та раціональним управлінням суспільними справами. За авторською версією, така республіка має спиратися на європейські регіони, на постіндустріальну економіку послуг, матиме за соціальну опору молодь і жінок. На думку авторки, чоловічий дискурс євроінтеграції спровокував кризу[133]. На шляху формування Європейської республіки треба буде зіштовхнутися зі структурними проблемами популізму й націоналізму[134]. Відсутність функціонального європейського республіканського політичного союзу максимально ускладнює роботу демократії, яка опиналась у вакуумі між структурами ЄС і структурами національних держав-членів[135]. Це дає аргументи правим і лівим популістам грати на протиставлення народів і еліт.

На думку У. Гуеро, республіканська утопія європейської інтеграції повертає ЄС до витоків кантіанських ідей як сприйняття республіки, що інтегрує громадянські й соціальні права[136]. Соціальні мережі здатні забезпечити процес реального представництва різних інтересів та пошуку консенсусу між діаметральними інтересами мирним шляхом. Європейська республіка має бути союзом громадян, а не союзом національних держав[137]. Політичним фундаментом Європейської республіки в її стратегічному вимірі мають бути ідеї космополітизму і комунітаризму. Ці ідеї, концептуально оформлені У. Гуеро, зіштовхнулись із контраргументацією європейських ультраправих скептиків.

Так, британський інтелектуал Дуглас Мюррей у монографії «Самознищення Європи. Імміграція, ідентичність, іслам», яка побачила світ також у 2017 р., показав, як криза колективної ідентичності, зменшення кількості християн, гіпертрофоване почуття провини серед громадян європейських країн за колоніальне минуле, слабкість і безвідповідальність еліт створюють ідейний вакуум, який заповнюють наративи нових «мирних» завойовників[138]. В умовах виборчої кампанії червня 2024 р. до Європарламенту німецькі експерти «Фонду наука і політика» на 144 сторінках проаналізували стратегію ЄС; виділено десять ключових проектів, які мають змінити його образ[139].

В історіографії склалося розуміння того, що «стратегія є мистецтвом досягнення кінцевої мети. Стратегія є не тільки набором потенційних дій, а й їх практичною реалізацією. Призначення стратегії — керівництво діями в умовах протидії, боротьби, конкуренції, конфлікту, війни»[140]. Звичайно, «принципи військової стратегії дещо відмінні від принципів політичної стратегії. Це такі принципи як: цілеспрямованість, наступальність, масованість, мане-

[130] Луук ван Міделаар. Нова політика Європи. Десять років політичних криз. — К., 2021 — С. 105.

[131] World Chaos and World Order: Conversations with Henry Kissinger // The Atlantic, December 2016 — P. 10.

[132] Ulrike Guerot. Warum Europa eine Republik werden muss. — Bonn, 2017 — S. 24.

[133] Там само — S. 218.

[134] Там само — S. 34.

[135] Там само — S. 49.

[136] Там само — S. 89.

[137] Там само — S. 240.

[138] Мюррей Дуглас. Самознищення Європи. Імміграція, ідентичність, іслам. — К., 2024 — С. 44.

[139] Raphael Bossong, Nicolai Ondarza. Stand der Integration. Zehn Zentralepolitische Projekte der EU und wie sie die Union verändern. — SWP-Studie / 23.04.2024.

[140] Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. — К.: Київський університет, 2008 — С. 190.

вреність, гнучкість, економія сил та засобів, єдність управління, несподіваність»[141]. Визначають стратегію страуса, стратегію яструба, стратегію контрольованої ескалації, яка будується на суворому підрахунку втрат і надбань як своїх, так і супротивника. Асиметричні стратегії є системами положень і настанов, а також рішень, які базуються на врахуванні дисбалансу в силі і ресурсах, у реалізації нерівнозначних інтересів та цілей, неадекватності дій, не типовості методів і механізмів досягнення кінцевої мети[142]. Ф. Фукуяма нагаду: «Лібералізм знижує градус політичної напруги, знімаючи з порядку денного проблему кінцевих цілей: можете вірити у що хочете, але робіть це в приватному житті й не намагайтеся нав'язати свої погляди співгромадянам»[143]. Тобто Євросоюз як ліберальний інтеграційний проект має проблеми з Великими цілями і Великими стратегіями.

Велика стратегія — це мета, яка має мотивувати та давати енергію для її досягнення. Коли люди не сходяться в головному, вони розходяться через дрібниці. Стратегія — це ієрархія цілей, яка ґрунтується на виділенні головних протиріч та загальних задач, які є можливість вирішувати. Які критерії великої стратегії, стратегії середнього рівня, або стратегії локального рівня. Головним критерієм є не тільки просторово-часові параметри, а й цільові завдання. Політичний реалізм виходить із таких тез: 1) держави є головними акторами у світових справах; 2) міжнародне середовище суворо карає держави, якщо ті не здатні захищати свої життєві інтереси або переслідують цілі, які перевищують наявні в них засоби, тому держави чутливі до втрат; 3) міжнародна анархія є принциповою силою, що визначає мотиви та дії держав; 4) держави в стані анархії дбають про власну силу та безпеку, схильні до конфліктів та конкуренції, часто не здатні до співробітництва, навіть якщо мають спільні інтереси; 5) міжнародні інституції тільки маргінальним чином впливають на перспективи співробітництва[144]. Тож стан наукового дослідження зазначеної проблеми свідчить, що має справу з фундаментальними протиріччями між державними і громадянськими структурами, зорієнтованими на формування стратегій.

Стратегія ЄС має свою еволюцію у директивних документах. Однак у 2000-х чіткою стала тенденція на кожну актуальну «секторальну» проблему виробляти окрему стратегію. Наприклад, у форматі спільної зовнішньої

[141] Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. — К.: Київський університет, 2008 — С. 191.

[142] Там само — С. 192.

[143] Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. — К., 2023 — С. 18.

[144] Потєхін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки. — К., 2023 — С. 33.

політики у червні 2024 р. розробили стратегію цивільної безпеки для країн Центральної Америки і Карибського моря[145]; є окрема стратегія ЄС щодо кібернетичної безпеки[146]. Продовженням секторальних стратегій став проект перетворення європейської економіки на екологічно нейтральну до 2050 р.[147]. Є ще окрема «морська стратегія» ЄС[148] Найбільш критичний політичний резонанс мала стратегія Євросоюзу щодо міграційної політики[149]. Втім, багато «малих» секторальних стратегій не можуть замінити «велику» стратегію.

Вразливість такого підходу демонструє певне послаблення «м'якої сили» Євросоюзу. Це зумовлено тим, що ЄС не вибудовує систему інформаційного домінування; російсько-українська війна показала, що прицільні санкції фінансово не знекровлюють ворожі еліти; слабкими є комунікаційні стратегії для перемоги в битві інтерпретацій, слабкістю публічної дипломатії, яка має звертатися напряму до населення. Російська війна проти України 2022–2024 рр. послабила Євросоюз на користь США і Китаю.

Перемога суб'єктів міжнародних відносин, які дотримуються ліберальних цінностей, у першій «холодній війні» дата потужний поштовх розвитковi євроінтеграції. 1 листопада 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір, який накреслив завдання одночасного поглиблення якості інтеграції та прийняття до лав об'єднаної Європи колишніх посткомуністичних держав. Наступні десять років новітньої історії євроінтеграції були зорієнтовані на проведення внутрішніх реформ та підготовку країн претендентів до вступу в європейську спільноту. Можна вважати, що вирішення цих завдань було своєрідною формою великої стратегії, яка забезпечила успіх процесу євроінтеграції. Розширення ЄС 1995 р. (коли вступили Австрія, Швеція, Фінляндія), 2004 р. (приєдналися Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр, Мальта), 2007 р. (Болгарія, Румунія), 2013 р.

[145] EU Strategy on Citizen Security in Central America and the Caribbean. URL: https://www.ceas.europa.eu/sites/default/files/security_strategy_0.pdf

[146] New EU Cyber security Strategy and new Rules to make physical and digital strategy. https://www.digital-strategy.ec.europa.eu/en/new/new-eu-cybersecurity-strategy-and-new-rules-make-physical-and-digital-cratical-entities-more

[147] Delivering the European Green Deal. URL: https://www.commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal-eu

[148] Maritime security strategy. URL: https://www.oceans-and-fisheries.europe.eu/ocean/blue-economy/other-sectors/maritime-security-strategy_en

[149] Pact on Migrations and Asylum. URL: https://www.commisiion-europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promiting-our-european-way-life/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum-en

(членом ЄС стала Хорватія) вивели процес європейської інтеграції на нові обрії. Однак перемога європейських скептиків у Великобританії на референдумі 23 червня 2016 р. поставила під сумнів велику стратегію Євросоюзу. Люди виявилися не готовими, що у певних сферах останнє слово буде не за окремими країнами, а за Європою з єдиною валютою і спробами проведення спільної зовнішньої і безпекової політики.

РФ, розв'язавши у лютому 2014 р. «гібридну війну» проти України, взяла курс на дискредитацію євроінтеграції як успішної альтернативи авторитаризму. Союзниками Кремля стали європейські скептики, які переконують громадськість у тому, що великі ідеї, що після 1945 р. надихали Європу, нібито втратили свою привабливість, щоб бути заміненими бюрократичними технічними особливостями інститутів ЄС. Революція Гідності в Україні засвідчила: люди платять життям за свій європейський вибір. Масштабування російської агресії проти України після максимально актуалізувало європейську дискусію щодо розширення ЄС. Знову постало питання модернізації великої стратегії ЄС.

На відміну від інших 27 країн членів ЄС, які дійшли до організації еволюційним мирним поступом, шлях України — фронтовими дорогами, запеклими боями, і його проходження забезпечують нині не дипломати, а ніш героїчні оборонці. Саме вони ціною власного життя доводять, що захист таких знаних європейських цінностей, як верховенство права, повага і захист фундаментальних прав людини тощо, є для нас не просто маніфестацією бажання долучилися до заможного європейського клубу, а й тими життєвими принципами, які споконвіку притаманні українцям[150].

Велика стратегія має бути динамічною і гнучкою й потребує постійного балансування ресурсів, необхідних для стримування нових загроз. Велика стратегія використовує всі ресурси, а не тільки воєнні. Вона може бути наступальною чи оборонною. Велика стратегія витримує випробування часом та функціонує незалежно від політичних ідеологій, керівників чи режимів. Це особливо важливо, адже КНР і РФ використовують проти ЄС як фортеці лібералізму інформаційно-психологічну, економічну, юридичну війну, тероризм, кібернетичні війни. Натомість Євросоюз (на відміну від США доби «холодної війни») не має великої стратегії, спрямованої на стримування РФ і Китаю. Тоді США намагалися збільшити свій вплив й мінімізувати можливості СРСР за кордоном. Але США уникали прямого зіткнення із СРСР, щоб запобігти ядерній війні. Водночас США прагнули запобігти ефекту доміно поширення радянського впливу у ключових регіонах світу. Крім того,

[150] Гуменюк Б. Слово — зброя дипломата. — К., 2024 — С. 48.

Вашингтон стримував Кремль завдяки іншим стратегіям: ядерного стримування за допомогою гарантованого взаємного знищення; співробітництва у форматі воєнно-політичних союзів, таємних операцій, проксі-війн в таких місцях, як Корея або В'єтнам; відкидання комуністичного впливу за допомогою програм підтримки демократичних країн. Ця велика стратегія застосовувалася кожною адміністрацією, хоча демократи і республіканці вдавалися до різних тактик. Британська імперія мала велику стратегію, яка проіснувала понад п'ятсот років — від часів королеви Єлизавети I до Суецької кризи 1956 р., хоча не мала у своєму фокусі уваги одного ворога, адже у Британії, як відомо, немає постійних друзів і ворогів, а є стабільні інтереси. Британська велика стратегія мала п'ять складників: перетворити країну на острівну фортецю; підтримувати панування на морі для захисту морських шляхів і торгівлі; не дозволяти загнати британське військо у глухий кут на материковій Європі та зіштовхувати європейських конкурентів між собою. Згадана стратегія працювала фактично до закінчення історії колоніалізму.

Після перемоги у «холодній війні» США модернізували свою велику стратегію. Вони прагнуть залишатися наддержавою, створювати порядок, заснований на правилах, підтримувати військове домінування та розгортання сил у глобальному масштабі, зберігати економічне домінування (долар як світова валюта), підтримувати культурне домінування (англійська як універсальна мова, розвинена індустрія розваг, поп-культури), сприяти демократії та вільній торгівлі. Яскравий приклад такої стратегії дає адміністрація Дж. Байдена, яка скористалася з масштабування російської агресії проти України, що послабило економічний потенціал ЄС, та консолідувала євроатлантичну спільноту на підтримку України[151].

31 серпня 2023 р. на зустрічі міністрів закордонних справ країн–членів ЄС обговорювались перспективи розширення Євросоюзу до 2030 р. Триває дискусія з приводу часових меж прийняття нових держав, кола цих держав. Це може бути навіть Велика Британія, де соціологічні опитування фіксують зростання популярності ідеї повернення до Євросоюзу. Ця тенденція проявила себе на британських парламентських виборах 2024 року. Тривалі суперечки в ЄС зумовлені проблемою інтеграції незалежних держав Західних Балкан. Найбільш готовими до вступу в ЄС здаються Чорногорія і Республіка Північна Македонія. Можливість прийняття Албанії, Косово пов'язана з негативною позицією ще однієї держави — кандидата на вступ у ЄС — Сербії. Євросоюз з 1995 р. несе відповідальність за єдність пост-конфліктної

[151] Lang Joachim. Was «Bidenomics» für Deutschland und Europa bedeuten. URL: https://www.cicero.de/wirtschaft/usa-biden-chine-eu-bidenomics-mittelklasse-industriepolitik

Боснії і Герцеговини. Російська війна проти України ускладнює євроінтеграцію причорноморських країн: Грузії, Молдови, України. Традиційно відкритим є питання євроінтеграції Туреччини.

Ідея повторити масштабне розширення 2004 р. виглядає привабливою з точки зору нового імпорту економічному розвитку ЄС. Однак ймовірне розширення 2030 р. може провести до ЄС ще більш різноманітні за цивілізаційною ідентичністю країни: ісламські Албанію, релігійно строкату Боснію і Герцеговину, Туреччину, православні Грузію, Молдову, Україну, Сербію, Чорногорію, Республіку Північна Македонія. Однак таке розширення може повернути Євросоюзу суб'єктність на міжнародній арені та конкурентні переваги перед США і КНР. Адже російська війна проти України позбавила Євросоюз дешевих російських ресурсів і китайського ринку збуту. Отже, економічні і геостратегічні мотиви штовхають ЄС до нового масштабного розширення, але консерватизм євроскептиків перешкоджатиме цьому процесу, який має свою історичну логіку, адже реконструює Римську імперію до її розколу на Західну і Східну імперії.

Заявку на вступ до ЄС може подати будь-яка європейська держава, що визнає і поважає фундаментальні принципи Євросоюзу. Рішення про прийняття одноголосно виробляє Європейська Рада після проведення відповідних консультацій з Європейською Комісією та отримання згоди Європейського парламенту. Умови приєднання та всі пов'язані з ним питання врегульовує спеціальна угода між державами-членами та державою-кандидатом. Це забезпечує право кожної держави-члена накласти вето на вступ до ЄС нової держави. Балканське розширення за рахунок Болгарії та Румунії поставило проблему нестабільності у Південно-Східній Європі на актуальний порядок денний зовнішньої політики ЄС. Гострими у цьому регіоні виглядають міждержавні суперечки. Греція досі не задоволена назвою країни «Македонія». Туреччина сподівалася на те, що ісламізація Балкан сприятиме її просуванню до ЄС. Залишається гострою суперечка між Грецією та Македонією щодо назви останньої. Афіни відкинули варіанти назв: Верхня Македонія, Північна Македонія, Вардарська Македонія. Суперечка тривала з 1991 р., коли Республіка Македонія стала незалежною внаслідок розпаду Югославії. У квітні 2005 р. Македонія відкинула назву Республіка Македонія — Скоп'є. Внаслідок цього протистояння Греція у квітні 2008 р. заблокувала вступ Македонії до НАТО. Компроміс Греція і Македонія знайшли тільки в 2018 р.

Для Туреччини у грудні 2002 р. було розроблено спеціальний план вступу до ЄС. На переговори, які, нагадаємо, розпочалися у лютому 2005 р., відвели 10–15 років. Можливо, в результаті переговорів буде вирішено,

що вступ Туреччини відбуватиметься відповідно до складної процедури з тривалим перехідним періодом та внесенням застережень щодо винятків, а також захисних застережень, спрямованих на регулювання особливо чутливих сфер. Туреччина досі стурбована ситуацією в Іраку, зважаючи на перспективу створення держави Курдистан. Адже це означатиме фактичний розподіл території Туреччини. В окремих важливих для Туреччини сферах особливий статус може наближатися до «привілейованого партнерства». Туреччина, зокрема, не сприймає ультимативну передумову визнати геноцид вірмен в обмін на прогрес щодо вступу країни в ЄС. Молоді турки виступають проти заборони у Туреччині ісламістських партій, коли в Європі дозволені партії, які мають назву «християнські». Правда, окрім назви, нічого християнського в цих партіях більше немає. Турки у разі такого гіпотетичного розвитку подій матимуть більшість у Європарламенті. Відкритим залишається питання адаптації шаріату до європейського права. Тривають переговори про вступ до ЄС з Північною Республікою Македонія, яка у грудні 2005 р. отримала статус кандидата; в червні 2006 р. розпочалися переговори з Туреччиною; 12 червня 2006 р. Албанія підписала угоду про асоціацію і стабілізацію, 15 жовтня 2007 р. аналогічну угоду підписала Чорногорія, 29 квітня 2008 р. — Сербія, 16 червня 2008 р. — Боснія і Герцеговина. Для просування процесу євроінтеграції балканських країн у 2001 р. було розроблено спеціальну фінансову програму Community for Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation — CARDS, яка передбачає розвиток державних інститутів і законодавства, зміцнення демократії, верховенства права і прав людини, становлення громадянського суспільства і незалежних ЗМІ, забезпечення функціонування ринкової економіки, проведення структурних реформ. До 2010 р. за цією програмою було витрачено 5 млрд. євро. Але поки що немає чіткого розуміння, коли балканські країни досягнуть критеріїв членства в ЄС.

Ревізіоністські держави на кшталт РФ і КНР кидають виклик великій стратегії США і ЄС. Сили тривалого хаосу у міжнародних відносинах вимагають нової редакції великої стратегії ЄС. Ймовірна спільна велика стратегія ЄС і США має забезпечувати зони порядку, перешкоджати тим, хто примножує хаос, підтримувати свободу дій у зонах хаосу, сприяти вільному обігу ідей та інформації. Довіра — це у міжнародних відносинах влада.

Після закінчення «холодної війни» (1945–1991 рр.) багатьом здавалося, що ліберальна демократія є безальтернативним магістральним шляхом подальшого історичного розвитку. Але після терактів 11 вересня 2001 р. на території США стало зрозуміло, що ліберальні демократії вступили у запеклу

конфронтацію з домодерними уявленнями частини ісламського світу та з автократичним варіантом розвитку ринкової економіки. Комуністична партія Китаю прагне перебудувати світовий порядок, що зведений на принципах демократії, прав людини і свободи слова. Кінцева мета Китаю трансформувати західні демократії зсередини, використавши їхню відкритість та ліберальні цінності проти них самих. Субпідрядником Китаю у реалізації цієї стратегічної мети є путінська Росія. Вони разом використовують Глобальний Південь для оточення західної цивілізації. Еліти західних держав мають прийняти китайське домінування або змиритися з його неминучістю та припинити спротив. Механізми «м'якої сили», які використовуються з цією метою, відомі: дипломатичний тиск, маніпулювання медіа, аналітичними центрами й університетами. У 2017–2021 рр. Брексіт, розбрат у середині Євросоюзу, президентство Д. Трампа відкрили перед Пекіном і Москвою стратегічну можливість роздробити трансатлантичний альянс та колонізувати Європу. Ключовою стратегічною проблемою залишається розподіл повноважень у питаннях європейської оборони між НАТО та західноєвропейським союзом. У листопаді 1996 р. Західноєвропейська організація з питань озброєнь опублікувала Меморандум про взаєморозуміння. Документ передбачав однакові правила для розміщення замовлень, описав механізм фінансування державами спільних військових науково-дослідницьких проектів[152]. Гострішою стала конкуренція між національними виробниками зброї. Американська модель діяльності ВПК залишається ліберальною. Оборонні компанії лише піддаються державному експортному контролю. Водночас великі корпорації жорстко конкурують між собою на внутрішньому та зовнішньому ринках. В ЄС зберігається ліберальність американської моделі, водночас Європейська оборонна агенція виконує функції єдиного замовника військової продукції для внутрішнього та зовнішнього ринків. Компанії конкурують між собою за отримання контрактів від агентства, а держави контролюють фінансові потоки[153].

Амстердамський договір 1997 р. поставив завдання посилення процесу формування спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС. Ставилися завдання захисту спільних цінностей, посилення безпеки союзу у всіх сферах, збереження миру. Серед основних інструментів такої політики визначено: прийняття спільних стратегій, спільні акції, позиції, систематичне співробітництво. У квітні 1998 р. було створено європейський консорціум

[152] Memorandum of Understanding. Western European Union. Ostend Declaration. WEU Council of Ministers, 19 November 1996 // http://www.weu.int/weag/weag

[153] Volle Angelika, Weidenfeld Werner. Europäische Sicherheitspolitik in der Bewährung. — Bielefeld, 2000 — S. 82.

«ЕАДС» «Airbus», до складу якого увійшли: «DASA» (ФРН), «Aerospatiale» (Франція), «British Aerospace» (Британія), «Casa» (Іспанія). Це був важливий етап технологічної кооперації Євросоюзу. Нарешті у липні 1998 р. шістка держав-засновниць європейського інтеграційного процесу підписали лист про наміри. Вони декларували спрощення процесу реструктуралізації оборонної промисловості[154]. Відповідно до цього рішення у 1999 р. офіційно і було створено «Європейську аерокосмічну оборонну компанію» (European Aeronautic Defence and Space Company — ЕАДС). На гельсінській зустрічі ЄС у грудні 1999 р. було легалізовано намір реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики. Вибудовувалася бюрократична вісь військового планування Євросоюзу: Комітет з питань політики безпеки (Political and Security Committee) та Військовий комітет Європейського Союзу (The European Union Military Committee — EUMC). Попри певну інституціоналізацію спільної оборонної політики ЄС витрачав на спільну аграрну політику та на фонди розвитку депресивних регіонів до 80% спільного бюджету, а на спільну зовнішню та оборонну політику витрачалося до 8,7%[155].

10–11 грудня 1999 р. на Гельсінкському саміті ЄС верховним представником ЄС з питань спільної зовнішньої та оборонної політики став Х. Солана. Планувалося створити 60-тисячний корпус сил швидкого реагування. У 2003 р. його очолив фінський генерал Густав Хегглунд. Але особливого ентузіазму щодо реалізації зазначеного плану не було. У грудні 2000 р. на саміті ЄС у Ніцці було прийнято рішення про потребу створення європейського військового антикризового потенціалу. Змінюються загрози безпеці. Прогнозується загострення боротьби за питну воду. З іншого боку, активнішим стає протиборство у сфері кібернетичної зброї. Наприклад, 2002 р. військові витрати країн ЄС склали 156 млрд. дол. Однак реальний військовий потенціал ЄС оцінюється в десяту частину потенціалу США. Союзники завжди залишалися конкурентами. Американці не поспішали ділитися новими технологічними розробками навіть з найближчим союзником — Великобританією.

16 грудня 2002 р. ЄС та НАТО підписали угоду, яка дозволила використовувати можливості НАТО в проведенні миротворчих операцій під командуванням ЄС[156]. Основним інструментом захисту інтересів країн-членів Євросоюзу було визначено сили швидкого реагування. Планувалося, що бойові

[154] Letter of Intent. URL: http://www.projects.sipri.se/exon/loi/lointent.html

[155] Hoyer Werner, Kaldrack Gerd. Europäische Sicherheits und Verteidigungspolitik. — Baden-Baden, 2002 — S. 43.

[156] Agreement between the European Union and the North Atlantic Treaty Organization on the security of information. L80/37. URL: http://www.europa.eu.int

тактичні групи (1500–2500 військових) повинні мати контрольний термін боєготовності 15 діб. Пріоритетними зонами відповідальності було визначено Балкани, Середземномор'я та Близький Схід.

Серйозну проблему розвитку ВПК Євросоюзу становить роздробленість закупівель та дублювання у процесі розробки нових озброєнь. Основним власником найбільшого військово-промислового концерну Європи «ЕАДС» залишається німецький «Даймлер-Крайслер» (30% акцій), французький «Лагардер» (15% акцій), уряд Франції (15% акцій), іспанський концерн «СЕПИ» та приватні акціонери. У цей сектор пішов банківський капітал, страхові та пенсійні фонди. Банки ведуть рахунки та кредитують підприємства ВПК. Однак банківська криза 2008–2009 рр. суттєво обмежила можливості фінансування. Поряд з акціонерною формою та міжфірмовою кооперацією посилюється технологічна кооперація. Військово-технічна співпраця стала важливим додатковим фактором політичної європейської інтеграції, який у разі успішного розвитку може дати свої плоди. Заради цього 12 грудня 2003 р. було затверджено Стратегію безпеки ЄС під претензійною назвою «Безпечніша Європа у кращому світі»[157]. Хоча більшість положень документу носять переважно декларативний характер, але вперше, спираючись на Стратегію, ЄС провів військову операцію на території колишньої югославської Республіки Македонія відповідно до звернення македонського уряду та рішення Ради Безпеки ООН навесні 2003 р. — операція відома під кодовою назвою «Конкордія». Отже, впродовж 2003 р. ЄС проводив перші «самостійні» миротворчі операції у Македонії та Конго. Після розширення Євросоюз залишається надто диференційованим за ознаками потуги держав-членів. До його складу входять ядерні потуги Франція та Велика Британія та країни з символічним військовим потенціалом на кшталт Естонії або Люксембургу. До 2009 р. Чехія та Словаччина планували спільний підрозділ у 1200 чеських та 300 словацьких солдатів, який має стати складовою частиною сил швидкого реагування ЄС.

Попри певні зрушення в організації спільної оборонної політики Євросоюз залишався аутсайдером в питаннях фінансування військових витрат. За формальними статистичними даними, наприклад, у 2003 р. витрати США на утримання армії чисельністю 1,4 млн. солдатів складали 322,4 млрд. дол., натомість 1,6 млн. солдатів у арміях на той час 15 країн–членів НАТО мали фінансування у обсязі лише 149,3 млрд. дол. У липні 2004 р. було прийнято рішення про удосконалення нормативних

[157] Ein sicheres Europa in einer besseren Welt. Europäische Sicherheitsstraregie vom 12.Dezember 2003. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIIDE.pdf

засад «Європейського агентства озброєнь». Воно покликано виступати в ролі головного замовника озброєнь, фінансувати розробку нових європейських військових технологій, регулювати політичні правила гри в процесі погодження національних інтересів[158]. У січні 2005 р. офіційно розпочалася робота «Європейського агентства озброєнь». Його учасниками є країни Євросоюзу, за винятком Великобританії, Греції, Данії, Естонії, Латвії, Литви, Люксембурга, Мальти. Структура агентства включає: Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки, виконавчого директора, адміністративно-господарський відділ, відділ з питань планування, відділ зі зв'язків із громадськістю. Також до складу «Європейського агентства озброєнь» входить Управління дослідження військових можливостей та технологічних досліджень та Управління військової промисловості й ринку озброєнь. У листопаді 2006 р. була затверджена спільна програма оборонних досліджень на період 2007–2009 рр. Перешкодою для діяльності залишаються фінансові обмеження. В червні 2005 р. «Європейське агентство озброєнь» заявило про намір концентрувати зусилля на інноваційних напрямках військово-промислового розвитку. Зазначимо, що в тому ж 2005 р. Україна та Євросоюз погодили спільну програму з контролю за експортом технологій та зброї масового ураження[159]. На жаль, до російської атаки проти України, яка вступила в активну стадію у лютому 2014 р., ЄС так і не спромігся модернізувати оборонно-промислові комплекси країн-членів. Навіть після масштабування російської агресії проти України 24 лютого 2022 р. елітам країн ЄС не вистачило політичної волі, аби збільшити фінансування військових потреб та обрати стратегію модернізації ВПК.

Ключовою залишається проблема спроможності поглиблення європейської політичної інтеграції до рівня, за якого можливою стане ефективна спільна оборонна політика. Наприклад, «Ганза» могла зібрати військові сили, але за відсутності централізованого управління за несприятливих зовнішніх та внутрішніх умов, зрештою, прийшла до занепаду. НАТО та ЄС не мають власних постійних збройних сил. Війська надаються в залежності від замовлення для виконання конкретних завдань. Розроблені питання командування, планування операцій для подолання військових та невійськових кризових ситуацій за межами ЄС з використанням інструментів НАТО.

[158] Council Joint Action 2004/551/CFSP of 12 July 2004 on the establishment of the European Defence Agency // Official Journal of the European Union. L245/17.

[159] Wessels Natascha. Non-proliferation Kooperation. Europäisch-ukrainische Exportkontrolle wider die Verbreitung von Massenvernichtungswaffen // Osteuropa, 2007. №2-3 — S. 305.

Три ключові статті Лісабонського договору 2007 р. мали надати чіткого виміру Європейській політиці оборони та безпеки (ESDP). Вони становили пряму загрозу євроатлантичним відносинам. Наприклад, ст. 1 (підрозділ 27) встановлює: «компетенція Союзу у сфері зовнішньої політики та безпекової політики буде охоплювати всі сфери зовнішньої політики та всі питання, що стосуються безпеки Союзу, включаючи всі форми спільної оборонної політики, що може привести до спільної оборони». Крім цього, стаття передбачала «структурну співпрацю» з утворення військових формувань для виконання завдань різного рівня. Стаття про солідарність також передбачає взаємодію країн ЄС. Ст. 1 (підрозділ 49 с) про «взаємну допомогу: якщо країна–член стала жертвою збройної агресії на свою територію, інші країни–члени будуть зобов'язанні допомагати всіма засобами своєї влади у відповідності до статуту ООН»[160].

Стратегічні пріоритети Євросоюзу в 1990-і роки стосувалися досягнення якісних результатів процесу інтеграції (створення монетарного союзу, запровадження спільної європейської грошової одиниці євро) та підготовки до розширення ЄС. Декілька хвиль розширення (2004 р., 2007 р., 2013 р.) нівелювалися виходом Великобританії з ЄС 2016 р. Ці процеси створили параметри кризових явищ в ЄС, які властиві 2020-м рокам. Ця криза проявилась у пробуксовуванні стратегії євроінтеграції багатьох швидкостей, внаслідок чого виникає декілька Європейських Союзів різної якості. Еліти ЄС відкладають складний процес інституційних реформ заради створення європейської федерації як нової стратегічної мети. Вона детермінує нове поняття зовнішніх кордонів ЄС. Потрібне стратегічне терпіння. За всієї краси стратегії не варто забувати про моніторинг результатів. Експерти німецького фонду «Наука і політика» прогнозували під час виборів нового складу Європарламенту новий порядок денний для ЄС[161]. Навіть три роки масштабної російської агресії проти України не сприяли збільшенню військових потужностей ЄС. Особливою популярністю у європейської громадськості не користується відновлення загального військового обов'язку.

1 грудня 2024 р. розпочала роботу Європейська комісія, в складі якої створено посаду європейського комісара з питань оборонної політики. Цю посаду зайняв литовець А. Кубілюс, відомий послідовний прихильник допомоги Україні. За всієї вагомості персоналій важливо створити інституційне забезпечення координації європейської оборонної промисловості. 47-й

[160] Gänzle Stefan, Sens Allen (Hrsg.) The Changing Politics of European Security: Europe Alone? — New York, 2007 — P. 42.

[161] Europawahlen 2024 und die nächste strategische Agenda der EU. URL: https://www.swp-berlin-de

президент США Д. Трамп вимагав від європейських союзників по НАТО збільшити військові видатки на 5%, але це вимагатиме перегляду засад функціонування європейських соціальних зобов'язань. Стратегічний вибір між «маслом і гарматами» ще треба буде зробити за всієї його політичної ризикованості.

Фактично ЄС не має чіткої «великої стратегії» спільної зовнішньої політики і політики безпеки та оборони. Відкритим є питання, чи здатен ЄС достатньо озброїти Україну, створивши із неї фортецю на фронтирі з Євразією. Договори й гарантії мають термін придатності, який визначається зміною реальних інтересів суб'єктів, залучених до цих договорів і гарантій. Формування «великої стратегії» має відбуватися на інституційній основі. Ця основа розмивається подвійною моделлю національної та транснаціональної політики в Євросоюзі. Внаслідок цього Європейська рада, Європейська комісія, Європейський парламент покликані бути інституційними ініціаторами формування «великої стратегії». Коригування «великої стратегії» інспірується національними урядами країн–членів ЄС та проводиться в інститути ЄС через механізми міністерських нарад. В ідеальній моделі реалізація «великої стратегії» ЄС має бути консолідованим результатом функціонування національного і наднаціонального рівнів політики ЄС. В реальній політиці на етапах формування, коригування та реалізації «велика стратегія» стикається зі специфічними проблемами. Ці труднощі проявляються як у спільній зовнішній політиці, так і в спільній оборонній політиці ЄС. Маркером готовності Євросоюзу до розширення може бути відображення його реальності в бюджеті на 2029–2034 рр. Це вже стосуватиметься Європарламенту, який буде обраний у червні 2028 р. Результат залежатиме від наслідків роботи Європейської комісії в 2024–2028 рр. Цей час припадає на каденцію Д. Трампа, яка обіцяє бути непростою для євроатлантичних відносин. США і ЄС передусім мають обрати власну стратегію: недопущення російської перемоги або забезпечення перемоги України. ЄС так і не спромігся дати відповідь на питання, чи він за поразку РФ у війні проти України. Негативна для України відповідь на це питання одночасно може бути стратегічною поразкою для самого Євросоюзу, який таким чином ризикує продемонструвати свою неспроможність забезпечити реанімацію європейської системи безпеки на засадах міжнародного права, а не російського права сили.

Французький філософ Ж. Ліотар пов'язав поняття постмодерн з духом часу, коли переглядаються основні принципи західної цивілізації. Основні поняття постмодерну пов'язані з терміном невизначеності смислу, меж, розмитості. Постмодерн руйнує порядки, змінює канони. Події в інформаційно-

му просторі набувають ознак гібридності. Постмодерн використовує кінець єдиного і цілого як перехід до різноманітного і своєрідного без центру і периферії. Ці ознаки властиві багатополярній системі міжнародних відносин, яка суперечливо формується після терактів 11 вересня 2001 р. проти США. Сполучені Штати відповіли антитерористичною операцією в Афганістані, яка завершилась у вересні 2021 р. виведенням американських військ із цієї країни. У середовищі антиамериканських політичних еліт це сприймається як завершення епохи існування «однополярного світу» та прискорення переходу до так званого багатополярного світу. Систему міжнародних відносин з різними центрами впливу типологічно можна визначити як постмодерну. Після виходу з ЄС Великої Британії 27 країн–членів вирішили розробити більш адекватні новій внутрішньо європейській та міжнародній ситуації нормативно-правові документи подальшого розвитку євроінтеграції. 9 травня 2021 — 9 травня 2022 рр. тривала робота на експертному рівні конференції щодо майбутнього ЄС. Попередні підсумки роботи цього форуму засвідчили факт збереження протиріч між прихильниками федералізму, які головним завданням інтеграції вважать створення наддержави з наднаціональними органами управління, яким держави передають більшу частину свого національного суверенітету, та адептами союзу держав, а не держави союзу.

Поступово формується спільна ідентичність, яка відрізняє угруповання від зовнішнього середовища. Неофункціоналісти вважають, що національні органи влади делегують співтовариству виконавчі повноваження, а не суверенітет. Регіональна інтеграція дає можливість максимально використати переваги глобалізації. Головними завданнями регіональної інтеграції є зміцнення позицій угруповання у світі, політична стабільність всередині регіону, розвиток економіки й підвищення добробуту. Інтеграція є спільним проектом усіх її учасників. Досягнення різних ступенів інтеграції вимагає поступовості. Успішна інтеграція потребує адекватних та ефективних механізмів прийняття рішень. Ключові протиріччя процесу інтеграції стосуються суперечностей між наднаціональними і національними інтересами. Друге протиріччя — між повноваженнями інтеграційного угруповання та його амбіціями. Третє протиріччя можна спостерігати між прогресом інтеграції і цілісністю угруповання. З розвитком інтеграції окремі країни не бажають брати участь у спільних проектах.

У науковій літературі триває дискусія щодо специфіки євроінтеграції, меж Європи та її ролі в сучасній системі міжнародних відносин. На думку К. Пінінга, уявлення про географічні межі Європи змінювалися разом з

трансформацією політичних ідей про те, які народи можуть вважатись європейськими, а які ні. Ми є свідками зміни ціннісного наповнення поняття «Європа». Донедавна воно поєднувалось із поняттям християнського світу, а за доби постмодерну стало ототожнюватися з уявленням про центр глобальної постіндустріальної цивілізації. Отже, будь-яка версія європейської ідеї дає відповідь на два доленосні запитання: 1) що таке Європа і де її межі; 2) яка система цінностей має об'єднувати європейців. Відповідно змінювались конкретні форми інституціоналізації європейської єдності — європейські проекти, покликані втілити в життя певну версію європейського проекту.

Карл Кайзер нагадує, що першою фазою існування європейської ідеї можна вважати римську ідею. Давньогрецький історик Фукідід диференціює «вільну працелюбну Європу» і «деспотичну гедоністичну Азію». Однак до часу створення Римської імперії жодне політичне утворення середземноморської античної Ойкумени не мало амбіцій ототожнювати себе із усією Європою. Саме у рамках Римської імперії починає оформлятись політична єдність європейського регіону. На зміну множині полісів приходить адміністративно-правова уніфікована система Римської імперії, яка у роки свого розквіту поширювалась на більшу частину Європи. Було сформовано імперський політичний проект, орієнтований на універсалізм і месіанство. Загалом адміністративно-правовий та ідейно-політичний досвід римської державності став важливим компонентом континентальної політичної традиції, однією з передумов формування загальноєвропейських політичних проектів.

Альфред Херрхаузен нагадує, що Європа відігравала ключову роль у глобальній історії ще за доби середньовіччя, коли Старий Світ дав приклад специфічної середньовічної до промислової регіональної інтеграції. В середині XIII ст. виник торговельний і політичний союз міст Північної Німеччини — Ганза. Її головним містом був Любек, а учасниками — Гамбург, Бремен, Люнебург, Кельн, Вісмар, Росток, Данциг (Щецин). Річками товари доставлялися в порти Балтики, а звідти до Брюгге і Лондона або у Скандинавію чи на схід до Пскова і Новгорода. У відносинах із зовнішнім світом Ганза виступала як колективний суб'єкт публічного права. Вона мала власний флот і армію, які убезпечували торговельні шляхи. Ганзейські купці продавали традиційні для Східної і Північної Європи товари: ліс, віск, бурштин, смолу, зернові культури. Імпортувати сіль, сукно, вино. Норма прибутку становила не більше 5%, що змушувало створювати монетний союз, аби економити на обмінах валюти. Першими монетними союзами стали

Вендський (1379 р.) та Любецький (1392 р.). Союзи регулювали пробу, масу і карбування срібних монет.

Томас Мейєр зазначає, що доба європейського середньовіччя поєднує римську традицію з християнством. Папа Лев III 800 р. коронував імперською короною франкського короля Карла Великого, якому вдалося об'єднати під своїм скіпетром більшу частину Західної Римської імперії. У імперії Каролінгів християнство стає сутнісним елементом європейської ідентичності. Відтоді конфесійний фактор є важливим інструментом формування європейської ідеї та європейських проектів.

Петра Дегер дослідила вплив європейських інтеграційних ідей на зміну кордонів Європи. Римсько-католицька церква відіграла роль організатора захисту християн від невірних (арабів і варягів). Після Нікейського собору 1054 р., на якому оформився розкол західного і східного християнства («Велика схизма»), відносини між католиками і православними набули конфліктного характеру. Економічне й політичне посилення католицького ареалу з перманентним послабленням православного формує уяву пересічного західного європейця про православний світ як про ворожу неєвропейську периферію. Тоді національна ідентичність була ще в зародковому стані, тому релігійна ідентичність визначала належність індивіда і суспільства до європейського світу. Не випадково загальноєвропейською справою стають Хрестові походи. Роль цих факторів посилювалась претензіями папського престолу на світську владу. Ідея протиставлення християнської Європи зовнішньому ворогові у 1307 р. втілюється в проект П'єра де Буа, який у трактаті «Про повернення Святої Землі» закликав до створення християнської республіки як федерації європейських монархій під проводом французького короля. Метою мало стати витіснення ісламу за межі колишніх провінцій Римської імперії. Ідея протистояння зовнішньому цивілізаційному ворогові властива й проекту чеського короля Іржі Подєбрада, який 1463 р. закликав європейські держави об'єднатися заради протидії Османській імперії. Після падіння Візантії турки опинились у прикордонній зоні європейського цивілізаційного ареалу. Другий тип проектів європейського єднання пов'язаний із ідеями досягнення внутрішньо європейського миру. Хрестові походи були спробою «експорту» войовничої енергії європейських феодалів назовні. В 1458 р. італійський мислитель Енеа Сільвіо Пікколоміні, який став римським папою Пієм II, закликав створити спільний європейський дім і консолідованими зусиллями захищати його від зовнішніх загроз. Ініціативу папи відхилили європейські монархи. На межі середньовіччя і раннього нового часу виникають світські європейські проекти. Ідея Європи як християнського світу послаблювалася розколом на католиків і протестантів, а також формуванням перших національних держав. Однак християнський універсалізм трансформувався у гуманізм і пацифізм. Данте Аліг'єрі у трактаті «Монархія» виступав за сильну імперію, яка була б гарантом миру в Європі. Чеський професор Ян Амос Коменський вважав, що народи Європи зможуть жити в мирі, якщо розмовлятимуть однією мовою. Поступово утверджувалась ідея балансу сил та європейської рівноваги. Європейські проекти епохи Просвітництва закликали створити Європейську конфедерацію заради стримування турків і московітів. Філософ І. Кант у трактаті «До вічного миру» стверджував взаємозалежність національного й міжнародного права. Стверджується концепція європейського центризму як уявлення про Європу як вищу форму цивілізації. Концепція передбачає сприйняття світу через призму абсолютного політичного, соціально-економічного, культурного і технологічного лідерства європейської цивілізаційної моделі. Колоніальний імпульс сприяв формуванню ідеї євроцентризму. У шовіністичному контексті ця ідея призвела до нацистського європейського проекту «нової Європи», а у гуманістичному вимірі — до ідей мультикультурності.

Початок XIX ст. позначився спробою Наполеона Бонапарта об'єднати Європу під егідою Французької імперії. Однак у другій половині XIX ст. ініціатива європейського будівництва перейшла від урядів до суспільства. Ліберальні націоналісти «Молодої Європи» закликали консолідувати не європейські держави, а суспільства. В 1833 р. німецькі держави уклали митний союз. Для південнонімецьких держав спільною валютою став баварський гульден, а для північнонімецьких — прусський талер. Дрезденська монетна конвенція 1840 р. встановила паралельний обіг гульденів і талерів на жорстких умовах емісії. Після об'єднання німецьких держав 1871 р. прусський талер став основою німецької марки. На Конгресі миру 1849 р. у Парижі французький письменник Віктор Гюго закликав, аби два гігантських союзи — Сполучені Штати Америки і Сполучені Штати Європи, скріпивши дружбу через океан, удосконалювали все створене ними. Однак 1865 р. Франція з метою протидії конкурентам з Британії та німецьких земель ініціювала створення Латинського монетного союзу на основі французького франка. Учасниками союзу стали Бельгія, Італія, Швейцарія, з 1869 р. — Греція. Франція вбачала у розширенні зони франка інструмент посилення свого європейського впливу. Золоті й срібні монети карбування Франції, Італії, Бельгії, Швейцарії вільно приймались до оплати на території кожної з цих країн. У 1867 р. на конференції у Парижі було затверджено світовий золотомонетний стандарт. З 1878 р. припинили карбування срібних монет. Італія

користувалася тим, що угода не регулювала обіг банкнот, тож безконтрольно їх випускала. Латинський митний союз фактично припинив існування з початком Першої світової війни, хоча офіційно був розпущений у 1927 р.

Скандинавський валютний союз за ініціативи Швеції виник у 1872 р. Його учасниками також стали Норвегія й Данія. Традиційно ці три скандинавські країни мали срібний стандарт монетного обігу, монета кожної з них вільно приймалась на території двох інших. У перспективі Скандинавський валютний союз передбачав перехід на золоту крону, аби наблизитися до стандартів головних торговельних партнерів — Британії та Німеччини. У 1885 р. три центральні банки скандинавських країн погодили навіть правила випуску та обігу паперових банкнот.

До Першої світової війни головною світовою валютою був британський фунт стерлінгів. За підсумками Першої світової війни були скомпрометовані імперіалізм і націоналізм. В 1923 р. граф Р. Куденхове-Калергі закликав демократичні країни Європи об'єднатись у «Пан-Європу», аби конкурувати з СРСР і США. Влітку 1940 р. німецький Рейхсбанк розробляв план створення єдиної європейської валюти. Нацистський міністр економіки Вальтер Функ закликав до створення Європейського економічного співтовариства. До розгрому нацизму не йшлося про об'єднання Європи під демократичними цінностями. В 1941 р. А. Спінеллі, якого Муссоліні заслав на острів Вентотене, написав (у співавторстві) «Маніфест Вентотене» як основу Європейського федералістського руху. Сучасний європейський інтеграційний процес є спробою практичного втілення ідей, які віками володіли думками мислителів і політиків.

Внаслідок Другої світової війни валюти європейських країн перестали бути вільноконвертованими. Експортери відмовлялись постачати товари за французькі франки, німецькі марки чи італійські ліри. Американських доларів не вистачало, тому платежі здійснювались на основі безготівкових клірингових розрахунків. Після Другої світової війни країни Західної Європи залишалися високорозвиненими промисловими державами. Такі країни об'єктивно зацікавлені у широкій міжнародній кооперації та спеціалізації. На момент створення Європейського економічного співтовариства усі його учасниці мали розвинену ринкову економіку. Важливою передумовою була поліцентрична політична структура Західної Європи з кількома приблизно рівними за силою державами. Спочатку це були Німеччина і Франція, Італія і країни Бенілюксу. Це є сприятливою передумовою для створення з часом наднаціональних органів влади. Суттєвою передумовою була наявність спільної багатої культури та історії. Спільну основу сучасної європейської культури складають античний спадок, середньовічна схоластика і готика, ідейний спадок епохи Просвітництва, католицизм і протестантизм (з XVI ст.). Помітною передумовою для започаткування у 1950-і рр. процесу євроінтеграції була спільна потреба у відновленні економіки, протистояння з СРСР і соціалістичним табором у Східній Європі, розпад європейських колоніальних імперій (Західна Європа без регіональної консолідації ризикувала втратити традиційні ринки сировини і збуту товарів). Створення інтеграційного угруповання дало шанс компенсувати ці ризики. У липні 1950 р. почав діяти Європейський платіжний союз у складі 17 західноєвропейських країн: Австрії, Бельгії, Великої Британії, Греції, Данії, Ірландії, Ісландії, Італії, Люксембурга, Нідерландів, Норвегії, Португалії, Туреччини, Франції, ФРН, Швейцарії, Швеції. Союз скасував клірингові розрахунки, ліквідував валютні квоти і торговельні обмеження, відновив конвертованість національних валют. Роль розрахункової палати взяв на себе Банк міжнародних розрахунків у Базелі, він же керував фінансовими ресурсами союзу на основі золотого паритету долара США.

Е. Альтфатер проаналізував тенденції визначення позиціонування ЄС у сучасній світовій системі міжнародних відносин з точки зору політичного реалізму. Тобто основна увага приділяється економічному і військовому силовому потенціалу різних полюсів світу. Причому автор звернув увагу на те, що іманентні протиріччя євроінтеграції обмежують конкурентний потенціал ЄС на міжнародній арені. П. Ханна, навпаки, вважає, що країни–члени ЄС за своїм статусом належать до першого світу та апріорі мають конкурентні переваги перед іншими потенційними полюсами сили сучасної системи міжнародних відносин. Колишній німецький соціал-демократичний канцлер Г. Шмідт до кінця свого життя був європейським оптимістом і вважав, що федералістська ідея євроінтеграції обов'язково переможе та забезпечить більш сприятливі умови для позиціонування Євросоюзу на міжнародній арені. Натомість П. Шульце, виходячи з реалістичних позицій, вважає, що Євросоюз має більшменш потужний потенціал, який володіє «м'якою силою», але не має фактично потужної військової сили. Х. Ерхард у двох спеціальних монографіях детально розглянув теоретичні й практичні проблеми формування та реалізації спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. Г. Хелльман слушно звернув увагу на важливість балансу інтересів між провідними країнами–членами ЄС у реалізації федералістських планів євроінтеграції. За підсумками роботи міжурядової конференції 2021–2022 рр. Барбара Ліпперт критично проаналізувала ідею президента Франції Е. Макрона щодо пріоритетності вступу балканських країн до розгляду питання вступу в ЄС України.

Російська відкрита агресія проти України підштовхнула країни ЄС до розгляду доленосних рішень на конференції, присвяченій майбутньому ЄС. Пропонується скасувати національне право вето, створити Об'єднані збройні сили ЄС, максимально посилити транснаціональні підходи до усіх сфер євроінтеграції. Інше питання, чи будуть ці рішення підтримані Угорщиною, Данією, Нідерландами. Адже наявний парадокс, коли скасування права вето передбачає можливість накладання вето на це рішення.

Стрімко зростає рівень самосвідомості представників інших культур, які мешкають у країнах ЄС. Внаслідок цього багатокультурність сучасних суспільств стає політично вибуховою проблемою. Зокрема, ця проблема стосується диференціації між універсальними цінностями демократії та прав людини і простором свободи представників незахідних культур, у якому вони можуть існувати і розвиватися відповідно до традиційних у цих культурах норм, цінностей та принципів прийняття рішень. З іншого боку, виникає питання, яким чином у такому багатокультурному суспільстві може не лише існувати, а й ефективно функціонувати демократія. Адже з часів античної афінської демократії зберігається проблема громадянської спроможності іноземців.

З огляду на викладене вище виникає питання: наскільки ймовірна цілісна ідентичність ЄС, котра має формуватися на помітних космополітичних засадах? Відомо, що спільна ідентичність формується на основі таких чинників: історичної території, спільних міфів та історичної пам'яті, спільної матеріальної культури, єдиного економічного та правового просторів. Більшість із перелічених факторів мають місце. Проте процес формування ідентичності ЄС є тривалим та складним, навіть після набуття 1 грудня 2009 р. чинності Лісабонського договору. Орієнтація на Велику Європу, яку нині уособлює Євросоюз, всередині ЄС не виключає виникнення регіональної ідентичності, яка ґрунтується на ностальгії за малою вітчизною. Наочно ці процеси проявилися в умовах світової економічної кризи, коли багаті країни ЄС, незважаючи на загрозу спільній європейській грошовій одиниці євро, відмовляються витягувати з болота боргів бідні країни ЄС.

Суверенні країни Євросоюзу досить часто критично налаштовані одна до одної, хоча цей факт може певний час маскуватися потребами солідарності у відносинах із зовнішнім світом та відповідними ризиками. Зрозуміло, що доки наявні спільна мета та інтереси, держави–члени ЄС виконуватимуть взяті на себе зобов'язання. Як тільки нівелюється фактор тотожності або близькості інтересів, зникають і мотиви для погоджених спільних дій.

Федералізм вважається найстарішою теорією євроінтеграції. Термін федералізм походить від латинського слова поєднання. Федералістська концепція передбачає синтез двох тез: установки на об'єднання Європи і принципу поділи влади. Джерелом об'єднання є спільний історичний спадок і баланс інтересів. Принцип поділу влади характеризує інституційна форма євроінтеграції. Федералісти вважають, що об'єднання вимагає конституційних засад. Організаційний політичний принцип федералізму передбачає, на відміну від унітарних систем державного устрою, за яких місцева влада отримує повноваження від національного парламенту, у системі федерації у неї є власна конституційно гарантована сфера. Причому регіони федерації не мають національного суверенітету і не існують як суб'єкти міжнародного права. Будівництво європейської федерації обумовлюється створенням двопалатної парламентської системи, ключову роль в якій має відігравати Європейський парламент. Але відсутність загальноєвропейського народу (демосу) ускладнює перетворення європейської конфедерації (союзу держав) на федерацію. Фактично ЄС є складним політичним утворенням, яке виникло на основі союзу європейських народів, кожен із яких має певну частину національного суверенітету і національної ідентичності. У конфедеративній консолідації співробітничають національні еліти, а не пересічні громадяни. В інтеграції федералісти шукають баланс між різними конкуруючими рівнями влади, а також між демократією та ефективністю. Власне, федеративна наднаціональна держава зберігає формат максимально збільшеної квазінаціональної держави. Опоненти критикують модель федералізму за те, що вона пропонує створити наднаціональну державу, яка співіснує з державами–членами і використовує суверенітет у межах своєї компетенції. Причому національні органи управління мають бути підпорядковані наднаціональним структурам. В ідеалі прийняття рішень наднаціональними органами влади не потребує одностайності, і такі рішення є обов'язковими для всіх держав–учасниць.

Ідеї федералізму відіграли свою позитивну роль на старті проекту євроінтеграції. Далі взяли гору тенденції галузевого (функціонального) підходу до інтеграції. Тільки переконаний федераліст Жак Делор в 1980–х рр. повернув проектові євроінтеграції федералістський зміст. Федералісти вбачають мету інтеграції у створенні союзу громадян в одному політичному просторі. Інтеграція відтворює масштаб національної держави в наднаціональному вимірі. Причому потрібно забезпечити баланс між різними рівнями влади.

Ключовою ідеєю неофункціоналізму є позитивна динаміка інтеграції. Засновником цієї теорії вважається професор Каліфорнійського університету у Берклі Е. Хаас. Його підхід ґрунтується на концепції Д. Мітрані. Він про-

понував розглядати міжнародну інтеграцію як перехід від системи держав до міжнародного співтовариства. Стратегією функціоналістів є зміщення уваги з політичних конфліктів на вирішення технічних питань, які не викликають бурхливих суперечок. На думку Е. Хааса, регіональна інтеграція вмотивована об'єктивними потребами. Ключовою ідеєю вважається перелив (spillover — ефект мультиплікатора, коли державні інвестиції у будівництво доріг, наприклад, стимулюють розвиток інфраструктури інших видів бізнесу), коли інтеграція поетапно поширюється із однією галузі на іншу. Основна ідея «переливання» полягає в кумулятивному характері інтеграційного процесу, якому властиве постійне поступове розширення впливу на суміжні сфери суспільного життя. Певна дія, спрямована на досягнення, наприклад, мети колективної оборони ЄС, вимагає заради своєї реалізації втілення іншої мети — послідовного розвитку спільної зовнішньої політики ЄС. Ключову роль агента інтеграції відіграє бюрократія. На думку Е. Хааса, європейський громадянин може одночасно проявляти лояльність до національних і наднаціональних політичних інститутів. Неофункціоналісти переконані, що інтеграція — це процес формування національними державами високого рівня лояльності власних громадян до наднаціональних органів влади. Рушійною силою інтеграції виступають суспільні потреби або технологічні інновації. Неофункціоналісти визнають наявність питань, які не можуть бути передані зі сфери компетенції держав під юрисдикцію наднаціональних органів влади. Тим самим заперечується автоматичний характер політичної інтеграції.

Теорія комунікації американського вченого К. Дейча є аналізом взаємозв'язку між міжнародною інтеграцією і соціальною комунікацією. Дейч підкреслив важливість комунікаційної інтеграції, тобто поширення спільних культурних символів. Якщо для національної інтеграції головним є створення формальних політичних інститутів, то для міжнародної таким результатом є мир і безпека. Плюралістичні спільноти існують на основі спільних цінностей своїх суб'єктів. Чим вищий рівень ціннісної сумісності, тим швидше відбувається процес інтеграції окремих країн у регіональну спільноту. Відповідно до теорії комунікації інтеграція веде до утворення регіонального політичного співтовариства, члени якого об'єднані формальними і неформальними культурними цінностями й нормами. Належність до спільної культури підтримує високий рівень довіри і взаємодії.

Американський дослідник міжнародних відносин С. Хоффман писав, що національні уряди вступають у взаємодію один з одним заради збереження власного потенціалу розвитку. Е. Моравчик наголошує, що національні

уряди йдуть на поступки наднаціональним органам влади заради зміцнення власного політичного потенціалу. Прихильники міжурядового підходу наголошують на можливості національних урядів брати участь в інтеграційних процесах на основі власних інтересів. Внаслідок успішного міжурядового співробітництва виникає режим економічної взаємозалежності. Національним урядам доводиться враховувати обмеження внутрішньополітичного характеру і виклики зовнішнього середовища. Отже, представники міжурядового ліберального підходу трактують інтеграційне об'єднання як режим успішного міжурядового співробітництва в умовах економічної взаємозалежності. Національні лідери можуть зробити вибір на користь участі у інтеграції, коли це відповідає інтересам впливових внутрішньополітичних сил.

Міжурядовий підхід до бачення європейської інтеграції — найбільш відома теорія. Прихильники цього підходу враховують насамперед реальні факти, стан і тенденції розвитку інтеграційного процесу. Згідно з ним держави–члени є більш важливим фактором для розвитку ЄС, ніж його інститути. Класиками такого підходу вважаються Р. Дарендорф і Х. Валлас. А. Моравчик є адептом ліберального міжурядового підходу. На його думку, національні інтереси формуються під впливом внутрішньополітичних факторів. Саме національні інтереси залишаються визначальними для характеру, інтенсивності та напрямку міжнародного співробітництва.

На реальну політику також впливає ідея європейської інтеграції багатьох швидкостей. Після розширення ЄС до 28 країн–членів (до виходу Великої Британії) вирізнилося ядро європейської інтеграції (шість країн засновниць Європейських Співтовариств) та дотичні до ядра концентричні кола. Приєднання нових держав–членів ЄС до вищих досягнень європейської інтеграції можливе на різних швидкостях. Приклад цього — Монетарний союз, адже до запровадження 2002 р. готівкової спільної грошової одиниці — євро — були готові не всі країни–члени ЄС одночасно.

Відсутня загальна теорія регіональної інтеграції, здатна пояснити складний інтеграційний феномен у всій його різноманітності. Існуючі теоретичні підходи зберігають лояльність державному принципу як формі організації політичного життя. Тільки неофунціоналісти у центр уваги ставлять соціальні групи, які беруть участь в інтеграції, і наднаціональні інститути, а не національні держави. Чимало правил Євросоюзу формуються в політичних мережах, які інтегрують різні територіальні рівні: локальний, регіональний, національний, наднаціональний.

Ситуація з військовою складовою Євросоюзу радикально не змінилась і після російської анексії Криму і початку війни на Донбасі. Навіть президент

США Д. Трамп (2017–2020 рр.) погрозами виведення військ США з Європи не домігся збільшення військових витрат провідними країнами ЄС. Тільки ескалація російської збройної агресії проти України після 24 лютого 2022 р. зумовила зміну позиції країн ЄС щодо ролі України в процесі захисту демократії та європейських цінностей від тоталітаризму. Підписання Угоди про Асоціацію після активної фази Революції Гідності 2014 р., ухвалення Брюсселем безпрецедентного рішення про надання безвізового режиму громадянам України як неймовірний кредит довіри до держави-апліканта, ефективні переговори про введення так званого промислового безвізу, який охоплює 27 сфер і груп товарів (Угода про оцінку відповідності та прийнятності промислових товарів, АСАА), підписання Угоди між Україною і ЄС про спільний авіаційний простір, Угоди про участь України в європейській програмі з досліджень та інновацій («Horizon Europe»), Угоди про співпрацю між Україною та ЄС у межах «Creative Europe». Все це — дуже вагомі віхи на нашому шляху до євроінтеграції[162].

28 лютого 2022 р. президент В. Зеленський, спікер парламенту Р. Стефанчук, прем'єр-міністр Д. Шмигаль підписали заявку про вступ до ЄС на особливих умовах. 18 квітня 2022 р. Україна передала ЄС першу частину опитувальника щодо умов вступу та започаткування офіційних переговорів про вступ.

Станом на початок квітня 2022 р. 27 країн–членів ЄС постачали зброю Україні та запровадили торговельно-економічні, фінансові, персональні санкції проти РФ. Відповідно РФ оголосила всі ці країни недружніми. Нейтральні країни ЄС, такі як Фінляндія і Швеція, реагуючи на російську війну проти України, подали заявки на вступ у НАТО. Особлива консолідуюча роль у альянсі досі належить США.

Після перемоги у травні 2022 р. на президентських виборах у Франції Е. Макрона активізувалася робота міжурядової конференції щодо реформування ЄС. Серед пропозицій, які розглядаються, є створення «Об'єднаних збройних сил» ЄС та посилення транснаціональних підрозділів. Наразі Євросоюз не має стратегічної мети цілком замінити НАТО в ролі гаранта європейської безпеки. Натомість РФ має стратегічну мету розколоти ЄС і НАТО зсередини та послабити євроатлантичну оборону. Тому ЄС в євроатлантичній системі безпеки виконує функцію європейського флангу НАТО. Символом цього можна вважати зустріч міністрів оборони країн НАТО і ЄС 27 квітня 2022 р. на німецькій військовій базі «Рамштайн», де були прийняті історичні рішення про перехід збройних сил України на стандарти НАТО.

[162] Гуменюк Б. Слово — зброя дипломата. — К., 2024 — С. 49.

Постмодерна багатополюсна система міжнародних відносин складатиметься з декількох ієрархічних структур. По-перше, будуть трансформовані військово-політичні блоки, по-друге, мережі взаємодії держав, які є регіональними лідерами. Системний цивілізаційний характер кризи дає підстави стверджувати, що її подолання не буде простим результатом соціально-інженерних зусиль. РФ відверто шантажує Німеччину і Францію перспективою війни на виснаження України. Відкритим залишається питання, наскільки ЄС здатен витримати цей шантаж. Адже постачання американської оборонної зброї українській армії Кремль фактично розглядає як привід для розширення військової агресії з метою пробиття сухопутного коридору до Криму. Зрозуміло, що такий сценарій остаточно руйнує систему безпеки ЄС, позаяк загрожує припиненням постачання газу та напливом біженців із України. Російська війна в Україні перешкоджає китайській економіці стати першою у світі. Побоюючись надмірного посилення Китаю, Захід ще більше не хоче територіального розпаду РФ. Мова може йти про висунення передумов зняття санкцій з РФ у випадку демократизації режиму та децентралізованої моделі федералізму, наприклад, на перехідному етапі, близького до конфедерації. Формування пост-ялтинської системи міжнародних відносин відбувається у складних умовах багатополярного протистояння у взаємозалежному світі.

Прообразом «багатополюсного світу» можна вважати створену 1999 р. з метою подолання тодішньої азійської фінансової кризи «групу двадцяти» найвпливовіших держав світу, які разом контролюють 80% світової економіки. Її членами є Аргентина, Австралія, Бразилія, Канада, Євросоюз, Франція, Німеччина, Індія, Китай, Індонезія, Італія, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, ПАР, Південна Корея, Туреччина, Велика Британія, Японія та США. За прогнозами економічних експертів, у 2009 р. падіння світового валового продукту очікувалося на рівні 15%. Однак й у квітні 2009 р. ця група не спромоглася виробити ефективних заходів для подолання світової економічної кризи. Наприклад, державні борги США станом на 1 березня 2009 р. становили 9,3 трлн. дол. Китай та Росія за цих обставин пропонували замінити долар на нову світову валюту. Однак зустріч «Групи 20» щодо подолання глобальної фінансової кризи 2 квітня 2009 р. засвідчила, що Євросоюз не перехопив глобальну економічну ініціативу у США. Тому, ставши 47-м президентом США 20 січня 2025 р., Д. Трамп розпочав проти ЄС митну війну, поховавши ідеї президентів демократів щодо створення трансатлантичної зони вільної торгівлі.

Триває погодження єдиної імміграційної політики ЄС. Посилюватимуться протиріччя між централізаторським курсом брюссельської бюрократії

та національними інтересами нових країн–членів. На думку економіста А. Ослунда, поширення на нових членів ЄС низько ефективної економічної політики ЄС може призвести до уповільнення зростання економіки країн «нової» Європи. На цьому ж наголошує і чеський президент В. Клаус, який в інтерв'ю німецькій пресі висловлював незадоволення бюрократичною централізацією, що панує в Брюсселі. Близьких до структур Давоського світового економічного форуму аналітиків турбує стратегічна перспектива ЄС. Клаус Шваб писав, що за прогнозами до 2050 р. економічний потенціал ЄС може скоротитись із 22% світового валового продукту до 12%. Внаслідок демографічної кризи очікується скорочення кількості робочої сили з 331 млн. до 243 млн. чоловік. Тому без припливу іммігрантів на ЄС очікує економічна криза. За таких обставин ЄС в майбутньому навряд чи зможе виконувати глобальну роль.

Особливо наочно це було продемонстровано після виходу Великобританії з ЄС. У XXI ст. Велика Британія вступила з другим урядом лейбористів на чолі з Т. Блером, який прийшов до влади в травні 1997 р. з обіцянкою «знову зробити Британію великою». Репутація Блера була підірвана підтримкою війни в Іраку, яка не мала популярності громадськості. В 2008 р. Блер програв боротьбу за лідерство Г. Брауну, який був головою уряду в 2009–2010 рр. У травні 2010 р. на виборах перемогли консерватори на чолі з Д. Кемероном. Навесні 2011 р. Великобританія вітала «арабські революції» у країнах Близького Сходу. У серпні 2011 р. британський спецназ разом із американськими колегами допоміг лівійським бойовикам усунути від влади М. Каддафі. Великобританія критично ставилася до німецько-французьких спроб залишити збанкрутілу Грецію у зоні євро. Британія відмовлялася платити за чужі борги. Із наближенням президентських виборів 2016 р. у США британські еліти розраховували змінити британську зовнішньополітичну стратегію. Замість участі в ЄС зорієнтуватися на роль координатора зон вільної торгівлі — євроатлантичної та тихоокеанської, які вибудовувалися адміністрацією президента США Барака Обами, та були сподівання, що курс продовжить Г. Клінтон.

Кемерон погодився провести голосування стосовно виходу Великої Британії з ЄС. Перемогли британські європейські скептики. За вихід з ЄС британці проголосували 23 червня 2016 р., а виконала процедури виходу Великобританія 31 січня 2020 р., напередодні пандемії. На заміну Кемерону прийшла Тереза Мей (2016–2019 рр.). Передбачалося, що BREXIT завершиться 29 березня 2019 р. Але парламент угоду з ЄС провалив. Вихід було відкладено до 31 жовтня 2019 р. На початку червня 2019 р. Мей не виключала

проведення повторного референдуму. Але 7 червня 2019 р. Тереза Мей офіційно залишила посади лідера торі і прем'єр-міністра.

24 липня 2019 р. новим лідером консерваторів і прем'єр-міністром країни став ідеолог швидкого виходу Британії з ЄС Борис Джонсон (2019 — 7 вересня 2022 рр.). 25 жовтня 2022 р. лідером Консервативної партії і прем'єр-міністром став індус за походженням Ріші Сунак. 6 травня 2023 р. у Лондоні відбулася коронація 74-річного Карла III. 4 липня 2024 р. на позачергових парламентських виборах консерватори поступалися Лейбористській партії і навіть Партії реформ Найджела Фараджа (1964 р.н.; засновник і колишній лідер Партії незалежності Сполученого Королівства (2006–2009 рр.), лідер Партії реформ з 2022 року. У 2010–2016 рр. очолював Партію брекситу, яка 2021 р. була перейменована в Партію реформування Сполученого Королівства. 17 липня 2024 р. король Карл III відкрив роботу нового парламенту. Прем'єр-міністром став лідер лейбористів Кір Стармер. Він намагався дати старт новим відносинам у торгівлі між Британією і ЄС. Але вже за рік Британія не подолала економічної кризи, а рівень популярності лейбористського уряду рекордно впав.

ЄС вступив у XXI ст. з двома ключовими проектами. Перший був пов'язаний із розширенням ЄС, другий — із запровадженням спільної грошової одиниці. Запровадження Монетарного союзу забезпечив Маастрихтський договір (набув чинності 1 листопада 1993 р.). Договір Ніцци 2000 р. сприяв новому поділові голосів в ЄС після кількох хвиль розширення. 1 січня 2002 р. національні гроші одиниці в готівковому обігу були переведені на євро. Це стимулювало дискусію щодо першої спільної європейської конституції. 29 жовтня 2004 р. проект конституції ЄС був підготовлений, але він був відхилений на референдумах у Франції і Нідерландах.

Криза євроатлантичних відносин припала на перший президентський термін Трампа (2016–2020 рр.) та має всі шанси загостритись під час його другого президентського терміну (2025–2028 рр.). Водночас Євросоюз із поглибленням економічної рецесії переживає проблеми з ефективністю функціонування своїх інститутів. У липні 2025 р. Європарламент голосував вотум довіри голові Європейської комісії Урсулі фон дер Ляйєн. Найгірші сценарії для ЄС, коли політико-правова криза накладається на інституційну.

6 березня 2025 р. на саміті ЄС намагалися погодити розвиток спільної оборони. ЄС не мав достатньо зброї і розвідувальних даних, аби замінити США в допомозі Україні. «Знизивши свій військовий потенціал, — писав Г. Кіссінджер, — Європа практично втратила можливості реагувати на пору-

шення універсальних норм»[163]. Для Європи екзистенційним викликом стала путінська РФ, для США — Китай. Попри це Європа не форсує досягнення стратегічної автономії, а замість цього намагається мотивувати США не відмовлятися від союзницьких зобов'язань по НАТО.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Найбільш вірогідна «гібридна війна» РФ за тіньової підтримки Китаю проти ЄС.

Сценарій 2. Поглиблення економічних проблем, посилення популістів лівого і правого спрямування може сформувати не лише ЄС «багатьох швидкостей» інтеграції, а гратиме проти європейської солідарності.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Розширення ЄС та утворення ЄС декількох рівнів інтеграції.

Сценарій 2. Подальше розмивання єдності ЄС внаслідок збільшення кількості держав з різним рівнем економічного розвитку.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.) можуть бути пов'язані принаймні з двома альтернативними сценаріями.

Сценарій 1. Розпад Євросоюзу під тиском внутрішніх протиріч і зовнішніх викликів.

Сценарій 2. Якщо ЄС подолає проблеми розширення та адаптації нових держав–членів, він має шанс перетворитися на європейську конфедеративну державу не лише зі спільною грошовою одиницею, а й європейською армією.

[163] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025 — С. 15.

Розділ 5. Китай: гегемон, або Лідер товариства спільної долі

Китайська Народна Республіка посідає четверте місце у світі за територією, населення — 1 млрд. 300 млн. Компартія не вітає релігійний досвід конфуціанства, буддизму, даосизму, майже забороненого офіційною владою католицизму. Підставою для сучасного китайського націоналізму є, зокрема, той факт, що китайська цивілізація є однією з найбільш давніх на землі та єдиною з традиційних цивілізацій, які існують неперервно до сьогодні[164]. Г. Кіссінджер писав, що Китай традиційно був центром власної універсальної світової системи, яка існувала ще коли Римська імперія управляла Європою як єдиною[165]. Тофу, чай, торгові шляхи, прадавні мудреці, шовк засвідчують, що протягом тисячоліть Китай впливав на кухню, торгівлю, військову справу, стратегію, естетику і філософію всього світу. З усіх сучасних країн Китай має найтривалішу писемну історію. Це формувало образ Китаю вже в середньовічній Європі. Світовий попит на китайський чай, шовк і порцеляну, за які платили іноземним сріблом, наповнював державну скарбницю маньчжурської династії Цін. За підрахунками, в рік проголошення незалежності США (1776 р.) населення Китаю перевищило 300 мільйонів[166]. На початку XIX ст. Британська Ост-Індійська компанія нав'язала Китаю опіум із підконтрольної Індії. Нелегальна торгівля сприяла корупції, і срібло витікало з імператорської скарбниці. Наслідком опіумних війн стали нерівні договори, які потягли за собою століття принижень Китаю різними імперіалістичним державами та підштовхнули до кінця тисячолітньої династичної системи правління. Поразка Цінської імперії з населенням 400 мільйонів, тотальною корупцією та недієздатною інфраструктурою у війні з Японією 1894–1895 рр. змусила Пекін відмовитись від претензій на Корею і передати Токіо Тайвань (135-е місце у світі за територією; понад 22 млн. жителів: 48% даоси, 43% буддисти, католики)[167]. За рік до цих подій народився Мао Цзе-

[164] Москаль Р. Історія та історіографія у традиційному Китаї. — Х., 2025 — С. 5.

[165] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025 — С. 12.

[166] Лінда Явін. Найкоротша історія Китаю. — К., 2024 — С. 128.

[167] Там само. — С. 137.

дун (1893–1976 рр.), якому судилося відродити міць Китаю. Під час Першої світової війни 140 тисяч китайських робітників працювали в Європі, щоб укріпити військову міць союзників[168]. 23 липня 1921 р. у французькій концесії Шанхая було засновано Комуністичну партію Китаю. В 1924 р. СРСР допоміг Гоміндану створити військову академію. Її політичний відділ очолив комуніст Чжоу Еньлай (1898–1976 рр.), а військовим комісаром став Чан Кайші (1887–1975 рр.)[169]. На громадянську війну комуністів і Гоміндану вплинуло японське вторгнення. У вересні 1931 р. японська Квантунська армія окупувала Маньчжурію. 7 липня 1937 р. японці спровокували збройний інцидент на мосту Марко Поло в Пекіні. Китайці називають війну з Японією восьмирічною війною спротиву. Американський генерал Дж. Маршалл не зміг запобігти війні Мао Цзедуна і Чан Кайші після розгрому Японії. 1 жовтня 1949 р. 55-річний Мао проголосив створення Китайської Народної Республіки. Чан Кайші втік на Тайвань. Комуністична китайська історіографія зберегла дидактичну наставницьку тональність, але архетипи її героїв змінилися. Правителів-мудреців і чиновників-учених змінили повстанці й революціонери. В 1959–1961 рр. китайська армія придушила «Тибетські регіональні заворушення». В 1962 р. в Гімалаях сталася прикордонна китайсько-індійська війна. Аби зміцнити свою владу, Мао в 1966–1969 рр. інспірував «велику пролетарську культурну революцію». В 1965 р. США втрутились у в'єтнамську війну, і Мао боявся, що США з Гоміданом вдарять по материковому Китаю. В 1969 р. на острові Даманський сталась коротка радянсько-китайська війна. В 1975 р. на Тайвані помер Чан Кайші, і влада перейшла до його сина Цзянь Цзін-го (1910–1988 рр.). Мао помер 9 вересня 1976 р. Його замінив Хуа Гофен (1921–2008 рр.). Розвінчання культу Мао так і не відбулося. В 1981 р. КПК назвала помилки Мао другорядними порівняно з його досягненнями, тому Мао залишається для китайського народу «шанованим та улюбленим великим лідером і вчителем». У грудні 1978 р. Третій пленум ЦК КПК XI скликання затвердив принцип колективного керівництва та започаткував економічні реформи Ден Сяопіна. Був реабілітований ветеран антияпонської і громадянської війни Сі Чжунсюнь (1913–2002 рр.), батько генсека Сі Цзіньпіна (народився 15.06.1953 р.). У лютому 1979 р. китайська армія зазнала поразки у війні з В'єтнамом. Після цього Ден Сяопін став головою Центрального воєнного комітету і позбавився надмірного консервативного впливу (до своєї смерті в 1997 р.). В 1981 р. генсеком став Ху Яобан. 19 грудня 1984 р. Великобританія погодилася передати Китаю 31

[168] Лінда Явін. Найкоротша історія Китаю. — К., 2024 — С. 151.

[169] Там само — С. 155.

грудня 1997 р. Гонконг за принципом «одна країна — дві системи» (до 2047). В 1987 р., за рік до смерті, Цзянь Цзін-го скасував воєнний стан на Тайвані, на острові з'явилася вільна преса, тайванці отримали право подорожувати на територію материкового Китаю. Смерть 15 квітня 1989 р. Ху Яобана інспірувала студентські демонстрації з вимогами демократії, підзвітності та свободи слова. 4 червня 1989 р. китайська армія придушила протести на площі Тяньаньмень. Китай очолили генсек Цзянь Цземінь (1926–2022 рр.) і голова Державної ради Лі Пен (1928–2019 рр.). Покоління китайців після подій на площі Тяньаньмень виховували на ображеному націоналізмі й обіцянках економічного зростання. У 2002 р. генсеком став Ху Цзіньтао (народився 1942 р.), головою Державної ради — Вень Цзябао (народився 1942). Тривала практика перебування на вищих посадах не більше двох п'ятирічних термінів. У листопаді 2012 р. генеральним секретарем і головою Центральної воєнної комісії став Сі Цзіньпін. Вихід Великобританії з ЄС, президентство Д.Трампа в США (2016–2020 рр.) створили для Китаю можливість послабити трансатлантичний альянс і розмити європейську єдність. У квітні 2013 р. КПК визначила сім «облудних ідеологічних трендів»: західна конституційна демократія (в суспільстві загального добробуту дедалі менше виробляють, але голосують, орієнтуючись на популістів), «універсальні цінності», громадянське суспільство, неолібералізм, свобода слова, історичний нігілізм і сумніви в соціалістичній природі соціалізму з китайською специфікою[170]. «Рух соняшників» у Тайвані та «Рух парасольок» у Гонконгу 2014 р. витлумачили як західні змови, спрямовані на дестабілізацію Китаю.

У 2017 р. в Сінцзяні мусульмани опинилися в центрах «дерадикалізації» та технічної освіти. В 2018 р. Всекитайські збори народних представників скасували впроваджене 1980 р. правило перебування на вищих посадах не більше двох п'ятирічних термінів. В 2018 р. валовий внутрішній продукт Китаю на душу населення був втричі більший, ніж в Індії[171]. 2019 р. КПК запровадила практику соціальних кредитів, розробила програми для смартфонів «вчи Сі та зміцнюй націю». Несплата боргу, демонстрація татуювань, поширення політичних чуток може призвести до публічної ганьби на гігантських цифрових білбордах. До пандемії 2020 р. громадяни КНР опинилися під найретельнішим у світі контролем. У 2020 р. Всекитайські збори народних представників ухвалили закон про національну безпеку Гонконгу, що поклало край принципу «одна країна — дві системи». Разом із пандемією корона-

[170] Клайв Гамільтон, Марайке Ольберг. Прихована рука Китаю. Як КНР непомітно захоплює світ. — К., 2023 — С. 23.

[171] Лінда Явін. Найкоротша історія Китаю. — К., 2024 — С. 231.

вірусу світом поширились антикитайські настрої. 16 жовтня 2022 р. у Пекіні відкрився XX з'їзд Компартії Китаю. Сі Цзіньпін закликав посилювати армію. Партія і є народ, тож будь-яка критика на її адресу нібито спрямована проти китайського народу. 23 жовтня 2022 р. Сі Цзіньпін втретє став одноосібним лідером КПК на наступні п'ять років. Держсекретар США Е. Блінкен зазначив, що Китай прийняв рішення змінити статус-кво на Тайвані. Західні ліберали вважають, що КПК використовує Глобальний Південь для оточення Західної цивілізації, аби підірвати ліберальні демократії зсередини. «Китай викручує руки, чинить дипломатичний тиск, працює в режимі «єдиного фронту» та встановлення «дружби», маніпулює медіа, аналітичними центрами й університетами, і всі ці прийоми перетинаються та підсилюють ефект один одного[172]. Китайський вплив у Європі вітають ті, хто не довіряє США, та європейські скептики.

Ініціатива КНР 2019 р. «Один пояс, один шлях» вартістю трильйон доларів — найамбітніший глобальний інфраструктурний проект як символ китайської мрії світу, об'єднаного Товариством спільної долі людства з Китаєм на чолі[173]. Передбачено побудову шістьох нових транспортних коридорів: Китай — Монголія, Китай — Центральна Азія — Західна Азія, Китай — Африка, Китай — Індокитай, континентальний міст Азія — Європа, Китай — Пакистан, Бангладеш, Індія і Бірма[174]. КНР може похвалитися найбільш густонаселеними містами на Землі. У Тибеті беруть початок шість найбільших річок Азії.

Китай одинока наддержава, яка не має союзників. Китай створив гасло «непереборної історичної тенденції до багатополярності» як евфемізм для позначення занепаду США. У 2000-х Китай успішно вів кібервійну проти США. Пекін шпигував за китайськими дисидентами за допомогою американських технологій. Це підірвало перевагу США у грі «на своєму полі». Китайці отримали доступ до секретної інформації американських технологічних компаній[175]. КНР має доктрину перенесення стратегічних кордонів за межі національної території. Ще більший вплив КНР справляє на політичні еліти в країнах Глобального Півдня. Відносини між містами-побратимами дають можливість застосовувати тактику «використання сільської місцевості для оточення міста» та забезпечує владу над дискурсом[176]. Розвідувальні служби КНР успішно використовують для збору інформації громадян західних країн. Західні соціальні мережі — ще один спосіб поширення вигідної Китаю недостовірної інформації. Ці ідеї закріплюються через вплив на аналітичні центри та лідерів думок. Не менш важливим є вплив на університети, які продукують еліти майбутнього, зокрема, через переформатування китайських студій. Відбувається повільна, але неухильна «китаїзація» ООН та виштовхування Тайваню з міжнародної арени.

Стратегічним тилом для Китаю є Росія. У вересні 1994 р. РФ і КНР прийняли спільну заяву про взаємну відмову від націлювання стратегічних ядерних ракет. Паралельно вирішувалися спірні російсько-китайські прикордонні питання[177]. Китайський політолог Сін Гуанчен вважає, що ключем до успіху було саме розв'язання прикордонних російсько-китайських проблем[178]. З цією тезою згоден японський спеціаліст у царині російсько-китайських відносин Акіхіро Івасіта: «Стратегічне партнерство Росії і Китаю є передумовою для виживання обох держав у тривалій перспективі»[179].

Прообразом Шанхайської організації співробітництва вважається механізм «Шанхайської п'ятірки», який виник 26 квітня 1996 р. на основі «Угоди між Китайською Народною Республікою, Російською Федерацією, Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою і Республікою Таджикистан щодо зміцнення довіри у військовій сфері в прикордонних районах»[180]. Впродовж другої половини 1990-х «Шанхайська п'ятірка» продовжила інтенсивний політичний діалог, який сприяв формалізації співробітництва. Індія неформально спостерігала за цими процесами.

3 липня 1998 р. в Алмати Росія і Китай підтримали створення Наради з взаємодії і засобів довіри в Азії[181]. Це мало заповнити політичний вакуум, який після розпаду СРСР утворився в Центральній Азії. Створення ШОС

[172] Клайв Гамільтон, Марайке Ольберг. Прихована рука Китаю. Як КНР непомітно захоплює світ. — К., 2023 — С. 15.

[173] Лінда Явін. Найкоротша історія Китаю. — К., 2024 — С. 12.

[174] Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій. — Х., 2020 — С. 170.

[175] Б'юкенен Б. Хакери і держави. Кібервійни як нові реалії сучасної геополітики. — К., 2024 — С. 94.

[176] Клайв Гамільтон, Марайке Ольберг. Прихована рука Китаю. Як КНР непомітно захоплює світ. — К., 2023 — С. 111.

[177] «Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации. — М., 2010 — С. 300.

[178] Син Гуанчен. Шанхайская организация сотрудничества: приоритетные направления // Мировая экономика и международные отношения, 2002. №11 — С. 71.

[179] Ивасита А. Москва-Пекин: «стратегическое партнерство» и пограничные вопросы // Мировая экономика и международные отношения. 2000. №11 — С. 96.

[180] Никитина Ю. А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности. — М., 2009 — С. 82.

[181] «Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации. — М., 2010 — С. 322.

дало можливість КНР жорстко ставити перед центральноазійськими союзниками питання боротьби з уйгурським сепаратизмом у Сіньцзян-Уйгурському автономному районі як новому ключі до світової політики[182]. На початку XXI ст. Тайвань став четвертим за значенням торговельним партнером РФ в Азійсько-Тихоокеанському регіоні[183].

15 червня 2001 р. у Шанхаї була підписана Декларація про створення Шанхайської організації співробітництва та Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом. Тоді до ШОС приєднався Узбекистан[184]. На думку П. Ханни, назва «Шанхайська організація співробітництва» аналогічно вказує на її головного учасника, так само як Вашингтонський договір 1949 р. визначив американське домінування у НАТО[185].

«Природними» лідерами ШОС називають КНР і РФ. Секретаріат організації було розміщено у Пекіні[186]. Спостерігачами у ШОС є Індія, Пакистан, Іран і Монголія[187]. Такий варіант виявився компромісним для збереження ефективності функціонування ШОС.

Головним статутним документом ШОС стала Хартія, яка була підписана 7 червня 2002 р. у Петербурзі. Основними політичними принципами діяльності організації фактично стали принципи панча шила: мирне розв'язання суперечок шляхом переговорів, невтручання у внутрішні справи, повага до суверенітету та територіальної цілісності, неприєднання до союзів, відкритість та готовність до діалогу. Гегемонія Заходу неприйнятна для Індії і Китаю з політичних, економічних і цивілізаційних причин. Посилення ісламського фундаменталізму не менш важливий фактор індійсько-китайського зближення. Індія, яка має понад 140 мільйонів мусульманських громадян, і Китай, котрий стикається із радикальним ісламом уйгурів у Сіньцзяні, у цьому сенсі мають аналогічні проблеми.

Разом із тим КНР заперечує варіант націлювання ШОС на розв'язання проблем військово-політичної безпеки, відкидаючи назву ШОС як

[182] Зотов О. В. Синьзцян-Уйгурский автономный район КНР в системе азиатских «дуг нестабильности» (к предыстории современного Восточного вопроса) // Востоковеды о международных проблемах Востока. — М., 2007 — С. 273.

[183] Вупин Кво. Торгово-экономические отношения между Тайванем и Россией // Мировая экономика и международные отношения. 2004. №7 — С. 67.

[184] Титаренко М. Л. Геополитическое значение Дальнего Востока. Россия, Китай и другие страны Азии. — М., 2008 — С. 444.

[185] Ханна Параг. Второй мир. — М., 2010 — С. 123.

[186] Белокреницкий В. Я. Восток в мирополитических процессах. — М., 2010 — С. 232.

[187] Чуфрин Г. ШОС: quo vadis? // Международная жизнь. 2008. №6 — С. 54.

«Східного НАТО». Однак, в той час як російські ліберали західники говорять про китайську загрозу, російські євразійці переконують у тому, що «російська і китайська цивілізації зіштовхнулися з аналогічними загрозами глобалізації по-американському», що проявляється у створенні перешкод для економічного і торговельного співробітництва, подвійних стандартів політичних західних партнерів, культурної й політичної експансії, з намірами нав'язати західну систему цінностей і західні стандарти демократії і прав людини[188].

Російські науковці обґрунтовують ідею створення стратегічного трикутника — Росія, Індія та Китай — не лише потребами спільного захисту інтересів національної безпеки цих великих держав в умовах глобалізації, а й економічними міркування. Адже потенційно цей спільний ринок може дорівнювати 3 млрд. споживачів, крім того, можна більш раціонально використовувати енергетичні та водні ресурси. Утім важко не помітити, що серйозні перешкоди створюють сепаратистські тенденції в усіх цих країнах, а також не до кінця врегульована територіальна суперечка між Індією і КНР. Зрозуміло, що головним зовнішнім фактором, який перешкоджає такому союзові є азійська політика США[189]. З огляду на лідерство в ШОС Пекін намагається нейтралізувати загрози своїй економічній безпеці. По-перше, це велика залежність китайської економіки від імпорту енергетичних ресурсів. Показово, що в 1993 р. Китай імпортував лише 1% спожитої нафти, а в 2004 р. вже 48%. Наприклад, в 2005 р. частка китайського імпорту нафти з країн Близького Сходу склала 47,2%, з них із Саудівської Аравії 17,4%, Ірану 11,2%, Оману 8,5%, Ємену 5,5%, із африканських країн ця частка становила 30,3%, з яких із Анголи 13,8%, Судану 5,2%, Конго 4,3%, Екваторіальної Гвінеї 3%, із регіону Південно-Східної Азії 7,6%, з них Індонезія — 3,2%, В'єтнам — 2,5%, із Росії 10,1%, Венесуели 1,5%, решта 14,9%[190]. Як бачимо, Росії й Венесуелі належить важлива роль у диверсифікації джерел китайського імпорту нафти.

В умовах глобалізації на території Китаю здійснювалися переважно операції аутсорсингу. По-друге, певний ризик становить високий рівень участі іноземного капіталу в експортно-імпортних операціях; по-третє,

[188] Титаренко М. Л. Геополитическое значение Дальнего Востока. Россия, Китай и другие страны Азии. — М., 2008 — С. 61.

[189] Панченко М. Ю. Россия, Китай и Индия — проблема формирования не блокового стратегического треугольника // Актуальные проблемы международных отношений в начале XXI века. — М., 2003 — С. 114–115.

[190] Китай в XXI веке: глобализация интересов безопасности. / Отв. ред. Г. И. Чуфрин. — М., 2007 — С. 116.

небезпечне посилення залежності економіки КНР від стану зовнішньої торгівлі та інвестиційного обміну з іншими країнами в цілому[191].

Ідеальним варіантом розвитку ШОС вважається модель АСЕАН, що дає підстави сподіватися, що ШОС забезпечить демократичне оновлення азійської системи міжнародних відносин[192]. В цьому зацікавлені й країни Південної Азії. Через Китай країни Центральної Азії «підключаються» до економіки Азійсько-Тихоокеанського регіону. Росія також висловлює зацікавлення у використанні Китаєм потенціалу євразійської інтеграції, зокрема, у сфері транзиту товарів[193]. Каракорумське шосе, яке поєднує північний Пакистан із Китаєм, може стати сухопутною комунікацією для прямого виходу Киргизстану до Індійського океану[194]. Водночас зрозуміло, що «без активної участі Китаю в міжнародних економічних відносинах глобалізаційні процеси не можуть нормально розвиватися, а сама глобалізація набуватиме дедалі більшого «китайського» забарвлення»[195].

Індійська економіка також потребує центральноазійських джерел енергії і сировини[196]. Ситуація ускладнюється тим, що Центральна Азія визначається як регіон із багатьма зовнішньополітичними орієнтирами, але з невизначеними сферами впливу РФ, КНР, ЄС та США. Центральна Азія є єднальною ланко для тріади Росія — Китай — Індія. У свою чергу для Китаю цей регіон є важливим експортним плаццдармом[197]. Водночас позиції КНР у Центральній Азії вразливі внаслідок міцних позицій мусульманських сепаратистів у Сіньцзян-Уйгурському автономному районі. Досягнення китайських зовнішньополітичних стратегічних цілей у регіоні ускладнюється зміцненням тут позицій США. Однак у листопаді 2003 р. проректор Центральної партійної школи КПК Чжен Біцзянь аргументував ідею «мирного сходження Китаю»[198].

[191] Китай в XXI веке: глобализация интересов безопасности. Отв. ред. Г. И. Чуфрин. — М., 2007 — С. 77–79.

[192] Мясников В. С. Динамика современных международных отношений и перспективы развития Шанхайской организации сотрудничества. // Восток. 2008. №3 — С. 81.

[193] Матвеев В. А. Евразийское измерение и Китай: новые вызовы. Евразийская интеграция. — М., 2012 — С. 229.

[194] Казанцев А. А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. — М., 2008 — С. 337.

[195] Шергін С. О. Політологія міжнародних відносин. — К., 2013 — С. 171.

[196] Казанцев А. А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. — М., 2008 — С. 51.

[197] Салахитдинов Э. Д. Китайский фактор в центрально-азиатском регионе. Актуальные проблемы международных отношений в начале XXI века. — М., 2003 — С. 121.

[198] «Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации. — М., 2010 — С. 137.

У січні 2004 р. в Пекіні було створено секретаріат ШОС. Монголія тоді отримала статус спостерігача в ШОС. Учасники об'єднання вважали, що потрібно віддати пріоритет не розширенню ареалу діяльності ШОС, а зміцненню його внутрішніх основ, налагодженню ефективної взаємодії між структурними елементами ШОС та кожною з країн–учасниць.

Практикою діяльності ШОС стали спільні антитерористичні навчання, перші з яких відбулися у середині серпня 2003 р. в Китаї[199]. Індія також проявляє суттєвий інтерес до цього аспекту діяльності ШОС, зважаючи на виклики дестабілізації регіону Центральної Азії та у контексті ролі КНР у глобальних процесах. Водночас Росія не зацікавлена у встановленні китайської економічної гегемонії у ШОС. Китай не до кінця сприймає Індію і Росію як рівноправних партнерів, більшим пріоритетом для КНР є відносини з країнами Південно-Східної Азії. Водночас для Росії, Індії й Китаю більш пріоритетними за зв'язки у «трикутнику» є економічні й технологічні зв'язки зі США й іншими країнами Заходу.

Долучення Індії до формату ШОС зумовлювалося логікою набуття нової якості індійсько-російських відносин та нормалізації індійсько-китайських відносин. У грудні 1988 р. індійський прем'єр-міністр Р. Ганді відвідав Китай та досяг домовленостей про нормалізацію індійсько-китайських відносин. У 1990-ті Індія пильно стежила за діяльністю ШОС. У жовтні 2002 р. на офіційному рівні обговорювалися питання можливого вступу Індії до ШОС[200].

Росія таким чином сподівалася за рахунок Індії збалансувати китайський вплив в організації. Однак одним із факторів, який уповільнює вступ найбільшої за кількістю населення демократії у світі — Індії — до ШОС є те, що на Заході зазначену організацію називають «клубом диктаторів»[201]. Проте Індія 2003 р. набула у ШОС статус спостерігача[202]. Це підтвердило, що Індія у стратегічних глобальних економічних питаннях прагнутиме альянсу з Китаєм.

6–12 серпня 2003 р. на території Казахстану та Сіньцзян-Уйгурського автономного району Китаю були проведені перші в історії ШОС антитеро-

[199] Успешное завершение в Китае совместных антитеррористических учений стран-членов ШОС. Китайский информационный интернет-центр. 14.08.2003. URL: http://www.china.org.cn/russian/81383.html

[200] Шаумян Т. Л. Индия и ШОС. Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. — М., 2006 — С. 165.

[201] Brookes P. Club for Dictators: An Ugly Agenda for Asia // the Conservative Voice. — 2006. — June, 12. URL: http://www.theconservativevoice.com/article/15286.html

[202] Лузянин С. Г. Российско-китайское взаимодействие в Центральной Азии и Шанхайская Организация Сотрудничества. Принципы Панча шила в современном мире. — М., 2004 — С. 43.

ристичні навчання. 18–25 серпня 2005 р. на території російського Примор'я відбулися спільні російсько-китайські антитерористичні навчання; аналогічні навчання відбулися 9–17 серпня 2007 р. у Приволзько-Уральському федеральному окрузі[203].

Важливою передумовою залучення конфліктогенних Індії і Пакистану до діяльності ШОС стало декларування неконфронтаційної моделі відносин у цьому форматі[204]. Зрештою, 5–6 червня 2005 р. на зустрічі глав держав-членів ШОС у Астані Індія та Пакистан отримали статус партнерів по діалогу із ШОС[205]. Безперечно, певний інтерес для Делі та Ісламабада становить потенціал спільних інвестиційних проектів у форматі ШОС і діяльність ділової ради ШОС. Показово, що ані Індія, ані Пакистан не мають наміру виносити свої територіальні суперечки на розгляд ШОС.

Найактивніше повноправне членство Пакистану у ШОС підтримують Китай, який має традиційно особливі відносини із Ісламабадом, та Узбекистан, що сподівається на видачу бойовиків «Ісламського руху Узбекистану»[206]. Таким чином Пакистан сподівається привнести новий вектор у свою зовнішню політику, посилити свій вплив у Центральній Азії. Зрозуміло, що не порушити баланс сил у регіоні може лише одночасне прийняття Індії і Пакистану до ШОС, і обидві держави докладають титанічних зусиль, аби не допустити однобічного підсилення однієї із них[207].

За зближенням РФ і КНР у форматі ШОС пильно стежать США. У 2005 р., коли статус спостерігачів у ШОС набули Іран, Пакистан і Індія, тодішній міністр оборони США Д. Рамсфельд звинуватив Москву і Пекін у перешкоджанні співробітництву у сфері безпеки країн Східної Азії[208]. У жовтні 2005 р. Росія, Індія та Китай у форматі ШОС провели спільні військові маневри. Пакистан також не виключав можливості своєї участі у наступних антитерористичних навчаннях. Символічно, коли 2006 р. США скоротили допомогу

[203] «Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации. — М., 2010 — С. 301.

[204] Декларация пятилетия Шанхайской организации сотрудничества г. Шанхай, 15 июня 2006 г. // Официальный сайт Секретариата ШОС. URL: http://www.sectsco.org/html/00952.html

[205] Лузянин С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004–2008 гг.). — М., 2007 — С. 185.

[206] Никитина Ю. А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности. — М., 2009 — С. 123.

[207] Лузянин С. Г. ШОС накануне Пекинского (2006 г.) саммита и проблемы безопасности в Центральной Азии. Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. — М., 2006 — С. 16.

[208] Баранов А. Ю. Треугольник США — РФ — КНР и ШОС // Азия и Африка сегодня, 2009. №9 — С. 57.

Пакистану, Мушарраф взяв участь у саміті ШОС у Шанхаї[209]. У 2007 р. ШОС декларувала нові амбіційні засади організаційного розвитку[210]. Зокрема, російська сторона пропонувала створити умови для діалогу між ШОС і САРК. Індія послідовно висловлює зацікавленість у залученні до діяльності Регіональної антитерористичної структури ШОС, зокрема, у Центральній Азії[211]. У квітні 2009 р. було затверджено план співробітництва міністерств оборони країн–членів ШОС на 2010–2011 рр., а також програма співпраці у боротьбі з тероризмом. У червні 2009 р. на саміті ШОС у Єкатеринбурзі Росія передала головування в організації Узбекистанові[212]. Об'єктивно це поставило у центр уваги структури центральноазійські проблеми безпеки.

13 вересня 2013 р. у Бішкеку відбувся черговий саміт ШОС. «Глобалізаційні впливи спричинили посилення взаємозалежності та взаємозв'язків між національними політичними інститутами в усьому світі, — як слушно зазначає С. О. Шергін, — що значно ускладнило встановлення державного контролю за процесом трансформації глобальної системи міжнародних відносин, ступінь не стаціонарності якої стає дедалі більшим»[213].

Справді, ШОС перетворюється на «багатопрофільну організацію багатосторонньої регіональної взаємодії», яка охоплює сфери політики, безпеки, економічного співробітництва, гуманітарної взаємодії. Причому статус держави «партнера по діалогу» вважається формою зміцнення контактів ШОС із зацікавленими державами у сфері безпеки[214]. Але стратегія розвитку ШОС все ще перебуває у стадії формування[215].

Водночас Індія зацікавлена у тому, аби в умовах глобальної боротьби з тероризмом світова спільнота засудила Пакистан за підтримку ісламістських терористичних груп у Кашмірі. Також для Індії критичним залишалося питання перебування на її території духовного лідера буддистів Тибету Далай-лами, що Китай розглядає як замах на свою територіальну

[209] Ханна Параг. Второй мир. — М., 2010 — С. 159.

[210] Шанхайская организация сотрудничества. К новым рубежам развития /Сост. А. Ф. Клименко. — М., 2008 — С. 5.

[211] Шаумян Т. Л. Индия и Шанхайская организация сотрудничества // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. — М., 2008 — С. 303.

[212] Лукин А. ШОС: итоги российского председательства. // Международная жизнь, 2009. №4 — С. 23.

[213] Шергін С. О. Політологія міжнародних відносин. — К., 2013 — С. 183.

[214] Лавров В. ШОС — право и безопасность XXI века. // Международная жизнь, 2008. №1–2 — С. 182.

[215] Лузянин С. Г., Морозов Ю. В. ШОС: возможные пути развития. // Азия и Африка сегодня, 2010. №4 — С. 43.

цілісність. Можна погодитися з думкою російського дослідника Г. Чуфріна про недоцільність швидкого розширення кола держав–членів ШОС, адже поки що перед організацією стоять складні завдання виконання досягнутих домовленостей, а привнесення додаткових протиріч може цей процес тільки ускладнити[216].

Найбільш оптимістичне стратегічне бачення майбутнього ШОС ототожнюють із перспективою формування «нової євразійської системи комплексного забезпечення безпеки, співробітництва і розвитку»[217]. У реаліях світу нульових років XXI ст. таке припущення виглядало надто утопічним. Адже фундамент ШОС становлять національні інтереси країн–учасниць, детерміновані не абстрактними роздумами про «м'яку силу», а конкретикою реальної світової політики. Зокрема, для ШОС відкритим залишається питання стратегічної сумісності країн–учасниць.

Утім, позиції Китаю та Індії щодо глобальних проблем досить близькі. Лише Росія голосує в ООН з питань міжнародної безпеки разом із Китаєм частіше, ніж це робить Індія[218]. Росія, Індія та Китай наполягають на збереженні та посиленні ролі ООН як головного регулюючого інституту сучасних міжнародних відносин. Проте «сфера безпеки залишається на периферії уваги ШОС»[219]. Водночас Китай є лідером в економічному співробітництві у форматі ШОС, що відповідає його зовнішньополітичній стратегії по створенню зони мирних і процвітаючих сусідніх держав[220]. Зрозуміло, що цю тенденцію можна розглядати й як формування поясу залежних від Пекіна держав.

Стратегічні зовнішньополітичні інтереси КНР можуть суперечити аналогічним інтересам Індії. На думку аналітиків, Китай домагається таких стратегічних цілей: безумовне визнання світовою спільнотою територіальної цілісності Китаю (Тайвань, Тибет, Сіньцзян); визнання особливих прав КНР у акваторії Південно-Китайського моря; досягнення китайського домінування у Східній Азії; підтримка китайської позиції сусідніми державами у

[216] Чуфрин Г. ШОС: quo vadis? // Международная жизнь, 2008. №6 — С. 63.

[217] Зимонин В.П. Шанхайская организация сотрудничества и евразийское измерение безопасности. Шанхайская организация сотрудничества. К новым рубежам развития. — М., 2008 — С. 190.

[218] Китай в XXI веке: глобализация интересов безопасности. Отв. ред. Г. И. Чуфрин. — М., 2007 — С. 296.

[219] Бабаджанов А. Я. Военно-политическое сотрудничество постсоветских государств. — М., 2013 — С. 171.

[220] Мочульский А. Об особенностях политики Китая в вопросах экономического сотрудничества ШОС // Мировая экономика и международные отношения, 2010. №10 — С. 90.

суперечках зі США; визнання особливих відносин між КНР і Монголією та особливого становища Китаю в Центральній Азії; відмова інших держав від участи у антикитайських військових коаліціях; формування непідконтрольних США транспортних та енергетичних маршрутів; готовність інших країн приймати китайських емігрантів та визнання права Пекіна захищати їхні інтереси; запровадження двомовності у місцях компактного проживання китайців у країнах Азії[221].

Принаймні Індія і Китай не мають спільного зовнішньополітичного супротивника, навпаки, вони конкурують між собою за право стати домінуючим центром Євразії. У відносинах із Китаєм Індія не збирається користуватися ані тактикою замирення, ані тактикою диктату. Тож саме від тенденцій розвитку співпраці Індії і Китаю залежатиме перспектива приєднання Індії до ШОС та роль цієї організації у системі регіональної безпеки у Південній Азії.

На думку Г. Макмастера, «Сі воскрешає те, що Мао намагався знищити, — історичну пам'ять про імперське минуле Китаю»[222]. «Конкуренція з Китаєм небезпечна, оскільки вона рівнозначна пастці Фукідіда. Мають на увазі високу ймовірність військового конфлікту між силою, яка зростає (Китай), і силою, яка занепадає (Сполучені Штати), що випливає із довгострокових структурних змін у глобальному балансі сил»[223]. «Китайським лідерам треба визнати, що ядерна зброя Північної Кореї — це погано і для Китаю, і для світу. Засоби масового знищення не тільки становитимуть пряму загрозу для КНР, а й спонукатимуть інші країни розглянути можливість створення власного ядерного потенціалу»[224].

Головна небезпека в тому, що Китай поступово слабшає. У XIV ст. Ло Гуаньчжун у романі «Трицарство», найвідомішому творі китайської історичної літератури, писав: «Так заведено в Піднебессі: усе те, що було довго розділене, має поєднатися, а все те, що було разом, має розпастися»[225].

В 1980 р. КПК оголосила політику однієї дитини в родині, аби стримати зростання населення. Зросла кількість убивств дітей-дівчаток, оскільки в багатьох сільських родинах дотримувалися традиційної думки, що сини цінніші за дочок. Це призвело до історичного гендерного дисбалансу. 2020–

[221] «Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации. — М., 2010 — С. 24.

[222] Макмастер Г. Поле битв. — К., 2024. — С. 96.

[223] Там само. — С. 134.

[224] Там само. — С. 302.

[225] Лінда Явін. Найкоротша історія Китаю. — К., 2024 — С. 56.

2030 рр. стануть десятиліттями демографічної кризи в Китаї[226]. Наразі, констатує австрійський військовий експерт Д. Кілкаллен, Китай користується «горизонтальним маневром із формуванням виклику для суперника через розширення спектра конкуренції за межі здатності ворога впоратися з такими проблемами»[227]. Наприклад, Китай масово виробляє синтетичний опіоїд фентаніл та спрямовує його через Мексику і Канаду в США у рамках кампанії помсти за «опіумні війни» XIX ст. з наміром підірвати західні суспільства[228]. Китай володіє не лише левовою часткою виробництва рідкісноземельних елементів, критично важливих для електроніки і виробництва сучасної зброї, а й більше ніж 80% світових потужностей з очищеннях цих елементів[229].

«Підхід Обами до світового лідерства, — писав у 2018 р. сенатор Дж. Маккейн, — виявився недбалим і заохотив наших союзників навчитися жити без нас, а наших противників спробувати заповнити порожнечу, створену такою недбалістю»[230]. На думку Дж. Маккейна, «Китай — це наша найбільша проблема в довготривалій перспективі, тож ми маємо зосередити ресурси й розробити стратегію, щоб протистояти йому»[231]. Він закликав пам'ятати, що «Китай — це не просто великий ринок та простір для інвестицій, не просто найбільша країна споживачів, не просто економічний, військовий і політичний супротивник. Китай — це альтернатива західній цивілізації, несправедлива й жорстока альтернатива»[232]. Китайські правителі довіряють тільки владі та страхові, ідучи до своєї мети. Тому «ми маємо закликати, наполягати й обумовлювати відносини з Китаєм його прогресом у напрямку до вільного та справедливого суспільства. Що вільніші будуть китайці, то меншу загрозу становитимуть»[233]. Але у китайської влади своє бачення відносин зі США та поетапного піднесення Піднебесної до стану, край якому поклали опіумні війни XIX ст. та Сінхайська революція 1911 р., яка дала старт безперервній громадянській війні до 1949 року. Тому ідея-фікс китайських еліт полягає у відновленні до 2049 р. статусу Китаю як світової держави. Тим паче що у Пекіні вважають доречним опору на традиції заради досягнення цієї мети.

[226] Лінда Явін. Найкоротша історія Китаю. — К., 2024. — С. 204.

[227] Кілкаллен Д. Дракони і змії. — К., 2024. — С. 218.

[228] Там само. — С. 254.

[229] Там само. — С. 256.

[230] Маккейн Джон. Буремна хвиля. — К., 2020. — С. 220.

[231] Там само. — С. 341.

[232] Там само. — С. 352.

[233] Там само. — С. 382.

Давньокитайський полководець і теоретик війни Сунь Цзи вважав, що війна вічна, як і його стратегеми:

• дій відкрито, але ховай справжні наміри (Ден Сяопін закликав заперечувати будь-які гегемоністські інтенції як кінцевий результат розпочатих у 1978 р. реформ, спрямованих на відкритість та створення експортно-орієнтованої економіки);

• атакуй вразливу ділянку ворога (Китай вбачає в російсько-українській війні оптимальний варіант одночасного послаблення РФ і Заходу як своїх стратегічних конкурентів);

• атакуй за допомогою сили союзника (Китай успішно підставив РФ під пряму конфронтацію із Заходом);

• виявляй терпіння та виснажуй ворога (Китай «дотерпів», доки мирно повернув Гонконг і Макао, тепер так само розраховує повернути Тайвань);

• імітуй праворуч, атаку ліворуч (Китай активно використовує свою «м'яку силу» в ідеологічному протистоянні Заходу);

• перетвори щось несуттєве на реальне, удавай, що тебе непокоїть проблема, а згодом облиш її, аби отримати те, чого справді хочеш (ця стратегема визначає китайсько-російські відносини, адже починаючи з нормалізації 1989 р. Китай послідовно освоює мирними експансіоністськими засобами Далекий Схід до Байкалу та Уралу);

• нехай один ворог б'ється з іншим, поки ти відпочиваєш і спостерігаєш. Потім розгроми того, хто залишиться виснаженим (Китай влаштує будь-який результат конфронтації Заходу і РФ, адже сама конфронтація швидко виснажує обох суб'єктів);

• заприятелюй з ворогом, щоб послабити його оборону, а тоді атакуй його найслабше місце (це історія нормалізації китайсько-американських відносин після візиту президента Р. Ніксона в Пекін в 1974 р., після чого Китай за останні 50 років витіснив США з Південно-Східної Азії, Близького Сходу, Африки та Латинської Америки);

• використовуй кожну маленьку можливість. Оживи мертву пропозицію, представивши її ще раз, але по-новому. Вступай у переговори, коли вивів супротивника з позиції сили (на цю стратегему працює «китайський мирний план» щодо припинення російсько-української війни);

• не провокуй дух свого ворога на відсіч. Обміняй менш цінне на щось цінніше. Ліквідуй джерело сили свого ворога. Будуй стратегічні альянси з іншими, що дасть тобі стратегічну перевагу (це китайський проект «Один пояс, один шлях»);

•повідомляй про свої наміри та думки опосередковано. Нехай ворог тебе недооцінює. Вводь ворога в оману через неофіційні канали. Живи, щоб битися іншим разом (це повсякденна практика китайської дипломатії)[234].

Фактично на наших очах Китай веде гібридну війну за контроль над архіпелагом Спратлі і Парасельськими островами. У розумінні Заходу війна починається тоді, коли мир порушено. Китай тримає американський перемикач війни в позиції «вимкнено», аби наддержава залишалася мирною.

Герберт Макмастер нагадує: «Багато проектів «Пояс і шлях» виявилися платними шосе з одностороннім рухом, які дають доступ Китаю до енергоносіїв і сировини країни-клієнта, створюють штучний попит на китайську продукцію та китайську робочу силу, дають змогу контролювати критично важливу фізичну й комунікаційну інфраструктуру. Тактика Китаю змінюється залежно від відносної сили чи слабкості лідерів та інституцій у цільових державах»[235].

Імідж пов'язаний із інституційною довірою та репутацією. 27 червня 2025 р. США і КНР заявили про припинення торговельної війни. Перший рік президентства Д.–Трампа за даними соціологічної служби «Pew Research Center», яка провела опитування в 24 країнах світу, зафіксували обвал довіри до США і зміцнення довіри до Китаю як до нового лідера[236].

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.) зумовлені збереженням влади Сі Цзіньпіна та спробами реалізації його амбіцій повернення Тайваню мирними або військовими засобами. НАТО розглядало сценарій, коли Сі вторгається на Тайвань, а Путін на його прохання здійснює агресію проти країн Балтії, аби відкрити «другий фронт». Визнавши Тайвань «китайським» заради встановлення з ним дипломатичних відносин, США в умовах Корейської війни 1950–1953 рр. уклали договір про оборону Тайваню. Це створило «класичну дилему» між двома формально однаково легітимними з точки зору міжнародного права опціями: захисту територіальної цілісності і права націй на самовизначення.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. США не змогли забезпечити безпеку Тайваню, Китай перехопив у США роль глобального гегемона. США зруйнують війна в Європі, війна на Близькому Сході, війна на Тайвані і громадянська війна у США. Тайвань з точки зору міжнародного права вважається територією Китаю, яка «тимчасово» не під контролем Пекіна.

Сценарій 2. Китай заглиблюється у конфронтацію зі США і розпадається. У спробах збалансувати залежність від експорту на проблемні зовнішні ринки Китай повертається до егалітарного популізму в стилі Мао, зменшення нерівності й корупції з ризиком зануритися в ірраціональність тієї епохи. Альтернативною є поглиблення реформ — попри зростання соціальної нерівності, але це навряд чи можливо за культу особистості Сі Цзіньпіна.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Сі Цзіньпін має переобиратись восени 2027 р. До століття КНР (2049 р.) є амбіції зробити Китай світовою потугою. Навіть США заради нормалізації відносин із КНР в 1971 р. визнали Тайвань китайським. Але формально статус-кво зберігся.

Сценарій 2. Фрагментація китайського проекту «Один пояс, один шлях» (Belt and Road Initiative). Велика війна між Індією і Пакистаном залучає до бойових дій Китай. Настає регіональна катастрофа. Китай може втратити Джунгарію, Тибет, Синьцзян-Уйгурський автономний район, Маньчжурію, Тайвань, Юньнань.

[234] Макфейт Ш. Нові правила війни. — К., 2023. — С. 234.

[235] Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. — К., 2024. — С. 107.

[236] URL: https://www.pewresearch.org/topic/politics-policy/

Розділ 6. Індія: повернення в історичний процес або заглиблення в нірвану

Індія (7-е місце у світі за територією, населення 1,5 млрд.: 80% індуїстів, 11% мусульман (з них сунніти 8%, 3% шиїти), 2% католики, сікхи, джайни, буддисти, парси) за масштабом своєї території та складною структурою адміністративно-політичних одиниць є поліетнічною державою. Британська королева Вікторія в 1876 р. була проголошена імператрицею Індії. Британська Індія була конгломератом різностатусних територій двох типів: власне колоній, управління якими здійснювалося колоніальною адміністрацією, та 565 тубільних князівств[237].

У територіально-політичному сенсі Індія складніше організована, ніж, наприклад, Євросоюз. Індія уникає глобальної ролі, зважаючи на стратегічне протистояння з Пакистаном і Китаєм. «Стійкість кастової ідентичності та норм в Індії яскраво ілюструє той факт, що правила, записані Каутільєю майже 2500 років тому, застосовують донині»[238]. «Кастова система не лише пояснює відсутність свободи в Індії. Вона також допомагає пояснити причини бідності цієї країни. Обмеженість людей сферою своїх занять, що передаються у спадок наступним поколінням, створює величезну перепону для соціальної мобільності й інновацій»[239].

Початок XXI ст. збігся із занепадом партії Індійський національний конгрес і підйомом партії «Бгаратія джаната парті». Пріоритетом індійської еліти є внутрішні перетворення зі збереженням динамічної стабільності у сфері національної безпеки. Ентоні Сміт звертає увагу на те, що в Індії «федерація існує в постійній напрузі»[240]. Федеральний бюджет Індії ледь дорівнює норвезькому бюджетові. Внаслідок цього федеральна влада відносно слабка.

[237] Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. — К., 2010. — С. 305.

[238] Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузький коридор. Держава, суспільства і доля свободи. — К., 2025. — С. 282.

[239] Там само. — С. 284.

[240] Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К., 2009. — С. 167.

Під час поділу Британської Індії були закладені «міни» під стабільність цілих регіонів, зокрема, Пенджабу. У 1947 р. «заповідники середньовіччя» — князівства — сягали 48% території Індійського Союзу зі 28% населення. На момент остаточної колонізації в 1757 р. частка Індії у світовій торгівлі становила 12,5%, частка у світовому ВВП — 23%, а на момент, коли британці в 1947 р. залишили Індію, цифри стали такими: 0,04% в торгівлі і 1% ВНП[241]. На початку 1949 р. князівство Хайдарабад увійшло до складу Індії. Підтримка внутрішньої єдності та ідентичності залишалася важливим завданням. На час проголошення незалежності індійські мусульмани налічували 72 млн. осіб, або понад 11% населення Індії. Серед індійських мусульман домінують сунніти (мазхабу ханіфи, а в Кералі — шафіїти), водночас у штатах Уттар-Прадеш і Західна Бенгалія є прихильники ваххабітів, а у Північно-Західній Індії — секти ахмадія. Індійські шиїти-ісмаїліти живуть переважно у містах Хайдарабад, Мумбаї, Сурат (штат Гуджарат), Лакхнау і Рампур (штат Уттар-Прадеш) та в Кашмірі. Найбільша частка мусульман була на Лаккадівських островах (понад 90%), Джамму і Кашмірі (близько 70%), Ассамі (близько 25%), Західній Бенгалії (близько 20%), Кералі (19%), Уттар-Прадеш (понад 15% населення[242].

Адміністративно-територіальна реформа, проведена в Індії 1956 р., забезпечила спільність більшості штатів на основі мови і культури населення, але без достатньої уваги до кордонів етнічного розселення[243]. Причини нестабільності внутрішньої політичної безпеки Індії зумовлені особливостями історичного розвитку Індостану, адже Республіка Індія існує у нинішніх кордонах відносно нетривалий час; до того ж у форматі індійської цивілізації співіснують різні релігії, системи цінностей і життєвих устроїв; існують мовні (етнічні) відмінності; причому диспропорції соціально-економічного розвитку, як правило, збігаються із етнічними та релігійними кордонами громад; зміна етно-демографічної ситуації відсторонює від ресурсів раніше домінантні етнічні групи; модернізація соціально-економічних відносин руйнує традиційну систему розподілу ресурсів і привілеїв. Суттєве значення має вимушене застосування центральною владою президентського або надзвичайного правління на нестабільних територіях, посилення тенденцій до збільшення повноважень автономії штатів та зміцнення традиції коаліційного правління на регіональному і федеральному рівнях. Показово, що зі створенням автономних лінгвістичних штатів Андхра-Прадеш, Керала, Та-

[241] Борділовська О. А. Індія і Пакистан: інтелектуальна історія розлучення. — К., 2018. — С. 81.

[242] Ислам. Краткий справочник. — М., 1983. — С. 138.

[243] Индия: страна и её регионы. — М., 2000. — С. 71.

мілнаду, Карнатака дещо зменшилася потужність сепаратистських настроїв. Загалом адміністративно-територіальні реформи сприяли децентралізації правління зі збереженням федеративного характеру державного устрою Республіки Індія. Утім, перманентні соціальні та кастові конфлікти залишаються потужним джерелом дестабілізації, хоча Індія намагається стати національно інтегрованою державою[244]. Основними викликами для стабільності є сепаратизм, загроза тероризму. Епіцентри сепаратистських заворушень сконцентровані у географічно ізольованих північно-східних штатах Індії, які межують із Китаєм, М'янмою, Бангладеш, Бутаном і Непалом. Вважається, що Китай наразі відмовився від їх підтримки.

Штат Трипура на північному сході Індії найменший за територією. Наразі головною проблемою є зміна демографічного складу населення за рахунок мігрантів із Бангладеш. З 1997 р. терористичною діяльністю у штаті займається «Фронт туземних народів Трипура», чия діяльність загрожує територіальній цілісності Індії. Посилення ісламського фундаменталізму у Пакистані становить пряму загрозу для внутрішньої безпеки Індії. Адже мусульманське населення Індії — це понад 150 млн. чоловік. Штат Гуджарат вирізняється найменшою в Індії толерантністю до мусульман. Вони вважаються ненадійними на випадок конфлікту із Пакистаном, тому держава обмежує мусульман у праві служити в органах внутрішньої безпеки та збройних силах країни[245]. Не менш серйозною проблемою є питання соціально-економічної адаптації племен аборигенів до сучасних умов життя індійського суспільства. Чимало з цих племен продовжують жити в умовах первинного способу господарювання. Політика «позитивної дискримінації» не завжди себе виправдовує. Викликом внутрішній безпеці Індії залишається і традиційне міжкастове насилля, випадки якого почастішали після того, як нижчі касти залучилися до конкуренції з вищими в різних сферах суспільно-політичного життя.

Епіцентром етнічного сепаратизму є північно-східні штати Індії. Зокрема, у штаті Ассам діють угруповання «Об'єднаний фронт звільнення Ассаму» та «Національно-демократичний фронт Бодоленда». Бодо є етносом китайсько-тибетського походження. У 1990-х у штаті Ассам поширилося міжетнічне насилля. Екстремісти знаходять собі притулок на суміжній території Бутану. Серйозну проблему для безпеки Індії штат Ассам створює внаслідок нелегальної міграції і посилення ісламського радикалізму. Попри

[244] Chadda M. Ethnicity, security and separatism in India. — New York: Columbia University Press, 1997 — P. 33.

[245] Ігнатьєв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. — Чернівці, 2006. — С. 163.

укладання у липні 2011 р. угоди про припинення бойових дій у Ассамі тенденції залишаються невтішними.

У штаті Маніпур діють «Національна соціалістична рада Нагаленду», племінні угруповання метеї та кукі. У штаті Мегхалая діють збройні загони «Національно-визвольна рада хиннивтреп», «Національна добровільна рада ачік» . У штаті Нагаленд діє «Націонал-соціалістична рада Нагаліма» та «Федеральний уряд Нагаленду». У штаті Трипура діють «Загальні трипурські сили тигрів» та «Національний визвольний фронт Трипура». Про Трипур на с. 194.

У штаті Бігар великі землевласники сформували приватні армії для боротьби з лівими радикалами, які наполягають на перерозподілі земель. Щорічно реєструються факти насилля на кастовому ґрунті у штатах Андхра-Прадеш, Уттар-Прадеш, Тамілнад, Бігар, Орісса, Махараштра, Карнатака, Раджастхані. Після утворення в 1969 р. штату Нагаленд точиться боротьба між елітою племен групи нага та прихильниками відокремлення від Індії. У січні 1980 р. було створено сепаратистське угруповання «Національна соціалістична рада штату Нагаленд». Головною метою було проголошено створення «Великого Нагаленду», до якого планували приєднати окремі території інших індійських штатів: Маніпур, Ассам, Аруначал-Прадеш. У листопаді 2004 р. після серії терактів влада Індії і М'янми домовилися про спільні операції проти екстремістів. Після утворення у 1971 р. Бангладеш «проблемним» став штат Ассам. Цей північносхідний штат Індії розташований на стику кордонів Китаю, Бангладеш, Бутану і М'янми. Площа Ассаму 78 тис. кв. км майже дорівнює площі Бельгії і Нідерландів разом. На території штату діють кілька антиурядових військових угруповань. «Об'єднаний фронт звільнення Ассаму» виступає за його незалежність від Індії. Водночас «Національно-демократичний фронт Бодоленду» виступає за створення на території Ассаму незалежної держави тримільйонної народності бодо.

Заради більш ефективної боротьби з сепаратизмом північно-східний регіон Індії був поділений на сім маленьких штатів. Індійський прем'єр-міністр (1984–1989 рр.) Раджив Ганді намагався замирити Кашмір, налагоджував компроміс із однією із фракцій партії «Акалі дал» у Пенджабі та автономістами у штаті Ассам. Причому сикхські терористи в середині 1980-х рр. розгорнули активну антиіндійську кампанію за межами штату Пенджаб. У червні 1985 р. вони підірвали над Атлантикою авіалайнер, який летів із Канади у Бомбей.

13 серпня 2006 р. уряд Індії оголосив про припинення вогню у війні проти «Об'єднаного фронту визволення Ассаму». Однак сепаратисти засудили

намір Делі створити у штаті ще дві військові бази. Тамільські партії у індійському штаті Тамілнад мають певний вплив на індійсько-ланкійські відносини. У підсумку індійські війська на два роки були втягнуті у партизанську війну з тамільськими бойовиками на Шрі-Ланці. У січні 1991 р. індійському урядові Чандра Шекхара довелося вводити у Тамілнаді президентське правління. На початку 1990-х індійські та пакистанські мусульмани тимчасово влаштовуються на роботу у нафтовидобувних країнах Перської затоки. Це створює додаткові загрози безпеці Індії з огляду на небезпеку їхньої потенційної фундаменталістської радикалізації. Водночас суперечливо виглядає державна політика, яка не підтримує в Індії мусульманські медресе, віддаючи їх тим самим під контроль радикалів із Саудівської Аравії та Пакистану.

Збройні сили Індії дедалі частіше залучаються до забезпечення внутрішньої безпеки. Окрім традиційного кашмірського напрямку, 1992 р. індійська армія була залучена до придушення сикхського сепаратизму. Міністерство внутрішніх справ Індії прийняло рішення до кінця 1994 р. створити 15 батальйонів сил швидкого реагування на сепаратистські загрози, які мали дислокуватися у проблемних штатах Пенджаб, Андхра-Прадеш, Ассам, Раджастхан, Маніпур, Мізорам (союзна територія), Хімачал-Прадеш і Сіккім.

6 грудня 1992 р. натовп войовничих індуїстів у м. Айодх'я зруйнували стародавню мечеть Бабура, яка була побудована 1528 р. Індуїсти стверджували, що це було місце народження Володаря Рами, ім'ям якого було названо епос «Рамаяна». Заворушення стали безпосереднім наслідком спроб «Бхаратія джаната парті» переписати під свої інтереси історію країни. На цій притчі зазначена партія ствердила себе у індійській політиці. Утім, індійські мусульмани досі плекають надію відбудувати зруйновану мечеть Бабура.

Потужною загальнонаціональною силою «Бхаратія джаната парті» стала після запровадження квотування робочих місць для представників нижчих каст у державному апараті. Якщо 1984 р. БДП мала лише 2 із 545 місць у парламенті Індії, то через рік після початку цієї пропагандистської кампанії — вже 84 місця, а на виборах 1999 р. максимум — 183 місця. Натомість на західному узбережжі Індії в штаті Гуджарат розташовано Сомнат — один із найсвятіших індійських храмів, який відбудовували сім разів після того, як його руйнували мусульманські завойовники. Востаннє це зробили у 1960-х рр.[246] Конфлікти навколо символів ідентичності тривають.

Цікавою особливістю Індії залишається суперечливий стан розвитку телекомунікаційного сектору економіки. З одного боку, Індія є впливовою державою на ринку інформаційних технологій, а з іншого — від 1995 р. досить

[246] Ігнатьєв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. — Чернівці, 2006. — С. 172.

повільно розвивається Інтернет. Це частково стримує в країні «революції соціальних мереж». Навіть в Ірані кількість користувачів Інтернетом у 2007 р. досягла 35 млн. осіб.

У 1997 р. за ініціативою міністра внутрішніх справ Індії І.Гупта було продовжено будівництво інженерних укріплень на кордоні із Пакистаном у районі штату Джамму і Кашмір з метою запобігання проникненню з суміжної території збройних груп. Впродовж 1990–1997 рр. у Кашмірі було знищено 7,6 тис. ісламських бойовиків, захоплено у полон 25 тис. бойовиків. Влітку 1999 р. внаслідок інцидентів на пункті прийому добровольців до збройних сил Індії у штаті Біхар загинули 25 осіб. Поліція відкрила вогонь по тисячах «призовників», які були невдоволені відмовою у прийомі на службу. Загалом економічні реформи 1990-х рр. не посприяли суттєвому покращенню становища найбідніших індійців. Внаслідок цього зберігалися глибокі соціально-економічні диспропорції на усіх рівнях індійського суспільства. Утім, враховуючи особливості ментальності індійців, цей фактор лише опосередковано впливав на загальну дестабілізацію соціальної безпеки.

13 грудня 2001 р. ісламісти напали на приміщення індійського парламенту. Після цього в Індії було прийнято нову редакцію закону про тероризм, яким передбачено розширення повноважень сил безпеки та оголошувалося злочином приховування від влади інформації про підготовку терактів. 27 лютого 2002 р. у мусульманському місті Годхра у штаті Гуджарат у поїзді були спалені 58 індусів, які їхали із Гуджарату до штату Уттар-Прадеш, де й розташовано Айодх'ю. Після цього у Гуджараті розпочалися масові погроми мусульман. Місцева поліція не втручалася у криваві події. Прем'єр-міністр Атал Бихарі Ваджпаї відвідав місце подій лише через місяць. Мусульманам рекомендували підкоритися волі більшості. Молоді мусульмани, які до заворушень не були радикалами, дуже швидко пристали на позиції радикального ісламізму. Уявні спільноти черпають силу одне в одному. У березні 2003 р. керівництво Індії прийняло рішення розмістити на 4100-кілометровому кордоні із Бангладеш додатково 40 тис. військовослужбовців. Командування збройних сил Індії, зважаючи на специфіку фізико-географічних умов країни, значну увагу приділяє навчанню військ веденню бойових дій у гірських та високогірних районах. Особливо складними є умови несення служби на льодовику Сіачен, де температура повітря сягає мінус 60 градусів за Цельсієм. Тому значна увага приділяється науковому забезпеченню життєдіяльності індійських військових у таких складних природних умовах, забезпечення відповідним обмундируванням, спеціальною їжею та медикаментозними засобами.

Наприкінці 2008 р. загострилися відносини між провідними державами Південної Азії — Індією та Пакистаном. Приводом став масштабний терористичний акт у найбільшому за кількістю населення індійському місті Мумбаї (до 1996 р. Бомбей) з населенням у 20 млн. осіб. Сучасний Мумбаї — це не лише індійська фінансова столиця, а й великий міжнародний фінансовий центр. Це місто, яке є столицею індійського кінематографа — Болівуда. Напад терористів нагадував сюжет бойовика. Не випадково ці події були названі «індійським 11 вересня». Терористи атакували місто, яке дає 25% індійського промислового виробництва та 40% морської торгівлі Індії.

Впродовж 1996–2006 рр. жертвами збройних зіткнень і нападів на релігійному підґрунті стали близько 53 тис. індійців, і близько 550 тис. громадян були поранені. Найбільш напруженою залишається ситуація у штатах Ассам, Нагаленд, Трипура. Але справжня загроза цілісності Індії — становище у північно-східних штатах, де найбільша концентрація корінного населення припадає на штати Мізорам (97,75%), Нагаленд (87,7%), Мегхалая (85,53%) та Аруначал-Прадеш (63,66%). Бойовики на цих територіях отримують різноманітну допомогу від екстремістських угруповань із сусідніх держав (Пакистану, Бангладеш, Бутану, М'янми).

Загалом 2008 р. виявився «врожайним» на теракти у різних регіонах Індії: у травні в Джайпурі (штат Раджастан), липень — в Ахмадабаді (штат Гуджарат), вересень позначився вибухами у столиці Нью-Делі. У жовтні низка вибухів сталась у Гаухаті. Можна виявити певну закономірність: щойно з'являються сподівання на нормалізацію індійсько-пакистанських відносин, як екстремісти одразу йдуть на все, аби зірвати цей позитивний процес. Однак теракт 26 листопада 2008 р. був наймасштабнішим за останні десять років. За багатьма критеріями теракти у Мумбаї виявилися найбільш екстремальними на тлі інших терактів. Вони стали в один ряд із терактами у Мадриді 2004 р., Беслані у 2004 р., Лондоні у 2005 р. Традиційно ціллю атак терористів були люди. Цього разу головною мішенню стало місто Мумбаї — один із найбільших мегаполісів Євразії. Найважливіше, що під час подій було випробувано терористичну технологію, яка, на жаль, може бути використана знову.

Делі зажадав від Ісламабаду не на словах, а реально зайнятися викоріненням терористичної діяльності на пакистанській території. Індія зажадала видачі терористів, які переховуються у Пакистані. У відповідь пакистанський президент запропонував врегулювати спірні питання у відносинах з Індією політичними засобами. Він назвав терористів раковою пухлиною. «Ми визнаємо це, але лікуватимемо самі», — запевнив Асіф Алі

Зардарі. У цій риториці — як з боку Індії, так і Пакистану — був присутній внутрішній фактор. Президент Пакистану та голова індійського уряду Манмоган Сінгх дотримувалися лінії поведінки, яка вимагала різких заяв. Фактично вони були заручниками ситуації у своїх країнах. В Індії влада була вимушена реагувати на трагедію, аби показати виборцям свою дієвість. Адже Індія є демократією, а майбутнє чинної влади залежить від волі виборців. Трагедія у Мумбаї, безумовно, лишалася приводом для критики влади з боку опозиційної «Бхаратія джаната парті», найпослідовнішого опонента Індійського національного конгресу. Нагадаємо, що «Бхаратія джаната парті» до 2004 р. була при владі. Але з тих пір дуже змінилася. Їхній кандидат на посаду голови уряду Лал Крішна Адвані займає радикальні позиції. Він був одним із натхненників руйнування у 1992 р. мечеті Бабрі (Бабура). Наступником Адвані вважається Нарендра Моді (на той час перший міністр штату Гуджарат). Н. Моді було заборонено в'їзд до США за причетність до організації погромів у Гуджараті в 2002 році (тоді загинуло понад 1000 осіб). До того ж кожний новий теракт в Індії викликає хвилю антимусульманських настроїв. Всіх мусульман гамузом вважають екстремістами. Зрештою, у мусульман не залишається іншого вибору, як підтримувати радикалів. Вони не можуть знайти собі місце в індійському суспільстві: останнє відмовляється сприймати їх як рівноправних громадян. Внаслідок цього збільшується кількість активістів екстремістських груп. Свідченням зростання радикалізму у мусульманській громаді Індії оглядачі вважають існування Студентського ісламського руху Індії. Одним із результатів відродження ісламського віросповідування стала його політизація, чому сприяє вантаж традиційних соціально-економічних проблем і міжетнічних протиріч. За даними індійських сил безпеки, станом на кінець 2004 р. в Індії діяли 32 незаконні воєнізовані організації, класифіковані як терористичні. Серед них досить відомі, такі як Хізб-уль-муджахеддін, Лашкар-е-Тайба, Джаіш-е-Мухаммад та інші. На початку 2005 р. індійський уряд, витративши 38 млн. дол., вздовж 734 км побудував нові прикордонні укріплення у штаті Джамму і Кашмір. Починаючи з 1991 р. індійські сили безпеки у Кашмірі ліквідували 4,5 тис. бойовиків та полонили 11,5 тис. моджахедів. Урядові індійські війська за цей період втратили 1323 солдати та 5279 було поранено. Негативний вплив на соціально-політичну ситуацію в Індії має світова економічна криза. Лише 2007 р. дефіцит торговельного балансу Індії перевищив 75 млрд. дол. Збитків зазнавав індійський сектор інформаційних технологій. Від негараздів потерпали індійський аграрний сектор, індійський середній клас. Влітку 2012 р. пройшла випробування

розроблена компанією «Тата» суперлегка бойова броньована машина, яка може використовуватися у спеціальних операціях в умовах міста.

Здобувши владу після відставки Первеза Мушаррафа, президент Асіф Зардарі відчував свою політичну слабкість через залежність від лояльності військових. Це не додавало країні стабільності, особливо на тлі радикалізації мусульманських угруповань, постійних терактів у самому Пакистані (жертвою одного з них стала лідер Пакистанської народної партії Беназір Бхутто). Додатковим фактором дестабілізації залишаюлися постійні удари США по зонах розселення пуштунських племен на території Пакистану. Вашингтон виправдовував це боротьбою проти терористів. Таким чином, Пакистан сплачує за рахунками афганської війни. Специфіка Пакистану полягає в тому, що найвищими інстанціями, які визначали зовнішню політику та політику в галузі безпеки, тривалий час були армія та розвідка. А для старших армійських офіцерів та співробітників спецслужб підтримка ісламістів (включно з афганськими) є елементом зовнішньої політики. Як, до речі, й підтримка повстанського руху у індійському штаті Кашмір — засобом тиску на традиційного ворога — Індію. Адже, незважаючи на чистку особового складу сил безпеки Пакистану ще президентом Первезом Мушаррафом, радикально налаштовані пакистанські ісламісти залишають за собою вплив на ці структури. Це дає підстави індійським науковцям називати Пакистан джерелом «сучасного ісламізму та ідеології джихаду». До таких ідейно-політичних структур, які підтримуються на державному рівні, відносять Лашкар-і-Тайба (армія чистих) та Хізб ут-Тахрір.

Таким чином, теракти у Мумбаї попри свою локальність суттєво вплинули на ситуацію в Південній Азії, на розвиток становища в Азії в цілому, а отже й на глобальні процеси. Безперечно, Індія є нацією, яка більша, ніж сума її частин. Індія модернізувала свої прикордонні пости на висоті 4–5 тис. м над рівнем моря на кордоні із Китаєм. 29 червня 2010 р. індійські маоїсти скоїли терористичні атаки в індійському штаті Чхаттісгарх. Маоїсти планують активізувати діяльність у Бхілаї, Ранчі, Дханбаді, Колкаті, Мумбаї, Пуна, Сураті, Ахмедабаді. Це змусило індійську армію створити додатковий 50-тисячний антитерористичний підрозділ. В умовному рейтингу терористичних загроз, складеному у липні 2009 р. для 196 держав світу, Індія посіла 15-е місце. В Індії ця загроза визнана меншою, ніж у Сомалі, Пакистані, Іраку, Афганістані, на Палестинських територіях.

Влітку 2012 р. уряд Індії прийняв рішення збільшити 40-тисячний військовий контингент на кордонах із Непалом і Бутаном протяжністю 1,7 тис. км ще на 8,5 тис. солдатів. Це дало можливість скоротити відстань між прикордонними постами з 4,5 км до 3,4 км, тобто щільніше прикрити проблемні ділянки кордону. Крім того, всередині 2013 р. планували завершити розгортання Індією оптоелектронних датчиків на 84 ділянках вздовж берегової лінії протяжністю 7,5 тис. км.

Пакистан засвоїв технології інформаційної війни проти Індії. Наприкінці серпня 2012 р. смс-повідомлення із Пакистану посіяли паніку серед бенгальських нелегалів в Індії. Уряду Індії довелося закрити 250 сайтів. Цьому сприяв прогрес Індії у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, який був забезпечений активною державною підтримкою. Водночас ключовою проблемою залишається ліквідація неписемності, особливо серед індійських жінок. Правда, на початку 1990-х в Індії було понад 350 млн. неписемних індійців у віці старше 7 років. Загрозою внутрішній безпеці Індії залишається корупція. Наприкінці вересня 2013 р. за звинуваченнями у корупції був позбавлений посади голова адміністрації штату Біхар Лалу Прасад Ядав. Серйозну проблему для внутрішньої безпеки Індії становлять різноманітні «недержавні структури військово-політичних відносин», які представлені терористичними та сепаратистськими групами.

30 липня 2013 р. індійська влада прийняли рішення про територіальний поділ штату Андра-Прадеш та створення ще одного штату — Теланган. Але це рішення спровокувало масові протести населення штату Андра-Прадеш. Однак наділення штатів повноваженнями і розвиток регіональних та місцевих партій суттєво зменшили загрозу розколу. Отже, в сучасній Індії існують протиріччя між індусами і мусульманами, між принципами секуляризму і політичним індуїзмом, між центром і штатами, між групами вищих, середніх і нижчих каст. Лише збереження демократичної політичної культури допомагає частково нейтралізувати ці негативні тенденції. За прогнозами демографів до 2020 р. Індія стане наймолодшою за складом населення країною світу. Питанням національної безпеки Індії стає проблема освіти молоді, яка відповідатиме потребам ринку. Наразі сільське господарство дає лише 14% валового внутрішнього продукту, а в ньому зайнято майже 50% населення країни. Це означає, що процес урбанізації та модернізації в Індії не завершений, тому у найближчі десятиліття можна очікувати чергової «кризи модернізації», яка стане серйозним викликом для стабільності внутрішньої системи безпеки.

Республіку Шрі-Ланка (колишній Цейлон; 120-е місце в світі за площею; населення близько 20 млн., 70% буддистів) можна називати головною морською складовою Південно-Азійського регіону. За доби середньовіччя окреслилися міжетнічні та міжконфесійні протиріччя між місцевими сингалами,

переважно буддистами, та тамілами — індуїстами. Англійські колонізатори з 1796 р. до 1948 р. на Цейлоні спиралися на тамілів. Із Південної Індії тамілів завозили для роботи на плантаціях чаю, кави, каучуку. Після проголошення незалежності Шрі-Ланки ця держава так само, як Індія, орієнтувалася на Рух неприєднання. У жовтні 1964 р. прем'єр-міністри Сірімаво Бандаранаїке (Шрі-Ланка) та Л.Б.Шастрі (Індія) підписали угоду про поетапну репатріацію зі Шрі-Ланки індійських тамілів. Утім, пролонгований спосіб розв'язання проблеми не встигав за посиленням протиріч між сингалами та тамілами. У січні 1974 р. Індіра Ганді погодилася прийняти ще 75 тис. тамілів, які за колоніальних часів працювали на плантаціях. Того ж року зі студентів та міської бідноти сформувалася організація «Тигри визволення Таміл Іламу» (ТЗТІ)[247]. Після 1978 р. з метою збалансування індійського впливу Шрі-Ланка активізувала відносини із Пакистаном. Але це лише радикалізувало позицію Делі. Індія вирішила безпосереднім військовим втручанням підтвердити свій особливий статус у регіоні.

З липня 1983 р., коли І.Ганді надала зброю тамільським сепаратистам під приводом недопущення переорієнтації Шрі-Ланки на США, на острові не припинялася збройна боротьба між урядовими військами та екстремістами з ТЗТІ. Вони виступали від імені тамільської етноконфесійної меншини (таміли індуїсти складають близько 10% з 20 млн. населення, яке у більшості представляють сінгали-буддисти) та вимагали створення на півночі та північному сході острова самостійної тамільської держави або надання тамілам широкої автономії. Це угруповання має власні військово-морські та військово-повітряні сили. Воно фінансується за рахунок тамільської діаспори в Європі та Америці (добровільних або примусових внесків, а також контрабанди зброї та наркотиків). ТЗТІ відома тим, що набагато активніше за інші терористичні угруповання використовує смертників.

29 липня 1987 р. було підписано угоду про припинення війни між сингалами і тамілами на Шрі-Ланці та про введення індійського миротворчого контингенту на острів. Але сингальські націоналісти побачили в цьому зраду національних інтересів, і громадянська війна 10 липня 1990 р. спалахнула з новою силою. Найбільшим постачальником зброї до Шрі-Ланки залишається Китай. Один із найбільших терактів «тигрів» — вбивство 21 травня 1991 р. під час передвиборчого мітингу у штаті Тамілнад прем'єр-міністра Індії Раджива Ганді. Це було помстою за введення індійських військ на острів та за їхню участь у військових діях проти ТЗТІ. Нестабільність на півночі Шрі-Ланки загрожувала індійському штатові Тамілнад. Тому Індія зобов'язалася закрити табори тамільських бойовиків на своїй території. Впродовж 1990-х рр. громадянська війна на Шрі-Ланці точилася з перемінним успіхом для ворогуючих сторін. Однак саме Шрі-Ланка стала першою південноазійською країною, з якою Індія 1998 р. уклала угоду про поетапну лібералізацію торгівлі. Пакистан побачив у цьому спробу Індії монополізувати нові ринки.

[247] Ігнатьєв П. Шрі-Ланка: країнознавчий портрет. — Чернівці, 2009. — С. 184.

Під час військових дій, які тривали до 2001 р., загинуло 65 тис. осіб. З 2002 р. діє режим припинення вогню між урядовими військами та ТЗТІ. Але надії на остаточне вирішення тривалого конфлікту видавалися марними. У 2004 р. в середовищі «Тигрів звільнення Таміл Іламу» стався розкол між прихильниками створення незалежної держави та більш поміркованими бойовиками. Навесні 2007 р. знову розпочалися військові дії між повстанцями та урядовими військами. Втрата урядовими військами більшої частини військової авіації зменшила асиметрію збройного протистояння між урядовими військами та ТЗТІ. Утім, урядові війська Шрі-Ланки впродовж 2008 р. провели успішні військові операції на Джафні. Їм вдалося забезпечити надійну блокаду контрольованої «тиграми» території та перевагу на морі й у повітрі. Самі «тигри» в цей час фактично відмовилися від тактики партизанської війни, внаслідок чого й зазнали поразки від краще організованої регулярної ланкійської армії. 25 січня 2009 р. шрі-ланкійські війська взяли Муллайттіву — місто, яке було останнім оплотом тамільських партизан. До 19 травня 2009 р. тривала громадянська війна, яка була нарешті завершена перемогою урядових військ. На Шрі-Ланці з'явилися передумови для подолання розколу між сингалами й тамілами. Але сингальсько-тамільська міжетнічна напруга зберігається, що негативно впливає на Індію, особливо на її штат Тамілнад.

Незважаючи на воєнні дії та великі витрати коштів на оборону, економіка Шрі-Ланки розвивалася високими темпами. Суттєву роль тут відіграють транспортні реекспорті та туристичні функції. За обсягами національного доходу Шрі-Ланка суттєво випереджає своїх сусідів у регіоні. У країні склалася переважно двопартійна система. Провідними політичними партіями країни є Об'єднана національна партія (ОНП), яка займає праві прозахідні позиції, та лівоцентристська Партія свободи. Високою залишається ступінь недовіри між тамілами і сингальським урядом Шрі-Ланки. Це означає, що індійсько-шрі-ланкійські відносини також далекі від оптимальних форм довіри, без якої неможливе регіональне інтеграційне партнерство.

Високогірні держави Південної Азії — Непал та Бутан — залишаються слаборозвинутими країнами з традиційним устроєм господарства й винят-

ково бідним населенням. Визначальними факторами залишаються важка доступність та ізольованість обох країн. Відтоді як Китайська народна армія 1950 р. встановила контроль над Тибетом, Непал посів важливе місце у зовнішній політиці Індії. У 1950 р. державний кордон Індії й Непалу, який простягнувся на 1751 км та проходить штатами Сіккім, Західна Бенгалія, Бігар, Уттар-Прадеш, відкрито. Чимало непальців працюють в Індії. Індія зацікавлена в розробці водних ресурсів та розвитку туризму у Непалі. Нагадаємо, що впродовж 1846–1951 рр. раджпутська родина Рана фактично керувала Непалом, постачаючи йому спадкових прем'єр-міністрів та дружин для непальських королів. Але 1951 р. за допомоги Індії в Непалі було відновлено повноцінну королівську владу та усунено режим родини Рана. На відміну від конституційно світської Індії у Непалі індуїзм є державною релігією.

Оборонний інтерес Індії до індуїстського Непалу зумовлений тим, що Делі розташовано на відстані 320 км від непальського кордону[248]. Тож Непал зобов'язався не допускати присутності іноземних військ на своїй території, віддавати перевагу придбанню індійської зброї. Передбачалася можливість спільного патрулювання індійських і непальських прикордонників на непальсько-китайському кордоні протяжністю 1450 км. Непал зобов'язувався бути дружньо-нейтральним щодо Індії у разі потенційного індійсько-китайського конфлікту. Натомість непальці отримали право вільно перебувати в Індії, працювати там у приватному секторі, вести бізнес та купувати нерухоме майно. Громадянам Непалу, зрозуміло, заборонялося обіймати посади у системі державного управління Індії. В 1961 р. Китай врегулював спірні прикордонні питання з Непалом. Однак на заваді непальсько-китайському зближенню постала проблема партизан маоїстів. Непал продовжує виконувати функції буферної держави між Індією та Китаєм, водночас підтримуючи досить дружні відносини із Пакистаном.

У 1965 р. Індія та Непал підписали угоду про постачання зброї королівській армії та навчання непальських офіцерів. Катманду зобов'язався не передавати індійської зброю третім країнам[249]. У вересні 1974 р. натовп непальців, протестуючи проти часткового захоплення індійськими військами Сіккіму, розгромив індійське дипломатичне представництво у Катманду. Остаточна анексія Індією цієї території 9 квітня 1975 р. ще більше загострила індійсько-непальські відносини.

Географічно Сіккім з одного боку розташований між Непалом і Бутаном, з іншого — між Індією і Китаєм. За його територією пролягає вузька

[248] Ігнатьєв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. — Чернівці, 2006. — С. 348.

[249] Там само. — С. 350.

смуга Західної Бенгалії, яка поєднує Індію з її переважно сепаратистськими північно-східними штатами. В 1965 р. Китай погрожував через Сіккім ввести війська до Індії. А в 1967 р. у цьому районі тривали індійсько-китайські артилерійські дуелі. Втрата Сіккіму могла поставити під сумнів вплив Індії на малі гімалайські країни. Зрештою, 2005 р. Китай визнав Сіккім частиною території Індії. Але після індійського ядерного випробування 1974 р. король Непалу Бірендра навіть пропонував всупереч непальсько-індійському договору про оборону від 1950 р. змінити зовнішньополітичний курс Непалу на суто нейтральний[250]. Показово, що в 1980-і рр. Непал почав направляти своїх офіцерів на навчання до Пакистану та Китаю, а 1988 р. придбав у Китаї системи протиракетної оборони та ліцензію на автомати Калашникова[251]. У відповідь Індії в 1990 р. тимчасово обмежила транзитні права непальців на своїй території. Королю Бірендрі довелося піти на поступки.

Політична система Непалу все ж змінюється. Держава з 1990 р. була конституційною монархією, залишаючись єдиним у світі індуїстським королівством, що загострило протиріччя між місцевими індуїстами та буддистами. Навесні 1990 р. внаслідок масових виступів опозиції та під тиском Індії Непал відмовився від системи «безпартійної панчаятської демократії». З 1996 р. у західних регіонах Непалу активізувалися партизани маоїсти. 1 червня 2001 р. король Бірендра разом з іншими членами родини був вбитий власним сином та спадкоємцем престолу Діпендрою, який наклав на себе руки. Новий монарх Гіянендра восени 2002 р. розпустив парламент та взяв на себе функції виконавчої влади. Вбивство Бірендри ще більше ускладнило становище в Непалі, де з 1996 р. розпочалася збройна боротьба лівих радикалів, маоїстів з урядовими військами, внаслідок чого загинули понад 6 тис. непальців. В умовах фактичної громадянської війни проведення реформ не мало успіху. У середині 2003 р. маоїсти контролювали до 80% території Непалу. Феномен їхнього успіху пояснювали опорою на традиційні цінності соціальної солідарності.

У листопаді 2006 р. було досягнуто угоди між королем Гіянендрою та маоїстами про проведення парламентських виборів. Мостом між Індією та Китаєм Непал може бути лише у разі стабілізації внутрішньополітичного становища. Новий склад законодавчого органу прийняв рішення про ліквідацію монархії та перетворення країни на парламентську республіку, що й відбулося 2008 р. Існує прогноз загострення становища в Непалі, позаяк індійські переселенці у непальській провінції Терай вимагають свою частку

[250] Там само. — С. 353.

[251] Там само.

політичної влади. Крім того, Непал традиційно має велике від'ємне сальдо у торгівлі з Індією. Індія також вважає загрозою для своєї безпеки діяльність маоїстських партизанів у Непалі. 30 грудня 2007 р. політичні сили Непалу прийняли рішення про скасування монархії. Індія розцінила цю тенденцію обережно. Прем'єр-міністром Непалу став Прачанда (Пушпа Камал Дахал), який 1996 р. ініціював партизанську боротьбу маоїстів[252]. У листопаді 2008 р. тодішній міністр закордонних справ Індії П. Мукхерджі, перебуваючи у Непалі, підтвердив курс на розвиток двосторонньої співпраці. Адже Індію не влаштовує зміцнення китайських позицій у цій країні.

Досі буддистське королівство Бутан — одна із найбільш закритих високогірних держав, яка так само, як і Непал, виконує роль буфера між Індією і Китаєм. У Бутані в 1907 р. за підтримки британців була встановлена монархія. Кордон Бутану та Індії проходить рівниною. Бутан з трьох боків оточений індійськими штатами Ассам, Аруначал-Прадеш і Західна Бенгалія. Тож Індія відповідає за оборону та зовнішню політику королівства.

У 1949 р. Індія та Бутан підписали договір про дружбу: Індія зобов'язалася не втручатися у внутрішні справи Бутану, який у свою чергу збирався враховувати індійські зовнішньополітичні інтереси. Індія передала Бутанові 32 тис. кв. миль території в гірській області Діванігірі. Договір встановив вільний торговельний режим, безкоштовний транзит бутанських товарів через територію Індії та внутрішній національний режим для громадян Індії і Пакистану, що перебувають на території сусідньої держави. Водночас Бутан мав право імпортувати зброю або з Індії, або за допомогою Індії, і не міг реекспортувати її до третіх країн[253]. Відносини із Бутаном зміцнили безпеку Індії.

Після програної війни 1962 р. Китаю були «пропозиції» анексувати Бутан, але вони так і не були реалізовані. Після відкриття 1968 р. у столиці Бутану м. Тхімпху індійського дипломатичного представництва стало зрозуміло, що Делі визнає право цієї країни на самостійну зовнішню політику. У 1998 р. Бутан і Китай досягли домовленості про мирне врегулювання прикордонних суперечок. Але у листопаді 2005 р. Бутан звинуватив Китай у таємному будівництві прикордонних доріг. Індія активно надає економічну допомогу Бутанові. Влада Бутану поділяє населення на вихідців із Тибету та вихідців із Непалу (близько 35% населення). На межі 1990-х зрівняння у правах буддистів та індуїстів призвело до зіткнень з армією. Від 1993 р.

[252] Борділовська О. А. Еволюція зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія у постбіполярний період. — К., 2010. — С. 235.

[253] Ігнатьєв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. — Чернівці, 2006. — С. 360.

тривають непальсько-бутанські переговори щодо біженців із Бутану. У країні досі заборонено ввезення буддистської літератури. Бутан забезпечує північно-східні штати Індії водними ресурсами й електроенергією та виконує геополітичну роль буфера між Індією й КНР. Делі стурбований тим, що у слабко мілітаризованому Бутані як у тилу переховуються бойовики сепаратисти з Об'єднаного фронту визволення Ассаму й Національного демократичного фронту Бодо[254]. У грудні 2003 р. індійські та бутанські війська провели спільну операцію проти цих баз сепаратистів. Затверджена 2007 р. «Біла книга» оборони Бутану серед головних загроз безпеці королівства визначає тероризм, транснаціональну злочинність, масштабні катастрофи[255]. Невелика армія маленького гімалайського королівства цілком оснащується Індією. У березні 2008 р. в Бутані відбулися парламентські вибори, які ознаменували собою перехід від королівського правління до конституційної монархії. 6 листопада 2008 р. був коронований новий монарх Бутану Джигме Кхесар Намг'ял Вангчук. Прем'єр-міністр Індії М.Сінгх відвідав Бутан 16–18 травня 2008 р., а візит короля Бутану до Індії відбувся 23–31 жовтня 2011 р. Індія сприяє розвиткові гідроенергетики у Бутані. За оцінкою британських дипломатів, бутансько-індійські відносини загалом залишаються дружніми[256].

За рахунок певних обмежень у зовнішньополітичній сфері Індія забезпечує економічний розвиток Бутану. 13 липня 2013 р. вдруге у політичній історії Бутану відбулися парламентські вибори, на яких конкурували близька до монарха Партія миру і процвітання та опозиційна Народно-демократична партія. У грудні 2003 р. індійські та бутанські сили безпеки провели спільну військову операцію проти бойовиків Національного демократичного фронту Бодоленду. Також Індія взяла на себе гарантування безпеки й суверенітету Мальдівської республіки. Однак саме навколо Мальдівських островів вірогідними є тенденції до загострення протистояння Індії й Пакистану у військово-морській сфері. За Пакистаном тут стоїть Китай.

Бірма (М'янма) після проголошення незалежності 4 січня 1948 р. вважається традиційним геополітичним партнером Китаю. Причому правлячий військовий режим активно використовує буддизм для консолідації суспільства навколо своїх цінностей. Для Індії Бірма важлива як міст між нею та Східною і Південно-Східною Азією. Як і у випадку із Індією, Росія налагоджувала з Бірмою військово-технічне співробітництво. Бірма рухалася за

[254] Там само — С. 360.

[255] Shaping the Force Today. Defence White Paper Update 2007. Brunei Darussalam: Ministry of Defence, 2007. — P. 21.

[256] Bhutan's Relations with India. URL: http://www.fco.gov.uk/en/travel-and-living-abroad/travel-advice-by-country/country-profile/asia-oceania/bhutan/?profile=intRelations

50 років незалежності до демократії не повільніше, ніж за 200 років США. Зважаючи на потужний рух каренів, які борються за незалежність від М'янми, ядерний фактор у цій країні може провокувати додаткову нестабільність. У 2010 р. Тейн Сейн зняв генеральський мундир і розпочав контрольовану військовими демократизацію Бірми. Він відкрив країну для іноземних інвестицій і звільнив з-під домашнього арешту Аун Сан Су Чжи. Після цього 2012 р. санкції проти Бірми скасував Євросоюз. У жовтні 2012 р. США запросили Бірму на маневри «Золота кобра», які вони проводять у Таїланді.

Китай занепокоєний, що витіснення китайського впливу з Бірми є пріоритетом адміністрації Барака Обами. Бірма потрібна Китаю не лише як джерело сировини. Пекіну потрібні її порти в Індійському океані для транспортування близькосхідної нафти. Вагомим інструментом впливу КНР на бірманське керівництво є озброєння сепаратистських національних меншин у Бірмі. У травні 2013 р. президент Тейн Сейн відвідав США. Востаннє бірманський лідер — Не Він — був у Вашингтоні у 1966 р. Бірма, втягнена у геополітичне суперництво наддержав, може лише намагатися артикулювати свої інтереси.

Розвиток регіонального співробітництва країн Південно-Азійського регіону було започатковано після індійсько-пакистанської війни 1971 р. Звичайно, це не означає, що в першу чверть століття після ліквідації британського колоніального панування відносини Індії з новими незалежними країнами регіону не мали ознак тісної взаємодії. Без цього неможливо було б попереджувати та розв'язувати конфлікти. Однак відмінною рисою цього періоду було те, що кооперація здійснювалася переважно на двосторонньому рівні.

Визначальним чинником для Південної Азії в цей історичний періоду були відносини між двома державами спадкоємцями Британської імперії — Індією та Пакистаном. Разом із відомими війнами 1947–1948 рр., 1965 р. та 1971 р. сторони уклали низку угод: про поділ фінансових та матеріальних ресурсів, про розподіл прикордонних територій та вирішення прикордонних суперечок, про нерухому власність біженців, репатріацію біженців та полонених, розподіл води для зрошення між різними частинами Пенджабу тощо. Слід відзначити два договори, підписані на найвищому рівні. Перший так званий «Пакт Неру-Ліакат». Він був підписаний у квітні 1950 р. у Делі прем'єр-міністрами Індії Дж. Неру та Пакистану Ліакат Алі-ханом з метою розв'язання проблеми статусу релігійних меншин у обох країнах. Другий — договір про поділ водних ресурсів басейну р. Інд (вересень 1960 р.) заклав основу для здійснення міжнародного проекту повномасштабного поділу іригаційних систем двох держав. До цього переліку слід додати дві угоди,

підписані після завершення військових дій 1965 р. та 1971 р. Мова йде про Ташкентську декларацію 1966 р. та Сімлську угоду 1972 р.

Індія також укладала двосторонні угоди зі своїми гімалайськими сусідами: королівством Непал (1950 р.), Бутан (1949 р.) та князівством Сіккім (1949 р.). Мета і сенс трьох угод полягала у пролонгації встановленого ще за англійського домінування особливого характеру відносин між Делі та цими державами. Договір про дружбу і мир з Непалом та Договір про вічну дружбу з Бутаном (цей документ встановлював індійський протекторат над зовнішніми зносинами) сприяли здобуттю незалежного статусу Непалу та Бутану як суб'єктів міжнародного права. Дія договору з Сіккімом була припинена 1975 р. після його приєднання до Індії (як штат). Потреба у двосторонніх угодах між Індією та Цейлоном (з 1972 р. Шрі-Ланкою) зумовлювалася перебуванням сотень тисяч індійців на острові та обмеженням нелегальної міграції. Вивезені для роботи на плантаціях робітники таміли за шрі-ланкійськими законами 1948 та 1949 рр. не отримували громадянства та підлягали репатріації. У 1954 та 1964 рр. главами урядів двох країн були підписані угоди, які передбачали розв'язання проблеми натуралізації частини індійців, репатріації решти та недопущення подальшої еміграції.

Ускладнення геополітичної структури регіону після 1971 р., її еволюція з біполярної на багатополярну, хоча й із збереженням провідної лінії протистояння за полюсами Делі — Ісламабад, повинні були привести до появи багатосторонніх зв'язків у Південній Азії. Найбільшу зацікавленість у цьому виявляли керівники малих та середніх держав. Вони вже не погоджувалися на односторонню залежність від Індії, хоча ця асиметрія й склалася об'єктивно через не співмірність людського потенціалу, географічних реалій, економічних та геополітичних масштабів. Частково ця асиметричність склалася за суб'єктивними обставинами, особливо коли індійський уряд очолювала І. Ганді.

Вперше у 1977 р. про бажання регіональних консультацій та взаємодію завів мову король Непалу Бірендра. Цей крок не мав наслідків. Але у 1979 р. з аналогічною пропозицією виступив президент Бангладеш З. Рахман. Розіслане 1980 р. послання З. Рахмана главам держав та урядів країн регіону, а також робочі документи, розроблені МЗС Бангладеш, започаткували конкретну дипломатичну практику багатосторонніх відносин.

У квітні 1981 р. у столиці Шрі-Ланки Коломбо відбулася перша зустріч секретарів у іноземних справах, тобто перших заступників міністра, держав «сімки». Тоді були погоджені сфери співробітництва, переважно економічного, та затверджено принцип консенсусу (спільної згоди) в процесі

ухвалення рішень. Впродовж 1981–1983 рр. відбулися ще три такі зустрічі. У серпні 1983 р. — перша зустріч на рівні міністрів закордонних справ. На ній країни-учасники заявили про початок діяльності Організації регіонального співробітництва Південної Азії (СААРК — South Asian Regional Cooperation). Також була затверджена відповідна декларація СААРК, програма дій, створено постійний комітет. Знадобилися ще два роки роботи та дві зустрічі міністрів закордонних справ, перш ніж у Дацці в грудні 1985 р. вдалося провести першу конференції на найвищому рівні. Учасники Даккської зустрічі проголосили створення Асоціації регіонального співробітництва, прийняли декларацію та хартію. Були визначені неконфліктні сфери співробітництва: обмін інформацією, досвідом у сфері сільського господарства, освіти, охорони здоров'я, науки й техніки.

У діяльності СААРК були свої підйоми та занепади, які пов'язувалися із загальною ситуацією у Південній Азії, а також стосунками між країнами-учасниками. Зазначимо, що одним із головних результатів створення та діяльності СААРК є те, що вона слугує переговорним форумом для обговорення та пошуку розв'язання проблем, які виникають між державами-учасниками, насамперед з регіональними державами Індією та Пакистаном. Без СААРК такі контакти були б ускладнені. Також за час існування організації було проведено обмін досвідом та різною корисною інформацією.

В центрі багатостороннього співробітництва залишаються питання підвищення рівня і якості життя населення країн регіону Південної Азії, розвиток сільського господарства та сільських районів, а також телекомунікацій і транспорту, науки й техніки, культури, туризму, спорту, охорони здоров'я тощо. Водночас для розвитку торговельно-економічного співробітництва у конфігурації СААРК має суттєві об'єктивні обмеження. Головне з них — низька ємність ринку та національних економік, в яких домінує сільське господарство та відповідна переробна промисловість. Схожість корисних копалин та природних ресурсів також не створює умови для широкого товарообігу. Дефіцит вільних капіталів, умов для вигідних інвестицій внаслідок малої різниці у ціні робочої сили та її кваліфікації робить вужчою основу для економічної взаємодії. У цій же царині — технічна однобокість.

В 1996 р. держави–члени СААРК підписали угоду про пільгові митні тарифи. Але наступного року азійська фінансова криза поставила реалізацію проекту під сумнів. Також показово, що у першій половині 1990-х імпорт із країн СААРК сягав лише 12% «азійського імпорту» країн Євросоюзу257. В 1997 р. було створено Асоціацію регіонального співробітництва країн Індійського океану у складі Індії, Індонезії, Австралії, ПАР, Оману, ОАЕ, Малайзії і Сінгапуру. Це був важливий крок до формування єдиного індійсько-океанського економічного простору. Крім того, Індія постійно доводить Китаю свої ексклюзивні права у Південній Азії. Співпраця у форматі СААРК вибудовується на основі двосторонніх та багатосторонніх відносин між країнами регіону. Принципові питання вирішуються на самітах організації, а поточні проблеми — двічі на рік на засіданнях на рівні міністрів закордонних справ. Секретаріат СААРК працює у непальській столиці Катманду. Втім, на початку XXI ст. склався певний перепад між Індією та іншими країнами, які намагалися подолати індійський відрив у технологіях та рівнях економічного розвитку. Завдяки технологічним набуткам у низці базових галузей промисловості та інфраструктури Індія змогла налагодити високотехнолочні виробництва у військово-промисловій сфері та обслуговуючій її сфері великої науки. Індія також досягла помітних успіхів у серійному виробництві комп'ютерних програм у різних галузях. Збільшення різниці потенціалів може з часом призвести до формування економічних умов регіональної кооперації. Таким чином, ситуація у південно-азійському регіоні залежить від відносин у геополітичному трикутнику Індія — Пакистан — Китай. Розвиток регіонального співробітництва визначається станом двосторонніх відносин між країнами Південної Азії. Звичайно, наявність регіональної міждержавної організації співробітництва створює майданчик для розв'язання міждержавних проблем та вироблення компромісів.

Водночас збереження територіальної суперечки між провідними країнами регіону — Індією та Пакистаном — суттєво обмежує можливості розвитку регіонального співробітництва та залишається фактором нестабільності й напруженості у Південній Азії. Однозначно не можна оцінити вплив ядерного статусу Індії та Пакистану на стан регіональної системи безпеки. З одного боку, наявність цього виду зброї масового ураження, особливо за умов перманентної внутрішньополітичної нестабільності у Пакистані та посилення радикальних фундаменталістських ісламських настроїв у цій країні, не додає гарантій стабільності та безпеки. З іншого боку, факт наявності ядерної зброї робить Делі та Ісламабад більш відповідальними щодо двосторонніх відносин, змушуючи зважати на існуючий баланс сил. Однак цей баланс сил є надто динамічним, що зумовлюється наявністю у регіоні ще одного серйозного комплексу протиріч — між Індією та Китаєм. Суть напруженості між Делі та Пекіном становить територіальна проблема, але вона також є частиною їхнього протистояння у боротьбі за домінування в Південній Азії. Водночас між усіма країнами регіону зберігається суттєвий невикористаний

[257] Sundaram G. India and the European Union. — New Delhi, 1997. — P. 171.

потенціал розвитку співробітництва та взаємодії у різних сферах міжнародних відносин. У вересні 1979 р. Пакистан вступив до Руху неприєднання. Це дало можливість повернути Пакистан обличчям до регіональної співпраці. Хоча, звичайно, регіональні інтереси Індії безпосередньо конкурують з аналогічними інтересами Пакистану.

Дипломатичну ініціативу щодо створення СААРК у 1980 р. висунув бангладешський генерал Зіяур Рахман. У серпні 1983 р. в Делі міністри закордонних справ країн регіону прийняли відповідні декларацію і програму дій та створили постійний комітет. Однак того ж року негативний вплив на співпрацю у регіоні почала справляти громадянська війна на Шрі-Ланці.

Провідну роль у СААРК відіграє Індія, частка якої становить близько 80% сукупного доходу, більше 75% населення та майже 73% території країн організації. Індія єдина з держав зазначеного регіону має кордони з усіма іншими регіональними країнами. Фактично процеси глокалізації, які органічно доповнюють глобалізацію, створили регіон Великий Індійський океан. Індія, так само як Китай, насторожено ставиться до такого аспекту глобалізації, як американізація.

Влітку 1991 р. економіст Манмохан Сінгх став міністром фінансів в уряді Нарасімха Рао та запропонував програму лібералізації економіки Індії відповідно до місцевих умов. Важливими економічними партнерами Індії в цей час стали країни Європи, США, Японія. Водночас у діяльності СААРК впродовж 1991–1992 рр. спостерігалося затишшя. Послабилися позиції представників політичних династій Раджива Ганді та Беназір Бхутто. У квітні 1993 р. в Дацці було досягнуто угоду про торговельні преференції. Однак, зважаючи на диспропорції в економічному розвитку країн регіону, цей аспект співпраці так і не став локомотивом прогресу. Більша частина товарообігу маленьких і середніх країн регіону замикається на Індії.

Загострення індійсько-пакистанських відносин після ядерних випробувань в обох державах 1998 р. та бойових дій 1999 р. у Каргілі заморозили розвиток СААРК до 2003 р. Цей факт довів другорядність зазначеного інструмента регіонального співробітництва для підтримки безпеки у регіоні Південної Азії.

Індійська культура за давніх часів впливала на розвиток цивілізації Південно-Східної Азії. Цей регіон згадується, зокрема, у епосі «Рамаяна». У 1993 р. було офіційно започатковано діалог країн АСЕАН із Індією. Вже за два роки Індія стала повноправним партнером АСЕАН. У листопаді 2002 р. відбувся перший саміт АСЕАН — Індія. У 2003 р. на саміті Індія — АСЕАН на Балі було укладено угоду про створення зони вільної торгівлі. У листопаді

2004 р. на саміті Індія — АСЕАН у В'єнтьяні (Лаос) було підписано Угоду про партнерство в ім'я миру, прогресу і загального процвітання. Утім, зберігається розрив між «старими» членами АСЕАН (Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Таїланд, Сінгапур, Бруней) та новими країнами–учасницями (В'єтнам, Лаос, М'янма, Камбоджа). Китай дещо випередив Індію у розвитку відносин з країнами Східної Азії. Зокрема, 1 січня 2010 р. офіційно була започаткована зона вільної торгівлі між Китаєм та АСЕАН. Показово, що навіть світова економічна криза в цей час не позначилася на торгівлі Китаю з країнами АСЕАН. Показово, що у травні 1995 р. на саміті СААРК у Делі Пакистан представляла не Б. Бхутто, а президент Ф. Легхарі. Напруженими у цей час були й відносини між Індією та Бангладеш. Однак, 1995 р. Індія таки надала Пакистану статус країн з найбільшим сприянням у торгівлі.

В 1996 р. «доктрина Гуджрала» визнала особливу відповідальність Індії за Бангладеш, Бутан, Мальдіви, Непал і Шрі-Ланку, які розглядаються як «привілейована зона впливу вздовж індо-океанського узбережжя. Жодна з країн Південної Азії не повинна створювати загрозу безпеці іншої; невтручання у внутрішні справи, збереження територіальної цілісності, вирішення суперечок мирним шляхом — ці принципи Індія намагається впроваджувати у своїй регіональній політиці.

Негативний вплив на азійські інтеграційні процеси мала регіональна азійська фінансова криза 1997–1998 років. Китай в цей час був застрахований від кризових віянь закритістю свого ринку капіталів. На фазі виходу із цієї кризи КНР закріпив за собою роль глобального збирального цеху. Як кажуть, «все, що не робиться, робиться у Китаї». Водночас зміцнення індійського інформаційно-програмного сектору та зовнішньополітична настанова «дивись на Схід» повернули Індію до азійських інтеграційних процесів. У березні 1997 р. Індія разом із Австралією та Південно-Африканською Республікою ініціювали розвиток загальнорегіонального економічного співробітництва країн Індійського океану (АРСІО). Того ж 1997 р. у складі Індія, Бангладеш, Шрі-Ланка, Непал, Бутан, М'янма, Таїланд була утворена організація БІМСТЕК. Суттєву проблему для внутрішньої безпеки Індії становить належність М'янми разом із Лаосом та Таїландом до зони «золотого трикутника», де виробляється значна частина наркотичної сировини. Хоча після 2001 р. серйозну конкуренцію цьому «трикутнику» складає Афганістан.

Менш ніж за півроку до ядерних випробувань 15 січня 1998 р. у Дацці відбулася зустріч глав урядів Бангладеш, Індії та Пакистану, присвячена проблемам економічного співробітництва. Усі її учасники потерпали від краху

1997 р. східноазійського фондового ринку. Індія, ПАР та Австралія мають різні погляди на перспективи розширення АРСІО. Також почав функціонувати форум «Меконг–Ганг», який об'єднав Індію та п'ять країн АСЕАН — Камбоджу, Лаос, М'янму, Таїланд, В'єтнам. Індія підтримує процес демократизації політичного режиму у М'янмі.

У 1998 р. між Індією і Шрі-Ланкою було підписано угоду про вільну торгівлю. У листопаді 1998 р. у столиці Бутану було скоєно перший в історії цієї країни терористичний акт. Утім, індійські науковці вважають найслабшими ланками південноазійської системи безпеки Бангладеш, Непал і Мальдівські острови. Лише впродовж 2000–2006 рр. у Бангладеш було скоєно понад 1900 терактів. Низка радикальних ісламістських структур Бангладеш залучені до транснаціональної терористичної діяльності. Проблемою відносин Індії з Бангладеш є використання вод річки Брахмапутра, яка має витоки на території Китаю.

У Непалі мусульмани становлять меншість у південному районі Тераї. Їхній порядок денний відрізняється від того, який сповідують маоїсти. Однак непальські та бангладеські ісламісти активно взаємодіють в індійському Сілігурському коридорі, який з'єднує північносхідні штати Індії з рештою території країни. Ісламський радикалізм вразив навіть міні-державу Мальдіви, яка складається зі 1192 маленьких коралових островів, поєднаних у 26 атолів. Причому лише 200 з цих островів заселені. Населення Мальдівських островів у 2009 р. складало 396 тис. 334 чол. У 1997 р. закон заборонив мешканцям Мальдівських островів сповідувати будь-яку іншу релігію, окрім ісламу. Перший ісламістський теракт у столиці Мале було скоєно 29 вересня 2007 р. проти іноземних туристів. За відсутності сучасних збройних сил Мальдівські острови є слабкою ланкою регіональної системи безпеки. У лютому 2012 р. від влади на Мальдівських островах був усунений президент Мохамед Нашид.

За два місяці після ядерних випробувань у липні 1998 р. у Коломбо на десятому форумі регіональної організації відбулася зустріч індійського прем'єр-міністра А. Б. Ваджпаї та пакистанського прем'єр-міністра Н.Шарифа. Була засвідчена готовність політичних еліт Індії і Пакистану визнати новий статус-кво у регіоні з огляду на набуттям обома державами статусу держав, які володіють ядерною зброєю. Після подій у Каргілі 1999 р. СААРК увійшла у найбільш кризовий період свого існування. Запланована на січень 2003 р. в Ісламабаді 12-а конференція організації не відбулася. Серйозним викликом для зовнішньої політики і безпеки Індії залишається поширення радикальних ідей у сусідніх країнах.

У 2003 р. Індія запропонувала трансформувати Асоціацію співробітництва країн Південної Азії на Союз південноазійських держав. Індія залучається до Азійсько-Тихоокеанського співробітництва (АТЕС). Також у 2003 р. було створено неформальну організацію Індії, Бразилії та Південно-Африканської Республіки (ІБСА). У 2004 р. Індія, Австралія, Японія і США надали гуманітарну допомогу азійським країнам, які того року постраждали від катастрофічного цунамі. Ця четвірка розглядається як продюсери процесу формування нового азійського демократичного порядку. У листопаді 2005 р. Китай здобув статус спостерігача у СААРК. Також Індія погодилася з роботою нового форуму БКІМ — Бангладеш — Китай — Індія — М'янма. Його метою є здійснення конкретних спільних проектів. Позиція Індії і КНР щодо глобальних тенденцій схожа. Обидві країни намагаються використати у своїх інтересах економічні переваги участі у цьому процесі, але захистити свою цивілізаційну самобутність. Крім того, індійський бізнес активно залучається до розвитку економіки країн Східної та Південної Африки. Внаслідок цього чимало африканців вважають представників індійської діаспори головним джерелом втечі капіталів. Певні розбіжності у підходах Індії та Пакистану спостерігалися у вересні 2006 р. на XIУ Конференції глав держав і урядів Руху неприєднання, яка відбулася в Гавані. Делі та Ісламабад вперше брали участь у форумі як ядерні держави. Нагадаємо, що в розпал «холодної війни» Рух неприєднання рекламував ідею загального ядерного роззброєння. Але найбільші індійсько-пакистанські протиріччя проявилися стосовно питання реформування РБ ООН. Адже Пакистан стурбований тим, що в разі набуття Індією права вето у РБ, ще більше посилиться політична асиметрія двосторонніх відносин.

У квітні 2007 р. чотирнадцятий саміт СААРК ухвалив рішення про поетапне утворення Південноазійського економічного союзу. Перший етап — створення максимальних преференцій у торгівлі — вважається виконаним. Але подальше створення митного союзу ускладнюється політичними протиріччями. На цьому саміті Непал запропонував прийняти до СААРК Китай, але Індія очікувано ідею не підтримала.

У серпні 2008 р. на XV саміті СААРК у Коломбо була прийнята Хартія фонду розвитку СААРК, меморандум про заснування організації з регіональних стандартів, конвенція про взаємну правову підтримку з кримінальних проблем, протокол про приєднання Афганістану до зони вільної торгівлі СААРК[258]. Навесні 2009 р. на Шрі-Ланці були розбиті тамільські сепаратисти, що дало можливість ліквідувати одну із «гарячих точок» у Південній

[258] Mishra P. K. South Asia: Conflicts and Cooperation. — New Delhi, 2009. — P. 238.

Азії. Індія підтримує постконфліктний етап врегулювання на Шрі-Ланці. Створення системи колективної безпеки у регіоні Великого Індійського океану неможливе без взаємодії СААРК, ССАГЗ, АСЕАН, АРСІО. Це дозволяє зменшити негативний потенціал індійсько-пакистанського протистояння. Вагомий негативний вплив на перспективи регіональної інтеграції в Південній Азії має індійсько-пакистанський конфліктний потенціал. Пакистан сприяє утвердженню іміджу Індії як регіонального гегемона.

Національна безпека Індії і Пакистану взаємозалежна. Асиметричність відносин Індії із усіма країнами регіону виключає паритетну інтеграцію. Помітною перешкодою на шляху регіональної інтеграції залишається перманентна нестабільність політичних систем більшості країн Південної Азії. Серйозну проблему становить велика зовнішня заборгованість цих країн та недостатньо розвинена інфраструктура. Утім, досить суперечливо інтеграційні процеси розвиваються навіть у форматі більш симетричних та органічних об'єднань, наприклад, АСЕАН.

В Індії не склалося повністю компліментарних відносин із сусідами по Південній Азії, тому для неї особливо важливо розвивати економічні зв'язки з країнами Східної Азії. Але недостатньо використовується потенціал міжблокової взаємодії між СААРК і ШОС. Це не дивно, адже для СААРК залишаються суттєві перешкоди у співпраці. Зокрема, це великий потенціал релігійно-етнічних проблем, територіальні спори, питання міграції, розподіл водних ресурсів, гонка звичайних та ракетно-ядерних озброєнь. Тому СААРК так і не виконав роль головної консолідуючої сили Південної Азії. Але у разі успішної реалізації економічної співпраці у цьому форматі можливе вирішення й цього завдання. Правда, американський політолог П. Ханна вважає Індійський океан «лише частиною більш масштабного Тихоокеанського простору, серцевиною якого є Східна Азія», адже «більша частина світової торгівлі проходить через інтегрований Індо-Тихоокеанський ареал, внаслідок чого вся Південна Азія стає західною підсистемою країн «третього світу» в рамках спільного азійського порядку, в центрі якого перебуває КНР». Більше половини торгівлі Індії припадає на країни Східної Азії, а Японія, Південна Корея й Сінгапур є найбільшими інвесторами в економіку Індії[259].

На перешкоді інтеграційним процесам у регіоні Південної Азії залишаються й політичні протиріччя. На початку листопада 2013 р. індійський прем'єр-міністр М. Сінгх бойкотував саміт Співдружності націй. Приводом стали спроби звинувачення Індії у скоєнні воєнних злочинів під час замирення у 1980-х стосовно сінгало-тамільського конфлікту. Показово, що до

[259] Ханна Параг. Второй мир. — М., 2010. — С. 358.

світової економічної кризи 2008 р. частка країн СААРК у торгівлі Індії складала 2,7%, для Пакистану ця частка становила 5,1%, для Бангладеш 12,7%, для Шрі-Ланки 17,6%, для Непалу 50,8%, Мальдівської республіки 12,3%, Бутану 32,3%. Тобто критично важливою торгівля у форматі СААРК залишалася лише для слабких регіональних економік Непалу і Бутану. Індія активно надає фінансову допомогу Непалу (понад 1 млрд. дол.) Обсяг індійської фінансової допомоги Бутану перевищив 2,2 млрд. дол. До 2010 р. надана Делі фінансова допомога наблизилася до 1 млрд. дол.; скромнішими є обсяги допомоги Мальдівській Республіці. Це можна вважати своєрідною платнею за індійське домінування в процесі регіональної інтеграції. Водночас збільшуються обсяги прямих індійських інвестицій в економіку країн Південної Азії. Переважно індійський капітал у регіоні інвестується у галузі фармацевтики, хімічної промисловості, автомобілебудування, інформаційних і телекомунікаційних технологій. Водночас впродовж 1995–2010 рр. частка індійських інвестицій в економіку країн Південної Азії жодного разу не перевищувала 3%.

У глобальному розподілі праці Індія розраховує на те, що старіючі суспільства в Японії, США та Європі потребуватимуть індійських кваліфікованих кадрів та займатимуться аутсорсінгом своїх виробництв, що залишить Індію серед провідних держав світу. Внаслідок цього сусідні з Індією держави будуть зацікавлені у визнанні домінуючої ролі індійської економіки у регіональній системі інтеграції та не заперечуватимуть на своїй ролі економічної периферії Індії. Під цей стратегічний проект Індія намагається «заточити» інструмент СААРК, але наявні геополітичні протиріччя, військово-політична конфронтація між Індією і Пакистаном, асиметрія у торговельно-економічних відносинах між Індією та усіма державами Південної Азії перешкоджають перетворенню цього об'єднання на дієвий інструмент регіональної безпеки. Але й списувати СААРК в «архів» теж зарано.

Навесні 2025 р. стався черговий миттєвий збройний конфлікт між Індією та Пакистаном. 23 квітня 2025 р. у Кашмірі ісламські терористи вбили 26 туристів. 24 квітня 2025 р. Індія оголосила про вихід із угоди 1960 р. про розподіл водних ресурсів, закрила прикордонні переходи з Пакистаном, вислала 30 пакистанських дипломатів. 30 квітня 2025 р. сталися перестрілки на індійсько-пакистанському кордоні. 4 травня 2025 р. Індія перекрила річку Ченай на кордоні з Пакистаном. 7 травня 2025 р. Індія офіційно розпочала проти Пакистану військову операцію «Сіндур». Відбулася індійська ракетна атака по позиціях Пакистану в Кашмірі. 9 травня 2025 р. тривала ескалація бойових дій між Індією та Пакистаном. Індійський флот загрожував ударом

по пакистанському порту Карачі. Зрештою, Китай вплинув на Пакистан, а США на Індію. 11 травня 2025 р. Індія й Пакистан повернулися до режиму припинення вогню. Здавалося, що КНР вигідна індійсько-пакистанська війна, адже торговельна війна Трампа з Китаєм теоретично переводила виробництво в Індію. Але насправді Сі Цзіньпін і Трамп вирішили не гратись у війну між двома державами, які володіють ядерною зброєю.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Індія залишається у ролі регіонального лідера Південної Азії. Існує ідея «неподільної Індії» (Акханд Бгарат), яка претендує не тільки на Пакистан і Бангладеш, а й на Афганістан, Бутан, Непал, М'янму[260]. Це абсолютно не влаштовує Китай. Індія розглядає китайську ініціативу «Один пояс, один шлях» як вулицю з одностороннім рухом, що принесе їм збитки. Пам'ятаючи про лідерство в Русі неприєднання, Індія не збирається входити до формальних союзів. У 2007 р. Китай збив ракетою один із власних супутників. У березні 2019 р. Індія використала протисупутникову ракету, щоб підірвати один із своїх супутників і показати світові, що вона теж має наступальну космічну зброю[261].

Сценарій 2. Індія перетворюється на лідера Індо-Тихоокеанського регіону. Заради цього необхідно подолати кастову систему, яка перешкоджає стабільному економічному зростанню, що навряд чи можливо, зважаючи на індійські цивілізаційні особливості.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Внаслідок посилення автократичного режиму «Бхаратія джаната парті» в Індії почалася громадянська війна між індусами та мусульманами, яка розділила країну. Пакистан ставить питання щодо долі мусульман в Індії і впливу ісламської культури на загальну індійську спадщину[262]. На думку З. Бжезінського, «теперішній «демократичний» процес в Індії схожий радше на британську аристократичну «демократію» перед заснуванням профспілок у другій половині XIX ст. Теперішня система доведе, наскільки вона життєздатна, коли строкатий загал стане політично свідомим і наполегливим. Тоді етнічні, релігійні, мовні відмінності загрожуватимуть внутрішній єдності Індії. Якщо вони вийдуть з-під контролю, сусідній Пакистан, де вже відбуваються племінні заворушення, також стане геополітичним осередком регіональної сваволі»[263].

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Розпад Індії на декілька десятків напівзалежних від Китаю країн.

Сценарій 2. Внаслідок ядерної війни між Індією і Пакистаном формальних переможців немає.

[260] Бордівловська О. А. Індія і Пакистан: інтелектуальна історія розлучення. — К, 2018. — С. 7.

[261] Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. — К., 2024. — С. 344.

[262] Бордівловська О. А. Індія і Пакистан: інтелектуальна історія розлучення. — К, 2018. — С. 10.

[263] Бжезінський З. Стратегічне бачення. — Л., 2012. — С. 130.

Розділ 7. Японія: від стагфляції до зони спільного процвітання

Економіст з України Саймон Кузнець, який навчив світ рахувати внутрішній валовий продукт, писав, що є держави бідні, є багаті, а є Аргентина та Японія, які не вписуються у загальну схему[264]. Г. Кіссінджер звернув увагу на той факт, що «за винятком Японії, Азія була жертвою нав'язаного колоніалізмом міжнародного порядку, а не його автором»[265].

Японія посідає 60-е місце у світі за площею; населення 125 млн.: синтоїсти, буддисти, католики. Завдяки капіталістичній модернізації «реформ Мейджі» (1867–1912 рр.) Японія уникла колоніального поневолення і сама перейшла до колоніальних загарбань[266]. За Конституцією 1889 р. Японія стала конституційною монархією. Флагманами економіки до кінця XIX ст. стали дев'ять концернів: «Міцуї», «Міцубіші», «Фурукава», «Ясуда», «Сумітомо», «Кавасакі», «Шібудзава», «Окура», «Асано». Брак сировинних ресурсів спонукав Японію до активної зовнішньої експансії. В 1894–1895 рр. Японія вступила у війну з китайською імперією Цін за колонізацію Корейського півострова. Після поразки Китай передав Японії півострів Ляодун, Тайвань, Пескадорські острови. У 1900 р. Японія взяла участь у придушенні «повстання боксерів» у Китаї. У 1902 р. був створений британсько-японський союз. 2 січня 1905 р. капітулював Порт-Артур, після чого росіяни програли Мукденську битву. У 1911 р. іноземні посланники в Токіо отримали ранг повноважених послів. Японія в обмін на свободу дій у Кореї визнала Філіппіни американською колонією. До початку Першої світової війни населення Японії збільшилося з 40 до 55 млн. чоловік[267]. Японія у квітні 1918 р. надіслала на російський Далекий Схід 11 (з 21 наявних) дивізій. За підсумками Паризької мирної конференції Японія зберегла за собою Шаньдун і отримала в управління Маршалові, Маріанські й Каролінські острови у Тихому океані. У вересні 1931 р. японські війська захопили Мукден. У березні 1932 р. японці створили «незалежну державу» Маньчжоу-Го на чолі з останнім китайським імператором Пу І. У 1935–1937 рр. була розроблена «доктрина Кокутай» (державний устрій), яка визнавала Японію унікальною і найкращою у світі. В 1938 р. ухвалений закон про загальну мобілізацію нації. У червні 1940 р. Японія уклала договір про дружбу із Сіамом (Таїландом), а у вересні 1940 р. захопила Французький Індокитай. 7 грудня 1941 р. Японія вдарила по базі США Перл-Харбор. Початкові успіхи Японії у війні на Тихому океані у січні 1942 р. стимулювали Сіам оголосити війну США та Британії. Але 4–5 червня 1942 р. японський флот був розбитий біля атолу Мідуей. 1943-й став «чорним роком» Японії. У 1944 р. Японія готувалась до виснажливої війни за почесний мир. Антияпонський партизанський рух «вільного таї» виник навіть у союзному Сіамі. 6 серпня 1945 р. на Хіросіму і 9 серпня 1945 р. на Нагасакі були скинуті американські атомні бомби. 2 вересня 1945 р. міністр закордонних справ Сігеміцу Мамору (1887—1957 рр.) на лінкорі «Міссурі» підписав Акт про капітуляцію. Відповідальність за повоєнну реорганізацію взяла на себе американська окупаційна адміністрація генерала Д. Макартура. У травні 1946 р. Ліберальна партія на чолі з Йошідою Шігеру (1878–1967 рр.) сформувала уряд, який працював під контролем штабу окупаційних сил США. 3 травня 1947 р. набрала чинності мирна конституція Японії. На думку Г.Кіссінджера, «японський повоєнний правлячий клас прийняв розроблену американською окупаційною владою конституцію з її жорсткою забороною на військові дії як вимушену необхідність під тиском непоборних обставин»[268]. Корейська війна (1950–1953 рр.) підштовхнула японську економіку до стрімкого зростання. 8 вересня 1951 р. у Сан-Франциско Японія підписала мирний договір з 49 державами. Тоді стало зрозуміло, що тільки в союзі із західними демократіями Японія може стабілізувати Азію та запобігти впливові традиційного японського ворога — Росії.

Посол України в Японії у важкі роки війни Росії проти України Сергій Корсунський слушно зазначає: «Японія — унікальне джерело досвіду побудови успішної економіки в умовах вкрай обмежених ресурсів, відновлення соціальної інфраструктури після воєн і природних катаклізмів, батьківщина неповторної культури, що гармонійно поєднує давні традиції і сучасність»[269]. Характеризуючи ментальні особливості японців, автор констатує: «Жоден інший

[264] Економіст з України, який навчив світ рахувати ВВП. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/04/160429_simon_kuznets_upd_ko

[265] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025. — С. 175.

[266] Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Колоніальний Схід (кінець XIX — друга третина XX ст.). — К., 2010 — С. 19.

[267] Там само — С. 35.

[268] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025. — С. 190.

[269] Корсунський С. Японія: сто мільйонів арігато. — Х., 2025. — С. 9.

народ світу не проводить стільки часу, вибачаючись і дякуючи»[270]. Нагадаємо, що «у лінгвістичних, культурних і расових аспектах Японія — одна з найбільш однорідних країн світу. Позаяк у Японії існує тільки одна раса, ніхто не використовує слово «расизм». У Японії немає тиранії мультикультуралізму»[271]. Японці налаштовані на колективні зусилля. «У Японії у 20 разів менше юристів на душу населення, ніж у США, і японці не витрачають марно свій час на те, щоб судитися одне з одним»[272]. У політичному середовищі відсутні дебати стосовно політичного фемінізму, внаслідок чого «лише декілька японських жінок є членами уряду, і приблизно 20% жінок серед членів парламенту»[273]. Свою специфіку має японський капіталізм; наприклад, «японські традиції обслуговування не мають нічого спільного з американським очікуванням чайових»[274]. Сторони діють у своїх інтересах у межах визнаного закону. Голсуорсі називав Британські острови островом фарисеїв. Це саме можна сказати і про Японію.

Підписання 2 вересня 1945 р. акту капітуляції, проведення Токійського трибуналу над японськими воєнними злочинцями відкрили нову сторінку японської історії. Американська окупація Японських островів (1945–1952 рр.), вперше в національній історії, глибоко трансформувала суспільство й державу. Американці конфіскували самурайські мечі. Згідно з повоєнною Конституцією 1947 р. імператор залишився символом Японської держави і єдності народу, проте його позбавили будь-яких владних повноважень й ореолу божественності. Ст. 9 Конституції Японії зазначає: «Народ Японії бажає міжнародного миру, заснованого на справедливості й порядку, і назавжди відмовляється від війни як здійснення національної влади, а також від погрози силою або її застосування як засобу вирішення міжнародних суперечок. Для досягнення цілей попереднього пункту сухопутні, військово-морські, військово-повітряні й інші збройні сили не повинні утримуватися. Право держави на ведення війни не визнається»[275].

Сан-Стефанський мирний договір 1951 р. забезпечив Японії військовий союз зі США та став вагомим фактором національної безпеки. Значення Японії проявилося під час Корейської війни 1950–1953 рр. «Захід як передова універсальна цивілізація замінив Китай»[276].

[270] Корсунський С. Японія: сто мільйонів аригато. — Х., 2025. — С. 23.

[271] Там само. — С. 25.

[272] Там само. — С. 28.

[273] Там само. — С. 30.

[274] Там само. — С. 31.

[275] Там само. — С. 102.

[276] Там само — С. 77.

Гарантування безпеки сприяло японському економічному диву. Політична монополія тривалий час належала Ліберально-демократичній партії Японії. На початку 1990-х японська економіка увійшла в період стагнації. Економічні негаразди супроводжувалися внутрішньополітичною нестабільністю. Храм Ясукуні, заснований 1879 р., був створений для вшанування пам'яті тих, хто присвятив своє життя країні. Японці поклоняються тим, хто віддав життя за країну та її імператора[277]. Втім, сусіди багатьох з них вважають воєнними злочинцями. «Окупація Росією Північних територій, претензії Китаю щодо островів Сенкаку й контроль над Південно-Китайським морем, напружена ситуація навколо Тайваню і вкрай агресивна політика КНДР щодо Токіо створюють серйозні виклики для найбільш пацифістської країни світу»[278].

Президент США Р. Рейган, стурбований зростанням торговельного дефіциту з Японією, в 1985 р. домігся підняття курсу японської єни, що зробило дорожчим японський експорт. Внаслідок цього японська економіка занурилась в епоху «втрачених десятиліть». Економічна рецесія 1990-х, а потім світова економічна криза, яка розпочалася восени 2008 р., обмежили торговельно-економічний потенціал відносин Японії та Євросоюзу. Японія залишається зацікавленою у вибудовуванні противаг Китаю, у чому інтереси ЄС та Японії збігаються.

Водночас Японія не відмовляється від глобальної геополітичної гри. У 2006 р. міністр закордонних справ Японії Таро Асо (у 2009 р. він був прем'єр-міністром) запропонував реалізувати проект «Арки свободи і процвітання». У ньому Японія окреслила євразійську зону «від Північно-Східної Азії до Центральної Азії, Кавказу, Туреччини, Центральної і Східної Європи до країн Балтії», в якій мала намір супроводжувати процес демократизації. Як бачимо, зони інтересів ЄС та Японії збігаються, що може зумовити й жорсткішу конкуренцію між ними за захоплення нових ринків.

У квітні 1978 р. Європейські Співтовариства підписали першу торговельну угоду з КНР[279]. У червні 1979 р. Китай розпочав успішне проведення економічних реформ, спрямованих на відкриття Піднебесної світовому ринку, що сприяло частковій нормалізації китайсько-японських відносин. Станом на середину 1980-х рр. частка Європейської Спільноти складала 15,8% обсягу торгівлі КНР[280]. Після придушення 4 червня 1989

[277] Там само — С. 72.

[278] Там само — С. 125.

[279] Gehler Michael. Europa. Von der Utopie zum Euro. — Frankfurt-am-Mein, 2002 — S. 59.

[280] Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник. Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський. — К., 2001. — С. 442.

р. демократичних виступів студентів на площі Тяньаньмень Європейська Спільнота запровадила політичні та економічні санкції проти Китаю. Хоча, як писав З. Бжезинський, «таємна місія Б. Скоукрофта у Пекін запевнила китайців, що американська реакція буде формальною»[281]. На основі принципу «одна країна — дві суспільно-політичні системи» 1 липня 1997 р. Велика Британія передала Китаю контроль над Гонконгом. 20 грудня 1999 р. Португалія повернула Китаю Макао. Символічно, що після встановлення дипломатичних відносин між Македонією та Тайванем Китай у Раді Безпеки ООН голосував проти продовження у 2000 р. перебування миротворців ООН у цій балканській країни. Тим самим Китай безпосередньо вплинув на інтереси безпеки Євросоюзу. Фактично КНР поступово перетворюється на четверту після США, ЄС та Японії економічну наддержаву. Тоді валовий внутрішній продукт Китаю складав 10% валового продукту світової економіки. Піднебесна володіє золотовалютними резервами в обсязі 1,9 трлн. дол., які на дві третини номіновані в американській валюті. КНР сприймає економічні аспекти глобалізації, але її політичну складову розглядає як загрозу своїй незалежності та суверенітету, що залишає фактор стратегічної непевності у відносинах Японії і Китаю.

Загалом Євросоюз не ставиться до КНР, як до СРСР за доби «холодної війни». Але насторожено ставиться до перспективи поглинання материковим Китаєм Тайваню. Втім, економічні інтереси штовхають Пекін до налагодження прагматичних відносин із Вашингтоном. Офіційно китайська зовнішня політика орієнтується на відділення політики від економіки, зміцнення світового порядку, розвіювання чуток про «китайську загрозу» та на запобігання новій «холодній війні»[282]. Ситуація змінилася після приходу в 2012 р. до влади нового китайського лідера Сі Цзіньпіна, який змінив китайську стратегію.

Також слід пам'ятати про ядерну потугу Китаю. У середині 1990-х рр. він мав 435 ядерних боєголовок, Франція — 450, а Велика Британія лише 185 ядерних боєзарядів[283]. З 2012 р. Сі Цзіньпін радикально збільшує китайську ядерну потугу, що в найближчій перспективі може мотивувати Японію оволодіти ядерною зброєю.

[281] Бжезинский З. Ещё один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. — М., 2007. — С. 58.

[282] Гао Шуцинь. Внешняя политика КНР в условиях глобализации // Азия и Африка сегодня, 2005. №3 — С. 25.

[283] Мировая политика и международные отношения. Под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. СПб., 2007. — С. 203.

Євросоюз стає зразком для розвитку інтеграційних процесів в азійському регіоні. Завданням Китаю залишається створення у США та ЄС залежності від промислового імпорту з КНР. Цей факт спонукав ЄС до перегляду позиції щодо прав людини в КНР. У заключному документі гельсінкського саміту Китаю та ЄС так і не було зафіксовано критичних положень стосовно дотримання прав людини в Китаї.

Китайський стратег Сунь Цзи застерігав від укладання союзів, перш ніж не будуть зрозумілі цілі нових союзників. Зважаючи на це міркування, ЄС обирає стратегію взаємодії з Китаєм у багатополярному світі. Натомість США розглядають Китай у ролі свого основного глобального конкурента[284]. Внаслідок скорочення обсягів експорту у четвертому кварталі 2008 р. зменшився темп зростання китайської економіки. У рамках СОТ Китай переглядав умови торгівлі сільськогосподарськими товарами. У березні 2008 р. Євросоюз фактично змирився з брутальними китайськими методами наведення порядку у Тибеті. Однак у грудні 2008 р. в Парижі так і не відбувся черговий саміт ЄС та Китаю. Тоді Пекін відмовився брати у ньому участь на знак протесту проти зустрічі головуючого тоді в ЄС президента Франції Н. Саркозі з тибетським лідером у вигнанні Далай-ламою. Тому саміт ЄС — Китай відбувся лише у травні 2009 р. в Празі. Японія все ще сподівалася на прагматичні відносини з Китаєм.

Після інавгурації Барака Обами у січні 2009 р. в статті у «Файнешнл таймс» один із його радників із зовнішньополітичних питань З. Бжезинський висловився за пріоритет американсько-китайського союзу. КНР є найбільшим американським кредитором, але водночас Китаю потрібні американські інвестиції. На зустрічі «двадцятки» 1–2 квітня 2009 р. у Лондоні Китай пропонував, аби метою реформування глобальної фінансової системи було обрано створення міжнародної резервної валюти, яка не буде пов'язана з конкретними державами та зберігатиме стабільність у тривалій перспективі. Це давало б можливість усунути дефекти існуючої системи. В якості такої «універсальної» валюти китайці пропонували використовувати «спеціальні права кредитування» (special drawing rights), існуючий віртуальний розрахунковий засіб МВФ, прив'язаний до «кошика валют» американського долара, євро, японської єни та британського фунта стерлінгів.

7 березня 1997 р. у столиці Маврикія Порт-Луї було створено Асоціацію регіонального співробітництва країн Індійського океану, до якої увійшли Австралія, Індія, Кенія, Маврикій, Оман, Сінгапур, Південно-Африкансь-

[284] Susbielle Jean-Francois. China-USA. Der Programmierte Krieg. Aus dem Französischen. — Berlin, 2007 — S. 56.

ка Республіка, Індонезія, Ємен, Мадагаскар, Малайзія, Мозамбік, Танзанія, Шрі-Ланка. Спостерігачами тоді стали Франція та Японія. Однак країни, диференційовані за рівнем розвитку та цивілізаційною належністю, так і не змогли налагодити дієве співробітництво. Наприклад, Індія разом з Пакистаном, Бангладеш, Бутаном, Непалом, Шрі-Ланкою, Мальдівськими островами входить до Асоціації співробітництва країн Південної Азії. Зрозуміло, що Делі домінує в цьому «клубі бідних»[285]. Японія, так само як Індія, домагається реформування ООН та входження до Ради Безпеки. З точки зору Індії, володіння ядерною зброєю є ще одним аргументом на користь набуття статусу постійного члена РБ ООН. Однак Індії важко бути ініціатором стратегічних змін в ієрархії міжнародних відносин. Правда, після того, як у травні 1998 р. Індія провела випробування власної ядерної зброї, Японія активізувала політику на індійському напрямку. У жовтні 1999 р. у Пакистані до влади прийшов генерал П. Мушарраф[286]. Японія зіштовхнулась із новим викликом безпеці в Азії.

Країни АСЕАН залишаються пріоритетними азійськими партнерами Японії. Токіо послідовно виступає за мирне розв'язання корейської проблеми. Японія у березні 1993 р. засудила вихід КНДР з режиму Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, хоча Республіка Корея й залишається під військовим протекторатом США. Після смерті 8 липня 1994 р. Кім Ір Сена обстановка на Корейському півострові почала нормалізуватися. Ядерну енергетику КНДР пропонувалося розвивати за допомоги та під контролем міжнародної спільноти. ЄС підтримує розвиток мирного діалогу між КНДР та Республікою Корея. Восени 2006 р. Японія засудила проведення режимом Кім Чен Іра ядерного випробування. 26 червня 2008 р. КНДР передала КНР матеріали про свою ядерну програму. Ситуація загострилася після повідомлень про інсульт у Кім Чен Іра. 4 квітня 2009 р. КНДР провела випробування міжконтинентальної ракети. Великобританія та Франція в ООН підтримували ідею Японії щодо запровадження жорсткіших санкцій проти КНДР.

В Азії політичний ідеалізм поступається політичному реалізмові. Хоча використовується й досвід Нарад з безпеки та співробітництва в Європі. На початку червня 2002 р. у Алмати відбулася зустріч лідерів Азербайджану, Афганістану, Єгипту, Ірану, Ізраїлю, Казахстану, Китаю, Киргизстану, Монголії, Палестини, Таджикистану, Туреччини та Узбекистану, на якій було запропоновано відкрити перспективу «виходу на загально регіональну систему гарантування безпеки». У січні 2009 р. Японія та Республіка Корея активізували переговори про створення зони вільної торгівлі. Китай поставив собі за мету стати лідером у процесі виходу з глобальної економічної кризи. Тому вимоги ЄС та США щодо зміцнення юаня на тлі глобальної рецесії виглядали для КНР як вимога економічного самогубства. Водночас збереження купівельної спроможності західних споживачів було умовою для розвитку китайського виробництва. Китай ризикує повторити японський досвід стагнації початку 1990-х.

Японсько-китайські відносини залишаються проблемними. Сі Цзіньпін фактично відмовився від створення неформального китайсько-японського спільного ринку. Японія бачиться з Пекіна як союзниця китайського ворога і конкурента — США. Трамп домагається від Японії збільшення фінансування американських військових баз, які формально захищають Японію як від китайської загрози, так і від загрози з боку КНДР.

Японсько-індійські відносини так і не стали стратегічними. Теоретично японські інвестиції і технології могли сприяти стрімкому піднесенню індійської економіки. Але на заваді цьому залишаються іманентні структурні проблеми Індії (кастова система, протиріччя між індусами й мусульманами, загрози внутрішнього сепаратизму). Японія та Індія не на всі сто відсотків готові «підперти» США в їхньому гіпотетичному протистоянні Китаю.

Відносини Японії з країнами АСЕАН та Австралією на відміну від індійсько-японських відносин де-факто є стратегічно глибокими. Ще в 1970-і рр. завдяки японським інвестиціям і технологіям з'явилося поняття «азійські економічні тигри». Торгівля Японії з країнами АСЕАН залишається інтенсивною. Водночас Японія конкурує з Китаєм за доступ до корисних копалин Австралії.

Відносини Японії з країнами Латинської Америки мають тривалу історію. Але в 1990-і — на початку XXI ст. Японія програла КНР конкуренцію за стратегічну присутність в Латинській Америці. Те саме можна сказати про відносини Японії з країнами Африки. Китайська присутність в африканських країнах виглядає більш системно і масштабно, ніж японська.

Відносини Японії і США тривалий час були стабільними і прогнозованими. Трамп вимагає від Японії більше платити за оборону. Загрози безпеці Японії йдуть від Китаю, КНДР, Росії. Це може інспірувати потребу створення японської атомної зброї. Японія має стратегічну проблему, яка стосується демографії. У 2022 р. вперше за історію спостережень у Японії кількість людей, що досягли 100-літнього віку, перевищила 90000 осіб. У 2023 р. в Японії проживали 20 млн. людей, яким виповнилося 75 і більше років. Очікується, що 2040 р. кількість таких осіб наблизиться до 300

[285] Rising India-Europe's Partner? — Berlin, 2006. — P. 96.

[286] Musharraf Pervez. In the Line of Fire. A Memoir. — New York, 2006. — P. 145.

тис. і близько 88% із них будуть жінками[287]. «Сексуальна культура японців разюче відрізняється від традицій Європи, і причиною цього є синтоїстська культура, яка визнає природні процеси й бажання нормою добра і зла. Секс є природним, тому він не може бути гріховним»[288]. Післявоєнний бебі-бум завершився у 1975 р., з 2007 р. зменшення кількості населення прискорилося. «Причиною того, що молоді японці не беруть шлюб і не хочуть народжувати дітей, є невпевненість батьків у можливості приділяти достатньо часу дітям»[289].

За класичним визначенням Джозефа Ная (1937–2025 рр.), «м'яка сила це здатність переконати інших хотіти того, чого хочете ви, без застосування примусу». Станом на кінець 2023 р. в МЗС Японії працювало 6604 співробітники. Уряд Японії оголосив про наміри до 2030 р. довести їх кількість до 8000 дипломатів[290]. «За витратами на освіту Японія посідає 35-е місце з 38 країн–членів ОЕСР»[291]. 25 червня 2025 р. на Гаазькому саміті НАТО мова йшла про зміцнення співпраці з Японією. Це відкриває можливості НАТО для розширення на Індійсько-Тихоокеанський регіон[292]. Зрозуміло, що проти цього категорично виступає Китай.

Пріоритети зовнішньої політики Японії залишаються незмінними: США, Китай, Індія, Євросоюз, Південно-Східна Азія, Африка, Латинська Америка.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Японія втягується у війну з Китаєм за Тайвань на боці США. Це відроджує культурний тип самурая.

Сценарій 2. Внутрішньополітична стагнація Японії послаблює позиції країни на міжнародній арені.

[287] Корсунський С. Японія: сто мільйонів аригато. — Х., 2025. — С. 56.

[288] Там само. — С. 159.

[289] Там само. — С. 166.

[290] Там само. — С. 136.

[291] Там само. — С. 169.

[292] Georg Blume. Japaner für NATO — Erweiterung in den Pazifik. URL: https://www.faz.net/pro/welt-wirtschaft/sicherheit/erweiterung-der-nato-die-wiedergeburt-einer-alten-idee-in-tokio-110556910.html

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Японія мілітаризується на основі робототехніки та штучного інтелекту, аби залишитись сама собою (кожен зворотний бік має свій зворотний бік)[293].

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Японія робить технологічний прорив у XXII ст. на засадах трансгуманізму.

[293] Корсунський С. Японія: сто мільйонів аригато. — Х., 2025. — С. 64.

Розділ 8. Південно-Східна Азія та Австралія

Початок XXI ст. на Корейському півострові породив надію на конвергенцію двох корейських держав. Корейська Народно-Демократична Республіка (97-е місце у світі за територією; населення 24 млн.). 17 грудня 2011 р. помер Кім Чен Ір. Його наступником став Кім Чен Ин. Він у КНДР провів ядерні випробування і відмовився від політики зближення з Республікою Корея (107-е місце в світі за територією; населення 45 млн.: буддисти, протестанти).

Країни Асоціації співробітництва країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) вступили в XXI ст. зі сподіваннями на поглиблення регіональної економічної інтеграції. Але конкуренція за вплив в регіоні між Японією, США і Китаєм, внутрішньополітичні та зовнішньополітичні протиріччя в регіоні перешкодили цьому. АСЕАН економічно неоднорідна структура. Індонезія (15-е місце у світі за територією; населення понад 200 млн.: 86% мусульман сунітів, 6% протестанти, 3% католики, 1% буддисти, 1% індуїсти), Малайзія (65-е місце у світі за територією; населення близько 22 млн.: 53% суніти, 17% буддисти). Бруней (162-е місце за територією у світі, близько мільйона жителів: 70% мусульмани суніти, конфуціанці, буддисти, католики), В'єтнам (64-е місце в світі за площею; населення 80 млн.: 55% буддисти, 5% католики), Лаос (81-е місце у світі за територією; населення 5 млн.: 58% буддистів), Камбоджа (88-е місце у світі за територією; населення понад 11 млн.: 88% буддистів, решта мусульмани суніти), Сінгапур (175-е місце у світі за територією; населення 3 млн.: буддисти, мусульмани), Бангладеш, М'янма (39-е місце у світі за територією; населення 46 млн.: 88% буддисти, 3% мусульмани), Таїланд (49-е місце за територією; населення 60 млн.: 94% буддистів, 5% мусульман), Філіппіни (70-е місце у світі за територією; населення 70 млн.: 85% католики).

Фактором невизначеності з початку XXI ст. стали Афганістан і Пакистан. Афганістан у жовтні 2001 — серпні 2021 рр. був ареною протистояння талібану і НАТО. Пакистан, який у травні 1998 р. став ядерною державою, балансував на межі держави, яка не відбулася.

Австралія (6-е місце у світі за площею; населення понад 20 млн.) впродовж першої чверті XXI ст. балансувала між бажанням зберегти зумовлену

історично європейську ідентичність з економічною залежністю від зв'язків із Індо-Тихоокеанським регіоном. У сфері безпеки Австралія залишається залежною від США і Великобританії. В 2021 р. адміністрація Дж. Байдена оголосила про створення блоку AUCUS. Австралія, Нова Зеландія входять до союзу «П'ять очей» (Five Eyes) із обміну розвідувальною інформацією зі США, Канадою, Великою Британією.

Австралія у 2021 р. відзначила 120-річчя з часу створення федерації. На референдумі 1999 р. більшість громадян країни проголосувала проти набуття статусу республіки, тож номінально главою держави залишається британський монарх. Визначальною подією у розвитку відносин Австралії із Європейськими Співтовариствами став вступ Великої Британії до «об'єднаної» Європи 1 січня 1973 р. Особливі австралійсько-британські відносини залишались запорукою розвитку співробітництва Австралії з країнами європейського Спільного ринку, специфіка якого накладала свій відбиток на цю взаємодію. Європейські Співтовариства сприймали Австралію крізь призму британської політики, в свою чергу Австралія дивилась на Європейські Співтовариства крізь британські «окуляри».

Відповідно до положень Маастрихтського договору 1 листопада 1993 р. Європейські Співтовариства були перетворені на Європейський Союз. Але Велика Британія виявилась послідовно скептичною щодо ймовірної перспективи перетворення Європейського Союзу на федеративні або конфедеративні «Сполучені штати Європи». 23 червня 2016 р. відбувся референдум щодо виходу Великої Британії з ЄС. До кінця 2020 р. тривали переговори стосовно підготовки нової угоди, яка мала встановити правила торгівлі між Британією та ЄС після завершення процедур виходу Сполученого Королівства з ЄС. Додатковим мотивом для Лондона у процесі підготовки нової торговельної угоди були внутрішні проблеми із Ольстером та Шотландією, які залишаються орієнтованими на Євросоюз, а також позиція президента Дж. Байдена. Він, на відміну від 45-го президента США Д. Трампа, більше налаштований на взаємодію з ЄС, зокрема, на ймовірність створення Трансатлантичної зони вільної торгівлі.

Вищенаведені поворотні історичні дати можна взяти за орієнтир для періодизації процесу розвитку відносин Австралії із ЄС. Перший період до 1973 р. можна назвати латентним, коли відносини Австралії тоді ще з Європейськими Співтовариствами були несистемними та неінституціоналізованими. Другий період 1973–1993 рр. — це час членства Великої Британії в Європейських Співтовариствах та період опосередкованих відносин Австралії з ними. Третій період 1993–2016 рр. це час відносин Австралії з ЄС як інтеграційною інсти-

туцією. Четвертий період з 2016 р. донині пов'язаний із адаптацією австралійських відносин з ЄС до умов, які настали після виходу Великої Британії з цієї європейської інтеграційної інституції. Символічно, що відразу після «шоку» від референдуму 2016 р. лунали пропозиції, аби Австралія та Нова Зеландія «замінили» в ЄС Великобританію. Але такий розвиток подій був навіть теоретично неможливий, зважаючи на установчі документи євроінтеграції. Адже ключові нормативні документи, такі як Маастрихтський договір 1992 р. та Лісабонський договір 2007 р., фіксують можливість членства в ЄС винятково для європейських держав. Австралія мало того, що неєвропейська держава географічно, а й взагалі є окремим континентом, віддаленим від Європи майже на десяток тисяч кілометрів. Однак така реальність не виключає можливості тісних зв'язків між Австралією та ЄС і після формалізації виходу Великої Британії з ЄС. Адже Австралія, наприклад, не є офіційним членом Північноатлантичного альянсу, але дуже послідовно і тісно співпрацює з НАТО, навіть без формальної фіксації цього будь-якими документами.

Звичайно, «перша скрипка» в азійсько-тихоокеанській політиці належить США. Н. Д. Городня у монографії «Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.)» показала, яким чином змінювалася політика Сполучених Штатів в Східній Азії в умовах глобальних змін після завершення біполярного протистояння, за часів президентства Б. Клінтона (1993–2001 рр.), відносини США з регіональними центрами сили за президентства Дж. Буша-молодшого (2001–2009 рр.) та регіональне «залучення» США на багатосторонньому рівні у Східній Азії за перший термін президентства Б. Обами (2009–2013 рр).

Британський історик П. Брендон в «Історії занепаду і розпаду Британської імперії» нагадав, що після виявлення в Австралії в 1850-х рр. родовищ золота чіткою стала тенденція до самоуправління цієї території. Однак британці визнали легітимним утворення федерації тільки в 1901 р. Чимало емігрантів хотіли створити «ще одну Британію» тільки в іншій півкулі. Але колишні в'язні мріяли відокремитись від свого минулого разом із британським походженням, перетворившись на вільних австралійців. Разом із Канадою та Новою Зеландією Австралія стала білим домініоном Британської імперії. У Першій світовій війні і Другій світовій війні Австралія підтримала Британію. Австралійські солдати брали участь у бойових діях на різних фронтах обох світових війн. Однак після розпаду Британської імперії Австралія почала більше орієнтуватися на азійсько-тихоокеанський регіон. Британія 1997 р. передала Гонконг Китаю, який став найбільшим торговельним партнером Австралії.

«Біла книга» зовнішньої політики Австралії чітко формулює пріоритети діяльності австралійської дипломатії. Серед ключових міжнародних проблем такими основними напрямками роботи є протидія міжнародному тероризму, непоширення зброї масового ураження, запобігання кліматичним змінам, захист прав людини, миротворча діяльність. Австралія не проводить глобальну зовнішню політику, а зосереджується на розв'язанні близьких регіональних проблем. Головними у 2017 р. завданнями для австралійської дипломатії були підтримка незалежності Східного Тимору, забезпечення міжнародної діяльності в Антарктиді, взаємодія з регіональними структурами. Важливими для Австралії регіональними структурами є «Азійсько-тихоокеанська економічна співпраця», взаємодія з державами–учасниками Асоціації співробітництва країн Південно-Східної Азії, участь у роботі Східно-Азійських самітів, взаємодія з державами регіону Індійського океану, співпраця з регіональними організаціями острівних держав Тихого океану, підтримка діяльності Співдружності Націй. Більшість цих пріоритетів збігається із ключовими завданнями спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. Тому ЄС сприймає Австралію як важливого партнера на міжнародній арені. Це стало особливо очевидним за часів адміністрації 45-го президента США Д. Трампа. Після інавгурації одним із перших рішень Д. Трампа була відмова від Транс-тихоокеанської зони вільної торгівлі, яку відстоювала адміністрація Б. Обами. Натомість у 2017–2020 рр. адміністрація президента Трампа, враховуючи стратегічні торговельно-економічні та військово-політичні інтереси США в Азії, висунула стратегію Індо-Тихоокеанського регіону як єдиного цілого американської політики у сфері торгівлі і національної безпеки.

Суттєвим ускладненням для політики Євросоюзу щодо Австралії став проект виходу Великої Британії з ЄС. Цей процес відбувався, попри чіткі розрахунки збитків внаслідок такого розриву для усіх провідних галузей світової економіки. Власне перемога 3 листопада 2020 р. на президентських виборах у США кандидата від Демократичної партії Дж. Байдена посприяла пожвавленню переговорів між Британією та ЄС щодо нової торговельної угоди, яка мала врахувати й проблему відкритого митного простору між британською Північною Ірландією та Республікою Ірландія у складі ЄС. Це означає, що Австралія також пристосовуватиме свою політику щодо ЄС до нових реалій.

Впродовж 1990-х рр. популярними були роздуми стосовно переміщення центру розвитку світової економіки з берегів Атлантичного на береги Тихого океану. У цьому контексті відносини ЄС з країнами Азії набували особливого

значення, тим паче що зв'язки європейських країн з азійськими мають велику історію. Прямі торговельні зв'язки Європи з Китаєм були встановлені португальцями у XVI ст. Далі були опіумні війни 1839–1842 рр. та 1856–1860 рр. Китайці повставали проти європейського домінування під час Тайпінського повстання 1850–1864 рр. та Боксерського повстання 1899–1901 рр. Непростими були відносини Європи з Азією й у першій половині XX ст., на яке припадають дві світовій війни та початок краху європейського колоніалізму.

Першим азійським партнером Європейського Економічного Співтовариства стала Японія. Стрімкий економічний розвиток цієї країни спричинив те, що Японія в 1966 р. за рівнем валового внутрішнього продукту випередила Італію, в 1967 р. Великобританію, 1968 р. Францію, 1969 р. ФРН. Зрештою, Європейське Економічне Співтовариство у 1977 р. встановило офіційні відносини з Асоціацією співробітництва країн Південно-Східної Азії (АСЕАН). Зазначена інтеграційна структура була створена 1967 р. у складі Індонезії, Малайзії, Філіппін, Сінгапуру, Таїланду. 1984 р. до АСЕАН вступив Бруней. Станом на 1984 р. експорт країн АСЕАН до країн Європейського Економічного Співтовариства досяг 9,5 млрд. дол. «Азійські тигри» (або «нові індустріальні країни») у міжнародному розподілі праці посіли місце своєрідного виробничого цеху.

Після закінчення «холодної війни» членами АСЕАН стали Лаос, Камбоджа, В'єтнам та М'янма. Вступ останньої створив політичні проблеми у відносинах АСЕАН з ЄС, адже Євросоюз та США гостро критикують місцевий військовий режим, на що партнери М'янми по АСЕАН свідомо закривають очі. Більше уваги приділяється розвитку економічної співпраці. За умов світової економічної кризи, яка розпочалась у 2008 р., країни АСЕАН вимушено відмовилися від плану створення спільної азійської грошової одиниці ACU — Asian Currency Unit, яка мала стати азійським аналогом спільної європейської грошової одиниці.

Зазначимо, що впродовж 1970-х рр. ЄЕС активно встановлювало зв'язки з країнами Південної Азії. Наприклад, у 1973 р. ЄЕС підписало торговельну угоду з Індією, у 1975 р. — зі Шрі-Ланкою, у 1976 р. з Пакистаном та Бангладеш. З розвитком співпраці з країнами Південної Азії ЄЕС отримало проблему розвитку відносин з названими країнами регіону за умов запеклої конфронтації між ними. Зрештою, на рівень стратегічного партнерства у 1990-і рр. вийшли відносини ЄЕС з Індією, що додавало напруги у відносинах з Пакистаном. У 1983 р. в Делі було відкрито представництво ЄЕС. У 1984 р. Греція блокувала відносини з Пакистаном, який, на думку Афін, підтримував поділ Кіпру.

Першою азійською країною, яка у квітні 1979 р. призначила свого посла при Європейських Співтовариствах, стала Японія. Починаючи з 1980 р. Австралія проводить регулярні консультації з ЄЕС. До цього процесу також залучена Нова Зеландія. Нагадаємо, що колишній голова Єврокомісії Р. Проді навіть порівнював останню з Україною, наголошуючи, що Нова Зеландія також має європейську ментальність, але це не дає їй підстав стукати у двері Євросоюзу. Справді, Нова Зеландія має активну торгівлю з ЄС, хоча, наприклад, продукти її сільського господарства й конкурують з товарами європейських фермерів.

Азійська політика ЄС після закінчення «холодної війни» набула чіткий профіль у 1990-і роки. Вона реалізується на основі багатосторонніх та секторальних угод, спеціальних стратегічних концепцій. Основу співпраці складають економічні відносини, сприяння азійському регіональному співробітництву, налагодження діалогу з актуальних світових проблем.

У зазначеному форматі 1–2 березня 1996 р. у Бангкоку відбувся перший європейсько-азійський саміт. Однак вже наступного 1997 р. азійська економіка опинилася в стані регіональної кризи. Азійська економічна криза 1997 р. стала першим симптомом негараздів спекулятивного капіталізму. Відтік капіталів з азійських фондових бірж 28 жовтня 1997 р. створив проблеми для глобальної економіки. За її наслідками було створено механізм погодження інтересів ЄС та азійських країн. Водночас Євросоюз тільки спостерігав за діяльністю міжурядового форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). У листопаді 1989 р. до нього увійшли країни АСЕАН — Індонезія, Таїланд, Філіппіни, Малайзія, Сінгапур, Бруней, а також Японія, Республіка Корея, Австралія, Нова Зеландія, США і Канада. У 1991 р. до АТЕС приєдналися Китай, Гонконг та Тайвань. Нарешті в 1997 р. до АТЕС вступили В'єтнам, Перу та Росія. Причому Росія розглядає себе як вузол, що об'єднує Європу, Азію та Америку.

Поступово диференціюється політика ЄС щодо країн Північно-Східної Азії — Китаю, Японії, Республіки Корея та КНДР, Монголії і Тайваню. ЄС обережно ставиться до тайванської проблеми. Починаючи з 1997 р. Євросоюз був учасником Korean Peninsula Energy Development Organization (KEDO). Однак ядерну проблему КНДР врегулювати таким чином не вдалося. Восени 2006 р. Пхеньян провів перше, а 25 травня 2009 р. ще одне ядерне випробування. Отже, де-факто відбулося поширення ядерної зброї на Корейський півострів, запобігти чому не вдалося ні ЄС, ні США, ні Росії, ні Китаю.

Відносини Євросоюзу з країнами Південно-Східної Азії — Брунеєм, Індонезією, Малайзією, Філіппінами, Сінгапуром, Таїландом, Камбоджею, Ла-

осом, В'єтнамом, М'янмою розвиваються у форматі діалогу з АСЕАН. Зокрема, з 1994 р. ЄС у співпраці з АСЕАН багато уваги приділяє проблемам захисту прав людини. ЄС критикує військових М'янми за переслідування Аун Сан Су Чжі.

Серед країн Південної Азії Індії, Пакистану, Бангладеш, Шрі-Ланки, Непалу, Бутану, Мальдівських островів Європейський Союз найтісніше співпрацює з Індією. Пакистан опинився під вогнем критики за нестабільні демократичні інститути та поступливість афганським талібам. Після проведення у травні 1998 р. ядерних випробувань в Індії та Пакистані їхні відносини з ЄС були «заморожені». Але вже 2002 р. санкції фактично були скасовані, оскільки Пакистан та Індія знадобилися США для ведення війни в Афганістані. ЄС занепокоєний внутрішньополітичною нестабільністю у Бангладеш та Непалі. У Шрі-Ланці ЄС вимагає замирення місцевих сингалів та тамілів. Лише у травні 2009 р. урядові шрі-ланкійські війська звітувалися про перемогу над сепаратистським угрупованням «Тигрів визволення Таміл Іламу». Однак стабільно гострими залишаються індійсько-пакистанські відносини. Індонезія намагалася силою утримати Східний Тимор та Ачех, нестабільною залишалася ситуація на Корейському півострові, тривала напруга у відносинах між Китаєм та Тайванем. Причому можливості ЄС впливати на врегулювання цих проблем обмежені.

Після закінчення «холодної війни» ЄС та Японія започаткували діалог з питань регіональної та глобальної безпеки. У червні 1992 р. Японія та країни європейської спільноти взяли участь в операції ООН зі встановлення громадянського миру у Камбоджі. Економічна рецесія 1990-х, а потім світова економічна криза обмежили торговельно-економічний потенціал відносин Японії та ЄС. Японія залишається зацікавленою у вибудовуванні противаг Китаю, у чому інтереси ЄС та Японії збігаються.

Водночас Японія не відмовляється від глобальної геополітичної гри. У 2006 р. міністр закордонних справ Японії Таро Асо (у 2009 р. він був прем'єр-міністром) запропонував реалізувати проект «Арки свободи і процвітання». У ньому Японія окреслила євразійську зону «від Північно-Східної Азії до Центральної Азії, Кавказу, Туреччини, Центральної і Східної Європи до країн Балтії», в якій мала намір супроводжувати процес демократизації. Як бачимо, зони інтересів ЄС та Японії збігаються, що може зумовити й жорсткішу конкуренцію між ними за захоплення нових ринків.

У квітні 1978 р. Європейські Співтовариства підписали першу торговельну угоду з КНР. У червні 1979 р. Китай розпочав успішне проведення економічних реформ, спрямованих на відкриття Піднебесної світовому ринку.

Станом на середину 1980-х частка європейської спільноти складала 15,8% обсягу торгівлі КНР.

26 червня 2008 р. КНДР передала КНР матеріали про свою ядерну програму. Ситуація загострилася після повідомлень про інсульт у Кім Чен Іра. 4 квітня 2009 р. КНДР провела випробування міжконтинентальної ракети. Велика Британія та Франція в ООН підтримали ідею Японії щодо запровадження жорсткіших санкцій проти КНДР.

На межі XX–XXI ст. Австралія послідовно нарощує свій регіональний вплив. У липні 2003 р. було проведено антитерористичну операція на Соломонових островах, які з міркувань безпеки вважають «заднім двором» Австралії. На відміну від ЄС, який у регіонах по периметру своїх зовнішніх кордонів віддає перевагу «м'якій силі», Австралія не нехтує й військовою силою. Також помітною стала тенденція до більш активного залучення Австралії до військових операцій під егідою США та НАТО (Афганістан, Ірак, Сирія). Наприкінці листопада 2020 р. в Афганістані загинув 25-й австралійський солдат, що стало приводом для визнання факту військових злочинів, які австралійські спецназівці скоювали в Афганістані під час ініціації до лав спецназу. Тобто Австралія робить свій внесок у зміцнення євроатлантичної безпеки. Однак при цьому пріоритетним напрямком діяльності австралійської дипломатії залишається Азія. У 2015 р., на відміну від ЄС, який прийняв чимало сирійських біженців, Австралія переглянула ліберальні правила прийому біженців. Австралія є ланкою, яка пов'язує євроатлантичний регіон із індо-тихоокеанським. За умов глобалізації Австралія більше не лишатиметься на узбіччі світових процесів. У 2008 р. ЄС та Австралія підписали угоду про партнерство. Австралія в Брюсселі відкрила своє представництво при ЄС. У свою чергу представництво ЄС в Австралії працює в Канберрі. У 2009 р. експорт товарів і послуг з країн ЄС до Австралії становив 38,5 млрд. євро, а імпорт товарів і послуг з Австралії — 16 млрд. євро. Потужним конкурентом ЄС і США в австралійській економіці є КНР. Саме китайські інвестиції, попри кризові явища в економіці, стимулювали бум нерухомості у Мельбурні. Одночасно Китай розглядає Австралію як ланку американської стратегії, що спрямована на розбудову вісі США — Австралія — Індія — Японія, яка має «стримувати» Китай.

15 листопада 2020 р. п'ятнадцять країн Азії підписали Угоду про регіональне загальне економічне партнерство. За межами фактично поглибленої зони вільної торгівлі залишилась Індія, яка сподівається стати ще однією «майстернею світу», тому орієнтується на певний протекціонізм власних виробників. Нагадаємо, що США за президентства Д. Трампа реалізовува-

ли протекціоністський економічний курс. Загальне регіональне економічне партнерство вже вважають китайським варіантом ЄС. За даними держдепартаменту США у 2018 р. завдяки створеній 2005 р. зоні вільної торгівлі між Австралією та США товарообіг досяг 65,9 млрд. дол. Однак європейські експерти вважають, що створення Регіонального загального азійського економічного партнерства у форматі зони вільної торгівлі, участь у якому беруть також Австралія та Японія, може означати більше регіонального протекціонізму для європейських товарів. США за президентства Д. Трампа ізолювались від двох проектів зон вільної торгівлі — євроатлантичного і транс-тихоокеанського. Лобістом обох зон вільної торгівлі була адміністрація Б. Обами.

Корейський півострів залишається розколотим на дві ворожі одна до одної держави. Російська війна проти України стимулювала Москву до воєнного союзу з Пхеньяном. КНДР отримала можливість модернізувати свої збройні сили, зокрема, отримавши російські технології використання дронів, КНДР може загрожувати як Сеулу, так і Токіо.

В'єтнам на початку XXI ст. завдяки успішним економічним реформам перетворився на ще одного «азійського тигра». Ханой проводить гнучку дипломатію щодо своїх стратегічних партнерів: Вашингтона, Токіо, Пекіна, до певної міри Москви. В 2020-і роки в'єтнамська економіка стала драйвером розвитку країн АСЕАН.

Найбільша мусульманська країна світу, Індонезія, подолала наслідки азійської економічної кризи 1998 р. На початку XXI ст. країні вдалося стабілізувати внутрішньополітичне становище на принципах «ісламської демократії».

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Азійсько-Тихоокеанський регіон стає сферою війни між США, Японією і КНР. Полем бою стає Австралія, чиї ресурси критично важливі.

Сценарій 2. Країни Південно-Східної Азії та Австралія змогли уникнути залучення до регіональних конфліктів та створили регіональну систему безпеки.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Посилення економічної інтеграції країн Азійсько-Тихоокеанського регіону. Створення спільної грошової одиниці.

Сценарій 2. Великий регіональний збройний конфлікт за спірні острови архіпелагу Спратлі.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Хаотизація ситуації в регіоні. Індонезія може розпастись на 25 етнополітичних утворень: Ачех, Батака, Мінангабау, Шрівіджая, Лампунг, Ніас і Бату, Ментовайя, Сунд, Ява, Мадур, Джакарта, Балі, Ломбок і Сумбава, Сумба і Флорес, Тімор, Банджарія, Калімантан, Мінанхас, Горонтало, Макасар, Бугі, Торо, Сулавесі, Молукка, Хальмахера, Іріан-Джайя.

Малайзія може втратити Саравак, Калімантан.

М'янма може зберегтися як національна держава бірманського народу. Втрати територій: Качин, Шань, Котулей (держава каренів), Мон, Кайя, Кука-Чін (Чінський національний округ), Нагаленд.

Філіппіни можуть втратити Лусон, Тагалог, Вісайя, Сулу, Палаван.

Сценарій 2. Масштабна «гібридна війна» в регіоні.

Розділ 9. Африка як поле глобальної конкуренції

Всесвітня історія прийшла в Африку у вигляді європейської капіталістичної колонізації. На межі XIX ст. в Африці можна було побачити цивілізації давніх землеробів, європейських поселенців, кочівників. Діапазон господарських занять був таким само широким, як рівень суспільного прогресу. Найбільш розвиненим африканським регіоном була арабська і берберська північ. Транс-сахарська торгівля (фініки, золото, просо, метали, раби) поєднувала Північну і Тропічну Африку. Колоніальна експансія накладала чималий тягар на європейських платників податків. До 1914 р. вся Африка, за винятком Ефіопії та Ліберії, увійшла до складу «британської» або «французької» Африки. Територіальні суперечності вирішувались угодами європейських держав, які визначили більшу частину кордонів між африканськими державами. «В Африці Китай інвестує передусім в інфраструктурні проекти, США — у системи комунікації, Росія — у підтримку автократичних режимів, яким потрібна зброя. У Африці проживає 1 млрд. 200 млн. населення з найбільшою часткою молоді. Це потенційні споживачі товарів і послуг, що їх виробляють на Заході й у КНР, в обмін на корисні копалини»[294].

Мусульманська Північна (арабсько-берберська) Африка: Алжир (11-е місце за територією у світі; населення понад 28 млн.: мусульмани суніти, меншини католиків і протестантів), Єгипет (29-е місце у світі за площею; населення понад 60 млн.: 90% мусульман сунітів, решта копти), Лівія (16-е місце за територією; населення близько 6 млн.: 97% мусульман сунітів), Туніс (90-е місце в світі за площею; населення 10 млн.: 99% мусульман сунітів), Марокко (54-е місце у світі за територією; населення 27 млн.: 89% мусульман сунітів).

Берберські племена Марокко були об'єднані династіями Саадійців (1554–1659 рр.) та Алавітів (з 1659). Султан Мулай Сліман (1792–1822 рр.) провів ваххабітські реформи, які заборонили релігійні братства. Султан Абдаррахман (1822–1859 рр.) скасував ці реформи. Французи в 1830 р. захопили Алжир, що спровокувало франко-марокканський конфлікт 1844 р.

[294] Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій. — Х., 2020. — С. 40.

Зрештою, Марокко в 1856 р. уклало торговельну угоду з Британією. Це спонукало Іспанію до конфлікту з Марокко в 1859–1860 рр. Султан Мулай Хасан (1873–1894 рр.) проводив реформи, аби запобігти розвалу держави. В 1900–1903 рр. розпочався широкий повстанський рух. 31 березня 1905 р. в Танжер прибув Вільгельм II. 7 квітня 1906 р. був підписаний заключний акт конференції в Альхесірасі (Іспанія), який позбавив Марокко незалежності. 1 липня 1911 р. в Агадір, демонструючи колоніальні амбіції Берліна, прибула німецька канонерка «Пантера». 4 листопада 1911 р. Німеччина визнала «права» Франції в Марокко. Угода 27 листопада 1912 р. Франції й Іспанії передала північ Марокко Мадриду. До 1914 р. французький резидент Ліоте закінчив окупацію того, що він називав «корисним Марокко». В роки Першої світової скоротилась кількість французьких військ в Марокко та актуалізувався повстанський рух. В 1956 р. Франція визнала незалежність Марокко. Королівство відіграє помітну роль в арабському світі у союзі із Саудівською Аравією.

Алжир до 1830 р. формально входив до складу Османської імперії. 14 червня 1830 р. французька армія висадилась в Алжирі. На захоплення Кабілії пішло шість років (1851–1857 рр.). В Алжир висилались опозиційні до Наполеона III республіканці. В 1880 р. французи поділили Алжир на «комуни». В роки Першої світової 173 тис. алжирців були мобілізовані до французької армії. У 1954–1962 рр. Франція вела важку колоніальну війну у спробі зберегти контроль над Алжиром. В 1990 р. в Алжирі вибухнула громадянська війна між ісламістами і секулярними військовими. Армія встановила автократичний режим, який існує досі.

Туніські беї династії Хусейнідів (1705–1957 рр.) користувались автономією від Османської імперії. Розгром яничар і перемога над Алжиром у війні 1806–1813 рр. зміцнили арабський характер Тунісу. 23 квітня 1861 р. була затверджена туніська конституція — перша в арабському і мусульманському світі. В 1881–1883 рр. був встановлений французький протекторат над Тунісом. Розвивався колоніальний капіталізм, що сприяло формуванню туніського арабського націоналізму. Навесні 2011 р. Туніс дав старт «арабській весні», яка змела традиційні автократичні персоналістські режими та започаткувала протистояння між світськими колами та ісламськими радикалами.

Лівія перебувала під владою династії Караманли (1711–1835 рр.). В 1801–1805 рр. лівійські пірати воювали зі США, які намагались звільнити своїх громадян. Турки в 1835–1836 рр. відновили контроль над Триполітанією і Кіренаїкою. Боротьбу проти турків та європейського проникнення очолили дервіші з ордену сенусітів на чолі з Алі ас-Сенусі (1787–1859 рр.), який у пу-

стелі створив теократичну державу та воював із французами. Після встановлення французького протекторату над Тунісом Італія вважала Лівію своєю колонією. 29 вересня 1911 р. Італія оголосила війну Туреччині. 23 жовтня 1911 р. над Тріполі італійці вперше у військових цілях використали літаки. 18 жовтня 1912 р. турки визнали Триполітанію і Кіренаїку «італійськими». В 1951 р. Лівія стала незалежним королівством. 2 вересня 1969 р. внаслідок військового перевороту до влади прийшов М.Каддафі. Влітку 2011 р. Лівію охопила громадянська війна, яка розвалила країну.

Єгипет з 1517 р. входив до складу Османської імперії. Військова каста мамлюків в 1711–1798 рр. створила незалежний емірат. 1 липня 1798 р. Бонапарт висадився в Єгипті. 31 серпня 1801 р. французи капітулювали. Єгипет за Ам'єнським миром 1802 р. був визнаний частиною Османської імперії. Громадянська війна 1801–1807 рр. привела до влади албанця Мухаммеда Алі (1769–1849 рр.). 29 травня 1807 р. яничари, усунувши від влади султана Селіма III, допомогли Алі закріпитись в Єгипті. Його реформи були спрямовані на поєднання європейських технологій із традиційним ісламом. В 1811–1819 рр. Алі вів виснажливу аравійську кампанію, коли розгромив ваххабітську державу Саудидів. В 1824–1828 рр. на прохання султана Алі придушив грецьку революцію. 23 квітня 1832 р. султан оголосив Алі заколотником. Висадка руських військ на Босфорі 23 березня 1833 р. змусила Алі піти на компроміс. Султан Махмуд II залишив йому Єгипет, Палестину, Судан, Сирію, Кілікію, Крит, хоча формально Єгипет вважався частиною імперії. Постійні війни привели Алі до банкрутства. В 1852 р. в Єгипті з'явилися перші приватні мануфактури. В 1856 р. відкрився перший єгипетський банк. 17 листопада 1869 р. був відкритий Суецький канал. Константинопольська конвенція 1888 р. визнала свободу судноплавства Суецьким каналом у мирний і воєнний час для всіх кораблів. Наприкінці XIX ст. з'явились ідеї арабського відродження (ан-Нахда). В 1878 р. кредитори домоглися від Ісмаїла передачі управління «міжнародному міністерству». 15 вересня 1882 р. англійські війська увійшли в Каїр. Формально незалежність Єгипту було відновлено в 1922 році. 18 червня 1953 р. Єгипет був проголошений республікою. Її лідер Гамаль Абдель Насер мріяв стати «арабським Бісмарком», але, пройшовши через війни з Ізраїлем 1956, 1967, 1973 рр., Єгипет в 1979 р. уклав Кемп-Девідський мир з єврейською державою, що до початку 1990-х років тримало Єгипет в ізоляції в арабському світі.

На початку XIX ст. на території Східного Судану було дві рабовласницькі держави: Сеннар на сході і Дарфур на заході. В 1820 р. правитель Єгипту Мухаммед Алі завоював Судан. В 1874 р. работорговець Зубейр завоював

Дарфур для Єгипту. В 1881 р. під релігійними гаслами спалахнуло повстання Махді. Англійці хотіли відділити Судан від Єгипту. В 1885 р. халіф Абдаллах створив незалежну махдистську державу. В 1899 р. був встановлений англо-єгипетський кондомініум над Суданом. В 1956 р. Судан став незалежною державою. В 2003 р. Судан намагався придушити сепаратизм в Дарфурі. У 2019 р. був повалений режим аль-Башира. У квітні 2023 р. між двома фракціями суданської армії спалахнули бої[295].

Ефіопія має давню землеробську культуру. На початку XIX ст. влада «царя царів» Ефіопії над князівствами Шоа, Амхара, Тиграй, Годжама була номінальною. Теодрос II з 1855 р. намагався централізувати владу. Але в 1867–1868 рр. він програв війну англійцям. Йоханнис IV в 1872 р. централізував владу. В 1875 р. єгипетські війська вторглися в Ефіопію. В 1885 р. столицею Ефіопії стала Аддис-Абеба. 2 травня 1889 р. Італія уклала нерівноправний договір з Ефіопією. В 1895–1896 рр. відбувалась італійсько-ефіопська війна, за підсумками якої Італія визнала незалежність Ефіопії. В 1935 р. Муссоліні підкорив Ефіопію. В 1943 р. фактично було відновлено незалежність. Монархія була повалена в 1974 р., але в 1991 р. комуністичний експеримент в Ефіопії закінчився. В 1993 р. незалежність здобула Еритрея.

Після відкриття в 1869 р. зросло стратегічне значення Сомалійського півострова. В 1888 р. французи захопили порт Джибуті, і в 1896 р. його проголосили «Французьким берегом Сомалі». В 1889 р. Італія встановила протекторат над рештою Сомалі. В 1960 р. Сомалі стала незалежною державою. Після 1991 р. в країні розпочалася громадянська війна, внаслідок якої країна розпалася.

21 грудня 1816 р. активісти Американського колонізаторського товариства вирішили повернути звільнених рабів в Африку. 20 березня 1820 р. прибули перші переселенці. 7 січня 1822 р. була заснована майбутня столиця Ліберії Монровія. 1 квітня 1839 р. було проголошено Співдружність Ліберії. Велика Британія зазначала, що Ліберія заснована приватною філантропічною компанією, тому не може претендувати на прерогативи держави. Переселенці зі США принесли ідею приватної власності на землю. Кордони Ліберії були встановлені в 1911 р., коли держава на користь Англії та Франції позбулась третини початкової території. В XX ст. історія Ліберії не була легшою. В 1990-і в країні розпочалася громадянська війна. Участь у функціонуванні миротворчого контингенту ООН брали й українські війська[296].

---

[295] Філліпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід. — К., 2025. — С. 354.

[296] URL: https://armyinform.com.ua/2022/07/26/liberiya-istoriya-krayiny-ta-rol-ukrayinskyh-myrotvorcziv/

Бельгійський король Леопольд в 1885 р. колонізував Конго, варварський режим експлуатації якого перетворився на пекло для захисників прав людини. Конго здобуло незалежність в 1960 році. В 1967 р. в країні була встановлена диктатура Мобуту Сесе Секо. З 1971 до 1997 р. існувала Республіка Заїр. Падіння диктатури і громадянська війна в колишньому Заїрі спровокували втручання сусідніх африканських держав, внаслідок чого територія Конго стала місцем «Першої африканської світової війни». Утворилися дві держави Конго-Кіншаса і Конго-Браззавіль[297].

Капська колонія (Капстад — місто на мисі Доброї Надії) була заснована Нідерландською Ост-Індською компанією в 1652 р. як «таверна» на шляху з Європи в Індію. В 1806 р. англійці захопили Капську колонію, яка була визнана за Англією рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр. Конфліктували між собою англійці, зулуси і бурські землероби. В 1825 р. англійці замінили голландські рікстaлери на фунти не на користь бурів. Приводом для «великого треку (переселення)» бурів із Капської колонії стало звільнення рабів у 1834 р. в Британській імперії, що підривало основи господарства бурів. Переселенці рухалися на землі зулусів в Наталь. 16 грудня 1838 р. (День Дінгаана) бури розбили зулусів. В 1843 р. Британія анексувала Наталь, який в 1856 р. був проголошений окремою колонією. Британія 11 березня 1854 р. підписала Блумфонтейнську конвенцію, яка визнавала незалежність бурів у міжріччі Оранжева — Вааль, де було проголошено Оранжеву вільну державу. В 1871 р. в провінції Західний Гріквaленд були знайдені діаманти; туди прибували старателі, які заснували «Кімберлі» і «Ранд», що прирівняли до «другого відкриття» Південної Африки. В 1876 р. бури відкинули британську ідею створення Федерації. 12 квітня 1877 р. англійці анексували Трансвааль, що означало оточення Оранжевої республіки. 8 грудня 1880 р. поблизу Преторії було проголошено створення бурської Південно-Африканської Республіки на чолі з тріумвіратом П.Крюгером, П.Жубером, М.Преторіусом. Почалася англо-бурська війна 1880–1881 років. Британський прем'єр-міністр Гладстон 3 серпня 1881 р. визнав автономію Трансвааля на чолі з П. Крюгером. В 1888 р. Натан Ротшильд інвестував в ініціативу С. Родса щодо створення в Південній Африці монополії діамантів «Де Бірс». 31 травня 1910 р. було проголошено створення Південно-Африканського Союзу. В 1948–1991 рр. в ПАР існувала система апартеїду. Расистський режим таємно співробітничав із Ізраїлем у ядерній сфері. 22 вересня 1979 р. на острові Принца Едуарда між ПАР і Арктикою був випробуваний ізраїльський артилерійський снаряд із ядерною начинкою. В 1994–1999 рр. першим президентом багаторасової

[297] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Республіка_Конго

ПАР був Нельсон Мандела. В XXI ст. актуалізувались проблеми міжрасових відносин між білою меншиною та африканською більшістю.

Північно-Східна Африка: Джибуті (147-е місце у світі за площею; 100% мусульман сунітів), Судан, Ефіопія (26-е місце за площею; населення понад 60 млн.: 45% мусульман сунітів, 40% — ефіопська православна церква, індуїсти, сикхи), Еритрея (96-е місце у світі за територією; половина населення мусульмани, половина католики), Сомалі, Кенія (45-е місце за площею; населення 28 млн.: 60% анімісти, католики). Регіон багатий на стратегічні корисні копалини і перетворився на зону протистояння ЄС, РФ, КНР, США.

Сахель включає в себе такі території: Західна Сахара, Мавританія (28-е місце в світі за площею; населення близько 3 млн.: 99% мусульман сунітів), Малі (23-є місце у світі за площею; населення 10 млн.: 80% мусульмани суніти), Нігер, Чад (20-е місце у світі за площею; 50% мусульман, 30% християн). Нігерія. У 1895–1958 рр. існувала колоніальна система Французької Західної Африки. Після революційних змін у Лівії 2011 р. Сахель був дестабілізований. В 2022–2025 рр. французькі війська залишили регіон.

Екваторіальна і Південна Африка: Конго, Бурунді, Руанда (145-е місце за площею; населення 7 млн.: 60% католики, 20% мусульмани), Ангола (22-е місце у світі за площею; населення понад 12 млн.: 90% католики, решта анімісти), Намібія (33-є місце за площею; населення 2 млн.: 62% протестанти, 20% католики), Південно-Африканська Республіка (24-е місце у світі за площею; населення 42 млн.: 78% християн різних конфесій). В 1990 р. розпочалася громадянська війна в Руанді. В квітні 1994 р. хуту влаштували геноцид тутсі в Руанді.

Африканський Ріг межує з Близьким Сходом. Ефіопія є наддержавою регіону. Конкурують з нею Еритрея, Сомалі, Сомаліленд, Джибуті. Катар, ОАЕ, Туреччина сперечаються за вплив в регіоні. В 1977 р. Франція визнала незалежність Джибуті. З 2008 р. КНР використовує Джибуті як базу для боротьби з піратами та для своєї комерційної експансії в Африці. В 2017 р. Китай побудував у Джибуті свою першу закордонну військово-морську базу, яка відіграє ключову роль в ініціативі «Один пояс, один шлях»[298]. Війна між Ефіопією та Еритреєю 1998–2000 рр. підтвердила незалежність Еритреї. У 2002 р. США відкрили базу на території Джибуті. В 2006 р. «Союз ісламських судів» захопив Могадішо й поширив владу на більшу частину південного Сомалі. Після 2011 р. Туреччина інтенсифікувала зв'язки із Сомалі і Суданом (10-е місце у світі за площею до відділення Дарфуру; населення 26 млн.: 70% мусульмани). У 2016 р. замість Зенаві президентом Ефіопії став Абій Ахмед. В 2019 р. його нагородили Нобелівською премією миру за прими-

[298] Філліпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід. — К., 2025. — С. 350.

рення з Асмарою. Але в листопаді 2020 р. відновилась війна між Ефіопією та її колишньою провінцією Тиграй. У листопаді 2022 р. за посередництва Африканського Союзу «Народний фронт визволення Тиграю» погодився на відновлення ефіопського контролю[299].

З демографічної точки зору африканські країни залишаються лідерами за критерієм збільшення кількості населення.

Африканський континент вступив у XXI ст. з відсутністю власного проекту регіональної інтеграції. До своєї ліквідації восени 2011 р. лівійський лідер М.Каддафі намагався оплатити створення «Африканського союзу». Але Африка ділиться не лише за колоніальними кордонами на британську і французьку, а й за ступенем економічного розвитку.

27 червня 2025 р. у Вашингтоні за посередництва Д. Трампа підписано мирну угоду між Руандою і Демократичною Республікою Конго, яка дала США доступ до корисних копалин.

За зони впливу в Африці конкурують: з послаблених позицій ЄС (Франція в 2022–2025 рр. втратила влив у Нігері, Малі, Чаді), США (адміністрації Клінтона, Буша, Обами, Бейкера не вважали Африку пріоритетом), посилились позиції КНР і Туреччини.

Формування спільної позиції ЄЕС щодо африканських країн відбувалося в умовах активізації процесу деколонізації. 20 липня 1963 р. Європейське Економічне Співтовариство підписало Яундійську конвенцію про асиметричні відносини з країнами Африки, які щойно здобули політичну незалежність. Тоді йшлося переважно про колишні французькі колонії. Однак після вступу до ЄЕС Великобританії постало питання удосконалення форм та механізмів взаємодії з африканськими країнами. Основи спільної політики ЄЕС закладалися Ломейською конвенцією 1975 р., а також її уточненнями у 1979 р. та 1984 р., які заклали підвалини асиметричних відносин із більшістю африканських країн.

У квітні 1976 р. Європейські Спільноти уклали угоди про співробітництво з країнами Магрибу: Тунісом, Алжиром, Марокко[300]. Європа вітала розвиток регіональної інтеграції. 17 лютого 1989 р. у Марракеші Алжир, Марокко, Лівія, Туніс та Мавританія підписали угоду про створення Союзу арабського Магрибу. Це сприяло стабілізації ситуації на півночі Африки. Через Гібралтар було проведено газопровід.

6 грудня 1993 р. ЄС вітав відмову ПАР від режиму апартеїду. Після закінчення «холодної війни» США продовжують розглядати Африку як важливий

[299] Філліпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід. — К., 2025. — С. 344.

[300] Gehler Michael. Europa. Von der Utopie zum Euro. — Frankfurt am Mein, 2002. — S. 55.

об'єкт впливу. Африканська стабільність становить суттєвий інтерес для безпеки США. Натомість ЄС не має справжньої спільної африканської політики[301]. Втім, можна вести мову про напрацьовану договірно-правову основу політики ЄС щодо африканських країн. Зокрема, треба згадати про статті 11–18, статті 182–188 Маастрихтського договору, а також про Декларацію міжурядової конференції у Амстердамі 1997 р. Названі документи встановили ключові завдання політики Євросоюзу щодо африканських країн. Насамперед це підняття стандартів життя, інтеграція економік африканських країн у світову економіку, сприяння демократії та захисту прав людини, попередження війн та конфліктів в Африці. Інструментами відповідної політики ЄС є торговельна політика, дипломатичні ініціативи, кредити та гуманітарна допомога.

Завершення «холодної війни», у роки якої Африка була «фронтом» радянсько-американського протистояння, не принесло на Чорний континент миру та стабільності. Навпаки, загострилися місцеві регіональні та міжетнічні протиріччя, які призвели до багатьох війн. Зважаючи на це, ЄС часто користувався інструментом режиму санкцій.

15 березня 1994 р. було запроваджено ембарго на постачання зброї Судану. У жовтні 1994 р. ЄС висловив занепокоєння різаниною племен хуту і тутсі у Бурунді та Руанді. Але до ефективних дій, аби зупинити геноцид, Євросоюз так і не вдався. З самого початку СЗБП Євросоюзу опинилася у стані моральної кризи. Додатком до неї стала нестабільна ситуація з безпекою. У серпні 1998 р. «Аль-Каїда» підірвала американські посольства у Кенії та Танзанії. В Африці було відкрито «терористичний фронт». В 1996 р. розпочалася війна на території колишнього Заїру. Франція з Бельгією домагалися відновлення миру та збереження режиму Мобуту. Велика Британія прагнула цього не допустити. Франція наполягала на примушенні до миру, США не збиралися втручатися.

Впродовж 90-х рр. XX ст. пріоритетом ЄС стала розбудова зони стабільності у Середземному морі. До цього регіону входять лише північноафриканські країни. Аби концентрувати ресурси на цьому напрямку, у 1998 р. французький уряд соціаліста Л. Жоспена прийняв рішення про скорочення на 30% французької військової присутності в Африці. Однак вже у 2002 р. правоцентристський уряд П. Раффарена ухвалив рішення зберегти Африку для Франції. Втім, Франція залишається лідером Економічного і монетарного союзу центральноафриканських країн — СЕМАС, співпрацюючи з Камеруном, Габоном, Кот-д'Івуаром, Нігером та Сенегалом. Французькі військові радники працюють у 23 африканських країнах.

[301] Molt Peter. Deutschland: Ratlos in Afrika // Internationale Politik. 2006. №11. — S. 84.

25 грудня 1999 р. в західноафриканській країні Кот-д'Івуар стався державний переворот. У вересні 2002 р. — черговий військовий заколот, внаслідок чого загострилися відносини між політичними угрупованнями, які презентують інтереси півдня та півночі країни. Євросоюз у 2003 р. сприяв досягненню домовленостей про припинення громадської війни. Однак мирну угоду вдалося підписати тільки у 2007 р. 29 липня 2008 р. ООН рекомендувала продовжити повноваження миротворців до 30 листопада 2008 р., тобто часу проведення у країні загальних виборів. У загальному африканському контексті найбільший вплив на формування позиції Євросоюзу має погодження британсько-французьких інтересів.

Потужними залишаються позиції Великої Британії в Економічному співтоваристві країн Західної Африки — ECOWAS. Провідну роль у співтоваристві відіграє нафтовидобувна але політично нестабільна Нігерія. Також суперечливим був процес розвитку інтеграції не лише на рівні регіонів Африки, а й у загальноконтинентальному масштабі.

26 травня 2001 р. Організація Африканської єдності була перейменована на Африканський Союз. Зміна назви не означала більш ефективного способу врозв'язання проблем. На той час чи не єдиним спонсором нового утворення був лівійський лідер М. Каддафі. У березні 2004 р. британський прем'єр-міністр Т. Блер побував у Лівії. Мова йшла про постачання лівійських енергоносіїв в Європу, скасування ембарго на продаж зброї та про спільну боротьбу проти мережі «Аль-Каїди» в Африці.

У березні 2002 р. Британія консолідувала Євросоюзу на основі критики президента Зімбабве Р. Мугабе за недемократичні вибори та земельну реформу, яка знищила економічні позиції місцевих білих фермерів. У наступні роки Зімбабве перетворилася на хрестоматійний приклад країни-лузера. Рівень інфляції перевищив усі мислимі рекорди. І таке становище в Зімбабве викликає занепокоєння Євросоюзу.

19 грудня 2005 р. Європейська рада затвердила спільну стратегію політики ЄС стосовно африканських країн. Вона передбачає забезпечення миру, безпеки, сприятливих умов для торгівлі та захисту прав людини. Однак поставлені завдання не відповідають залученим ресурсам та волі для послідовного проведення такого курсу. Тільки країни «старої» Європи, які з колоніальних часів були пов'язані з Африкою, зацікавлені в активному курсі. Новачки ЄС такої мотивації не мають.

Впродовж травня — грудня 2006 р. здійснювалася місія ЄС в Демократичній Республіці Конго. Основу контингенту склали військові ФРН та Франції. Загалом були представлені 18 країн ЄС. Загальна чисельність військової місії

ЄС в ДРК склала 2600 солдатів. Метою було забезпечення мирної обстановки заради проведення «демократичних» виборів. Не менш важливим завданням була демонстрація ефективності військового потенціалу ЄС.

На Африканському континенті також загострилася конкуренція за вплив між США та КНР. Пекін уклав угоди про постачання цінної сировини з Габона та Замбії. Китайська зброя активно постачається до Судану. Не менш активним гравцем у Африці залишається ЄС.

Європейський Союз підтримав прийняття 31 серпня 2006 р. резолюції Ради Безпеки ООН щодо ролі Африканського Союзу у врегулюванні кризи в суданській провінції Дарфур[302]. Починаючи з грудня 2007 р. у сусідніх з Дарфуром районах Центральноафриканської республіки та Республіки Чад з метою стабілізації становища суданських біженців перебували 3,7 тис. військових країн–членів ЄС. Однак 14 березня 2009 р. Євросоюз передав повноваження в цьому конфліктному регіоні миротворчим підрозділам ООН. Зайвого напруження ситуації додавало рішення Міжнародного суду видати ордер на арешт президента Судану Омара аль-Башира. Водночас торговельно-економічні зв'язки між ЄС та африканськими країнами залишаються асиметричними. Вирівнюючи екологічні стандарти, Євросоюз нівелює переваги дешевої робочої сили у країнах конкурентах. В той же час фактично не зростають обсяги економічної допомоги.

13 липня 2008 р. північноафриканські країни взяли участь у створенні в Парижі Середземноморського союзу. Всі країни, які увійшли до нього, співпрацюють з ЄС на основі європейської політики сусідства. Тому створення Середземноморського союзу та ініціативи «Східного партнерства» свідчили про неспроможність зберегти під єдиним контролем політику стосовно південного та східного сусідства.

Наприклад, Франція пропонувала надати Марокко передовий статус у рамках політики європейського сусідства. У 2007 р. Марокко отримало 190 млн. євро на виконання Плану дій у рамках Європейської політики сусідства. Фінансування Марокко на період 2007–2010 рр. становило 654 млн. євро. Водночас безпосереднім прикладом спільної зовнішньої та оборонної політики Євросоюзу в Африці можна вважати боротьбу з сомалійськими піратами. Після падіння на початку 1991 р. в Сомалі режиму С. Барре країну полонив хаос громадянської війни. 9 грудня 1992 р. під егідою ООН розпочалася миротворча операція «Відродження надії». Однак кістяк кон-

[302] Resolution 1706 des UN-Sicherheitsrats zur Krise in Darfur vom 31.August 2006. URL: http://www.internationalepolitik.de

тингенту складали військові з країн «третього світу». Після провалу миротворчої операції у 1994–2000 р. Сомалі розкололося на шість держав.

За кілька років стало зрозуміло, що нахабні дії сомалійських піратів завдають збитків світовій торгівлі. 8 грудня 2008 р. ЄС розпочав першу в історії спільну військово-морську операцію проти піратів у територіальних водах Сомалі. Спроби розв'язати проблему самим патрулюванням були марними. Командувачем операцією «Аталанта» став віце-адмірал британського флоту Філіп Джонс. Розгортання європейської ескадри, до складу якої входили есмінець та п'ять фрегатів за підтримки трьох патрульних літаків, тривала до 15 грудня 2008 р. Військово-морське угруповання мало навести лад в акваторії площею близько мільйона квадратних кілометрів. В операції брали участь кораблі восьми держав ЄС: Велика Британія, Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Нідерланди, Бельгія та Греція. На початку 2009 р. до них приєдналася Португалія, а у травні 2009 р. Болгарія.

Кораблі країн ЄС повинні були захищати та супроводжувати судна, які просять про допомогу, гарантувати безпеку кораблів Всесвітньої продовольчої програми ООН, направляти літаки для патрулювання найнебезпечніших районів.

Пірати вимушені займатися своїм промислом, аби порятуватися від голоду. Проблема полягала у самій Сомалі, яка є державою, що не відбулася. Альтернативний варіант полягав у підтримці однієї з племінних груп, яка була б здатна встановити зовнішнє більш-менш централізоване управління. Китай також направив три військових судна в Аденську затоку. Адже у 2008 р. кожне п'яте китайське судно тут піддавалося атаці піратів. Впродовж 2009 р. внаслідок економічної кризи зменшилися обсяги морських перевезень, що обмежило можливості сомалійських піратів. Однак слід визнати, що військово-політична ситуація у світі дедалі частіше формується не лише за участі держав, а й недержавних суб'єктів та неурядових збройних формувань. 6 лютого 2009 р. сомалійські пірати звільнили захоплене у листопаді 2008 р. українське судно «Фаїна» з вантажем зброї для Кенії після виплати викупу у розмірі понад 3 млн. дол. Однак ризики для міжнародного судноплавства у сомалійських водах зберігалися. Україна взяти участь у антипіратській операції не могла з фінансових міркувань.

Тим часом на саміті Африканського Союзу 2–3 лютого 2009 р. лівійський лідер М. Каддафі запропонував створити Сполучені Штати Африки. Однак ця пропозиція була заблокована. Також не вдалося домовитися про більшу відповідальність спільного командування миротворчими силами Африканського Союзу (Africom).

Ключовий африканський партнер ЄС — це ПАР, яка є, наприклад, епіцентром африканських інвестицій ФРН. Південно-Африканська Республіка входить до неформального союзу нових економік BRICS, тобто Бразилії, Росії, Індії, Китаю. Південна Африка є лідером Спільного ринку країн Східної та Південної Африки (Common Market for Eastern and Southern Africa).

Значний інтерес викликають багаті на корисні копалини африканські країни. Гострою є конкуренція між ЄС, США, КНР за вплив на нафтовидобувну Нігерію, Анголу, Намібію, Конго. Причому Китай, на відміну від США та Євросоюзу, не заклопотаний типологією політичних режимів у країнах-союзницях, які належать, зокрема, до африкансько-карибсько-тихоокеанської групи держав.

Найбіднішим африканським країнам тільки те й залишається, що боротися за хліб і за питну воду. Боротьба між основними центрами впливу на Африку триватиме. Хоча й світова економічна криза поставила під сумнів можливості суттєвого збільшення обсягів економічної допомоги країнам, що розвиваються.

1–2 квітня 2009 р. на лондонській зустрічі «групи двадцяти», присвяченій розробці заходів боротьби зі світовою фінансово-економічною кризою, Німеччина висловилася проти радикального збільшення фінансування кризових економік країн, які зовсім невдало розвиваються. Таким чином, ЄС продовжує у своїй африканській політиці боротися з наслідками негативних явищ, нехтуючи їх причинами.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.) передбачають загострення конкуренції між США і Китаєм за вплив у більшості африканських країн. Великою є вірогідність загострення міжплемінних і міжконфесійних протиріч. Тривалі громадянські війни між християнськими та мусульманськими спільнотами в одній країні можуть загрожувати розпадом Нігерії, Камеруну, Берегу Слонової Кістки, Камеруну.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.) можуть бути пов'язані із збільшенням кількості внутрідержавних і міждержавних війн і конфліктів, що пов'язано зі збільшенням чисельності населення в найбідніших африканських країнах.

Довготривалі сценарії (2035–204 рр.)

Сценарій 1. США віддають Африку під китайський контроль в заміну на Латинську Америку.

Сценарій 2. В Африці точаться проксі-війни між США і Китаєм.
Бурунді і Руанда племена тутсі і хуту.
Марокко втрачає Західну Сахару, берберська держава Атлас.
Алжир отримує державу туарегів.
Гана має окремішній етнос ашанті.
Лівія розпадається на Триполітанію і Кіренаїку.
Конго-Кіншаса, Конго-Браззавіль уламки колишнього Заїра.
Мавританія об'єднується із Західною Сахарою.
Нігер втрачає території до туарегів, хауса.
Нігерія може розпастись на держави хауса, йоруба, ігбо, едо, іджо, крос, борну, нупу, ігала, тів, бенує.
Малі розпадається на держави Сонгаї та втрачає території на користь туарегів, Мавританії, Буркіна-Фасо.
Південно-Африканська Республіка ризикує розпастись на держави бурів (африкаан), народності коса, зулу (Натал), Трансвааль,
Центральноафриканська Республіка може втратити Убангі.

Загалом Африка навряд чи може стати суб'єктом постмодерних міжнародних відносин та залишатиметься об'єктом впливу різних «великих» і «середніх» держав.

Розділ 10. Латинська Америка у стратегічному глухому куті

Латинська Америка — частина американського континенту, розташована на південь від річки Ріо-Гранде-дель-Норте. Загальна площа цієї території 21 млн. квадратних кілометрів, тобто більше 15% земної кулі. Населення з 205 млн. у 1960 р. до 2025 р. зросло до 480 млн.[303]. Провідні країни Латинської Америки Аргентина (8-е місце у світі за площею; населення понад 35 млн.: 91% католиків, решта протестанти, іудеї, мусульмани), Болівія (27-е місце у світі за територією; населення понад 8 млн.: 92% католики), Бразилія (5-е місце у світі за площею; населення понад 180 млн.: 85% католики, протестанти, буддисти, бхаї), Венесуела (32-е місце за територією; населення 22 млн.: 94% католики), Гайана (82-е місце за площею; населення мільйон жителів: 34% протестанти, 33% індуїсти, 20% католики, 8% мусульмани), Колумбія (25-е місце у світі за територією; населення понад 37 млн.: 95% католики), Парагвай (58-е місце у світі за площею; населення 5 млн.: 94% католики), Перу (19-е місце у світі за площею; населення 25 млн.: 90% католики), Уругвай (89-е місце у світі за площею; населення близько 5 млн.: 78% католики), Чилі (37-е місце у світі за площею; населення понад 15 млн.: 80% католики, 20% протестанти), Еквадор (72-е місце в за площею; населення понад 16 млн.: 93% католики) вступили в XXI ст. з конкуренцією між різними інтеграційними проектами. Аргентина, Бразилія, Уругвай намагалися створити «Меркосур». Після приходу до влади у Венесуелі Уго Чавеса була спроба створення «Боліварійської ініціативи».

Центральна Америка і Карибський регіон: Гватемала, Гондурас (101-е місце за площею; населення 6 млн.: 90% католики), Нікарагуа (98-е місце за площею; населення 5 млн.: 90% католики), Сальвадор, Коста-Ріка, Панама (116-е місце у світі за територією; населення 3 млн.: 96% католики), Куба (103-є місце у світі за площею; населення 12 млн.: 40% католики) важливі для США як можливі комунікаційні елементи між Північною і Південною Америкою. На початку XXI ст. були врегульовані конфлікти в Сальвадорі, Гондурасі.

Етнічний склад населення метисний. Більшість білих лише в чотирьох (Аргентина, Уругвай, Куба, Коста-Ріка) з двадцяти двох латиноамерикан-

[303] Ревуненков В. Г. История стран Латинской Америки в новейшее время. — К., 1963. — С. 3.

ських держав. Частка індіанців 20% (найбільші групи кечуа, аймара), нащадки рабів негрів 10%. В Перу, Болівії, Гватемалі, Еквадорі індійці складають більшість населення, в Мексиці — майже половина населення. У вісімнадцяти латиноамериканських республіках державна мова іспанська, в Бразилії португальська, Гаїті — французька, Ямайка, Тринідад і Тобаго — англійська мова. Помітною є динаміка ідеологічної орієнтації. Соціал-демократична ідеологія доповнювалась у 1960–1990-і рр. ідеологією націонал-реформізму, яка наполягала на прогресивності інвестицій США у регіоні. Альтернативою з 1959 р. до 1991 р. вважалась «соціалістична» Куба, яку радянська пропаганда рекламувала як постколоніальну та незалежну від імперіалізму. В 1947 р. США уклали в Ріо-де-Жанейро Пакт оборони Західної півкулі. В 1948 р. на міжамериканській конференції в Боготі було створено Організацію американських держав. В 1961 р. Дж. Кеннеді ініціював для Латинської Америки проект «Союз заради прогресу».

Аргентина в роки Першої світової війни була нейтральною і переживала стрімке економічне зростання завдяки британським та американським інвестиціям. В 1912 р. була проведена виборча реформа, яка ввела таємне голосування для всіх чоловіків з 18 років. У 1916–1930 рр. влада належала радикальній партії, яка стояла на реформістських позиціях. На перших виборах за новими правилами переміг радикал Ірігойєн. Попри економічну кризу 1921 р. аргентинські університети отримали автономію. В 1922–1928 рр. президентом був Альвеар. Економіка відновила зростання в 1923 р. за рахунок харчової та текстильної промисловості. Світова економічна криза 1929–1933 рр. привела до влади військову хунту. У вересні 1930 р. владу захопив генерал Урібуру, який на базі консервативної партії створив національно-демократичну партію. У жовтні 1933 р. Аргентина, Бразилія, Чилі, Мексика. Уругвай, Парагвай підписали «Пакт Сааведра Ламаса», який декларував невтручання у внутрішні справи одне одного. Роберто Ортіс в 1938–1940 рр. відновив конституційний устрій. Після його смерті владу перехопив віце-президент Рамон Кастільйо (1940–1943). Друга світова війна, як і Перша, подарувала Аргентині нове економічне зростання. 4 червня 1943 р. профашистські генерали Рамірес, Раусон, полковник Хуан Перон (Група об'єднаних офіцерів) здійснили військовий переворот. В січні 1944 р. Англія і США домоглися від Раміреса розриву з Німеччиною та Японією. 24 лютого 1944 р. Перон здійснив ще один військовий переворот, який зробив президентом Фарреля. Наприкінці березня 1945 р. Аргентина формально оголосила війну Німеччині та Японії, аби увійти в ООН. У жовтні 1945 р. генерал Авалос арештував Перона, але його дружина Єва Дуарте домоглася від президента

Фарреля повернення Перона із заслання. У лютому 1946 р. популіст Перон під гаслами проти олігархії та «імперіалізму янкі» переміг на президентських виборах. У 1947 р. Партія національної революції була перейменована в Пероністську партію, яка мала ідеологію «хустісіалізму» (від іспанського слова хустісіа — справедливість). У 1949 р. Перон змінив конституцію 1853 р., скасувавши ліміт на кількість президентських термінів. Для активної соціальної політики був створений Фонд Єви Дуарте. Проводилась індустріалізація. У квітні 1952 р. Аргентина утворила економічний союз із Чилі, який оформили в лютому 1953 р. «Пактом Сантьяго» (до нього в 1953 р. долучились Парагвай, Еквадор, в 1954 р. Болівія). Перон в 1953 р. відмовився направити війська в Корею, того ж року лібералізував іноземні інвестиції. Перон посварився з церквою. 16 червня 1955 р. проти Перона повстали військово-морський флот на чолі з адміралом Олів'єрі. Гарнізон столиці не підтримав заколотників. 16 вересня 1955 р. столичні військові підтримали новий заколот. 20 вересня 1955 р. тимчасовим президентом став генерал Лонарді. Але в листопаді 1955 р. його змінив генерал Арамбуру. Пероністська партія була заборонена. Була відновлена конституція 1853 року. У лютому 1958 р. на виборах перемогли «непримиренні радикали» Артуро Фрондісі. В липні 1958 р. на нафтовий ринок було допущено «Стандарт ойл» і «Ройял-датч-шелл». Спроби демонтажу соціальної держави викликали соціальні протести. 8 лютого 1962 р. Аргентина розірвала дипломатичні відносини з Кубою. 18 березня 1962 р. в Аргентині відбулися загальні вибори. Фрондісі встановив контроль федеральної влади в провінціях, де перемогли пероністи. 28 березня 1962 р. армія усунула від влади Фрондісі, тимчасовим президентом став Хосе Марія Гідо. 2–5 квітня 1963 р. військові знову підняли заколот проти участі у виборах 23 червня пероністської партії «Союз народу». В 1973–1974 р. Х. Перон вдруге був президентом.

З липня 1973 р. Багамські острова здобули незалежність. У вересні 1981 р. Беліз став незалежним.

Бразилія за президента Б.Гомеса у квітні 1917 р. вступила у війну з Німеччиною. В 1919 р. Бразилія увійшла в Лігу Націй, яку залишила в 1926 р., не отримавши постійне місце в Раді Ліги. В роки Першої світової війни Бразилія стрімко індустріалізувалась до економічної кризи 1921–1922 рр. 5 липня 1922 р. повстали лейтенанти військової школи Ріо-де-Жанейро. Президент А. Сільва Бернардес (1922–1926 рр.) встановив у країні дикторський режим. Восени 1924 р. повстання очолив лейтенант Луїс Карлос Престес, який закликав до антиімперіалістичної революції. В лютому 1927 р. його війська були інтерновані в Болівії. На президентських виборах у березні 1930 р. пе-

реміг лівий кандидат Жуліо Престес, а не губернатор штату Ріу-Гранді-ду-Сул Жетуліо Варгас. 3 жовтня 1930 р. Варгас підняв повстання. Він скасував конституцію 1891 року. В червні 1934 р. Варгас прийняв нову конституцію з гарантіями 8-годинного робочого дня. 10 листопада 1937 р. Варгас ввів у Бразилії «корпоративний устрій» за зразком італійського фашизму. Друга світова війна сприяла зростанню бразильської економіки. В серпні 1942 р. Бразилія оголосила війну Німеччині та Італії, в червні 1945 р. — Японії. У лютому 1945 р. Варгас повернувся до парламентського режиму. 29 жовтня 1945 р. генерали Дутра, Гомес, Монтейро здійснили військовий переворот. В серпні 1947 р. в Ріо-де-Жанейро було підписано угоду зі США про оборону Західної півкулі. Наприкінці 1950 р. Варгас був обраний президентом. В 1953 р. створена державна нафтова компанія «Петролеос Бразилейрос» («Петробраз»). В жовтні 1955 р. президентом обраний соціал-демократ Жуселіно Кубічек. В 1956–1960 рр. була побудована нова столиця — Бразиліа.

У жовтні 1960 р. президентом був обраний губернатор штату Сан-Паулу Ж. Куадрос. 25 серпня 1961 р. Ж.Куадрос був усунений від влади. Військовики заявили, що не допустять президентства віце-президента Ж.Гулларта. Президентом став спікер парламенту Р.Мадзіллі. Але 7 вересня 1961 р. Гулларт став президентом. Після військового перевороту 1964 р. влада належала військовим. У жовтні 1988 р. була прийнята нова конституція, яка повернула Бразилію до демократії.

Болівія в 1919 р. брала участь у Паризькій мирній конференції і підписала Версальський договір. Економіка зростала за рахунок нафтових концесій і гірничовидобувної промисловості. В липні 1920 р. Республіканська партія усунула від влади ліберала Г. Герру. Уряд Сааведри (1920–1925 рр.) в 1922 р. передав «Стандарт ойл» концесію в болівійській частині провінції Чако. Цей курс продовжив уряд Е. Сілеса (1926–1930 рр.). У 1907 р. Болівія і Парагвай поділили провінцію Гран-Чако. В 1920-х там була знайдена нафта, що спровокувало конфлікт. В лютому 1927 р. сторони заявили про претензії на все Гран-Чако. 8 грудня 1928 р. Болівія і Парагвай розірвали дипломатичні відносини. У січні 1929 р. бойові дії були припинені. В травні 1930 р. Болівія і Парагвай відновили дипломатичні відносини. 28 червня 1930 р. генерал Галіндо усунув від влади Е. Сілеса. В січні 1931 р. на виборах переміг Д. Саламанка (1931–1934 рр.). 15 червня 1932 р. болівійські війська на чолі з німецьким генералом Кундтом атакували парагвайські війська в Гран-Чако. 15–31 липня 1932 р. тривали зустрічні бої. На боці Парагваю були Англія й Аргентина. Наприкінці 1933 р. парагвайські війська перейшли в наступ і вигнали болівійські війська. В червні 1934 р. внаслідок перевороту президент Саламанка

був усунений від влади. До влади прийшов Т. Сорсано. Тільки у червні 1935 р. сторони досягли угоди про припинення вогню. У травні 1936 р. начальник генштабу Д.Торо скинув президента Сорсано. В 1937 р. була націоналізована власність «Стандарт ойл» в Болівії. В червні 1937 р. до влади прийшов підполковник Герман Буш, болівійський герой війни за Чако. Мирний договір липня 1938 р. закріпив за Парагваєм три чверті спірної території Гран-Чако. В червні 1939 р. Г. Буш був вбитий. На виборах 1940 р. переміг Е. Пеньяранда, який повернув власність «Стандарт ойл». У квітні 1943 р. Болівія оголосила війну Німеччині, Італії, Японії. В грудні 1943 р. внаслідок чергового військового перевороту до влади прийшов полковник Г. Вільярроель. Цей уряд був повалений у липні 1946 р. Влада перейшла до Н. Гільєна. В січні 1947 р. на президентських виборах переміг Е. Ерцог. У травні 1949 р. його скинув М. Урріолагойтіа. 6 травня 1951 р. президентом був обраний лівоцентрист реформатор Віктор Пас Естенсоро. 9 квітня 1952 р. генерал А. Селеме здійснив спробу військового перевороту. 31 жовтня 1952 р. були націоналізовані олов'яні шахти. 2 серпня 1953 р. було оголошено про аграрну реформу. В грудні 1956 р. Болівія прийняла програму оздоровлення фінансів та економіки. В червні 1960 р. на виборах переміг Віктор Пас Естенсоро.

Венесуела в 1909–1935 рр. перебувала під диктаторською владою генерала Хуана Вінсенте Гомеса, одного з найжорстокіших в історії Латинської Америки. Теоретиком його диктатури був Л. Ланса, який у книзі «Демократичний цезаризм» (1919 р.) стверджував, що партії представляють лише «олігархічні інтереси», а міжпартійна боротьба сіє хаос. У грудні 1935 р. «старий тигр Анд» помер. Новим президентом став генерал Лопес Контрерас (1936–1940 рр.). За його президентства нафтова галузь вийшла з кризи. В 1941 р. Р. Бетанкур (1908–1981 рр.) заснував партію «Демократична дія». В лютому 1945 р. Венесуела оголосила війну Німеччині та Японії. В жовтні 1945 р. внаслідок військового перевороту до влади прийшов Р. Бетанкур. Праві створили Комітет організації незалежної електоральної політики. В грудні 1947 р. президентом був обраний Р. Гальєгос. 24 листопада 1948 р. був здійснений військовий переворот. До влади прийшов Д. Чальбо, якого генерал Маркос Хіменес вбив та маскував хунту цивільним «президентом» Суаресом Фламеріхом. У січні 1958 р. диктатура Хіменеса була усунена від влади. Влада перейшла до адмірала флоту В. Ларрасабаля. 7 вересня 1958 р. військові усунули від влади Ларрасабаля. 7 грудня 1958 р. на президентських виборах переміг Р. Бетанкур. Аграрну реформу він обіцяв провести за два десятиліття.

Гаїті в 1915–1934 рр. були окуповані США. В 1957–1986 р. влада належала родині Дювальє. В XXI ст. Гаїті залишається державою, яка не відбулася.

Влада належить кримінальним угрупованням, які тероризують місцеве населення.

Гайана в 1966 р. стала незалежною. З 1970 р. Гайана стала республікою. В 2024 р. Венесуела на чолі з автократом Н. Мадуро висунула територіальні претензії до Гайани з вимогою доступу до її нафтових родовищ.

З 1946 р. Гваделупа — заморський департамент Франції. Але загалом позиції Франції у Латинській Америці помітно послабшали.

Гондурас з 1839 р. був суверенною республікою. Гранада з 7 лютого 1974 р. незалежна держава. В 1983 р. Р. Рейган показово звільнив Гранаду від кубинського впливу. Відтоді країна зникла з міжнародних інформаційних радарів.

Домініка в 1763–1978 рр. була британською колонією. З 1844 р. Домініканська республіка незалежна держава. 1916–1924 рр. була окупована США. 1930–1961 рр. правив Р. Трухільо.

Кайманові острови з 1670 р. власність Великої Британії. Коста-Ріка з 1838 р. незалежна держава. Мартініка з 1946 р. — заморський департамент Франції.

У Гватемалі в 1898 р. адвокат Е. Кабрера на траурному засіданні уряду поклав пістолет на стіл і заявив, що він тепер президент. Він перебував при владі 22 роки до 1920 р. за підтримки створеної у 1889 р. «Юнайтед фрут компані». В 1906 р. одночасно в Гватемалу вторглись війська Гондурасу, Сальвадору, Коста-Ріки. В 1907 р. США провели конференцію, присвячену замиренню країн Центральної Америки. У квітні 1918 р. Гватемала оголосила війну Німеччині. Президент К. Еррера (1920–1921 рр.) у січні 1921 р. ініціював створення з Гондурасом і Сальвадором Центральноамериканської федерації. У грудні 1921 р. військові скинули Ерреру. Влада перейшла до генерала Х. Орельяна. У січні 1922 р. Гватемала вийшла із Центральноамериканської федерації. В 1926 р. владу захопив черговий генерал Л. Чакона (до грудня 1930 р.). В 1931–1944 рр. Гватемалою керував генерал Х. Убіко. У грудні 1944 р. були проведені президентські вибори. Переміг Аревало. В листопаді 1950 р. на президентських виборах переміг Хакобо Арбенс. 18 червня 1954 р. в Гватемалу з території Гондурасу вторглися банди К. Армаса. З ними воював Ернесто Че Гевара. 28 червня 1954 р. Арбенс передав владу К. Діасу. 9 липня 1954 р. до влади прийшов генерал К. Армас. 20 жовтня 1957 р. відбулися вибори президента, які поглибили внутрішньополітичну кризу. На виборах 19 січня 1958 р. президентом був обраний генерал І. Фуентес.

Еквадор у 1822–1830 рр. входив до складу Великої Колумбії та здобув незалежність у 1830 р. Президент Л. Гутьєррес 1912–1916 рр., А. Морено 1916–1920 рр., Х. Тамайо (1920–1924 рр.), І. Айора (1926–1931 рр.). Мера

(1932–1933 рр.). В. Ібарра (1934–1935 рр.), Ф. Паєс (1936–1937 рр.). Л. Енрікес (1937–1939 рр.). 1940–1945 Арройо дель Ріо. 1948 р. президент Г. Ласссо. Регулярність зміни влади залишалась традицією.

Колумбія у листопаді 1903 р. під тиском США втратила Панаму. В 1914 р. побудований Панамський канал. 1 січня 2000 р. Панама відновила суверенітет над каналом. Колумбія отримала економічне зростання в роки Першої світової війни. Президент М. Суарес (1918–1921 рр.) залучав американські інвестиції в економіку. Промисловий видобуток нафти почався в 1921 р., а її експорт у 1926 р. В 1922–1926 рр. президентом був П. Оспіна, в 1926–1930 рр. М. Мендес. Пік економічної кризи припав на президентство Е. Еррери (1930–1934 рр.). Колумбія володіла річковим портом Летісія на Амазонці. Англійці спонукали перуанського диктатора С. Серро вигнати американських нафтовиків з верхів'я Амазонки. 1 вересня 1932 р. перуанці захопили Летісію. 15 вересня 1933 р. колумбійські війська спробували відвоювати Летісію. 25 травня 1934 р. за мирним договором Летісію повернули Колумбії. В 1934–1938 рр. президентом був ліберал А. Лопес. Контрреформи проводив Е. Сантос (1938–1942 рр.). Друга світова війна стимулювала розвиток економіки Колумбії. На виборах 1942 р. до влади повернувся А. Лопес. У липні 1945 р. його усунув Л. Камарго. 9 квітня 1948 р. був вбитий лівий ліберал Хорхе Гайтан. У країні розпочалася громадянська війна. В 1949 р. була встановлена диктатура Л. Гомеса. В 1952–1953 рр. розпочалася активна фаза партизанської війни. 13 червня 1953 р. Гомеса усунув від влади генерал Г. Пенілья (1953–1957 рр.). У травні 1958 р. президентом був обраний правий ліберал Л. Камарго. У травні 1962 р. президентом був обраний Г. Валенсія.

Куба в роки Першої світової війни пережила цукровий бум. Наприкінці 1916 р. на Кубі відбулися президентські вибори. США підтримали Менокала. В липні 1917 р. заради цього довелося ввести війська США, які залишалися на Кубі до 1922 р. На той час зменшилася ринкова ціна цукру. На виборах 1920 р. переміг А. Сайас. У листопаді 1924 р. президентом був обраний герой національно-визвольної війни 1895–1898 рр. генерал Херардо Мачадо, якого підтримав Морган. 11 серпня 1933 р. військові за підтримки США усунули від влади Мачадо. Президентом став генерал Еррера. 13 серпня 1933 р. Рузвельт надіслав крейсер і три есмінці в Гавану на підтримку президента Сеспедеса. 5 вересня 1933 р. військовий переворот «сержантів» очолив Фульхенсіо Батиста (1901–1973 рр.). Рамон Сан Мартін став головою уряду. 14 січня 1934 р. Батиста усунув від влади Сан Мартіна. У травні 1936 р. президентом обраний ліберал М. Гомес. В липні 1940 р. президентом був обраний Ф. Батиста. В грудні 1941 р. Куба оголосила війну Німеччині, Італії, Японії. Після Дру-

гої світової війни економічне становище Куби погіршилось. У серпні 1947 р. США вдвічі скоротили закупівлю кубинського цукру. В 1948–1952 рр. уряд очолював П. Сокаррас. 10 березня 1952 р. Батиста усунув від влади Сокарраса. 26 липня 1953 р. Фідель Кастро (1926—2016 рр.) підняв невдале повстання нападом на казарми Монкада в Сантьяго-де-Куба. В 1954 р. віце-президент Р.Ніксон стверджував, що з Батистою можна робити справи. В 1955 р. Рауль і Фідель Кастро емігрували в Мексику. 2 грудня 1956 р. Ф. Кастро висадився на узбережжі Куби. У травні 1958 р. Батиста намагався знищити повстанців. 1 січня 1959 р. Батиста вилетів в Домініканську республіку. 8 січня 1959 р. Ф. Кастро вступив у Гавану.

Мексика унікальна для Латинської Америки країна, де в 1910–1917 рр. перемогла буржуазно-демократична революція. Незалежність від Іспанії була здобута у війні 1810–1826 рр. В 1916–1917 рр. американський генерал «Першинг» вторгся у Північну Мексику. Мексиканська конституція 1917 р. стала однією з найдемократичніших у світі. Президент Карранса в 1919 р. відмовився приєднатись до Ліги Націй, яка визнала «доктрину Монро». У травні 1920 р. тимчасовим президентом став Адольфо де ла Уерта. У червні 1920 р. лідер повсталих селян Ф. Вілья відійшов від політики. В липні 1920 р. на виборах переміг А. Обрегон. У серпні 1923 р. США визнали Обрегона. В липні 1924 р. президентом обраний П. Кальєс. В липні 1928 р. президентом був обраний Обрегон Е. Хіль. Світова економічна криза спровокувала політичну турбулентність. В 1928–1930 рр. президентом був П. Хіль, у 1930–1932 рр. О. Рубіо, в 1932–1934 рр. президентом був А. Родрігес. В липні 1934 р. на президентських виборах переміг Л. Карденас. В липні 1940 р. відбулися чергові президентські вибори. Переміг А. Камачо. У вересні 1940 р. було введено загальний військовий обов'язок. Мексика оголосила нейтралітет. В січні 1946 р. було створено виборчу машину Конституційно-революційної партії. В 1946–1952 рр. уряд очолював Алеман. У 1952–1958 рр. уряд очолив Руіс Кортінес.

Парагвай у 1811 р. став незалежним від Іспанії. В 1931–1933 р. Парагвай воював з Болівією за Чако. В жовтні 1931 р. пішов у відставку президент Х.Гуджіарі. Президентом став Гонсалес Наверо. У вересні 1932 р. між Парагваєм і Болівією почалася війна. Парагвай переміг і досяг миру 21 січня 1936 р. В 1938 р. Болівія і Парагвай знову були на межі війни. У квітні 1939 р. президентом став генерал Естігаррібія. У вересні 1940 р. президентом став Х.Моріньїго. У лютому 1948 р. президентом став Гонсалес.

Перу в роки Першої світової війни було нейтральним, а за президента Хосе Пардо (1915–1919 рр.) в 1919 р. підписало Версальський мирний договір. Незалежним Перу став в 1821 р. У травні 1919 р. на виборах переміг Легія-і-Сальседо (був президентом у 1908–1912 рр.). В 1919 р. Легія встановив диктатуру, яка тривала до 1930 р. Економічна криза 1929–1932 рр. боляче вдарила по Перу. 22 серпня 1930 р. розпочалося повстання проти Легія. В жовтні 1931 р. президентом обраний Санчес Серро. У вересні 1932 р. Перу спробувала захопити у Колумбії форт Летісія на Амазонці. У травні 1933 р. ініціатор війни Санчес Серро був убитий. Президентом став генерал Оскар Бенавідес. У травні 1934 р. Перу повернула Летісію Колумбії. У Другій світовій війні економіка Перу зазнала підйому. В 1945–1948 рр. президентом був Х. Бустаманте. У жовтні 1948 р. була встановлена диктатура М. Одріа (до 1956 р.), який виступив проти лівих ідей. У червні 1956 р. президентом був обраний М. Прадо-і-Угартече. 10 червня 1962 р. президентом обраний А. де ла Торре. 18 липня 1962 р. генерал Р. Годой здійснив військовий переворот. 3 березня 1963 р. лідером хунти став генерал Н. Лопес.

Пуерто-Ріко в 1898 р. було окуповано США. Досі ця територія не стала штатом США.

Сальвадор з 1841 р. незалежна республіка. Сент-Вінсент і Гренадини в 1763–1979 рр. колонія Британії, а з жовтня 1979 р. незалежна держава. Сент-Люсія в 1814–1979 рр. колонія Британії. В 1667–1975 рр. Сурінам колонія Нідерландів, з 1975 р. Сурінам незалежна держава. З 1888 р. Тринідад і Тобаго британська колонія. 31 серпня 1962 р. Тринідад і Тобаго незалежна держава.

Чилі здобула незалежність від Іспанії в 1818 р. За президентства консерватора Санфуентеса (1915–1920 рр.) отримала стимулювання видобутку міді в роки Першої світової війни. В 1920–1924 рр. президентом був ліберал-реформіст А. Алессандрі. 5 вересня 1924 р. військові здійснили переворот на чолі з генералом Альтамірано. У вересні 1925 р. президентом був обраний Е. Фігероа. У лютому 1927 р. полковник К.Ібаньєс дель Кампо здійснив військовий переворот. У жовтні 1931 р. президентом був обраний Х. Монтеро. В червні 1932 р. К. Давіла здійснив новий переворот. 13 вересня 1932 р. владу захопив генерал Б. Бланш. У жовтні 1932 р. на президентських виборах вдруге переміг А. Алессандрі (1932–1938 рр.). У жовтні 1938 р. президентом обраний П. Серда (1938–1941 рр.). У лютому 1942 р. на президентських виборах переміг радикал Х. Ріос (1942–1946 рр.). 4 вересня 1946 р. президентом обраний Г. Відела (1947–1952 рр.). У 1952–1958 рр. президентом був К. Ібаньєс. У вересні 1958 р. на президентських виборах Хорхе Алессандрі (син А. Алессандрі) переміг Сальвадора Альєнде.

Уругвай став незалежним у 1811 р. В 1825–1828 рр. Уругвай був у складі Аргентини. 1828 р. країна знову стала незалежною. В 1903–1907 рр. пре-

зидентом був Хосе Батльє. В 1907–1911 р. президентом був К. Віліман. В 1911–1915 рр. було друге президентство Х. Батльє. 1915–1919 рр. Ф. Вієра, 1923–1927 рр. Х. Серрато, 1927–1931 рр. Х. Кампістегі, Г. Терра 1931–1933 рр. Державний переворот відбувся 31 березня 1933 р. В 1938–1942 рр. президентом був Бальдомір, у 1942–1946 рр. — Х. Амесага.

Слабкість демократичних інститутів і громадянського суспільства формували до 1990-х рр. політичну нестабільність і практику регулярних військових переворотів.

Розглянемо відносини Євросоюзу зі світом іберо-американським. Нагадаємо, що в минулому Південну Америку називали Ібероамерика, Індоамерика, Іспанська Америка, а з середини 30-х рр. XX ст. — Латинська Америка. Територію Латинської Америки поділяють на субрегіони: Мезоамерика та країни Карибського басейну (Мексика (14-е місце у світі за площею; населення 100 млн.: 90% католики), Центральна Америка, острови Вест-Індії), Андські країни (Венесуела, Колумбія, Перу, Болівія, Еквадор, Чилі), країни Ла-Плати (Аргентина, Бразилія, Уругвай, Парагвай).

Переселення європейців до Південної Америки та успіхи конкісти привели не лише до утворення тут величезних імперій, а й до розвитку європейського капіталізму. Іспанська Америка складалася з двох потужних королівств: Нової Іспанії (Мексика і частина Центральної Америки) та Перу (південь Центральної Америки і колонії Південної Америки). Бразилія перетворилася на діамант Португальської імперії. 5 липня 1811 р. незалежність проголосила Венесуела. У листопаді 1813 р. проголошена незалежність Нової Іспанії. У жовтні 1822 р. незалежною стала Бразилія. У червні 1826 р. за ініціативи С.Болівара на Панамському конгресі за участю Великої Колумбії, Перу, Мексики, Центральної Америки було підписано договір «Про постійний союз, лігу і конфедерацію».

Однак досягнути латиноамериканської єдності тоді не вдалося. Часто мова йде про особливості латиноамериканських революцій, в яких, на відміну від європейських буржуазно-демократичних революцій, не брали активної участі народні маси. Після революції та громадянської війни у США інтерес Вашингтона до країн регіону, як свідчить доктрина Монро 1823 р., став стратегічним. На думку Г. Кіссінджера, саме доктрина Монро «перетворила океан, що розділяє США та Європу, на середньовічний замковий рів»[304]. Внаслідок цього латиноамериканські країни вступили у XX ст. політично та економічно залежними від США, які обмежили вплив колишніх європейських колонізаторів.

[304] Киссинджер Г. Дипломатия. — М., 1997. — С. 26.

У 1947 р. представники 18 латиноамериканських держав підписали в Ріо-де-Жанейро Міжамериканський договір про взаємну допомогу, а через рік була заснована Організація американських держав (ОАД). Отже, латиноамериканська та європейська інтеграція розпочалися майже синхронно. Однак наявність у 1950–1960-х рр. ультраправих та військових режимів у латиноамериканських країнах перекреслювала потенціал співпраці ОАД з ЄЕС.

У 1971 р. Європейські Співтовариства підписали торговельну угоду з Аргентиною, у 1973 р. з Бразилією та Уругваєм, у 1975 р. з Мексикою. Після приходу до влади в Чилі А. Піночета (1973 р.) ЄЕС висловлювало занепокоєння порушенням прав людини у цій країні.

У Карибському басейні наприкінці 1970-х активізувався процес деколонізації, зокрема, здобули незалежність шість колишніх британських колоній: Домініка (1978 р.), Сент-Люсія (1979 р.), Сент-Вінсент і Гренадини (1979 р.), Беліз (1981 р.), Антигуа і Барбуда (1981 р.), Сент-Кристофер і Невіс (1983 р.). Це була лебедина після британського колоніалізму305. «Допомогти» британцям втратити колонії вирішила й аргентинська військова хунта, якій потрібна була велика перемога у «маленькій війні». У квітні–червні 1982 р. вспалахнула війна між Британією та Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови. Європейські Спільноти від середини квітня 1982 р. оголосили про санкції проти Аргентини, які діяли до квітня 1990 р. У жовтні 1983 р. США, демонструючи дієвість доктрини Монро за умов протистояння з СРСР щодо суспільних перетворень у Нікарагуа, здійснили каральну акцію на Гренаді.

У грудні 1983 р. ЄЕС підписало угоду про співробітництво з Андською групою (Болівія, Колумбія, Еквадор, Перу, Венесуела, Чилі), що дало можливість розширити закупівлю стратегічно важливих сировинних товарів. Створення Латиноамериканської спільноти націй дасть можливість більш ефективно погоджувати спільну позицію на політичних та торговельних переговорах із зовнішнім світом.

Сприятливі політичні умови для налагодження співробітництва Європейських Співтовариств з латиноамериканськими країнами створила демократизація місцевих режимів. У 1979 р. в Еквадорі, у 1980 р. в Перу помірковані військові режими передали владу обраним конституційним урядам. Парламентські режими були відновлені 1983 р. в Аргентині, у 1984 р. в Уругваї, у 1988 р. в Бразилії, а в 1986 р. у Гватемалі та Гондурасі. У 1989 р. закінчилася історія диктатури А. Стресснера в Парагваї, в березі 1990 р. пішов у відставку чилійський диктатор А. Піночет. У грудні 1989 р. США

[305] Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник. Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський. — К., 2001. — С. 451.

провели показову операцію з силового захоплення панамського президента М. Нор'єги. Однак залишити регіон у неформальному статусі американського «заднього двору» США не змогли. З. Бжезинський констатував: «В Латинській Америці посилюється зв'язок між розвитком демократії та зростанням антиамериканських настроїв»[306]. За цих обставин основою політики ЄС щодо латиноамериканських країн є Римська декларація 1990 р. про стратегічний діалог з групою Ріо. Серед стратегічних пріоритетів співпраці тоді було виділено сприяння стабілізації демократичних режимів у латиноамериканських країнах, розвиток торговельно-економічного співробітництва, налагодження відносин з латиноамериканськими інтеграційними угрупованнями та розвиток відносин з найбільшими латиноамериканськими країнами у форматі щорічних консультацій з актуальних питань.

Досить гострою проблемою на початку 1990-х було визначення ставлення до Куби. «Коли розпався Радянський Союз, — зазначав Ф. Кастро, — для нас це було рівнозначно зупинці сонця. Кубинській революції було завдано потужного удару»[307]. Переживши «особливий період у мирний час», Куба почала виходити з політичної ізоляції в Латинській Америці.

На початку 1990-х країни Латинської Америки перетворилися на впливових світових акторів. З цього часу регулярними стали консультації між латиноамериканськими країнами та ЄС. Активно співпрацює з Євросоюзом блок Меркосур (Mercado Comun del Sun), створений 26 березня 1991 р. у складі Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю та асоційованих членів Болівії (1997 р.) й Чилі (1996 р.).

30 травня 1994 р. Євросоюз розірвав зв'язки з Гаїті (143-є місце за площею; населення 8 млн.: 80% католики, прихильники культу вуду). У жовтні 1994 р. ЄС був стурбований проблемами встановлення демократичного режиму на Гаїті, віддавши ініціативу в цьому процесі США та блоку КАРИКОМ: Антигуа та Барбуда, Багамські острови, Барбадос, Беліз, Домініка, Гренада, Гайана, Монтсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадини, Тринідад і Тобаго, Ямайка. Втім, ситуація на Гаїті залишається економічно катастрофічною, а політично — нестабільною.

Водночас Євросоюз готовий був сприяти демократизації Куби, розвиваючи співпрацю насамперед у туристичному бізнесі. Після заяви 13 квітня 2009 р. президента США Б. Обами про скасування обмежень на грошові перекази та поїздки американських громадян кубинського походження на

[306] Бжезинский З. Ещё один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. — М., 2007. — С. 176.

[307] Кастро Ф. Размышления команданте революции. Пер. с исп. — Х., 2009. — С. 241.

Кубу ЄС також активізував відносини з Островом Свободи. Однак США та ЄС очікують на справжню зміну курсу після фізичної смерті Ф. Кастро. Водночас Китай перетворився на економічного конкурента ЄС у Латинській Америці[308]. У 1995 р. Перу та Еквадор воювали за не демарковану ділянку кордону, яка залишається спірною з 1942 р. У жовтні 1998 р. Перу та Еквадор підписали мирний договір, за яким спірна ділянка була перетворена на заповідник. ЄС пропонував у цьому процесі посередницькі функції.

15 грудня 1995 р. у Мадриді було підписано Міжрегіональну рамкову між Європейською Спільнотою і її державами–членами та Меркосур і його державами–членами[309]. Угода забезпечує наближення до Євросоюзу таких країн, як Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай. Крім того, угода ЄС з Чилі закріплює положення про свободу підприємницької діяльності та свободи надання фінансових послуг. Загалом впродовж 1992–2000 рр. ЄС вклав у країни Латинської Америки 143,8 млрд. дол.[310] На двосторонній основі ключовим партнером Євросоюзу є Бразилія, яка репрезентує країни Латинської Америки у неформальному блоці БРІКС.

ЄС також взаємодіє з Андською групою. Однак в економічному сенсі названі країни для Євросоюзу становлять менший інтерес. Тим паче що з приходом у грудні 2005 р. до влади в Болівії президента Е. Моралеса країна опинилася на межі територіального розколу. Економічні проблеми та внутрішньополітична нестабільність залишилися властивими для Еквадору та Перу. У Колумбії триває громадянська війна та протидія наркотичних олігархам. З 2002 р. президент Венесуели У. Чавес проводить експеримент «нафтового соціалізму». Він за часів адміністрації Дж. Буша молодшого активно конфліктував зі США та загравав з Росією, Китаєм, Іраном. Китай найближчими роками планує довести портфель своїх інвестицій у латиноамериканські країни до 100 млрд. дол.

Інтерес для ЄС становить процес демократизації країн Центральноамериканського регіону, до якого належать Гватемала (104-е місце за площею; 80% населення католики, протестанти), Гондурас, Коста-Ріка (126-е місце за територією у світі; 90% населення католики), Нікарагуа, Панама, Сальвадор. Однак бідність цих країн також перешкоджає інтенсивній торгівлі з ними Євросоюзу.

[308] Dussel Peters Enrique. China und Lateinamerika. Hat die „Exportorientierte Entwicklung" angesichts der Exportoffensive Chinas noch eine Chance? PROKLA. //Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft. 2006. №1 C.113.

[309] Hofmeister Wilhelm. Lateinamerika als internationaler Akteur. Internationale Politik. // 2001. №9. — S. 8.

[310] Климов С. В. Европейский капитал на рынках Латинской Америки // Латинская Америка. 2005. №10. — С. 25.

Іспанія є ініціатором та виконавцем багатьох погоджених інтеграційних проектів у Латинській Америці. Крім того, Іспанія демонструє підвищений інтерес до процесів демократизації латиноамериканських країн, пропагуючи та пропонуючи свій досвід переходу від автократії до демократичних форм державного устрою. ЄС на інституційній основі також взаємодіє з Карибським форумом — CARFORUM. Менш впливовим можна вважати торговельний блок Центральноамериканських країн та Республіки Домініка — DR-CAFTA[311].

Треба зазначити, що на початку XXI ст. відносини ЄС з латиноамериканськими країнами активізувалися. Однак залишаються серйозні розбіжності у відносинах ЄС з Кубою. 25 березня 1999 р. Куба першою з латиноамериканських країн засудила бомбування Югославії[312]. Євросоюз менш войовничо ставиться до режиму на Кубі, ніж це роблять США, хоча й засуджує порушення прав людини на Острові Свободи.

У грудні 1999 р. США залишили зону Панамського каналу. 1 січня 2000 р. Панама відновила суверенітет над каналом. Відразу після цього прискорився процес приходу до влади в латиноамериканських країнах лівих та лівоцентристських урядів. Запровадження в ЄС грошової одиниці євро розширило можливості валютного маневру латиноамериканських країн[313]. В лютому 2025 р. Д. Трамп звинуватив Панаму у надмірній присутності КНР в зоні каналу.

На межі XXI ст. Латинська Америка стала ареною запеклої конкурентної боротьби між США, ЄС, РФ та КНР. Перспектива здобуття латиноамериканського ринку (майже 569 млн. споживачів) надихає світових гравців на забезпечення своїх інтересів у цьому регіоні. Росія відновила зв'язки з традиційним союзником Кубою та встановлює стратегічний союз із Венесуелою[314].

Китай пропонує всім охочим договір про вільну торгівлю, спокушаючи величезним ринком збуту і перспективою дешевого трансферу технологій. США намагаються зміцнити торговельні та політичні зв'язки з латиноамериканськими країнами через ініціативу щодо створення Зони вільної торгівлі Північної та Південної Америки та через Організацію американських держав. У свою чергу Москва та Пекін переконують латиноамериканські країни, що саме вони створюють противагу традиційному однобічному впливові США. За часів адміністрації Дж.Буша (2001–2008 рр.), яка зосередила увагу

[311] Russeau Christian. Durchsetzung internationalen Handelsregime zwischen Europäischen Union und dem Gemeinsamen Markt des Südens (Mercosur). EU-Mercosur Bulletin Nr.1., Januar 2004 — S. 23.

[312] Кастро Ф. Размышления команданте революции. — Х., 2009. — С. 186.

[313] Тайяр В.М. Евро и его влияние на мировые рынки: последствия для Латинской Америки. // Латинская Америка. 2004. №5. — С. 31.

[314] Twickel Christoph. Hugo Chavez. Eine Biographie. — Hamburg, 2006. — S. 253.

на війнах в Іраку та Афганістані й нехтувала країнами Латинської Америки, тут утворилася Боліварійська альтернатива (ALBA) ініціатива лівих президентів Болівії, Венесуели, Гондурасу, Еквадору, Куби, Нікарагуа та деяких острівних держав Карибського басейну.

У 2004 р. було створено Центральноамериканську зону вільної торгівлі у складі Гондурасу, Гватемали, Домініки, Сальвадору та Нікарагуа. Загострюється боротьба за домінування у латиноамериканському «концерті» регіональних держав. До традиційної конкуренції між Аргентиною та Бразилією додалося протистояння між антиамериканською Венесуелою та проамериканською Колумбією.

19 квітня 2007 р. у Санто-Домінго відбувся черговий саміт латиноамериканських країн та ЄС[315]. На порядку денному залишалися питання взаємодії у сфері торгівлі та інвестицій.

У червні 2007 р. ЄС ухвалив рішення про скасування дипломатичних санкцій проти Куби. Вони були запроваджені 2003 р. у відповідь на переслідування дисидентів. Ф. Кастро назвав це лицемірством з огляду на жорстке законодавство ЄС стосовно нелегальних мігрантів. Чехія та Швеція були проти скасування санкцій проти Куби. 27 червня 2007 р. Фідель Кастро у статті «Достойна відповідь» визначив курс Куби щодо ЄС: «З Кубою можна вести діалог між суверенними сторонами без передумов та погроз. Якщо Євросоюз хоче вести діалог з Кубою, він повинен скасувати санкції. Євросоюз повинен скасувати «Спільну позицію» 1996 р. (прийняту на вимогу тодішнього іспанського голови уряду Х.-М. Азнара) щодо засудження порушень прав людини на Кубі. Євросоюз демонструє принизливе підпорядкування США, які позбавляють його можливості займати позиції, які відповідають європейським інтересам. Євросоюз користується подвійними стандартами, звертаючись до Куби й замовчуючи американські злочини на Гвантанамо та Абу-Граїб. Він не засуджує США за незаконні затримання підозрюваних у терористичній діяльності. Це Євросоюзу слід виправляти помилки, скоєні щодо Куби»[316]. Ф. Кастро дивувався: «Будь-який член Євросоюзу може блокувати прийняття будь-якого рішення. Така система не функціонує політично й на практиці підриває суверенітет усіх. Зараз Європейський Союз гірше, ніж колишній соціалістичний табір»[317]. Як бачимо, ці оцінки не лише скептичні, а й політично некоректні.

[315] Verschiedene Kommuniques zu den EU — Lateinamerika Tagungen in Santo-Domingo. URL: http://www.internationalepolitik.de

[316] Кастро Ф. Достойный ответ. Кастро Ф. Размышления команданте революции. — Х., 2009. — С. 79–81.

[317] Там само. — С. 83.

Президент Венесуели Уго Чавес загрожував енергетичними санкціями проти країн ЄС, які зробили жорсткішим законодавство щодо нелегальних мігрантів. Ф.Кастро констатував: «Капіталізм має тенденцію до відтворення за будь-якої соціальної системи, оскільки виходить з егоїзму та людських інстинктів»[318].

Загалом ні США, ні Китай, ні Євросоюз, ні Росія не можуть одноосібно домінувати в Латинській Америці. Це свідчить про реальне оформлення багатополюсного світу[319]. У березні 2009 р. президент Обама пом'якшив санкції щодо Куби, але не скасував повністю економічних обмежень. Зазначена тема стала 17–18 квітня 2009 р. ключовою на п'ятому саміті Південної та Північної Америки. У його роботі взяли участь глави держав і урядів 34 країн Західної півкулі, окрім Куби. Головними темами зустрічі була світова економічна криза, міграційні питання, боротьба з незаконним обігом наркотиків, глобальна зміна клімату. Однак через позицію Болівії, Венесуели, Нікарагуа не було одноголосно прийнято заключну декларацію. Адже США не поспішали зі зняттям економічної блокади Куби (з січня 1962 р.) та відновлення членства Куби в Організації американських держав. Крім того, президенти держав «Боліварійської ініціативи» (АЛБА), тобто Венесуели, Болівії, Гондурасу, Домініки, Куби, Нікарагуа, домовилися з 1 січня 2010 р. розпочати формування спільного монетарного простору й запровадити розрахункову грошову одиницю сукре. Вона має виконувати роль послаблення американського долара у взаємній торгівлі та економічних проектах. У.Чавес запевнив, що сукре повторить шлях євро. Принаймні в Латинській Америці вперше після колоніальних часів може почати існування спільна грошова одиниця.

Відносини ЄС з країнами, які разом зі США у 1994 р. створили North American Free Trade Agreement, були започатковані ще за часів «холодної війни». Зокрема, у 1975 р. Європейські Співтовариства підписали торговельну угоду з Мексикою, а у 1976 р. з Канадою. Політична нестабільність до Мексики була принесена у 1994 р. з повстанням «запатистів». Країна була інтегрована до економіки США. Після приєднання Мексики у 1993 р. до НАФТА Євросоюз почав розглядати Мексику як важливу ланку проникнення на північноамериканський ринок. Д. Трамп у 2025 р. фактично зруйнував НАФТА війною з мексиканськими нелегальними мігрантами та претензіями на територію Канади.

[318] Кастро Ф. Размышления команданте революции. — Х., 2009. — С. 349.

[319] Fritz Thomas. European Free Trade in Latin America. URL: FDCL — Forschungs– und Dokumentationszentrum Chile und Lateinamerika // http://www.fdcl-berlin.de/index.php?id=1224

В середині 1990-х монопольну з 1946 р. владу втрачає Конституційно-революційна партія Мексики. Мексика також зацікавлена у розширенні своєї зовнішньоекономічної діяльності на Євросоюз. Однак на початку 2009 р. Мексика опинилася на межі «кримінальної наркотичної революції», яка могла перетворити країну на другу Колумбію. Наприкінці квітня 2009 р. образ Мексики було додатково зіпсовано вимушеними запобіжними заходами ЄС у зв'язку з місцевою епідемією «свинячого грипу».

Важливим торговельним партнером ЄС традиційно є Канада. Канадський уряд П. Трюдо у 1975 р. уклав з ЄЕС угоду про співробітництво. Країни ЄЕС перестали розглядати Канаду у ролі американського троянського коня. У 1984 р. було підписано угоду про вільну торгівлю між Канадою та США. В 1990 р. за участю Мексики створено Північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА). Хоча головним торговельним партнером Канади залишаються США, країна Кленового Листка підтримує активні зв'язки з ЄС.

Зважаючи на асиметричні відносини Канади з США, Канада «випадково» потерпає внаслідок дій США проти таких торговельних партнерів, як Японія або ЄС[320]. Близьким європейським партнером Канади залишалися «історично важливі» для країни Кленового Листка Британія та Франція. Канада активний учасник Організації франкомовних країн (франкофонії). Франція насторожено ставилася до нестабільності у канадській франкомовній провінції Квебек. Зокрема, референдум 1995 р. показав, що ідея самовизначення Квебеку користується суттєвою підтримкою франкомовних канадців. Лише поразка у квітні 2003 р. на виборах у Квебеку прихильників незалежності стабілізувала конституційний устрій Канади. Це дало можливість зосередитися на гідному представництві інтересів Канади у світовій торгівлі. Наприклад, у 2002 р. товарообіг між Канадою та ЄС склав 38 млрд. дол.: імпорт ЄС 16 млрд., експорт 22 млрд. дол. Тобто сальдо торгівлі було від'ємним для Канади. Позиція Канади та ЄС стосовно співпраці з лівими урядами латиноамериканських країн часто збігається. Поворотним моментом у відносинах Канади з країнами Латинської Америки став вступ Канади у 1990 р. до Організації американських держав.

Таким чином, країни Латинської Америки та Північної Америки посідають важливе місце насамперед в ієрархії торговельних та інвестиційних пріоритетів Євросоюзу. Водночас у контексті спільної зовнішньої політики ЄС відносини з латиноамериканськими та північноамериканськими країнами, за винятком непростих стосунків з Кубою та Венесуелою, не викликають серйозних розбіжностей між державами–членами ЄС. Цей факт, як і тра-

[320] Асиметрія міжнародних відносин. — К., 2005. — С. 284.

диційні історичні зв'язки, зумовлює загальну успішність політики ЄС щодо реалізації всього потенціалу співпраці з колом названих країн.

Організатор революцій, які звільнили країни Латинської Америки від колоніалізму, Симон Болівар (1783–1830 рр.) констатував: 1) для нас Америка некерована; 2) ті, хто служать революції, орють море; 3) усе, що може зробити людина в Америці, — це емігрувати звідти; 4) ця країна неминуче потрапить у руки нестримних мас, а згодом тиранів усіх рас; 5) коли нас з'їсть живцем злочинність, європейці навіть не захочуть нас завойовувати; 6) якби якась частина світу була здатна повернутися в первинний хаос, це була б Америка у свою останню годину[321]. Країни Латинської Америки проводять регулярні вибори, мають сурогати демократичних інститутів, але не мають стабільної демократії.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.) зумовлені посиленням внутрішньополітичної ідеологічної боротьби у більшості країн Латинської Америки між лівими популістами (Куба, Венесуела), правими лібертаріанцями (Х. Мілей в Аргентині).

Сценарій 1. Поглиблюється внутрішня інтеграція країн Латинської Америки, які інтегруються зі США.

Сценарій 2. Відбувається регіоналізація латиноамериканських країн та загострюється конкуренція між Аргентиною і Бразилією.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.). Хаотизація внутрішньополітичного становища в більшості країн Латинської Америки, відновлення громадянських війн у країнах Центральної Америки.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Загострюється протистояння США і Китаю за вплив на країни Латинської Америки.

[321] Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи. — К., 2025. — С. 413.

Розділ 11. Близький Схід і Центральна Азія: між халіфатом і реформами

Моделі постколоніального правління на Близькому Сході зазнали краху. Попри це британський професор міжнародних відносин Крістофер Філліпс нагадує, що в залежності від віддаленості від Лондона: Близький Схід, Далекий Схід та між ними Середній Схід[322]. Не прижилася менш колоніальна назва регіону Західна Азія[323]. Близький Схід має більшу частину своїх проблем внаслідок запасів нафти та перманентного протистояння сунітської більшості, представленої переважно арабами, та шиїтської меншості, яка живе не тільки у перському Ірані (17-е місце у світі за площею; населення 90 млн.: 90% шиїти, 8% суніти), а й в Іраку (57-е місце за площею; населення 22 млн.: 60% мусульмани шиїтів, решта суніти), Лівані (160-е місце у світі за площею; населення 5 млн.: 32% шиїти, 21% суніти, католики), Сирії, Ємені, Бахрейні (174-е місце за територією; понад мільйон населення: 65% суніти, 35% шиїти), а також у Пакистані (35-е місце у світі з площею; населення понад 140 млн.: 90% суніти). Індійська Мусульманська ліга мріяла створити ісламську постколоніальну державу з початкових назв провінцій, які мали бути абревіатурою держави Пакистан: Пенджаб, Афганістан, Кашмір, Іран, Сінд, Тохаристан[324].

Хоч іслам є панівною релігію в регіоні, тут розташовані його святі місця, більшість мусульман світу проживає за межами Близького Сходу. Г. Кіссінджер нагадував, що іслам створив універсальну концепцію світового порядку, з власним баченням єдиного божественно санкціонованого врядування, що об'єднує і умиротворює світ. Султан Мехмед Завойовник стверджував: «У світі має бути тільки одна імперія, одна віра і одна верховна влада»[325]. Те, що відбувається в регіоні, не обмежується самим Близьким Сходом. В першій чверті XXI ст. Близький Схід зіштовхнувся з викликом терактів у США

[322] Філліпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід. — К., 2025. — С. 10.

[323] Там само — С. 12.

[324] Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. — К., 2010. — С. 314.

[325] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025. — С. 13.

11 вересня 2001 р. Після цього США обрали стратегію демократизації Великого Близького Сходу. Наслідком цього стала «арабська весна» 2011 р. У 2010 р. кожен третій арабський юнак був безробітним.

Командувач CENTCOM Дж. Меттіс згадує: «У деяких випадках мені було ясно, чого не хочуть наші політики, — ми не хотіли нападу на Ізраїль, не хотіли, щоб Іран мав ядерну зброю чи мінував Ормузьку протоку, але я не міг знайти комплексного кінцевого результату, якого ми намагалися досягти: яким він буде, коли нам усе вдасться?»[326].

Ізраїль (149-е місце за площею; населення понад 6 млн.: 81% іудеї, 16% мусульмани) перетворився на оплот західної цивілізації в регіоні. Вороже до євреїв мусульманське оточення намагалося знищити Ізраїль. Першим викликом стала «арабська весна», але вона, здавалося, розколола єдиний арабський фронт. За президентства Трампа в 2016–2020 рр. американське посольство переїхало в Єрусалим, США схвалили анексію Голанських висот, легалізували єврейські поселення на Західному березі річки Йордан[327]. За першого президентського терміну Д. Трампа була спроба створення «Авраамічних угод», замирення Ізраїлю з арабськими монархіям Перської (Арабської) затоки. Аби не допустити приєднання Саудівської Аравії до «Авраамічних угод», 7 жовтня 2023 р. ХАМАС атакував Ізраїль. Це спровокувало у 2024 р. перші обміни ракетними ударами між Ізраїлем та Іраном. 13–24 червня 2025 р. тривала 12-денна ізраїльсько-іранська ракетна війна.

На межі XX ст. криза Османської імперії запустила трансформацію Близького Сходу. У жовтні 1908 р. було проголошено партію «Єднання і прогрес», яка вимагала обмеження прав султана. 27 квітня 1909 р. султан Абдул-Гамід був усунений від влади на користь молодшого брата Мехмеда V (1844–1918 рр.). Поразка у війні з Італією у липні 1912 р. мотивувала партію «Свобода і згода» здійснити державний переворот. Османи програли і Балканські війни 1912–1913 рр., що змусило імперію піти з Південно-Західної Європи. Перша світова війна «добила» Османську імперію. У квітні–травні 1916 р. Британія і Франція за договором Сайкса-Піко домовились поділити територію Османської імперії після капітуляції у жовтні 1918 р. Навіть уряд вірменських дашнаків сподівався на створення Великої Вірменії з виходом до Чорного моря в Трабзоні. 26 квітня 1920 р. Кемаль звернувся по допомогу до Леніна. 2 грудня 1920 р. червона армія увійшла в Єреван. В 1921 р. Франція відмовилася від претензій на Кілікію, Італія від Анталії. 9 вересня 1922 р. Кемаль вибив греків із Ізміра. 6 жовтня 1923 р. загони Антанти залишили Стамбул. 29 жовтня

[326] Меттіс Джим. Позивний «хаос». — К., 2025. — С. 244.

[327] Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. — К., 2024. — С. 243.

1923 р. проголошена Турецька республіка. Кемаль спробував провести секуляризацію під гаслом «Туреччина для турків і турки для Туреччини». У роки Другої світової війни Туреччина постачала Німеччині хромову руду, необхідну для виплавки танкової броні. Тільки 23 лютого 1945 р. Туреччина оголосила війну Німеччині та Японії. У жовтні 1950 р. Туреччина на допомогу США надіслала піхотну бригаду на Корейську війну. 18 лютого 1952 р. Туреччина разом із Грецією вступила в НАТО.

Туреччина (36-е місце у світі за територією; населення 85 млн.: 99% мусульмани суніти) впродовж першої чверті XXI ст. коливалась між відмовою від стратегії євроінтеграції до стратегії будівництва нової Османської імперії (Великого Турану). У 2002 р. до влади в Туреччині прийшла консервативна, помірно-ісламістська Партія справедливості і розвитку. Ідеологічно Р. Ердоган турецький націоналіст, але він проти кемалістського секуляризму та позиціонував себе новим лідером сунітського світу. Після «арабської весни» 2011 р. Ердоган поетапно посилював свій вплив на Близькому Сході завдяки особливим зв'язкам із Британією і Катаром (157-е місце у світі за площею; населення близько мільйона: 92% суніти). У 2024 р. у США помер ворог Р. Ердогана Ф.Гюлен, який невдало намагався усунути першого від влади у липні 2016 р. Проект створення Великого Турану може надмірно напружити сили Туреччини. У 2011 р. в Курдистан прийшли великі нафтові компанії «Exxon Mobil», «Total», «Chevron».

Ліван (найбільш релігійно строката країна регіону), Сирія (87-е місце у світі за площею; населення 15 млн.: 80% мусульмани суніти) впродовж першої чверті XXI ст. балансували на межі збереження державності. Господарями Лівану до подій 7 жовтня 2023 р. була проіранська «міліція» Хезболла. Вона використовувалась Іраном як проксі-війська у спробі зберегти при владі в Сирії Б. Асада. Росія у вересні 2015 р. ввела війська в Сирію, аби захистити Б. Асада. Це накладалось на війну з ІДІЛ. У грудні 2024 р. війська Б. Асада розбіглись, і до влади прийшли «прагматичні» сирійські ісламісти. Південь Сирії став буферною зоною для захисту ізраїльських Голанських висот. Йорданія (111-е місце у світі за площею; близько 5 млн. жителів: 80% суніти) намагалась утримати Хашимітську династію і під час «арабської весни», і після 7 жовтня 2023 р.

Ірак 24 березня 2003 р. став об'єктом атаки США, Британії та коаліції бажаючих. До кінця 2003 р. Саддам Хусейн був усунений від влади. Але справжня партизанська війна тільки почалась. Ірак був фактично поділений на курдський Північний Ірак, шиїтський Південний Ірак і сунітський трикутник навколо Багдада. «Вашингтон встановив корумповану демократію,

засновану на релігійних та етнічних відмінностях, яка здебільшого служила лише вузькій еліті»[328].

Іранський президент Мухаммад Хатамі (1997–2005 рр.) намагався послабити внутрішньополітичну напругу. Його наступник Махмуд Ахмадінеджад (2005–201 рр.), навпаки, дотримувався жорсткого курсу. Наступний президент Хасан Рухані (2013–2021 рр.) прагнув до діалогу, за його президентства Обама уклав ядерну угоду. Г. Макмастер зазначає: «Спільний всеосяжний план дій», відомий як Іранська ядерна угода 2015 р., це екстремальний приклад стратегічного нарцисизму, заснованого на видаванні бажаного за дійсне. Самообманом було переконувати себе, що скасування санкцій проти Ірану здатне перетворити режим на відповідальну державу, яка більше не підтримуватиме терористичних організацій. І оманливим було позиціонувати невдалу угоду як не пов'язану з руйнівною поведінкою Ірану в регіоні та єдину альтернативу війні[329]. 22 червня 2025 р. Трамп наказав бомбардувати ядерні об'єкти Ірану.

Іран після 11 вересня 2001 р. намагався вибудувати навколо себе зовнішній пояс безпеки. Керівник «Корпусу стражів ісламської революції» Сулеймані підтримував шиїтські меншини у Лівані, Судані, в Перській затоці, Ємені (48-е місце за площею; населення близько 16 млн.: більшість суніти, меншина зейдіти-хусити). У січні 2020 р. Сулеймані був ліквідований за наказом Д. Трампа. Війна з Ізраїлем після 7 жовтня 2023 р. послабила безпеку Ірану.

В XXI ст. країни Ради співробітництва держав Перської затоки: Саудівська Аравія (13-е місце у світі за площею; близько 20 млн. жителів: 98% мусульмани суніти ваххабісти), Кувейт (153-е місце за площею; 2 млн. жителів: 66% суніти, 29% шиїти), Катар, Бахрейн, ОАЕ (115-е місце у світі за площею; населення близько 3 млн.: 96% мусульмани суніти), Оман (83-є місце за площею; населення 3 млн.: 56% мусульмани ібадити, 19% суніти) — мали великі амбіції, які за 25 років так і не були реалізовані. Не в останню чергу це сталося внаслідок конкуренції між Саудівською Аравією, ОАЕ, Катаром.

Ємен у першій чверті XXI ст. перетворився на падаючу державу. Конфлікт між сунітами та шиїтами знову розколов Ємен. Саудівська Аравія після «арабської весни» 2011 р. намагалася втрутитись у внутрішньополітичний єменський конфлікт, але зазнала поразки. Утім, єменський конфлікт Саудівська Аравія локалізувала у внутрішніх кордонах.

Нагадаємо, що середньовічна мусульманська імперія розпалася внаслідок слабкості економічних зв'язків між її частинами, відмінності в етнічному

[328] Філліпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід. — К., 2025. — С. 156.

[329] Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. — К., 2024. — С. 252.

складі населення, великих відмінностей культурних і суспільних традицій. У 661 р. халіфат Омейядів зі столицею в Дамаску, а з 750 р. столицею халіфату Аббасидів став Багдад. У віддалених родинних зв'язках з Аль-Саудами із Неджда перебувають правителі Кувейту (Аль Сабах) і Бахрейну (Аль-Халіфа). 22 вересня 1932 р. було проголошено королівство Саудівська Аравія. 2 грудня 1971 р. проголошено Об'єднані Арабські Емірати.

Минуло понад 15 років від часу започаткування радикальних трансформацій так званої «арабської весни» у більшості арабських країн Близького Сходу. Це є приводом для осмислення процесу «зіткнення» різних конкуруючих стратегій, які визначать долю Близького Сходу. Зазначені стратегії описуються у поняттях теорії міжнародних відносин та формуються як у самому цьому регіоні, так і за його межами. Адже, зважаючи на особливе значення Близького Сходу для розстановки сил у сучасній системі міжнародних відносин, домінування однієї із стратегій розвитку суттєво впливатиме й на глобальну ситуацію.

Наразі можна виділити та дослідити передусім американську стратегію формування Великого Близького Сходу, стратегію багатополярності у цьому регіональному контексті, стратегію перманентної зміни регіональних лідерів, а також стратегію гіпотетичного формування Халіфату як тотожності ісламських цінностей та інтересів. Відкритим є питання, наскільки 47-й президент США Д. Трамп дотримуватиметься стратегії «демократизації», очевидно, він не переймається ідеологічною орієнтацією режимів, які є вагомими економічними партнерами США.

Нагадаємо, що регіон Близького Сходу до класичної західної доби колоніального домінування перебував під впливом Османської імперії. Лише після Першої світової війни, коли зазначена імперія як «хвора держава» занепала й прискорено розпадалася, на Близькому Сході загострилася конкурентна боротьба за поділ сфер впливу між тодішніми великими колоніальними імперіями — Великою Британією та Францією. Цей процес супроводжувався пожвавленням арабського національно-визвольного руху.

За підсумками Другої світової війни стало зрозуміло, що нафтовий фактор став головним у геополітичній конкуренції на арабському Близькому Сході. Тому за існування біполярної системи міжнародних відносин доби «холодної війни» США і СРСР конкурували за впливи на нафтоносні держави регіону. Отже, фактично впродовж XIX–XX ст. на Близькому Сході конкурували між собою кілька стратегій. Насамперед після розпаду Османської імперії занепала ідея Халіфату, але переживала піднесення ідея формування нових незалежних арабських держав із одночасним пожвавленням араб-

ського націоналізму. Після Суецької кризи 1956 р. Британія та Франція були вимушені віддати регіональну ініціативу США, які стримували на Близькому Сході СРСР. Попри це союз Москви із Іраком, Сирією, Єменом фактично тривав до розпаду СРСР.

Військова операція зі звільнення Кувейту від іракських військ (2 серпня 1990 — 23 лютого 1991 рр.) закріпила американське домінування у регіоні. ЄС дуже повільно розробляв власну стратегію на Близькому Сході й зрештою підпорядкував її американському баченню регіональних перспектив. До зазначеної стратегії були змушені адаптуватися й інші великі держави. РФ лише у нульові роки XXI ст. почала систематично боротися за повернення втрачених позицій на Близькому Сході. В свою чергу Індія та Китай вибудовують свої близькосхідні зовнішньополітичні стратегії, виходячи передусім із власних економічних інтересів.

Але якщо на цю ситуацію подивитися з точки зору більшості арабських країн, то можна побачити, що вони навряд чи відчувають себе суб'єктами регіональної політики. Діяльність Ліги арабських держав, не кажучи вже про набагато ширшу за представництвом і складом Організацію ісламської конференції, багата прикладами всіляких суперечностей та протиріч між державами–учасницями. Усередині цих міжнародних структур триває перманентна боротьба за право визначення стратегії дій.

Тож до 11 вересня 2001 р. Близький Схід вбудовувався в однополярну систему американського домінування у ролі скоріше об'єкта, а не суб'єкта. З цієї точки зору терористичні атаки стали не лише хрестоматійним прикладом асиметричної війни, а й повернули регіон у центр світової політики та змусили звернути увагу на конкуренцію різних стратегій майбутнього регіону. Оскільки виклик тоді було кинуто єдиній наддержаві — США, насамперед розглянемо американську близькосхідну стратегію.

Початок 7 жовтня 2001 р. американської воєнної операції в Афганістані (40-е місце у світі за площею; населення близько 24 млн.: 84% мусульмани суніти, 15% шиїти та ісмаїліти), а 23 березня 2003 р. й війни в Іраку зафіксував готовність США виконати імпульсивну роль започаткування демократичних змін у більшості ісламських країн. Адже відомі стратеги американської зовнішньої політики З. Бжезинський, С. Гантінгтон, Г. Кіссінджер (зрозуміло, кожен із власною аргументацію, але досить переконливо) писали про потребу адаптації ісламського світу до умов глобального ідеологічного та військового наступу демократії. Причому більшість політологів, коментуючи такий підхід, вели мову про потребу підтримки ліберальної модернізації консервативних арабських політичних режимів. У часовому вимірі цьому процесові

відводили час не менший, ніж тривала доба «холодної війни». Отже, адміністрація Джорджа Буша-молодшого залишила у спадок стратегію формування Великого Близького Сходу. Цей підхід набув нової актуальності з початком світової економічної кризи-2008. Адміністрація Обами уточнила мету зазначеної стратегії, яка полягає у трансформації регіональної геополітики в інтересах збереження західного домінування у форматі так званої однополярної системи міжнародних відносин. Впродовж 2011–2012 рр. США обрали тактику підтримки зміни режимів у Тунісі, Єгипті, Лівії, Ємені. Критична маса такої трансформації може стати точкою біфуркації у процесі територіального розпаду існуючих арабських держав та утворення нових. Зокрема, мова може йти про закінчення тривалого процесу створення держави Курдистан. Нагадаємо, що США наполягали на її утворенні ще після Першої світової війни, але тоді обставини та розстановка світових сил склалися іншим чином. Тепер внаслідок послідовного зміцнення після 2003 р. на півночі Іраку курдської автономії, навіть попри силовий супротив Туреччини, ця територія стає точкою тяжіння для «іранських», «турецьких» та «сирійських» курдів. Держава Курдистан має стати інструментом подальшої геополітичної трансформації регіону, внаслідок якої мають утворитися менші за нині існуючі арабські держави, поділені за племінними та конфесійними ознаками. В такому разі керовані конфлікти між цими державами дадуть можливість на тривалий час поховати націоналістичну ідеологію панарабізму. Це може дати шанс забезпечити територіальний розпад Ірану, що має стати кінцевою метою формування Великого Близького Сходу. Зрозуміло, що зазначена стратегія є оптимальною для інтересів й Ізраїлю. Однак цій домінантній стратегії на даному історичному відтинку протистоять принаймні три інші стратегії. Розглянемо кожну з них.

Навіть фактичний союз США та ЄС у процесі формування Великого Близького Сходу не може нівелювати вплив на події у регіоні інших центрів сили. Звичайно, навіть теоретична можливість вступу до Євросоюзу Туреччини, незалежно від реальної часової перспективи цього процесу, робить ЄС зацікавленим гравцем на Близькому Сході. Однак відкладання завершення процедури євроінтеграції Туреччини ставить цю державу у невизначене становище. Зважаючи на курдський фактор, турецька влада намагається проводити обережну політику щодо нових «поставторитарних» арабських режимів, які з'явилися внаслідок недавніх арабських революцій. Попри це Туреччина залишається «найслабшою ланкою» у західній стратегії формування Великого Близького Сходу, адже ціною реалізації цього проекту неминуче буде територіальна фрагментація самої Туреччини. Тому Туреччина,

небезпідставно претендуючи на роль регіонального лідера, схиляється до максимально можливого пошуку компромісів із інтересами інших впливових світових гравців у регіоні. Причому Анкара готова робити це навіть за рахунок помітного погіршення відносин із Ізраїлем. Останній все ще розглядається арабами як «привнесений ззовні» західний союзник, а не «автохтонний суб'єкт» регіональної політики. Хоча, звичайно, кожен із претендентів на статус близькосхідної регіональної держави змушений рахуватися із інтересами фактично визнаних полюсів сили, географічно наближених до Близького Сходу. Зокрема, Індія, маючи традиційні історичні зв'язки із Близьким Сходом, наразі суттєво залежить від постачання нафти із цих країн. Тому стабільний розвиток індійської економіки корелюється із уникненням конфліктних сценаріїв подій на Близькому Сході. У свою чергу Росія та Китай розглядають цей регіон як цінний приз у глобальній геополітичній грі на теренах Євразії. Адже ймовірна трансформація Великого Близького Сходу радикально змінює євразійську геополітику та послаблює позиції як Росії, так і Китаю, причому не лише на «новому» Близькому Сході, а й у глобальному масштабі.

Наразі найбільш оптимальною тактикою стримування реалізації стратегії формування Великого Близького Сходу є зіткнення інтересів США із інтересами країн, які небезпідставно претендують на роль регіональних лідерів. Тому Росія та Китай намагаються, підтримуючи Сирію та Іран як останні бар'єри на шляху арабських революцій, обмежити можливість зміцнення регіональних позицій американських союзників. Передусім мова йде про нафтоносні монархії Перської затоки, які об'єднані у Союз арабських держав Перської затоки. Вони давно консолідовані із бізнесовими інтересами США та ЄС, тому стратегічно орієнтовані на союз із ними, звичайно, на умовах збереження свого внутрішньополітичного устрою. Але стабільність у тій же Саудівській Аравії потребує постійних фінансових дотацій та є відносною. Тож загострення конкурентної боротьби за регіональне лідерство відповідає інтересам полюсів сили з-за меж Близького Сходу. Адже це уповільнює процес визначення кола держав гегемонів у регіоні, які будуть здатні послідовно протидіяти зовнішньому впливу, відстоюючи власні інтереси. Для багатополярної системи міжнародних відносин ідеальним варіантом нової геополітичної конфігурації Близького Сходу може бути своєрідна поліархія, тобто контрольований геополітичний хаос у формі боротьби усіх проти всіх із постійною зміною ролей союзників і конкурентів.

Своєрідний «імпорт революцій» став тактикою дій нафтовидобувних монархій Перської затоки під час арабських революцій. Внаслідок цього Саудівська Аравія та Катар позиціонувалися як нові лідери, які навіть конкурують із Туреччиною. Отже, Саудівська Аравія, Катар, Бахрейн, використовуючи й сирійський фактор, намагаються консолідувати арабський світ проти «перського» Ірану. В свою чергу Іран підтримкою шиїтів у Ємені та Бахрейні пробує зв'язати руки Саудівській Аравії та її арабським і західним союзникам. Причому «постреволюційні» Єгипет та Лівія, які до 2011 р. претендували на статус регіональних лідерів, тепер більше стурбовані внутрішніми проблемами. Зокрема, реальна перспектива територіального розпаду Лівії у вигляді відокремлення від Триполітанії та Феццану нафтовидобувної Кіренаїки фактично є головним призом для «коаліції бажаючих», що усунула від влади Муамара Каддафі. Такий варіант розвитку подій підсилює позиції Заходу та його союзних монархій Перської затоки та послаблює Іран і Туреччину у боротьбі за регіональне лідерство.

Претензії Ірану на близькосхідне лідерство безпосередньо конфліктують із інтересами Заходу та Ізраїлю у цьому регіоні. Водночас в сучасному Ірані наявні усі фактори, які стимулювали арабські революції. Насамперед, в іранському суспільстві більшість складає молодь, яка, на відміну від передумов шиїтської ісламської революції 1979 р., переважно орієнтована на західні цінності й не має постійної роботи. Внаслідок цього високою є ймовірність появи в Ірані «роздратованих громадян», які будуть здатні силою змінити політичний устрій країни. Високою є ймовірність загострення міжнаціональних відносин між персами та національними меншинами. Тож Іран зможе й надалі претендувати на роль регіонального лідера, лише створивши за будь-яку ціну ядерну зброю і розв'язавши ці проблеми. Запорукою нівелювання стратегії перманентної зміни близькосхідних регіональних лідерів та забезпечення домінування стратегії формування Великого Близького Сходу є подальше зміцнення Ізраїлю. Однак зазначені тенденції стають важливим мотивом для можливої реалізації ще однієї регіональної стратегії, пов'язаної з «ісламською інтеграцією».

«Постреволюційні» країни Північної Африки опинилися під посиленим впливом радикальних ісламістів. Звичайно, навіть попри посилення їхніх позицій у Єгипті та Лівії, вони змушені рахуватися із світськими та прозахідними політичними силами, наявними у цих країнах.

Водночас важко не помітити тенденції приходу до виконавчої влади у Марокко, Тунісі, навіть у Перехідній національній раді Лівії, політиків, які були помічені у прихильності до інтегрального ісламу. Вже навіть з'явився конкретний проект створення на ісламістських засадах Союзу держав Магрібу, який теоретично може стати прообразом Халіфату. Утім, із цього ланцюга поки що

випадає Алжир, який за майже двадцять років громадянської війни, здається, послабив ці настрої у своєму суспільстві. Крім того, потужною альтернативою проекту Халіфату, хоча й з певними запереченнями та припущеннями, залишається Туреччина. Навіть там поступовий та обережний відхід від моделі демократії під захистом військових повернув до влади поміркованих ісламістів. Вони час від часу схиляються до своїх колишніх ідеалів. Принаймні такий ризик треба враховувати. Тим паче, що «турецький шлях» для мусульманських країн не є універсальним. Його спробував адаптувати до своїх умов Пакистан, де армія досі залишається оплотом нехай не зовсім демократичної, але світської республіки. Однак перманентне протиборство із пакистанськими військовими стало однією із причин того, що пакистанські ісламісти є чи не найпалкішими прихильниками створення глобальної ісламської громади, яка житиме у одній мусульманській імперії — Халіфаті, причому під захистом пакистанської ядерної зброї. Але чи не найбільшою перешкодою на шляху реалізації стратегії створення ісламського Халіфату є міжконфесійне протистояння у мусульманському світі. «Арабська весна» стимулювала у більшості із 22 арабських країн внутрішні громадянські війни між сунітами та шиїтами. Кожна із конфесій має своїх радикалів, здатних поховати проект відродження Халіфату. Отже, усі зазначені стратегії одночасно взаємодіють на Близькому Сході та переплетені у тугий гордіїв вузол конфліктів і протиріч, які виходять за межі регіону й набувають глобального значення. Адже навіть теоретична перемога однієї із зазначених стратегій може суттєво змінити глобальну розстановку сил. У найближчі десятиліття зазначені стратегії й надалі конкуруватимуть між собою. Причому не можна виключати й можливості «часткової перемоги» однієї із них, внаслідок чого на Близькому Сході може виникнути небачений раніше «гібрид» геополітичної ієрархії.

Територія сучасного Ірану історично займає ключове геополітичне становище у Євразії. Ця країна має спільні кордони з країнами Центральної Азії через Каспійське море, країнами Кавказу, Близького Сходу, нафтоносними державами Перської затоки та кризовими Афганістаном і Пакистаном. Причому по кожному з цих геополітичних напрямків Іран має непрості відносини із сусідами. Політичні орієнтири Ірану критично важливі для визначення загальної ситуації на Великому Близькому Сході, що зумовлює суб'єктивне ставлення до Тегерану з боку США та Ізраїлю, а також арабських консервативних режимів. Водночас Іран становить геостратегічний інтерес для Росії та Китаю, які розглядають можливий союз із цією державою як передумову для збереження власного контролю у відповідних російських та китайських зонах впливу в Євразії.

Тому триває позиційна дипломатична боротьба за зміну позиції Ірану, зокрема, й з приводу його ядерної програми. Іран передусім зацікавлений у тому, аби довести безпідставність застосування щодо себе жорстких економічних санкцій з боку США та ЄС. Заради цього Тегеран демонструє помітну дипломатичну гнучкість. Недавно Іран під ретельним контролем Міжнародного агентства з атомної енергетики завантажив ядерним паливом реактор атомної станції у Бушері. Це дало США підстави визнати, що їх влаштовує ступінь контролю за цим об'єктом. Але, на думку Вашингтона, досі відкритим залишається питання існування таємних ядерних об'єктів у Ірані. В свою чергу Тегеран звинуватив ізраїльських агентів у запуску спеціального комп'ютерного вірусу, який вивів з експлуатації систему функціонування атомних реакторів у Бушері.

Ще більше невдоволення США викликає регіональна дипломатична активність Ірану. Насамперед на ліванському напрямку, що додатково нервує Ізраїль. Останній визнав, що готує план на випадок оволодіння Іраном ядерною зброєю та гіпотетичного проголошення під іранською «ядерною парасолькою» незалежності Палестини. Додатковим подразником для США є підвищення іранської активності на іракському та афганському напрямках.

Власні інтереси на переговорах з Іраном мають Росія та Китай. Вони, дотримуючись власних інтересів, досить несподівано підтримали достатньо жорсткі економічні санкції проти Ірану. Росія намагається схилити Іран до більш гнучкою позиції щодо поділу територіальних вод Каспійського моря. В свою чергу Китай, який досі був найважливішим споживачем іранської нафти, демонструє відкрите невдоволення тим, що Іран планує відмовитись від послуг майже монопольного споживача. Символом цього є готовність Ірану вести бізнес-переговори щодо будівництва нафтового та газового трубопроводу до Індії та Пакистану, а також аванси ЄС щодо можливої участі Ірану у проекті нафтопроводу «Набукко». Зважаючи на ці протиріччя, які лежать на поверхні переговорного процесу, важко очікувати на справжній дипломатичний прорив. Водночас основним документом, навколо якого відбуваються «торги», є пропозиція США щодо збагачення урану для іранської ядерної промисловості за кордоном. Зацікавлення у цьому проекті висловлюють Росія та країни Євросоюзу. Однак Іран продовжує наполягати на своєму суверенному праві розробляти «незалежну» ядерну програму, стимулюючи страхи своїх відкритих ворогів та прагматичних партнерів. Тегеран досить вдало розіграв цю козирну карту, запропонувавши збагачувати собі уран Бразилії та Туреччині, розширивши тим самим коло зацікавлених у своїх справах країн, які належать до «великої двадцятки».

Свідченням цього стали «процедурні дебати» з приводу визначення місця проведення переговорів. ЄС та США наполягали на Відні, Іран пропонував Анкару або Стамбул. Така позиція Тегерану зумовлювалася бажанням не просто показати розкол навіть серед країн НАТО щодо іранської ядерної програми, а з самого початку вести переговори з позиції сили.

Продовженням іранського курсу, спрямованого на примушення опонентів зважати на доконані факти, можна вважати й виведення на рівень повної потужності атомної станції у Бушері. Показово, що це сталося навіть після своєрідної кібернетичної атаки на комп'ютерну мережу цієї іранської атомної станції.

Загалом ситуація у регіоні Перської затоки залишається невизначеною. Певним успіхом можна вважати завершення майже десятимісячної епопеї із формуванням нового уряду Іраку. Однак це зовсім не означає розв'язання усіх проблем цієї країни, вплив на які зберігає Іран. Крім того, учасники переговорів із Іраном вимушені рахуватися із напруженням у всьому регіоні.

Водночас Іран підсилив свої регіональні позиції, досягнувши прогресу на переговорах із Катаром про поділ спірних ділянок шельфу Перської затоки. Іран дуже вдало використовує протиріччя між сусідами по Перській затоці. Наслідком такої політики, зокрема, став фактичний провал проекту запровадження спільної грошової одиниці в рамках Союзу співробітництва держав Перської затоки.

Свою гру у регіоні Перської затоки проводить і Туреччина, яка запропонувала арабським країнам створити «близькосхідний шенген». Скоріше за все, Анкара намагається грати у регіоні роль контрбалансу впливові Ірану та нагадувати Євросоюзу, що він не є для неї «безальтернативним женихом». Водночас західні країни сподіваються на загострення економічного та політичного становища в Ірані. США наполягають на тому, що режим жорстких санкцій проти Тегерану успішно діє.

Загалом під дією усіх цих чинників ситуація у регіоні Перської затоки залишається вибухонебезпечною та динамічною щодо каледойскопічної швидкості змін у позиціях як регіональних учасників міжнародних відносин, так і великих держав. Як не парадоксально, за цих обставин іранський ядерний фактор стає потужним інструментом стримування гарячих голів в обох таборах.

Стратегічні маневри іранської дипломатії спрямовані на демонстрацію неефективності режиму санкцій. Напередодні стамбульських переговорів наприкінці січня 2011 р. Грузія запровадила з Іраном безвізовий режим. Водночас Іран активно намагається показати свою готовність до раціональних

компромісів. Зокрема, він запросив дипломатів, акредитованих у Тегерані держав, відвідати свої ядерні об'єкти, до яких має претензії Міжнародне агентство з атомної енергетики. Крім того, Іран зняв нафтову блокаду Афганістану. Зрештою, дводенні переговори у січні 2011 р. закінчилися «блискуче»: сторони розійшлися у думках щодо усіх питань порядку денного. У Стамбулі Іран підтвердив готовність обмінюватися радіоактивними матеріалами, але лише з дружніми країнами. Також Тегеран цілком очікувано категорично виступив проти дотримання режиму санкцій. Таку жорстку позицію Тегеран зміг зайняти й завдяки тому, що Китай та США так і не досягли остаточних домовленостей щодо Ірану.

Нові акценти в іранську проблему у січні 2011 р. внесли заворушення у арабських країнах Магрибу. Основне соціальне протиріччя в арабських країнах полягає у невідповідності демографічного вибуху, внаслідок якого дві третини населення складає молодь, реальним темпам розвитку економіки, а отже й створенню нових робочих місць. Еліти арабських країн десятиліттями використовували прибутки від продажу енергоносіїв на власні забаганки, а не на суспільні потреби. У підсумку більшість арабської молоді зараз не має ні роботи, ні оптимістичних надій на майбутнє. Тому заворушення стали проявом поведінки доведених до відчаю людей.

Напруженим залишається становище у Алжирі, Єгипті, Лівані, Йорданії, Ємені. Ніяк не може «закінчитися» революція у Тунісі, з якого все й почалося. Звичайно, ситуація у арабських країнах Близького Сходу неоднакова. Ступінь вуличних протестів залежить від стану економіки та політичної системи кожної з них. У Марокко відносна легітимність королівської влади частково знімає гостроту соціальних проблем. Гнучку позицію демонструє й Хашемітська монархія у Йорданії.

Взагалі заворушення ставлять велике питання над проектами побудови атомних станцій у Йорданії та Єгипті. Не факт, що місцеві уряди знайдуть кошти на ці проекти, а внутрішньополітична нестабільність ставить чимало гіпотетичних питань щодо безпечності майбутньої експлуатації цих атомних станцій. Адже навіть у разі відносної стабілізації ситуації новим перехідним або коаліційним урядам доведеться демонструвати дива політичної еквілібристики, аби замирити вуличні протести. Після чого постане чергове доленосне питання пошуку інвесторів та кредиторів, які мають допомогти модернізувати економіки арабських країн та забезпечити роботою мільйони знедолених та безробітних.

Причому останнє питання виглядає навіть більш проблемним, ніж проста заміна одних авторитарних правителів іншими. Тим паче що в разі

«ісламської революції» у всьому арабському світі нові режими неминуче наштовхнуться на міжнародну ізоляцію. Тому лише відносно швидке замирення протестів може залишити реальну перспективу для еволюційного розв'язання соціальних конфліктів. У цьому сенсі Іран якраз є прикладом своєрідної «ісламської теократичної демократії», де регулярно відбуваються парламентські та президентські вибори. До цих стандартів, наприклад, далеко Саудівській Аравії, яка лише проводить експеримент із існуванням контрольованого олігархічного за своїм складом парламенту.

Саудівська Аравія, Катар, Бахрейн, використовуючи й сирійських фактор, намагаються консолідувати арабський світ проти «перського» Ірану. В свою чергу Іран підтримкою шиїтів у Ємені та Бахрейні пробує зв'язати руки Саудівській Аравії та її арабським й західним союзникам. Причому «постреволюційні» Єгипет та Лівія, які до 2011 р. претендували на статус регіональних лідерів, тепер більше стурбовані внутрішніми проблемами. Конституція 2012 р., прийнята президентом Єгипту М. Мурсі, захистила привілеї військових та надала значну перевагу «Братам мусульманам» над лібералами. Але у липні 2013 р. єгипетські військові усунули його від влади (Мубарака амністували в 2017 р., і він мирно помер 2020 р., Мурсі помер у в'язниці в 2019 р.). Єгипетського генерала Абдулфаттаха ас-Сісі обрали президентом у травні 2014 р.[330]. Катар і Туреччина підтримували «Братів мусульман», тоді як ОАЕ й Саудівська Аравія опинилися на боці єгипетських військових. У Єгипті немає значного середнього класу для утвердження стабільної демократії. У 2023 р. Єгипет приєднався до БРІКС. Очікується, що до 2050 р. населення Єгипту сягне 160 млн.[331]

Колишній радник з національної безпеки 46-го президента США Г. Макмастер констатував: «Моделі постколоніального правління на Близькому Сході зазнали краху. Тому Сполученим Штатам та іншим країнам треба підтримувати розвиток представницького врядування, що відповідатиме культурі й традиціям регіону»[332]. Визнання Трампом Єрусалиму столицею Ізраїлю, визнання ізраїльськими Голанських висот ліквідували стимули майбутньої мирної угоди.

У десяті роки XXI ст. проявилася тенденція до виділення нової підсистеми міжнародних відносин — Центрально-Східної Азії як політично-стратегічного простору від Закаспію до тихоокеанського узбережжя Китаю. Індія та Пакистан створюють кризову зону нестабільності у Південній Азії, що поширюється й на Центральну Азію — наступницю, а не еквівалент радянської Середньої

[330] Філліпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід. — К., 2025. — С. 203.

[331] Там само. — С. 218.

[332] Макмастер Г. Поля битв. — К., 2024. — С. 235.

Азії[333]. Розглядаючи геополітичне становище Центральної Азії, зазначимо, що для держав регіону залишаються властивими територіальні суперечності, гостра конкуренція за контроль над водними ресурсами, неврегульованість питань міграції і статусу національних меншин, втручання великих держав у проблеми постачання енергетичних і сировинних ресурсів[334]. Ключовим гравцем у Центральній Азії з-за меж зазначеного регіону залишаються США, які розглядають Центральну Азію складовою проекту Великого Близького Сходу. Для Китаю Центральна Азія має значення не менше, ніж Південно-Східна Азія. Китайська політика щодо Центральної Азії є складовою теорії гармонійного світу. Регіон має допомогти отримати життєво важливі для розвитку Китаю ресурси, стати ринком збуту та нівелювати загрози китайській безпеці[335].

Пакистан втратив свою ексклюзивну роль у політиці США в Центральній і Південній Азії, але залишається впливовим гравцем. Проблема «великого Пуштуністану» міцно прив'язує Афганістан до Пакистану. Дедалі гострішою стає конкуренція за маршрут експорту центральноазійських ресурсів до Атлантичного або Тихого океану. У регіоні колишньої радянської Середньої Азії домінують консервативні патерналістські режими. Напруженими залишаються етнополітичні відносини між різними народами (насамперед Ферганська долина, де у травні 2005 р. ісламісти намагалися створити «Ферганський халіфат»)[336].

На початку 1990-х Китай взяв курс на перетворення Сіньцзяну на головний центр своїх зв'язків із Центральною Азією[337]. В Сіньцзяні також непростими є стосунки між корінними етнічними групами уйгурів, дунган та ін. Власні інтереси у Центральної Азії мають Росія, США, Євросоюз, Туреччина та Іран. Хоча Індія імпортує до 70% нафти й газу із регіону Перської затоки, суттєвий інтерес Делі виявляє до енергетичних ресурсів Центральної Азії. Регіон становить інтерес для Індії і як ринок збуту. Утім, за ступенем експансіонізму до регіону індійська політика поступається китайській[338].

[333] Международные отношения в Центральной Азии. — М., 2011. — С. 13.

[334] Васильев Л. Е. Политика мировых держав в Центральной Азии и ее влияние на перспективы развития ШОС // Мировые державы в Центральной Азии. — М., 2011. — С. 8–9.

[335] Серебрякова Н. В. Центральноазиатская политика КНР как региональная проекция «теории гармоничного мира» // Мировые державы в Центральной Азии. — М., 2011. — С. 71.

[336] Международные отношения в Центральной Азии. — М., 2011. — С. 340.

[337] Азовский И. П. Китай и страны Центральной Азии // Экономические отношения. 2005. №1. — С. 119.

[338] Клименко А. Ф. Государства–участники ШОС, наблюдатели и ее потенциальные участники, их интересы и влияние на стратегическую ситуацию в Центральной Азии // Мировые державы в Центральной Азии. — М., 2011. — С. 129.

Пакистан розглядає Центральну Азію як резервуар свого впливу, який має послабити асиметрію у відносинах із Індією. Натомість для Індії безпека і стабільність в Центральній Азії є запорукою власної безпеки. Тому в Делі намагаються протидіяти посиленню впливу Ісламабаду у Центральній Азії. Пакистан після кризи в Перській затоці був зацікавлений у центральноазійських джерелах нафти. 20 грудня 1991 р. Пакистан визнав незалежність нових держав Центральної Азії, а у січні 1992 р. встановив з ними дипломатичні відносини. У лютому 1992 р. центральноазійські держави підтримали Пакистан у кашмірському питанні[339].

Відразу після проголошення незалежності Пакистану загострилася проблема поділу території пуштунських племен із Афганістаном. У 1955 р. Афганістан був проти ліквідації Північно-Західної прикордонної провінції та закриття пуштунського питання. Прикордонна провінція була відтята британцями у Афганістану в 1893 р. та відділена «лінією Дюранда». З 1930-х рр. Афганістан опротестовує легітимність зазначеної лінії кордону. А в липні 1949 р. Афганістан заявив про невизнання «лінії Дюранда»[340]. Історично Індія має особливі відносини із Афганістаном. Звідси у країну за середньовіччя прийшли мусульманські завойовники. Після здобуття незалежності Пакистан отримав, з одного боку, проблеми із Індією, з іншого — з Афганістаном.

18 липня 1973 р. король Афганістану Захір Шах, перебуваючи на лікуванні в Італії, був усунений від влади шурином Мохаммадом Даудом. Він проголосив Афганістан республікою. Дауд був прихильником створення «Пуштуністану» та намагався «запалити американську сигарету радянськими сірниками». Зульфікар Алі Бхутто в липні 1975 р. підтримав збройне повстання на чолі з Г. Хекматіаром проти республіканської влади Кабула у прикордонних провінціях[341]. Відтоді Пакистан почав підтримувати афганських ісламістів, які виступали проти Дауда. Зовнішня політика останнього була зорієнтована на шахський Іран, що викликало невдоволення Пакистану, який наполягав на офіційному визнанні «лінії Дюранда» державним кордоном[342].

Відразу після чергової «революції» в Афганістані 27 квітня 1978 р. Пакистан визнав новий уряд у Кабулі[343]. Але вже незабаром Пакистан

[339] Международные отношения в Центральной Азии. — М., 2011. — С. 264.

[340] Энциклопедия Пакистана. — М., 1998. — С. 301.

[341] Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. — М., 2009. — С. 98.

[342] Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. — М., 2004. — С. 397.

[343] Там само. — С. 404.

став тиловою базою для афганських моджахедів, які вели збройну боротьбу проти радянської армії. Пакистанський військовий диктатор Зія-уль-Хак вважав, що через введення радянських військ Афганістан більше не є «буферною державою»[344]. У травні 1978 р. цей факт у Пекіні підтвердив радник президента Дж. Картера з питань національної безпеки З. Бжезинський, який провів переговори з Ден Сяопіном. Індійський прем'єр-міністр Десаї також закликав британського колегу Каллагена втрутитися в афганське питання[345]. Проти нової влади у Кабулі був налаштований і Тегеран.

Після вбивства у Кабулі у лютому 1979 р. посла США А. Даббса також радикально змінилася афганська політика США[346]. Зокрема, було згорнуто американські програми допомоги офіційній владі Афганістану. У вересні 1979 р. до влади у Кабулі прийшов пуштунський націоналіст Х. Амін, якого КДБ СРСР вважав американським агентом. СРСР вбачав ризики втрати свого впливу, особливо після кемп-девідських мирних домовленостей А. Садата та М. Бегіна, поразки на виборах прем'єр-міністра Індії Індіри Ганді, військового перевороту в Іраку, китайсько-в'єтнамського збройного конфлікту. Ситуація особливо загострилася після того, як на початку листопада 1979 р. у Тегерані іранські студенти взяли у заручники співробітників посольства США. Радник президента Дж. Картера З. Бжезинський запропонував перетворити Афганістан на в'єтнамський капкан для СРСР. Максимально зазначений курс було реалізовано за адміністрації Р. Рейгана, коли афганські ісламісти розширили свою соціальну базу, створили плацдарм на території Пакистану та отримали масштабну фінансову допомогу не лише Заходу, а й інших ісламських держав.

Афганські правлячі кола все ще не визнавали проходження кордону із Пакистаном «лінією Дюранда» (1893 р.) у Пуштуністані, за якою до Британської Індії було передано Сват, Дір, Баджуар, Куррам, Вазиристан. У грудні 1979 р. після введення радянських військ до Афганістану Пакистан проголосив себе прифронтовою державою. Адже спроба Радянського Союзу вийти до «теплих морів» загрожувала Пакистану з півночі, а вічний супротивник Індія — з півдня. СРСР був занепокоєний збільшенням китайської та американської допомоги Пакистану. Після відставки Індіри Ганді Делі також був не в захваті від сухопутного наближення СРСР через Афганістан до Індійського океану.

[344] Там само. — С. 408.

[345] Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. — М., 2009. — С. 143-144.

[346] Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. — М., 2004. — С. 409.

Від січня 1980 р. Пакистан активно підтримував афганських моджахедів проти СРСР. Впродовж 1980-х рр. США завдяки цьому активно фінансували пакистанські військові програми. У серпні 1982 р. директор ЦРУ У. Кейсі провів переговори з керівником пакистанської розвідки генералом Ахтаром щодо постачання зброї афганським моджахедам[347].

У березні 1986 р. ЦРУ США розпочало операцію, спрямовану на передачу афганським моджахедам переносних зенітно-ракетних комплексів «Стінгер». Радянські військові перемоги в Афганістані не закріплювалися політичними здобутками. У лютому 1988 р. у Пешаварі афганські моджахеди створили «перехідний уряд»[348]. Значну фінансову допомогу Пакистан у цей час отримував від Саудівської Аравії та нафтовидобувних еміратів Перської затоки. Водночас внаслідок афганської війни 1979–1989 рр. пуштунські племена в Північно-Західній Прикордонній провінції переважно завдяки торгівлі наркотиками та зброєю стали матеріально незалежними від центрального уряду. Порт Карачі став ключовим місцем глобальної наркоторгівлі. Стрімко поширився вільний обіг зброї, який доповнювався радикалізацією ісламських настроїв.

Диверсія, в скоєнні якої звинувачували індусів, здійснена 10 квітня 1988 р. у таборі Оджрі поблизу Ісламабаду, де зберігалися арсенали зброї афганських моджахедів, коштувала посади тодішньому пакистанському прем'єр-міністру Джунеджо[349]. Досягнення 14 квітня 1988 р. у Женеві домовленостей щодо поетапного виведення радянських військ із Афганістану радикалізувало позицію пакистанського президента Зія-уль-Хака. 29 травня 1988 р. він розпустив усі представницькі органи влади у Пакистані, але вже 17 серпня 1988 р. Зія-уль-Хак загинув у дивній авіаційній катастрофі[350]. Мавр зробив свою справу.

Після виведення радянських військ із Афганістану 15 лютого 1989 р. пакистанські уряди Б.Бхутто (листопад 1988 — серпень 1990 р.) та Н. Шарифа (жовтень 1990 — липень 1993 р.) підтримували прихід до влади в Афганістані моджахедів. Зокрема, 10 лютого 1989 р. під потужним політичним тиском США, за безпосередньої участі тодішнього начальника міжвідомчої розвідки Пакистану Хамід Гуля, а також на кошти Саудівської Аравії було стимульовано створення в Равалпінді «перехідного уряду Афганістану» на чолі з С. Моджаддеді[351].

[347] Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. — М., 2009. — С. 481.

[348] Крысин М. Ю. Джихад: от Кашмира до Нью-Йорка. — М., 2002. — С. 212.

[349] Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. — М., 2009. — С. 716.

[350] Энциклопедия Пакистана. — М., 1998. — С. 226.

[351] Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. — М., 2004. — С. 439.

20 грудня 1991 р. Пакистан визнав незалежність Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану[352]. Виникла конкуренція між Пакистаном, який орієнтувався на підтримку афганських сунітів, та Іраном, який підтримував афганських шиїтів.

16 квітня 1992 р. в Кабулі стався переворот, внаслідок якого було повалено уряд М. Наджибулли[353]. Лише у лютому 1993 р. Пакистан домігся припинення вогню між угрупованнями Г. Хекматіара, Б. Раббані та А. Дустума. Але стабілізувати становище не вдалося. В 1994 р. пакистанські спецслужби за підтримки Саудівської Аравії та США створюють загони руху «Талібан». 6 вересня 1995 р. в Кабулі було розгромлено посольство Пакистану. Лише у вересні 1996 р. таліби взяли Кабул.

27 травня 1997 р. Пакистан визнав уряд талібів. Підтримка режиму талібів негативно позначилася на міжнародному іміджі Пакистану. У країні залишалося близько двох мільйонів афганських біженців. Радикалізм талібів сприяв поширенню їхніх ідей у Пакистані. 20 серпня 1998 р. Пакистан засудив американський ракетний обстріл вірогідних баз Усами бен Ладена. Моджахеди «відзначилися» у Каргіллі влітку 1999 р. Генерал П. Мушарраф засудив як однобічні запроваджені 15 жовтня 1999 р. Радою Безпеки ООН санкції проти режиму талібів.

Вже влітку 1992 р. між загонами Б. Раббані та Г. Хекматіара розпочалася збройна боротьба за перерозподіл влади. Причому Хекматіара тоді підтримувала пакистанська розвідка. Але вже незабаром пакистанці та американці зробили ставку на більш радикальних талібів. Станом на початок 1996 р. Кабул захищали прихильники Б. Раббані, А. Ш. Масуда, А. Саяфа, А. Акбарі, в опозиційному таборі, окрім талібів на чолі з муллою М. Омаром, були загони польових командирів С. Моджаддеді, А. Дустума, Г. Хекматіара, К. Халілі. У підсумку громадянська війна між моджахедами набула міжетнічних ознак, позаяк точилася між пуштунами з одного боку та загонами національних меншин — з іншого. Реальна влада у провінціях Афганістану в цей час належала місцевим польовим командирам. Влітку 1995 р. у пакистанському м. Кветта за підтримки тодішнього міністра внутрішніх справ Пакистану генерала Насирулли Бабара та пакистанської фундаменталістської партії «Джаміат-і-улема і ислам» (Товариство мусульманських богословів на чолі із Фазль ур-Рахманом) було

[352] Энциклопедия Пакистана. — М., 1998. — С. 315.

[353] Окороков А. Тайные войны СССР. Советские военспецы в локальных конфликтах XX века. — М., 2012. — С. 73.

створено рух талібан[354]. У відповідь в рамках програми НАТО «Партнерство заради миру» Казахстан, Киргизстан та Узбекистан створили «Центральноазійський батальйон»[355].

3 грудня 1995 р. поранені солдати «урядових» військ Афганістану (Раббані — Масуда) відповідно до домовленостей із індійським урядом лікувалися у госпіталях Делі[356]. Індія розглядала талібів як креатуру Пакистану та намагалася запобігти їхньому приходу до влади в Афганістані. Росія та Китай 26 квітня 1996 р. започаткували «шанхайський процес» співпраці з державами Центральної Азії[357].

27 вересня 1996 р. таліби за підтримки Пакистану й Саудівської Аравії взяли Кабул. На той час вони вже володіли 70% території країни. Після цього вони продовжили наступ на північні провінції Афганістану — вотчину таджика Ахмад Шаха Масуда. 9 серпня 1998 р. таліби взяли Мазарі-Шариф. Показово, що Саудівська Аравія в жовтні 1998 р. після відмови видати Усаму бен Ладена відкликала посла із Кабулу[358]. У жовтні 1998 р. на допомогу Талібану, який штурмував північні райони Афганістану, були перекинуті 10 тис. пакистанських військових — пенджабців та пуштунів. Пакистан у союзі з Туреччиною намагався зміцнити вплив у Центральній Азії, зокрема, у форматі Організації регіонального співробітництва у цілях розвитку, до якої 1992 р. приєдналися Афганістан, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистані[359]. У березні 1995 р. Пакистан, Китай, Казахстан і Киргизстан уклали угоду про взаємний транзит транспорту за маршрутом Алмати — Бішкек — Кашгар — перевал Хунджераб — Каракорумське шосе — Ісламабад — Карачі[360]. Завдяки цьому країни Центральної Азії дістали вихід в Аравійське море. У жовтні 1996 р. Індія в ООН наполягала на запровадженні санкцій проти режиму талібів в Афганістані. 28 жовтня 1997 р. таліби проголосили Афганістан еміратом.

Особливий інтерес до Південної Євразії виявляють США. У березні 1999 р. американський конгрес ухвалив «Акт о стратегії шовкового шляху», у якому проголошувалася підтримка незалежних країн Південного Кавказу і

[354] Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. — М., 2004. — С. 452.

[355] Международные отношения в Центральной Азии. — М., 2011. — С. 242.

[356] Зарубежное военное обозрение. 1996. №10. — С. 60.

[357] Международные отношения в Центральной Азии. — М., 2011. — С. 259.

[358] Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. — М., 2004. — С. 461.

[359] Энциклопедия Пакистана. — М., 1998. — С. 314.

[360] Там само. — С. 317.

Центральної Азії[361]. Не в останню чергу, зрозуміло, цей американський інтерес зумовлюється енергетичними мотивами[362].

Індія враховувала посилення ісламістської загрози своїй безпеці. У березні 2001 р. таліби підірвали найбільші статуї Будди в провінції Баміан. 9 вересня 2001 р. терористами було вбито Ахмад Шаха Масуда[363]. 19 грудня 2000 р. було введено заборону на продаж зброї талібам. Після терактів 11 вересня 2001 р. США досить швидко призначили відповідального. 7 жовтня 2001 р. розпочалася американська афганська війна[364]. Отже, саме афганська проблематика привела до центральноазійського регіону нерегіональну військово-політичну структуру — НАТО[365]. Китай був стурбований тим, що слідом за талібами до пакистанської частини Кашміру перебралися уйгурські терористи[366]. Так безпека Центральної Азії знову стала складовою безпеки Китаю[367].

У лютому 2002 р. відбувся перший візит нового афганського президента Х. Карзая до Пакистану, який на той час надав велику військово-політичну підтримку силам НАТО в Афганістані. Лише 2006 р. сили НАТО перевели бойові дії до центру наркоторгівлі провінції Гільменд. НАТО в Афганістані потрапило у класичну пастку неоколоніальних війн. Для Пакистану наявність дружнього режиму у Кабулі є передумовою для стабільності самого Пакистану.

Після терактів 11 вересня 2001 р. Індія підтримала антитерористичну війну. 7 жовтня 2001 р. США розпочали «свою» війну в Афганістані, але це не припинило розвитку афганського наркобізнесу, чим була стурбована й Індія[368]. Головною проблемою залишалася безпека на всій території Афганістану, який Індія розглядає як місток до Центральної Азії[369]. Активність в Афганістані демонструє й Китай. 6 лютого 2002 р. було знову відкрито по-

[361] Малышева Д. Южная Евразия в стратегии США // Мировая экономика и международные отношения. 2005. №8. — С. 33.

[362] Маргелов М. В. Нефтяной фактор мировой политики // США — Канада: экономика — политика — культура. 2009. №8. — С. 72.

[363] Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. — М., 2004. — С. 461.

[364] Чужие войны. — М., 2012. — С. 133.

[365] Бабаджанов А. Я. Военно-политическое сотрудничество постсоветских государств. — М., 2013. — С. 184.

[366] Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина // Азия и Африка сегодня. 2003. №11. — С. 9.

[367] Зотов О. В. «Евразийские Балканы» во внешней политике Китая: значение для России // Восток. 2001. №4. — С. 105.

[368] Хохлов И. Развитие наркобизнеса в условиях контртеррористической операции в Афганистане. // Мировая экономика и международные отношения. 2006. №6. — С. 59.

[369] Самуйлов С. М. Президент, конгресс и американская политика в отношении Афганистана // США — Канада: экономика — политика — культура. 2003. №12. — С. 45.

сольство КНР у Кабулі. Пекін взяв курс на розвиток конструктивного співробітництва з Афганістаном[370].

Делі демонструє стурбованість тим, що Пакистан сподівається здобути у мусульманських центральноазійських державах союзників у своєму давньому протистоянні із Індією[371]. Індія демонструє свою зацікавленість у встановленні поміркованого політичного режиму у Афганістані[372].

Афганістан багатий на корисні копалини. Крім того, країна має вигідне геополітичне розташування. Той, хто контролює Афганістан, може поширити свій вплив на Центральну Азію з одного боку, а з іншого — заблокувати зовнішньополітичну експансію Ірану, Індії, Китаю, які залежать від афганського транзиту. Водночас негативний вплив на загальну ситуацію становила дестабілізація Іраку[373]. Втрата державної єдності та прихід до влади в Афганістані ісламістів однаково неприйнятні варіанти розвитку подій для Індії.

9 жовтня 2004 р. в Афганістані відбулися перші в історії країни президентські вибори. Главою держави був обраний Х.Карзай. Починаючи з 2005 р. Афганістан звинувачує Пакистан у недостатньо активній боротьбі проти талібів. За президентства Х.Карзая Індія намагалася зміцнити свої позиції у Афганістані. Адже нестабільність у Афганістані постійно підважує безпеку не лише держав дотичних до Центральної Азії, а й більш віддалених сусідів цієї країни. Зокрема, Індія стурбованим тим, що в Афганістані не вдається зруйнувати замкнене коло фінансування терористичної діяльності за рахунок торгівлі наркотиками. Навесні 2013 р. лунали припущення, що ісламістські бойовики у Сирії воюють і за кошти афганського наркотичного бізнесу.

Суттєвий вплив на тенденції політичного, економічного та військового характеру в Центральній Азії мають Росія, Китай та США. Звичайно, загальне становище у регіоні зумовлюється досить складною ситуацією у центральноазійських державах, що пов'язано із соціальними проблемами, бідністю населення й, як наслідок, посиленням радикальних ісламістських настроїв. Такий стан справ доповнюється нерозв'язаними проблемами міждержавних відносин, включно з територіальними суперечностями, конфліктами навколо поділу водних ресурсів, геостратегічною боротьбою за регіональне лідерство.

[370] Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина // Азия и Африка сегодня. 2003. №11. — С. 9.

[371] Казанцев А. А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. — М., 2008. — С. 335.

[372] Максимов М. Индия и Афганистан: сотрудничество развивается. // Азия и Африка сегодня. 2003. №11. — С. 15.

[373] Бэйлс А. Международная безопасность после Ирака. // Мировая экономика и международные отношения. 2005. №10. — С. 68.

Економіка держав регіону є типово аграрно-сировинною. Вона значною мірою орієнтована на видобуток корисних копалин. Промислова деградація переважно пов'язана з виїздом після розпаду СРСР та проголошення незалежності колишніх радянських республік Середньої Азії російськомовних спеціалістів. Ця тенденція також властива сфері охорони здоров'я та освіти.

Політична система центральноазійських держав авторитарна, залежить від лідера країни. Водночас помітною особливістю політичної системи країн регіону є наявність традиційної структури саморегулювання місцевих спільнот у вигляді регіональних, племінних, родових, кланових та інших традиційно-общинних зв'язків. Однак ці неформальні структури жодною мірою не є аналогом громадянського суспільства у західному розумінні цього поняття та практики. Тому політичні партії, іноді за винятком комуністів та ісламістів, не мають чіткої ідеології, віддзеркалюють інтереси кланів, родів та регіональних груп, які у такий спосіб відстоюють свої політичні й економічні інтереси. Невід'ємною характеристикою повсякденного життя залишається корупція. Попри ці вади життя довело стабільність державності усіх нових держав центральноазійського регіону. Жодна країна Центральної Азії, за винятком Таджикистану, не зіткнулася із загрозою розпаду або захоплення іноземною державою. Але навіть Таджикистан знайшов досить сили, аби протидіяти руйнації й за обмеженої підтримки ззовні, головним чином від Росії, зберіг цілісність та незалежність. За наявності територіальних протиріч не було прецеденту перегляду кордонів шляхом міждержавних війн. Попри певні протиріччя загалом радянський варіант територіального розмежування посприяв створенню життєздатних державних структур. Цікаво, що навіть адміністрація Дж.Буша-молодшого не сприймала ШОС як потенційний інструмент обмеження американського впливу у Центральній Азії.

Стратегічна важливість центральноазійського регіону визначається не лише наявністю суттєвих запасів енергетичних ресурсів та інших покладів корисних копалин, а й безпосередньою територіальною близькістю до Росії, Китаю, Ірану, Афганістану, зони Каспійського моря та Перської затоки. Афганський фактор відіграє дестабілізуючу роль, являє собою головну загрозу існуючим режимам у регіоні, сприяє посиленню ісламського екстремізму, з ним пов'язана проблема контрабанди наркотиків та нелегальна міграція в Росію, країни СНД, Західну Європу. Зрештою, афганська проблема є основною причиною присутності іноземних військ у регіоні. Утім, гнучкість пле-

мінної організації афганського суспільства дає можливість адаптуватися до несприятливих умов знаходження у країні іноземних військ. Але внаслідок цього племінна організації повернула афганську політичну систему фактично до того стану, який був в період початку формування афганської середньовічної державності.

Створення Шанхайської організації співробітництва було спробою Росії та Китаю не допустити поширення радикального ісламу у регіоні та перешкодити його проникненню до російських і китайських кордонів. Формування ШОС також стало свідченням регіонального геополітичного компромісу між РФ і КНР. Не останнім мотивом для Москви та Пекіна було також бажання обмежити вплив Вашингтона, який суттєво посилився після початку військової операції НАТО в Афганістані. Адже з її початком США отримали військові бази у регіоні, зокрема, у Киргизстані. Причому ця країна являє собою унікальний приклад, коли водночас співіснують російська база в Канті та американська база «Манас».

Звичайно, розстановка геополітичних сил суттєво впливає на можливості країн, які належать до регіону Центральної Азії, впливати на розвиток подій та формувати власну стратегію захисту національних інтересів. Не менш важливим фактором є належність країн регіону, з одного боку, до Митного союзу (Казахстан, Киргизстан), а з іншого — до кола нейтральних країн (Туркменістан). Держави Центральної Азії належать також до Євразійського економічного співтовариства (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан разом із Росією та Білоруссю), а також до Організації договору колективної безпеки (ОДКБ у складі Вірменії (країна не залишила військовий союз навіть після поразки у війні за Карабах в 2020 р.), Білорусі, Росії, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану).

Ці факти підтверджують, що боротьба за пріоритетний вплив у регіоні між країнами ШОС та США у самому розпалі. Результат цієї геополітичної конкуренції залежить і від невизначеності внутрішньополітичних тенденцій у країнах Центральної Азії.

У травні 2008 р. Індія приєдналася до проекту Трансафганського трубопроводу. Однак практична реалізація зазначеного проекту відкладена до «кращих часів» стабілізації становища у Афганістані. Китай встановив відносини з державами Центральної Азії у січні 1992 р. Пекін був стурбований можливим негативним прикладом здобуття незалежності колишніми радянськими мусульманськими республіками для Сіньцзяну. Реальною була можливість поширення ідей незалежності на мусульманське населення південно-західних районів КНР. Адже представники місцевих народів (переважно уйгури) слабко інтегровані до китайських регіональних владних структур СУАР. Серед місцевого населення домінувало відчуття відчуження від влади. Сіньцзянські мусульмани переконані, що перебувають у залежному становищі та є дискримінованою меншиною у КНР. Справа ускладнювалася тим, що у нових незалежних державах Центральної Азії складалися сприятливі умови для зміцнення позицій «антикитайських угруповань» уйгурів, адже їхні діаспори присутні у всіх державах регіону.

Відбулася активізація уйгурських сепаратистів, які час від часу навіть вдаються до терористичних засобів боротьби, співпрацюють з афганськими талібами та радикальними пантюркістськими угрупованнями в Туреччині. Одним із головних засобів протидії цим тенденціям з боку Пекіна стало збільшення міграційних хвиль етнічних ханців до СУАР. На вимогу Китаю Пакистан жорстко придушив діяльність уйгурських сепаратистів на своїй території, вигнавши уйгурських студентів із пакистанських медресе[374].

Водночас Пекін посилив тиск на владу сусідніх держав, вимагаючи від них заборони діяльності уйгурських сепаратистських структур. Тиск Китаю зробив свою справу наприкінці 1990-х, коли у Росії та країнах Центральної Азії діяльність уйгурських організацій була оголошена поза законом.

Нові незалежні держави Центральної Азії, зважаючи на асиметричний вплив Китаю, обережно вибудовували відносини з ним. Китайське керівництво санкціонувало розвиток прикордонного співробітництва з державами регіону, що сприяло розвиткові економічної співпраці, зміцненню двосторонніх відносин Китаю з центральноазійськими країнами.

На початку 2000-х особливістю розвитку ситуації стало посилення китайського фактора. Китай намагався стати впливовою політичною та військовою силою в регіоні. Стратегічною метою КНР було обмеження впливу західних держав та розширення своїх позицій у Центральній Азії. Регіон об'єктивно виглядає стратегічним тилом КНР, якщо головним фронтом китайської зовнішньої політики вважати межі протистояння зі США стосовно Тайваню, приєднання якого Пекін домагається.

Центральна Азія також має суттєве економічне значення для зростаючої китайської економіки, яка споживала дедалі більше сировини й енергетичних ресурсів. Енергетичний та сировинний імпорт з Центральної Азії урівноважувався експортом сюди китайських товарів. Тому активізація китайського фактора у Центральній Азії відбувалося на багатосторонній основі ШОС, разом із Росією та країнами регіону.

[374] Ханна Параг. Второй мир. — М., 2010. — С. 159.

Справжня політизація ШОС розпочалася після подій 11 вересня 2001 р. Після цього в форматі ШОС завдяки наполегливості Пекіна, підтриманого Москвою, було в липні 2002 р. підписано статут ШОС та укладено Угоду про регіональну антитерористичну структуру (РАТС). Війна проти талібів дала імпульс трансформації зовнішніх параметрів стратегічних відносин в Центральній Азії. З розгортанням американської військової присутності ускладнювалось становище Китаю. Так американська політика розвитку політичних та військових зв'язків з сусідами Китаю по периметру його західних кордонів несподівано поширилася на регіон, який Пекін розглядає як свій тил та зону інтересів. Внаслідок цього для Китаю з'явилися додаткові стимули розвитку двосторонніх зв'язків з країнами Центральної Азії у царині безпеки та енергетики. Ідеальним варіантом для Пекіна було б інституційне підключення ЄврАзЕС, ОДКБ до ШОС. Тоді можна було б стверджувати, що замість пострадянського склався посткитайський простір, заснований на реалізації давньої ідеї включення центральноазійських земель у сферу впливу Китаю. Це є китайською геополітичною альтернативою американському домінуванню у регіоні. Звичайно, Росія та країни регіону мають потребу в китайському економічному ресурсі (інвестиційний, технологічний, торговельний), але у дозованих межах. Москва зацікавлення в реалізації приблизно такої інтеграційної моделі: російські товари та інвестиції — центральноазійські енергоносії — китайські інвестиції, товари, технології. Невигідною для регіону є китайська версія інтеграції, яка вже реалізується: китайські товари в обмін на сировину та енергоносії. Адже внаслідок такого розподілу праці відбувається занепад легкої та важкої промисловості країн Центральної Азії, за якими закріплюється роль сировинного додатку. Тому перспективи китайської моделі інтеграції у Центральній Азії неоднозначні. Головним у цьому питанні, на думку російської сторони, є проведення прагматичної політики дозованого використання китайського ресурсу в інтересах інтеграції та співробітництва.

Китайсько-туркменські відносини базуються на розвиткові енергетичного співробітництва, особливо після відкриття 2009 р. нових трубопроводів Туркменія — Китай. У відносинах з Таджикистаном Китай знайшов індивідуальний підхід: КНР формує фундамент для імпорту таджицької електроенергії та гідроресурсів, а також ринки збуту для своєї легкої промисловості та інших товарів. Але основний акцент у торговельних справах Китай робить на Киргизстані. У 2005–2006 рр. Китай надав Киргизстану декілька товарних кредитів. Створення зони вільної торгівлі лише прискорило цей процес. У сусідньому Таджикистані цього Пекін не домігся. Утім, Таджикистан — з відносно вузьким внутрішнім ринком та незручно розташований географічно — особливо не цікавить китайських виробників. З іншого боку, насичення казахського та киргизького ринків китайськими товарами руйнує місцеве виробництво.

США на початку 1990-х розглядали Центральну Азію як другорядний регіон. Вашингтон не був, звичайно, особливо засмучений відходом країн регіону з-під впливу Москви, але був занепокоєний можливістю посилення впливу Китаю та Ірану, що здавалося навіть більшим злом, ніж гегемонія Москви. Адміністрація Б. Клінтона визнала важливість регіону та рекомендувала його лідерам провести демократизацію й ліберальні економічні реформи. Досить спрощене ідеологізоване сприйняття регіональної ситуації у контексті протиставлення авторитаризму й демократії залишається властивим для США й донині.

Американський економічний інтерес у регіоні проявився у другій половині 1990-х, він був зумовлений очікуваннями нафтових ресурсів Каспію, східний берег якого належить Туркменістану та Казахстану. Уява про Центральну Азію акумулювалася на нафтових ресурсах. Серед країн регіону США першими визнали незалежність Казахстану. На той момент країна могла вважатися ядерною державою. Вже у грудні 1994 р. Казахстан під тиском США й Росії вивіз ядерні ракети.

Водночас США підтримували зусилля киргизького президента А. Акаєва перетворити Киргизстан на демократичну та нейтральну державу. Адміністрація Б. Клінтона зважала на особливе становище Узбекистану як потенційного регіонального лідера. Але Ташкент дуже обережно ставився до лібералізації, оскільки основу опозиції складали радикальні ісламісти. Втім, цілковитої довіри до І. Каримова, Н. Назарбаєва та А. Акаєва в американців не було. Звичайно, поза увагою США не залишилося небажання Ташкента без крайньої потреби не співпрацювати з Москвою, що викликало інтерес і симпатію. Узбекистан навіть не виключав американської участі у модернізації своїх збройних сил. Враховуючи цю гіпотетичну перспективу американсько-казахські та американсько-узбецькі відносини стали називатися офіційними представниками дипломатії США «стратегічним партнерством». З 1995 р. Ташкент вів активний діалог із Вашингтоном, а 1999 р. вступив до ГУАМ.

На початку антитерористичної операції США в Афганістані країни регіону надали США суттєву підтримку, зокрема, узбеки та таджики складали основу Північного альянсу, який вибив талібів з Кабула. Інакше ця операція могла мати й інші результати. Узбекистан першим серед країн регіону доз-

волив США використовувати свою військову інфраструктуру. На авіабазі в Ханабаді були розквартировані американські військові. Крім того, американська авіація отримала дозвіл використовувати таджицький повітряний простір та базуватися у Кулябі. Киргизстан надав базу Манас. Американці отримали право прольоту через повітряний простір Казахстану та право на залізничне сполучення через казахську територію з американськими базами в Киргизстані та Узбекистані. Навіть «нейтральна» Туркменія погодилася відкрити свій повітряний простір для літаків США та створити коридори для транзиту гуманітарних вантажів в Афганістан.

Однак американське вторгнення в Ірак навесні 2003 р. стурбувало уряди центральноазійських країн. Вони стали вбачати в американських планах бажання зберегти на тривалий час стратегічні здобутки в регіоні, не зв'язуючи себе додатковими зобов'язаннями щодо забезпечення стабільності у регіоні. Передусім ці міркування вплинули на зміни у позиції Узбекистану, який 2003 р. був єдиною країною регіону, яка демонстративно підтримала США в Іраку, але за це нічого не отримала. Навпаки, Вашингтон засудив Каримова за порушення прав людини. У липні 2005 р. Ташкент зажадав закриття американської бази в Ханабаді. Але незабаром знову це дозволив. Водночас Узбекистан не відмовився від політики балансування між США, Китаєм та Росією. Намагаючись компенсувати втрату Узбекистану, США більше уваги стали приділяти Казахстану та Киргизстану.

Серед нових пріоритетів США в регіоні була переорієнтація центральноазійських країн на співпрацю у сфері безпеки не на Росію та Китай, а на країни Південної Азії, передусім Індію та Пакистан, які є союзниками США. Державний департамент США навіть почав розглядати країни регіону як єдиний геополітичний комплекс з Південною Азією. Політичною підставою були особливі американсько-пакистанські відносини, хоча вони також потерпали від внутрішньої нестабільності Пакистану та неоднозначної ролі цієї країни в афганській воєнній операції.

Загалом становище у Центральній Азії відрізняється від північноафриканських країн меншим впливом глобалізації, більшою консервативністю населення та відносною слабкістю опозиційних ісламістських рухів. Але розклад політичних сил у регіоні має тенденцію до змін. Існує висока ймовірність, що ці трансформації матимуть радикальний характер. Адже соціальних, релігійних та міжнаціональних вибухових ресурсів у Центральній Азії накопичилося чимало. Й увесь цей вибуховий матеріал може детонувати незалежно або завдяки діям та помилкам чинної влади.

На початку 1990-х рр. Індія торгувала з країнами Центральної Азії переважно через Іран. Незважаючи на напругу у штаті Джамму і Кашмір, Каракорумське шосе[375] залишається важливим і коротким шляхом із Центральної Азії до Індії. Перемога талібів гіпотетично могла мати негативний вплив на увесь регіон. Зміцнення у Центральній Азії позицій США також означало б перенесення їхньої уваги на решту країн регіону.

У серпні 2003 р. відбулися перші індійсько-таджицькі антитерористичні навчання. Індія модернізує авіаційну базу у передмісті Айні на північному заході Таджикистану, що розглядається як «реальна силова присутність в Центральній Азії»[376]. Індія виказала інтерес до побудови високогірної шосейної дороги Чабахар — Кабул — Кундуз — Бадахшан, яка теоретично мала створити транспортний коридор між Індією та Центральною Азією[377]. У травні 2005 р. узбецька влада придушила заколот у місті Андижан. Після цього було згорнуто співпрацю зі США на авіабазі Ханабад. Наступного року змінилася влада в Киргизстані[378].

Справжній парадокс ситуації у Центральній Азії полягає у тому, що доки при владі залишаються автократичними режимами, вони є відносно надійним заслоном від радикального ісламізму[379]. Адже США перемогли талібів у 2001 р. в тому числі завдяки підкупу, але остаточна перемога була неможлива без знищення тилової бази талібів у Пакистані[380]. Зрештою, навіть це не допомогло, і США вивели у серпні 2021 року війська із Афганістану.

Конкуруючи із Пакистаном за вплив на афганські справи, Індія інвестувала у відновлення афганської інфраструктури, навчання сил поліції близько 2,1 млрд. дол.[381]. Міністр оборони Індії Джордж Фернандес зазначав: «Мушарраф, який виховав талібан, тепер сам може стати мішенню для куль, які сам йому дав»[382].

---

[375] Каракорумське високогірне шосе довжиною 793 км бере початок поблизу Ісламабаду і закінчується у китайському місті Кашгарг (Сіньцзян).

[376] Фроленков В. С. Политико-экономические интересы в Центральной Азии главных мировых и региональных актеров. Шанхайская организация сотрудничества. К новым рубежам развития. — М., 2008. — С. 58.

[377] Шаумян Т. Л. Проблемы безопасности: ШОС и Индия. Шанхайская организация сотрудничества. К новым рубежам развития. — М., 2008. — С. 323.

[378] «Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации. — М., 2010. — С. 241.

[379] Теребов О. В. Россия и США в Центральной Азии. // США — Канада: экономика — политика — культура. 2003. №3. — С. 15.

[380] Гушер А. И. Афганский капкан. // Азия и Африка сегодня. 2009. №1. — С. 9.

[381] Сатановский Е. Россия и Ближний Восток. Котел неприятностей. — М., 2012. — С. 199.

[382] Крысин М. Ю. Джихад: от Кашмира до Нью-Йорка. — М., 2002. — С. 223.

1 травня 2011 р. було оголошено про убивство американським спецназом на пакистанській території Усами бен Ладена. Це суттєво ускладнило американсько-пакистанські відносини. Адже у разі повернення у будь-якій формі до влади в Афганістані талібів, аналогічні процеси загрожували й у Пакистані[383]. За однією із версій частина пакистанських військових в інтересах США і Великої Британії намагається перенести терористичну активність із Афганістану до Пакистану. Завдяки цьому посилюються позиції військових як головної сили боротьби з тероризмом, Китай втрачає військово-стратегічні позиції в Аравійському морі (порт Гвідар), руйнується проект побудови газових і нафтопроводів із Ірану до Китаю, стабілізація становища в Афганістані за рахунок дестабілізації Пакистану дає можливість вивести із Афганістану війська НАТО. 25 травня 2012 р. Індія і Пакистан підписали газову угоду з Туркменістаном.

Пакистан та Іран поділили Східний і Західний Белуджистан лінією державного кордону відповідно до договору від 29 жовтня 1956 р.[384] Впродовж 1955–1979 рр. Пакистан разом із Туреччиною та Іраном брав участь у військовому блоці СЕАТО. А з 1964 р. в Організації регіонального співробітництва з метою розвитку (з 1985 р. Організація економічного співробітництва)[385]. Служба у 1980-і рр. багатьох пакистанських військових моряків у військово-морських силах еміратів Перської затоки мала ризики військового зіткнення з Іраном[386]. Утім, в 1979 р. в Ірані побувала делегація пакистанських релігійних діячів близьких до партії «Джамаат ісламі». Майже 20 млн. пакистанських шиїтів оголосили себе вірними аятолі Хомейні[387]. Показово, що офіційна іранська доктрина національної безпеки, прийнята у серпні 1988 р., не включала мусульманські країни до кола потенційних ворогів. Пакистанський генерал Зія-уль-Хак у 1983 р. придушив заворушення шиїтів у Карачі. У листопаді 1987 р. Іран і Пакистан підписали торговельну угоду[388]. Але підтримка Пакистаном талібів в Афганістані суперечила інтересам Ірану. У серпні 1996 р. було підписано пакистансько-іранський договір про будівництво нафтопереробного заводу у Пакистані[389]. Пакистанські ісмаїліти

[383] Викрам Суд. Радикальный ислам в регионе и его влияние на Южную Азию. Радикальный ислам. Взгляд из Индии и России. — М., 2010. — С. 59.

[384] Энциклопедия Пакистана. — М., 1998. — С. 239.

[385] Там само. — С. 306.

[386] Плешов О. В. Ислам, исламизм и номинальная демократия в Пакистане. — М., 2003. — С. 163.

[387] Там само. — С. 167.

[388] Энциклопедия Пакистана. — М., 1998. — С. 306.

[389] Там само. — С. 307.

Ага-Хана активно працюють у країнах Центральної Азії серед одновірців. Пакистанські радикальні ісламісти також активно спонсорують своїх прихильників у країнах Центральної Азії. Самих афганців розчарувало, що Захід не зміг відновити навіть той порядок, який був за талібів.

Триває позиційна дипломатична боротьба за зміну позиції Ірану, зокрема, й з приводу його ядерної програми. Іран передусім зацікавлений у тому, аби довести безпідставність застосування щодо себе жорстких економічних санкцій з боку США та ЄС. Заради цього Тегеран демонструє помітну дипломатичну гнучкість. Недавно Іран під ретельним контролем Міжнародного агентства з атомної енергетики завантажив ядерним паливом реактор атомної станції у Бушері, яку ще 1977 р. почала будувати ФРН.

Утім, збереження умов для нормалізації ірансько-афганських відносин може вивести Іран із регіональної ізоляції[390]. 9 квітня 2006 р. Іран офіційно заявив, що приєднався до групи країн, які володіють ядерними технологіями.

Індія є важливим торговельним партнером арабських країн Перської затоки. Делі демонструє зацікавлення у стримуванні релігійного екстремізму у регіоні. Показово, що більша частина індійсько-пакистанського товарообігу здійснюється за банківського посередництва країн Перської затоки. У 2003 р. Індія та Іран уклали договір про дружбу і співробітництво, відповідно до положень якого Делі передав Тегеранові низку ліцензій на обслуговування та виробництво військової техніки. Після фінансової кризи 2008 р. Китай і Росія кинули виклик домінуванню Британії і США на Близькому Сході.

Іран має майже тисячакілометровий кордон із Пакистаном. У прикордонні мешкають неспокійні белуджі. В Ірані також стривожені посиленням напруження між більшістю пакистанських сунітів та шиїтами. Ускладнення становища у Белуджистані в 2007 р. активізував діалог між силовими структурами Ірану і Пакистану. У грудні 2007 р. Іран висловив стурбованість створенням у Вазиристані Руху талібів Пакистану. Загалом у нульові роки XXI ст. Тегеран та Ісламабад досить активно контактували на різних рівнях включно з Організацією економічного співробітництва та Організацією Ісламська конференція. Пакистан вважає, що Іран як учасник режиму непоширення ядерної зброї має право на цивільну ядерну програму. Щодо кашмірської проблеми Іран займає поміркована позицію та наголошує, що розв'язання суперечки має враховувати інтереси насамперед самих кашмірців.

Наприкінці 2011 р. англійці і французи усунули від влади М. Каддафі. Іноземні уряди, які спонсорували цей процес, розійшлися в думках, коли

[390] Арунова М. Иран — Афганистан: на пути нормализации отношений // Азия и Африка сегодня. 2003. №12. — С. 25.

диктатора не стало[391]. 11 вересня 2012 р. у Бенгазі ісламісти вбили американського посла в Лівії. У лютому 2014 р. в Лівії спалахнула друга громадянська війна. До вересня 2014 р. Хафтар захопив більшу частину Кіренаїки разом із нафтовими портами. Анархія другої громадянської війни дала можливість ІДІЛ розширити Халіфат на Лівію. ОАЕ фінансували залучення російських найманців до війни на боці Хафтара[392]. У 2019 р. до конфлікту долучилася Туреччина, що претендує на частину шельфу Північного Кіпру, який південно-західним кутом межує з Лівією.

Ємен був найбіднішою країною Близького Сходу ще до громадянської війни 2011 р. Прогнозується, що запаси води в Ємені будуть вичерпані до 2040 р.[393] Жителі Адена зневажливо ставляться до глибинки. Багата на нафту провінція Хадрамаут не бажає ділитися багатством, жителі східних провінцій вважають за краще приєднатися до сусіднього Оману. На початку 2000-х сформувалася партія «Ансар Аллах» (хусити), яка протестували проти маргіналізації шиїтів-зейдитів. Улітку 2014 р. хусити пішли у наступ на єменські урядові війська. У березні 2015 р. у конфлікт втрутилася Саудівська Аравія під прапором Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) (за винятком Оману), але з Єгиптом, Йорданією, Марокко, Суданом, Сенегалом та з профінансованими ОАЕ найманцями з Колумбії та Австралії[394]. Саудівська Аравія не змогла завдати вирішального удару по гуситах, і це призвело до безвиході. Ємен нагадує безлад у Сомалі на іншому березі Аденської протоки.

8 грудня 2024 р. за турецької підтримки сирійські ісламісти усунули від влади в Дамаску Башара Асада, який втік у Москву. За Сирію змагалися Саудівська Аравія, Туреччина, Катар. У березні 2025 р. Трамп пропонував переселити палестинців із зруйнованого війною сектора Газа. У липні 2025 р. Ізраїль і ХАМАС у Катарі вели переговори про умови припинення бойових дій.

Арабські монархії Перської затоки мають багатство, але не мають безпеки. Під час іраксько-іранської війни 1980–1988 рр. в 1981 р. було створено Раду співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). Саудівська Аравія намагається утримати статус-кво в регіоні. ОАЕ є федерацією семи еміратів, кожен з яких контролюється різними родинами. Домінують Абу-Дабі та Дубай. Бахрейн має скромні запаси нафти, тому спеціалізується на фінансах. Катар відіграв помітну роль у підтримці «арабської весни» 2011

[391] Філліпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід. — К., 2025. — С. 67.

[392] Там само. — С. 77.

[393] Там само. — С. 93.

[394] Там само. — С. 105.

року, особливо в Лівії та Сирії. У вересні 2013 р. Сі Цзіньпін визначив Перську затоку як «сусідній регіон» проекту «Один пояс, один шлях»[395]. Китай до ізраїльсько-іранської війни червня 2025 р. користався відносною безпекою, яку США надають Перській затоці, щоб максимізувати свої вигоди. У 2017 р. Саудівська Аравія висунула ультиматум Катару: закриття телеканалу «Al Jazeera», закриття турецької військової бази, припинення дипломатичних контактів з Іраном, розрив зв'язків Катару із «Братами мусульманами», ХАМАС, «Хезболлою»[396]. На початку 2021 р. Трамп і Кувейт замирили Доху і Ер-Ріяд. Саудівська Аравія намагається до 2030 р. диверсифікувати економіку. Навесні 2022 р. держави Перської затоки відмовилися приєднатися до західних санкцій проти РФ. Фактично всі емірати сприяли обходові санкцій, які допомагали російській економіці фінансувати війну проти України.

13 червня 2025 р. Ізраїль розпочав операцію «Лев, що встає» з бомбування військових об'єктів на території Ірану. Сторони обмінювалися ракетними ударами. «Туман війни» поки що приховує важливі фактори, які впливають на перебіг бойових дій. По-перше, ми не можемо оперувати перевіреними даними щодо ступеня руйнування іранської військової інфраструктури. Відкритим є питання кількості зброї, яка залишається у руках іранського режиму. Це ж стосується здатності Ізраїлю «безкінечно» вести одночасно війну проти ХАМАС у секторі Газа і проти Ірану. По-друге, попри те, що США надають Ізраїлю розвідувальну, логістичну, військово-технічну підтримку, президент Д. Трамп вкотре дав собі «два тижні» на прийняття рішення щодо прямої участі у бомбардуванні Ірану. По-третє, очікувана гостра реакція ісламського світу себе де-факто не виявила. Пакистан формально натякнув, що своєю ядерною зброєю готовий захищати Іран, але це навряд чи, адже Тегеран та Ісламабад розділяє фактор прикордонного для двох держав Белуджистану. Крім того, сунітська більшість Пакистану традиційно вороже ставиться до «своїх» шиїтів. По-четверте, президент Франції Е. Макрон підтримав право Ізраїлю на самооборону, канцлер Ф. Мерц був ще відвертішим, заявивши, що Ізраїль «за нас робить брудну роботу». Але, крім ізраїльсько-іранської війни, залишається фактор війни в секторі Газа, який розколює Євросоюз щодо «права війни і мирних жителів». По-п'яте, ізраїльсько-іранська війна поки що не стала «проксі-війною» Китаю і США. Але такий потенціал є, якщо Китай потерпатиме від зростання ціни на нафту. По-шосте, ворогуючі сторони поки що утримуються від екстремальних атак: Іран на ізраїльський ядерний центр Дімона та від блокади Ормузької протоки із Перської затоки

[395] Там само. — С. 304.

[396] Там само. — С. 310.

в Індійський океан та Баб-ель-Мандебської протоки із Індійського океану в Червоне море і Суецький канал (силами хуситів). Ізраїль уникає фізичної ліквідації аятоли Хомейні. По-сьоме, неможливо об'єктивно встановити морально-політичний стан іранського та ізраїльського суспільств під впливом війни. Іранська пропаганда вважає, що Ізраїль під тиском руйнувань і жертв швидше капітулює. Ізраїльська пропаганда переоцінює ступінь морально-політичного розпаду іранського суспільства та роль іранської опозиції, яка глибоко розколота з принципових питань. Кожен із цих факторів є динамічним і може непередбачено змінюватись. Основними виглядають такі сценарії розвитку подій. Ізраїль непублічно ставить мету радикальної зміни режиму та розгрому Ірану. Альтернативний сценарій Ірану передбачає розгром Ізраїлю. В обох випадках це виглядає поки що фантастично. Не відбулася зміна режиму в Ірані. «Корпус вартових ісламської революції» де-факто не слабший за іранську регулярну армію. У випадку затягування війни більше як на два тижні зростала ймовірність радикалізації воєнних дій та подальшого розвитку подій за найгіршими варіантами. Якщо люди сприймають ситуацію як реальну, вона стає реальною за своїми наслідками.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Утиски перетворили курдську ідентичність на масовий націоналізм, тож за іронією долі поділ зробив курдський націоналізм можливим, але водночас відклали реалізацію мети створити об'єднаний незалежний Курдистан[397]. Відступ США у серпні 2021 р. з Афганістану мотивував інші держави звернути увагу на арени, де раніше домінували США.

Сценарій 2. Китай прийде до прямої військової присутності на Близькому Сході доки не буде досягнуто нового балансу сил.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.).

Сценарій 1. Афганістан втрачає Пуштуністан, Хазарею (хазарейці — споріднений з таджиками народ), Нуристан. Або здійснює експансію на Таджикистан і Узбекистан. Пакистан втрачає Белуджистан, Пенджаб, Пуштуністан, Сінд,

[397] Філліпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід. — К., 2025. — С. 283.

Сценарій 2. Саудівська Аравія очолила процес створення Халіфату.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.).

Сценарій 1. Створення Палестини (від ріки до моря). Сектор Газа відійшов до Єгипту або став «вільним містом» під протекторатом США. Частини території Ірану можуть відійти до гіпотетичного Курдистану, Азербайджану, Айсорія, Гілян (іранське узбережжя Каспію), Луристану, Мазандеран, Белуджистану, Бахтіарії, Хузистану, власне Персія. Безпека Ізраїлю гарантується НАТО.

Сценарій 2. Вирішення палестинського питання створює сприятливі умови для загального замирення на Близькому Сході.

Розділ 12. Україна і «Постросія»

Росія посідає перше у світі місце за площею. Історично російська імперія стверджується в 1721 р., але ще до цього виникає гібрид політичних систем двох євразійських імперій: Візантійської, чиє падіння в 1453 р. створює міф «Москва — Третій Рим», та Монгольської, яка майже два с половиною століття тримала Москвою під своїм «ярмом». В XIX столітя М. Данилевський цим пишався, а П. Чаадаєв жахався й відтоді ця дихотомія триває.

Кількість російського населення «велика таємниця», припускають близько 148 млн. осіб (зростає кількість прихильників релігійних практик мусульман). 89 «суб'єктів федерації». Україна 43-я за територією держава світу. Населення близько 28–30 млн.[398] Як слушно зазначає С. Корсунський, «нам жити поряд з Росією в будь-якій формі, котрої набуде ця держава, і треба мати добре пропрацьовану концепцію такого «співжиття». У 2020 р. він зазначав: «Ні США, ні ЄС не зацікавлені в розвалі Росії, оскільки питання про те, що робити з ядерною зброєю за можливого розпаду велетенської і надто нерівномірно населеної території, залишається без відповіді. Незрозуміло також, як обійтися без російських енергоресурсів»[399].

Російська Федерація залишається євразійською імперією, орієнтована на нав'язування себе сусідам. Основна діяльність імперії спрямована не на внутрішню політику, а на зовнішню експансію. Масштабуванням агресії проти України 24 лютого 2022 р. Путін забезпечив постмодерну ідеологічну складову агресії, давши можливість прихильниками «відновлення СРСР» віртуально відчувати перспективу відродження «радянського проекту», а імперцям реконструкторам надав можливість скоювати воєнні злочини під впливом монархічного ре-сентименту. Обидва ідеологічні мейнстрими поєднувала парадигма «армія, флот, православ'я», хоча в мусульманських автономних національних республіках спостерігається десекуляризація колективної свідомості. Заради ведення цієї війни путінський режим трансформував політичний режим з персональної автократії на тоталітаризм північнокорейського зразка.

[398] URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20250512-skilky-lyudej-prozhyvaye-v-ukrayini-i-skilky-zalyshytsya-pislya-vijny-dani-demografa/

[399] Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій. — Х., 2020. — С. 55.

Американський сенатор Джон Маккейн (1936–2018 рр.) констатував: «З погляду Москви українська незалежність завжди має поступатися інтересам і силі колишнього імперського господаря»[400]. У 2018 р. перед смертю Дж. Маккейн писав: «Китай — виклик століття, але Путін — це реальна небезпека, безпосередня загроза для Америки та світу, що його ми допомагали створити й розвивали. Ми маємо боротися з Путіним так само розумно й рішуче, як він з нами. Ми тільки тоді зупинимо Путіна, коли перестанемо дозволяти нашим партійним та особистим інтересам розкривати перед його віроломством інтереси національної безпеки, навіть цілісність нашої демократії й верховенство права. Ми зупинимо Путіна, коли знову повіримо в себе, у свою винятковість і згадаємо, що вона не має нічого спільного з тим, якими ми є, — успішними, потужними, такими, кому заздрять, — але пов'язана з тим, хто ми є. Ми — люди, об'єднані ідеалами, а не етнічно або географічно, і віддані цим цінностям не тільки в себе вдома, а й у всьому світі»[401]. Слабкість Заходу провокує ревізіонізм Путіна. Нове варварство знову підриває «старий Рим».

Війна проти західних цінностей потрібна режимові Путіна для утримання своєї тоталітарної влади. Ф. Фукуяма у монографії «Лібералізм і його протиріччя» в 2022 р. пише, що В. Путін назвав лібералізм застарілою доктриною. Але лібералізм потрібен у різноманітному й взаємопов'язаному світі: «Лібералізм знижує градус політичної напруги, знімаючи з порядку денного проблему кінцевих цілей: можете вірити в що хочете, але робіть це в приватному житті й не намагайтеся нав'язати свої погляди співгромадянам»[402].

Масштабування після 24 лютого 2022 р. російської війни проти України привнесло додаткові негативні емоції у відносини «федерального центру» з регіонами, особливо з національними автономіями. Але стагнація центру відбувається надто повільно, а національні автономії розділені та не виказують солідарності між собою. Неможливість протестів зумовлюється жорстокістю тоталітарного путінського режиму, адже передумовою будь-яких протестів є бодай мінімальний рівень демократії. Російська ліберально-демократична опозиція опинилася після 24 лютого 2022 р. в еміграції. В національних республіках існує місцева націоналістична опозиція до руської націоналістичної опозиції (близько мільйона якої пройшла фронт). Ліва

[400] Маккейн Джон. Буремна хвиля. — К., 2020. — С. 276.

[401] Там само. — С. 342.

[402] Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. — К., 2023. — С. 18.

опозиція не має радикальності та грає за владними правилами. У «тихій» опозиції до право-фашистського режиму Путіна існує умовна технократично-бюрократична опозиція. Внутрішні конфлікти неможливо розв'язати за допомогою демократичних виборчих механізмів. Зрештою, путінську систему можуть зруйнувати його ж еліти, особливо після спроби «націоналізувати еліти» та вивести їх з-під впливу еліт наднаціональних.

Російська пропаганда, з 2014 р. розганяє тезу про «громадянську війну» між росіянами та українцями за єдність «руського світу». Україна розцінює війну з боку Росії як колоніальну, а свою — як національно-визвольну. Путінські цілі війни залишаються незмінними: 1) визнання завоювань 2014 і 2022 рр.; 2) зміна влади у Києві; 3) вихід до Придністров'я. Причому ці цілі в Кремлі вважаються досяжними. Путін чекав в зміни в листопаді 2024 р. влади в США та повернення Д. Трампа. Другий фактор відволікання США на гіпотетичні війни в Кореї та на Тайвані і на політичний розкол в ЄС, що може посилити позиції Путіна.

Сконструйоване минуле продовжує відігравати помітну роль у формуванні ідеологічних уявлень про сучасне і майбутнє. У випадку з РФ таким ідеологічним конструктом є президентські уподобання щодо тлумачення історії403. Як у будь-якому національному історико-ідеологічному нарративі, у центрі цього ідеологічного конструкту залишається Росія. Фактично стаття В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» стала розширеною відповіддю на підписану 7 липня 2021 р. у Вільнюсі країнами Люблінського трикутника (Литва, Польща, Україна) Декларації про спільну європейську спадщину. Політична слабкість російського європеїзму зумовлює домінування розуміння історії Росії, яке дедалі частіше нагадує радянський історичний наратив, де «історія СРСР» охоплювала від найдавнішої до сучасної історію усіх народів, які входили до його складу. Тобто вона розпочиналась від часів давньої вірменської держави Урарту і закінчувалася рішеннями чергового «історичного з'їзду». Звичайно, нічого інноваційного у цьому наративі не було, адже від часів М. Карамзіна і М. Погодіна вибудовувався конструкт триєдиної східнослов'янської спільноти, яка була порушена після розпаду Київської Русі і відновилась за «просвітницького імперського правління». М. Данилевський започаткував традицію російської гуманітаристики щодо розрізнення «слов'янського світу» і «германського світу». Незабаром російська цивілізаційна парадигма доповнилась уявленнями євразійців, які синтезували слов'янські і монгольські елементи, наголошуючи на їхній

[403] Водотика Т. С. Історія як інструмент легітимації та побудови зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації на початку XXI ст. // Історичні основи зовнішньополітичного курсу пострадянських країн. За ред. А. Г. Бульвінського. — К., 2023. — С. 168.

співучасті у створенні євразійської російської цивілізації. Ступінь цієї євразійськості різниться залежності від ступеня «вписування» української історії до загальноросійського імперського наративу.

Понад сто років тому М. Грушевський запропонував альтернативну російському імперському історичному наративу схему автохтонної української історії у форматі історії України-Русі. У цьому сенсі скоріше Росія історично молодша сестра України-Русі, а не навпаки. У тлумаченні М. Грушевського Білорусь ближча до Україні-Русі, аніж до Московії. Потенціал та історичний спадок України-Русі і Білорусі використовувався для формування імперського історичного наративу. З точки зору всесвітньої історії такий наратив не є унікальним. Євроатлантична єдність ґрунтується на витоках британського колоніалізму у Північній Америці. У цьому сенсі історія США є своєрідним продовженням європейської історії. Однак ніщо так не розрізняє англійців і північноамериканців, як «спільна» англійська мова. Ірландці і британці розмовляють однією мовою, мають століття спільної історії, причому в 1973–2021 рр. навіть разом були у складі ЄС, але це аж ніяк не тотожне «історичній єдності». Власне, таких ідеологічних амбіцій у Лондоні немає.

Тому історична спадкова єдність не є синонімом культурної і тим паче політичної єдності. Так, попри взаємовпливи китайської та японської цивілізацій, попри їхню історичну спорідненість через систему ієрографічної писемності суб'єктно це дві різні цивілізації. Навіть більше, від ранніх історичних часів ідентичність обох цивілізацій формувалась завдяки культурному протиставлянню одна одній. Така протилежність є наслідком вироблення на межі XIX–XX ст. традицій національної культури. Ще один приклад нетотожності спільної мови та єдності історії — арабський світ. Із посиленням локального патріотизму на задній план відходить мовна спільність. Внаслідок цього ми є свідками ситуації, коли араби не менш запекло воюють між собою, аніж із Ізраїлем.

Однак існує суспільний запит на пошук об'єднуючих ідей, адже інформаційне суспільство привчило читаючу публіку зважати на авторську упередженість авторів будь-яких текстів. Лінгвістичний поворот у історіописанні призвів до розмивання традиційних історичних національних наративів під тиском авторської суб'єктивності.

Натомість світ кризових 2020-х імперативно вимагає відродження історичних наративів, які працюють на національне єднання. У Росії популярною є точка зору, що пандемія коронавірусу прискорила кризу проекту ліберальної глобалізації без будь-яких меж. «Карантинний режим» не тільки у біологічному, а й у політичному сенсі вимагає відповіді на виклики новою

консолідацією. Такого єднання вимагають як постмодерні демократичні політичні режими, так і постмодерні режими автократії. Якщо демократичні режими намагаються функціонувати у межах традиції єдності у різноманітності, то автократичні прагнуть окреслити параметри «соціальних рейтингів», масової суспільної уніфікації, протиставлення процесові ліберальної глобалізації проект глокалізації, тобто віднайдення пріоритетності локального перед глобальним[404]. На цю ідею працюють тенденції формування регіональних валютних блоків та системна робота Росії й Китаю проти виконання американським доларом функції світових грошей. Об'єктивно така фінансова локалізація вимагає жорсткої ідеологічної конструкції історичної єдності. Показово, що попри тісну співпрацю В. Путіна та О. Лукашенка у сфері безпеки не з'явилась стаття «Про історичну єдність росіян і білорусів». Власне, нинішній голова білоруської держави наполягає на затягування «білорусько-російської інтеграції» до 2030 р. Обіцянка В. Путіна не перетворювати Росію на «анти-Україну» суперечить бажанню російських «яструбів» раз і назавжди покарати Україну за її самостійність і небажання розчинитися в «російському морі».

Путінський тоталітарний режим розпочав масштабну війну проти України за умов демографічної кризи. Люди розділені не тільки за расовою, релігійною або ідеологічною ознакою, а й у тому сенсі, що вони одночасно живуть у різних історичних часах. Більшість громадян, особливо на російській периферії за межами Москви і Петербурга, живуть у різних суспільно-політичних формаціях: від фактичного кріпацтва до різних форм радянського тоталітаризму. Лише мешканці столиць живуть «сучасним життям». Люди, які народилися в одному соціальному середовищі та приблизно в одні роки, неминуче підпорядковуються аналогічним історичним впливам. Загальний відбиток, який накладає вікова спільність (когорта), утворює покоління. Когорта розглядається як сукупність людей, які переживають у один час однакові події. Когорта, утворена за критерієм року народження, і є поколінням. Всі інші когорти, утворені за критерієм інших подій, складаються із різних сучасників.

Дослідження інтенсивності соціальних процесів на різних етапах життя когорт дає можливість побачити їхню динаміку у зв'язку з конкретними змінами умов життя. Такий підхід до історії дає можливість, наприклад, з'ясувати, чому з усіх можливих установок у певної групи домінують саме ті чи інші. Вікові межі поколінь змінюються, звужуються або розширюються —

[404] Bluhm Katharina. Russland und der Westen. Ideologie, Ökonomie und der Westen. Politik seit dem Ende der Sowjetunion. — Berlin, 2023 — S. 490.

залежно від темпу соціального розвитку. Були в історії покоління довгі та короткі. Поколінням властиве взаємопроникнення. Водночас модерн своєрідно позначився на демографічних процесах. Урбанізація і емансипація сприяли демографічному переходу. Цей загальний для всіх країн історичний переворот полягає у початковому різкому збільшенні швидкості зростання популяції країни, що змінюється таким само стрімким її зменшенням, після чого чисельність населення стабілізується. Результатом цієї революції стане новий режим розвитку людства. Демографічний перехід вже пройшли так звані розвинуті країни, і зараз, всього на 50 років пізніше, він відбудеться у країнах, що розвиваються. Перехід супроводжуватиметься зростанням виробничих сил і переміщенням значних мас населення із сіл до міст, а після його завершення настає глибока зміна вікового складу населення. Урбанізація, підвищення рівня життя, скорочення смертності стимулюють зменшення рівня народжуваності. Нагадаємо, що за деякими прогнозами ООН до 2015 р. в світі буде 1,5 млрд. бідних. Значна частина їх житиме у містах. Тому ідеолог путінського режиму О. Дугін вважає, що сите міське населення є ворогом російської імперськості. Також імперський ре-сентимент не враховує, що народжуваність у Росії — як у Європі (другий демографічний перехід здійснений, більшість населення живе в містах та є освіченими, це більше не селянська імперія), зате смертність — як у Африці.

Соціологи та демографи стверджують, що людство у XX ст. пережило зміну декількох генерацій. Дати народження поколінь різняться, тому нижче подано узагальнений варіант: втрачене покоління (ті, хто народився в 1880–1900 рр.), найвеличніше покоління (1901–1924 рр.), мовчазне покоління (1925–1945 рр.), бебі-бумери (1946–1964 рр.), покоління X (1965–1980 рр.), покоління Y, міленіали (1980–1990-і рр.), покоління Z, центеніали (1995–2005 рр.). Крім втраченого покоління, інші мали нагоду жити за путінського режиму. Чоловіки не доживають до 70 років, тому з 60 років починається домінування жінок над чоловіками. Жінки є домінантною гендерною групою російського суспільства. Підтримка війни масштабна серед людей старшого віку та слабка серед молоді і людей середнього віку. За прогнозами ООН, до 2050 р. кількість населення РФ зменшиться до 138 млн. чоловік (у російській імперії за переписом 1897 р. жило 129 млн.). Внаслідок цього РФ випаде з топ-10 країн з найбільшою кількістю населення.

В 2023 р. путінський режим спромігся насильно розірвати ментальну залежність від Заходу, на темі протидії Заходу консолідував Глобальний Південь, розробив стратегію обходу санкцій, знайшов грошову мотивацію для мобілізації. Стратегічна глибина російської території пом'якшила наслідки

санкцій. Емпірично неможливо перевірити, що тривала війна на виснаження — на користь путінському режиму. Війна закінчена, коли у противника пригнічена воля до опору.

Постачання зброї Україні залежить від стану громадської думки на Заході. Твердження, що РФ ніколи не може стати демократією, грає на користь путінській пропаганді. Історія наперед не визначена. Наприклад, понад сорок років Португалія перебувала під владою найтривалішої в Європі диктатури на чолі з Антоніу де Олівейра Салазаром. В 1968 р. під час педикюру диктатор впав зі стільця і вдарився головою. Після операції на мозку він втратив дієздатність, але ніхто не наважувався зізнатися, що його було усунено від влади. Відтак його оточення два роки імітувало перебування свого правителя на посту. Фікція влади підтримувалася інформаційною системою, створеною виключно для нього[405]. Португалія за Салазара була персоналістською автократією, яка багато говорила про особливий «португальський світ», якому не потрібна ліберальна демократія. Мова, зокрема, йшла про «лузатропікалізм»[406] як «португальський світ» (Португалія: багато рас, одна нація) близький «русскому миру» (унікальна російська цивілізація православних і мусульман). Але після квітневої 1974 р. революції гвоздик Португалія повернулася на шлях демократичного розвитку. Путін повірив у те, що без України Росія перестає бути євразійською імперією. Португальський приклад особливо наочний, адже на початку 2000-х путінський режим обіцяв за десятиліття досягти рівня валового внутрішнього продукту Португалії.

Росія може зберегти себе як імперія тільки залякуванням всередині країни та агресією ззовні. Знаний канадсько-український учений-історик Орест Субтельний (свого часу мав статус «visiting professor» Дипломатичної академії України при МЗС України) підрахував: «З 1462 року, коли молода Московська держава охоплювала якихось 24 тис. кв. км., до 1914 року, коли Російська імперія займала 23,8 млн. кв. км., тобто одну шосту суходолу Землі, територія Росії приростала з середньою швидкістю 80 кв. км. на день». Але, як відомо, якщо десь приростає, то відповідно десь зникає. І ще одна цитата для балансу з російського джерела. Петро Чаадаєв написав: «На противагу

[405] Феррарі М. Неймовірна історія Антоніу Салазара, диктатора, який помер двічі. — К., 2023 — С. 10.

[406] Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Колоніальний світ (кінець XIX — друга третина XX ст.). — К., 2010. — С. 423.

Лузотропікалізм — концепція Салазара, що португальці найкращі колонізатори серед усіх європейських народів. Португальні нібито більш гуманні, доброзичливі та найкраще адаптуються до несприятливого клімату та інших культур.

всім законам людського співжиття Росія рухається лише в напрямку свого власного уярмлення та уярмлення всіх сусідніх народів»[407].

Путінська система влади формувалась з 1993–1994 рр., коли Єльцин розпочав першу чеченську війну. Друга чеченська війна (1999–2007 рр.) фактично породила путінський «неонаціонал-більшовизм», орієнтований на зовнішню експансію. Росія перетворилася на тоталітарну фіскально-мілітарну державу. На витрати від війни живе суспільство та економіка. В РФ спростовують західну ліберальну концепцію нації, яка ґрунтується на уявленні про буржуазно-демократичні свободи. Натомість стверджується концепт «російського народу», який складається з різних народів-етносів як піддаих імперії.

Санкції ведуть до архаїзації. РФ сама собою розвалиться за п'ятдесят років після війни. РФ з другого технологічного устрою провалилася до третього-четвертого технологічного рівня. Якщо РФ не виходить за червоні лінії, накреслені Заходом, вона останному не заважає. Решті світу потрібен час, аби перебудуватись на зброю нового покоління. Фундаментальна наука має випереджати розвиток військових програм. Росія самообслуговується руками Путіна та його еліт у напрямку розвалу. Сепаратна угода потрібна, аби процес перевести у тривалий історичний час. Київ не впав за три дні, а РФ не розвалилася за два роки. США в планетарному масштабі не здатні забезпечити ізоляційний санкційний режим проти РФ. Спочатку була війна за свободу проти путінського режиму, а в 2023 р. це стала міжетнічна війна, яка лякає Захід. Але якщо Україна не для українців, тоді для кого вона? Для росіян це війна за імперський спадок і бажання загнати Україну в імперське стійло. Ця війна страшний постмодерністський компот: антисемітизм, расизм, руський націоналізм, православ'я, сталінізм, антиамериканізм, євразійські геополітичні фантазії, якими маніпулюють російські пропагандисти. Кожній соціальній групі продається привабливa для неї ідея. Ворогами Росії проголошені Національний демократичний інститут (NDI), Міжнародний республіканський інститут (IRI), «Freedom House». Ідея, що росіяни живуть у світі, сповненому змов, сама стала світоглядом. Теорія змов тепер не підтримує ідеологію, вона її замінює собою та може мати форму: тільки Трамп останній шанс врятувати Америку; або: тільки Путін може «підняти Росію з колін»[408].

Після 24 лютого 2022 р. російська влада залишила відкритими можливості для незадоволених виїхати за кордон, що радикально зменшило

[407] Гуменюк Б. Слово — зброя дипломата. — К., 2024. — С. 92.

[408] Померанцев П. Це не пропаганда. — К., 2023. — С. 76.

потенціал протестів всередині РФ. Спостерігаємо після серпня 1991 — жовтня 1993 р. дефіцит довіри до колективних форм протесту. Путін побудував некроекономіку, орієнтовану на військове виробництво та оплату контрактників.

До путінської промови в лютому 2008 р. на Мюнхенській міжнародній конференції з питань безпеки РФ була складовою американоцентричного світу, енергетичним додатком до Заходу. Путін вирішив пожиттєво залишатися при владі, що можливо втілити лише через війну. Заради цього він готовий перемогти «російських західників». Неможливо одночасно відроджувати імперські міфи і «дбати» про розвиток руської нації. Ліберальний концепт нації, навпаки, руйнує імперію. В імперії є лише підвладні народи.

Стратегічно путінському режиму потрібна перманентна війна. Але це не виключає тактичних трансформацій. Відсутність обмежень у вигляді міжнародних правил і норм, незалежність від громадської думки і підтримки світового співтовариства, ставка на самозабезпечення дозволяють РФ використовувати широкий набір методів та інструментів у своїй військовій стратегії. У 2023 р. Росія відчула стратегічну слабкість Заходу, який відмовився перемагати її на полі бою.

Пропаганда розбурхала тему «суверенітету» та деколонізації Глобального Півдня. Уряд, який атакується, повинен бути демократичним, для якого важлива громадянська думка. Російська пропаганда підтримує залякування передусім європейців, аби їх деморалізувати погрозами точного і керованого ядерного удару, великими втратами від такої атаки. Тема традиційних цінностей замість європейської деморалізації і дехристианізації. Російські інформаційні операції на підконтрольній території спрямовані на переконання і залучення населення, демонстрації «досягнень» в управлінні територією, доносять ідею витримки і стійкості для місцевого населення і бійців. У районах потенційного наступу: переконувати в перевазі РФ над Україною, рекрутування нових прихильників, залякування потенційних ворогів. На міжнародній арені: залякувати противників РФ, провокувати на Заході конфлікти між місцевим населенням та мусульманами, доносити ідею, що РФ веде глобальну війну за традиційні цінності, радикалізувати представників цільової аудиторії. Жорсткий контроль російської влади за порушенням правил інформаційної комунікації всередині РФ створює інформаційний вакуум для ворожого впливу. Російська пропаганда стверджує, що війна складніша, ніж боротьба добра і зла. У ній знаходиться місце для надмірної жорстокості в обох таборах. Метою РФ є роздмухування протиріч між союзниками України, наголошується на їхніх різних політичних цілях

та суперечливих інтересах. Україні важче знайти ресурси для війни в умовах зниження інтересу до країни і регіону з боку основного гравця — США. Прицільні західні санкції фінансово не знекровили російські еліти, комунікаційні стратегії у війні інтерпретацій виявилися не дуже ефективними, публічна дипломатія Заходу напряму не звертається до росіян, до хабарів для зміни думок супротивників не вдаються. Російська пропаганда нічого з воєнних злочинів не визнає. Усе заперечує. Висуває зустрічні звинувачення. Російська армія проти України активно використовувала тактику бойових дій ІДІЛ: смертників (загони колишніх в'язнів Є. Пригожина), штурмовиків (наступ на Авдіївку), бойові дрони[409].

21 лютого 2023 р. Путін оголосив про припинення участі РФ у Договорі про стратегічні наступальні озброєння. Він пригрозив провести ядерне випробування, якщо це США зроблять першими. Державна Дума прийняла закон про призупинення участі РФ у Договорі про стратегічні наступальні озброєння. За анексію Криму РФ отримала 2754 санкції, за агресію 24 лютого 2022 р. введено 14081 санкцію. Соціологи говорили про чотири Росії: 1) Росія воююча, яка вимагає радикалізувати війну проти України; 2) Росія столична, яка мріє про припинення війни та збереження рівня споживання; 3) Росія глибинки, яка змушена виживати; 4) Росія емігрантстська. Політичні установки в малих і середніх містах РФ — це «заздстрісний патерналізм». При цьому чимало мешканців цих міст одночасно сприймають антиелітарні та лівацькі настрої. Влада очолила перші хвилі антиелітарних настроїв у малих і середніх містах, спрямувавши їх проти столичних лібералів. Більшість національних республік є дотаційними з федерального бюджету. Технократи відчувають себе не власниками територій, а тимчасовими найманими менеджерами.

31 грудня 1999 р. Б. Єльцин оголосив про відставку та передачу влади прем'єр-міністрові В. Путіну, якого призначив ще у серпні 1999 р. У березні 2000 р. Путін переміг на президентських виборах на тлі другої чеченської війни. Перший президентський термін Путін демонтував слабкі демократичні інститути. У серпні 2000 р. потонув підводний човен «Курськ». У жовтні 2002 р. чеченські терористи захопили «Норд-Ост». У березні 2004 р. Путін був обраний на другий термін, чому сприяли контроль над телебаченням і ув'язнення М. Ходорковського. 1 вересня 2004 р. у Беслані чеченці захопили школу. Травмою для Путіна стала помаранчева революція в Україні 2004 р. У лютому 2007 р. Путін виступив на Мюнхенській конференції з питань безпеки, де звинуватив США у глобальному диктаті та зажадав відмови від роз-

[409] Кореньков О. Ісламська держава. — К., 2022. — С. 100.

ширення НАТО. Путін вирішив пересидіти третій президентський термін на посаді прем'єр-міністра. У березні 2008 р. президентом став Д. Медвєдєв. Він відмовився підтримати Лівію навесні 2011 р., що переконало Путіна повернутися на посаду президента. В грудні 2011 р. провалом завершилися протести проти фальсифікації результатів виборів в Держдуму. За міністра оборони Селюкова між жовтнем 2008 р. та груднем 2012 р. проводили військову реформу з метою «зменшити армію, скоротити офіцерський склад, централізувати процес бойової підготовки, об'єднати штаби, оптимізувати кількість військових округів, щоб упорядкувати командування, також перевести логістику на цивільні й комерційні рейки, новостворені бригади (що суперечило старій дивізійно-полковій структурі), зосереджували ВПС і ППО ближче до авіабаз та батарей авіакосмічної оборони, реорганізували флот, створили Сили інформаційних операцій і Сили спеціальних операцій»[410].

У березні 2012 р. Путін повернувся на посаду президента. В 2013 р. він вимагав від Януковича не допустити угоди з ЄС. У лютому 2013 р. начальник генштабу В. Герасимов опублікував у «Військово-промисловому кур'єрі» статтю про стратегію гібридної війни, яка має поєднати «прямі й асиметричні методи», забезпечити «співвідношення немілітарних і мілітарних методів приблизно як один до чотирьох», беручи до уваги економічні санкції, руйнування дипломатичних зв'язків, політичний і дипломатичний тиск[411].

У листопаді 2013 р. розпочалася революція гідності в Україні. 20 лютого 2014 р. Путін розпочав анексію Криму. 17 березня 2014 р. цей процес завершився. Проти РФ були введені санкції. 12 квітня 2014 р. Гіркін захопив Слов'янськ. 11 травня 2014 р. були проголошені «ДНР» і «ЛНР». У лютому 2015 р. підписано Мінськ-2. Навесні 2018 р. Путін був переобраний на черговий термін. Він не домігся від Трампа визнання реальності. У грудні 2019 р. президент України В. Зеленський відмовився реалізувати угоду Мінськ-2. Після пандемії коронавірусу Путін навесні 2021 р. висунув ультиматум Байдену. У червні 2021 р. вони зустрілись у Женеві. Австралійський військовий експерт Д. Кілкаллен звернув увагу на неприйнятність для Росії «пристати до однополярної міжнародної системи під проводом США, піти на нерівноправне партнерство, у якому ціною процвітання було б політичне підпорядкування, перманентний другорядний статус»[412]. ФРН і Японія після 1945 р. на це погодились.

У листопаді 2021 р. Путін зажадав, аби НАТО було повернуто на кордон до розширень 1997 р. У січні 2022 р. США відмовилися прийняти ультима-

[410] Кілкаллен Д. Дракони і змії. — К., 2024. — С. 189.

[411] Там само. — С. 203.

[412] Там само. — С. 42.

тум. 24 лютого 2022 р. Путін вторгся в Україну. У березні 2024 р. Путін був обраний на черговий президентський термін до 2030 р.

Після розпаду СРСР РФ залишалася метрополією євразійської імперії. За відсутності механізму самозбереження дезінтеграційні процеси наростають, і немає етнічних сил, які б стримали їх. Гібридна війна РФ проти України та західних демократій прискорила прояви тенденцій дезінтеграції РФ у випадку програшу у війні. В інтереси тюркських народів не входить існування централізованої РФ. Етнічні руські більше орієнтовані на ксенофобію. Негативна для московитів демографічна ситуація перетворює в багатьох регіонах РФ етнічних руських на національну меншину. Особливо прискорити дезінтеграційні процеси можуть економічні проблеми, викликані системними економічними санкціями.

Особливе значення для політичної дезінтеграції РФ має проблема суверенітету над ресурсами. Це може бути достатнім стимулом для регіональних еліт вести боротьбу за суверенітет, тим паче що цьому не протидіє жодна консолідуюча позитивна ідеологія.

Майже всі європейські країни зацікавлені в деконструкції європейської частини РФ, адже велика євразійська держава завжди є загрозою для стабільних демократій. Першою необхідною передумовою для унеможливлення відродження Московської імперії є незалежна Україна. Проте ця передумова не є достатньою. Для встановлення стійкої рівноваги й стабільності на сході Європи не повинно бути держави, яка простягає свої володіння від моря до моря. Тому достатньою умовою остаточної втрати Москвою імперських амбіцій є становлення незалежності Північної Русі. Ця країна може стати противагою Московії, її природними союзниками будуть країни Скандинавії, Польща, Україна.

Європейська частина північних етнічних територій РФ представлена корінними народами уральської сім'ї (карели, саамі, комі, ненці), які проживали тут з прадавніх часів. Специфікою регіону є те, що він переважно розташований в зоні тайги і тундри, де на великих за площею територіях живе незначна кількість населення. Крім етнічного чинника, сепарацію цього регіону може стимулювати боротьба за корисні копалини (вугілля, нафта, газ). Наприклад, комі — народ, який віддавна живе на своїй історичній землі. В районах видобутку корисних копалин проживає слов'янське населення. Спостерігається занепад видобутку вугілля у Воркуті, Інті, Печорі, що стимулює відтік населення у південніші райони. Загострення ситуації в інших регіонах РФ вестиме до відділення Республіки Комі від Москви.

Населення Московії за ментальністю близьке до азійських країн. Для нього характерні прояви шовінізму, ксенофобії. В Московії історично склався деспотичний політичний режим. Натомість Північна Русь була представлена традиціями середньовічної Новгородської республіки, яка співпрацювала з Ганзою. Отже, можна умовно вважати, що ментальність північних росіян близька до європейської, а центральних — до азійської. Карелія, Мурманська, Архангельська, Вологодська, Ленінградська, Новгородська, Псковська області РФ можуть увійти до нового державного утворення Північна Русь. Їх сепарація можлива за умов швидкого катастрофічного розпаду РФ.

Після колонізації Уралу росіянами ці території стали відправним пунктом для слов'янської колонізації Сибіру та Далекого Сходу. Центральна влада не дала утворити на Уралі такої ж козацької системи, як на Кубані та Доні. Урал територіально відокремлений від центральної частини метрополії землями тюркських народів. У випадку їхнього відокремлення від РФ можуть посилитися відцентрові тенденції на Уралі. Тож Єкатеринбург може стати столицею Уральської республіки.

Кубань протягом усієї своєї історії цілковито відрізнялася від центральних регіонів РФ. Після виселення сюди Чорноморської Січі український елемент став домінуючим. За часів Київської Русі тут був Тмутороканський анклав — південно-східний форпост України-Русі. Навіть радянська влада не могла викорінити волелюбний козацький дух. Ставропілля переважно заселене росіянами, але є значний відсоток вихідців з України. У випадку від'єднання прикавказьких і кавказьких територій Ставропілля як територіально майже відрізаний від центральної Росії регіон може приєднатися до сепараційної політики, щоб вчасно відмежуватися від імперії, яка гине, та не допустити конфліктів на своїй території. У разі відокремлення від Москви уральських, сибірських та далекосхідних територій питання про самостійне Ставропілля може бути вирішене.

Особливе місце в перспективному процесі розвалу РФ відіграють прикавказькі та кавказькі етнічні території. Народи цього регіону не припиняли боротьбу проти центральної влади, відстоюючи свої прагнення до свободи та незалежності. Це прагнення не могли придушити ні царські багнети, ні радянські табори, ні танки і гармати «демократичної» РФ. Наприклад, калмики належать до монгольської групи. На сучасному етапі територіальна компактність, чисельність калмиків цілком достатні для державності. Виокремлення калмиків в автономну республіку сприяє сепарації.

В етнічному сенсі черкеси близькі до кабардинців і адигейців. Проте вони відрізняються як за мовою, так і за культурою. Адигейці відділені від черкесів

і кабардинців кубанськими землями. Адигея розташована в центрі сучасного Краснодарського краю. Виокремлення адигейців в адміністративну одиницю дає їм підстави на утворення власної держави і унеможливлює анексію її з боку Кубані. Кабардинці найбільш національно розвинутий серед адигів народ з давньою і самобутньою історією. Щодо теперішньої спільної адміністративної одиниці з балкарцями, то вона може бути поділена за етнічним чинником. Конфлікти щодо поділу можуть виникнути на локальному рівні. Карачаївці можуть бути зацікавлені у розпаді спільної адміністративної одиниці з черкесами, оскільки такий спосіб адміністративного устрою був спрямований на придушення сепарації на Кавказі. Для балкарців ситуація може складалася подібно до карачаївців. На сьогодні балкарці (один із найменш чисельних народів Кавказу, не враховуючи народів Дагестану) проживають у спільній адміністративній одиниці з кабардинцями, але мають потенціал для незалежності. Осетини — завдяки етнополітиці Сталіна — поділені між РФ і Грузією. У серпні 2008 р. РФ визнала незалежність грузинської Південної Осетії. Аланія зі значними змінами території (як від'єднаннями, так і приєднаннями), вірогідно, стане однонаціональною державою. На сьогодні Інгушетія за всіма параметрами готова до незалежності. Інгуші мають потужну національну еліту, структуру влади, власну інгуську міліцію. Чеченці — народ, який найактивніше виборював незалежність у тяжкій збройній боротьбі з метрополією. Власне, ця війна свідчить про неминучість розпаду РФ. Ліквідація незалежності Ічкерії не припинила боротьбу за владу різних чеченських кланів.

У відносно невеликому за територією Дагестані населення ледь не кожного аулу вважає себе окремим народом. Адміністративно-територіально до Дагестану включені за мовою різні народи: тюркські (кумики, ногайці) та народи нахсько-дагестанської групи кавказької сім'ї народів (аварці, лакці, даргинці та ін.). Загострюється протистояння тюркських та нахсько-дагестанських народів. У випадку системної кризи в РФ можливим є розпад цієї штучно створеної республіки з ймовірним утворенням Аварії, Кумикії, власне Дагестану.

Корінні народи поволзьких етнічних територій належать до фіно-угорської групи уральської сім'ї народів та тюркської групи алтайської сім'ї. Татари найчисельніший народ регіону. Більшість татар проживають на своїй етнічній території. Частина татарських земель входить до сусіднього Башкортостану (правий берег річки Ік). Башкири — другий за чисельністю тюркський народ регіону. У сучасному Башкортостані проживає значний відсоток російського і татарського населення. Чуваші — третій тюркський

народ Поволзького регіону. За умов сепарації Татарстану як регіонального лідера Чувашія зі сформованою національною елітою може реально претендувати на відокремлення від Москви.

Уральські народи Поволжя ще більше, ніж тюркські, взяли участь у формуванні росіян як етносу і більше змішалися з ними. З 1990-х спостерігається етнічне відродження марійців. У Марій-Ел значним є відсоток російського населення. Удмурти чисельно менші, ніж марійці. Татари становлять третій після удмуртів і росіян етнос в Удмуртії. В наш час мордва проживає по всіх національних автономіях Поволзького регіону та у багатьох областях РФ. У Мордовії російський вплив найбільший серед усіх національних республік Поволжя.

Головною особливістю азійської частини РФ є те, що попри величезну територію і природні багатства вона мало заселена. Північ азійської частини РФ найменш колонізований край, незважаючи на його багатства. Але навіть невелика частка колонізаторів змінила національний склад цих територій. У всіх національних одиницях регіону російське населення становить більшість. Однак ця обставина навряд чи зможе зупинити сепараційні процеси.

Республіка Саха (Якутія) — найбільший за площею регіон РФ, на його території залягають величезні запаси корисних копалин. Якутія найбільш національно однорідна республіка Півночі, де найменша частка російського населення. Ймовірно, Саха як лідер усієї азійської півночі РФ може однією з перших досягнути повної самостійності, особливо якщо на цей шлях стане Чукотка — адміністративна одиниця місцевого автохтонного населення чукчів, евенків, ескімосів та інших, яка має морський кордон з американською Аляскою.

Етнічні території народів Південного Сибіру розташовані посеред земель Південного Сибіру та Далекого Сходу, колонізованих росіянами. Етнічно це залишки тюркських та монгольських етносів, які були асимільовані. Проте тувинці найбільш розвинутий етнос регіону, який має досвід державності та увійшов до складу СРСР у 1922 р. Національна самосвідомість тувинців одна з найвищих в РФ, тому Тува може бути одним із перших претендентів на самостійність в азійській частині РФ. У разі загострення етнополітичної ситуації в РФ та її подальшого розпаду Хакасія за підтримки сусідньої тюркської Туви може вибороти самостійність.

Спостерігається пожвавлення національної самосвідомості бурятів. Окрім Бурятії, буряти проживають в Іркутській області (біля західного узбережжя озера Байкал) та в Читинській області. Іркутська область навряд чи зможе втримати бурятські території, навіть за допомоги Красноярського краю. Росіяни Читинської області не мають і такої підтримки, адже область

«виросла» завдяки Байкало-Амурській магістралі, яка перебуває в суперечливому економічному стані. Тюменська область — нафтова столиця РФ. Якщо запрацюють нафтові санкції, область може не погодитись спонсорувати помираючу імперію. Від області можуть відокремитись Ямало-Ненецький та Ханти-Мансійський національні округи.

На території південної частини Західного Сибіру може утворитись республіка Сибір (Томська, Новосибірська, Омська, Кемеровська області, Республіка Алтай). Сепарація Красноярського краю може прискорити сепарацію від Москви всього Сибіру та Далекого Сходу. Далекий Схід (Амурська область, Хабаровський та Приморський край) має два центри економічного й політичного життя — Владивосток і Хабаровськ. В Примор'ї багато етнічних українців. Це колишній український Зелений Клин. Економічно Примор'я орієнтується на Японію, Амурська область більше зорієнтована із сибірською частиною РФ та Китай. Нарешті, Магаданська область це «російська Австралія», де спочатку основну масу прибулого населення становили в'язні. Магаданська область у випадку розпаду РФ навряд чи збереже Чукотський національний округ. Можуть утворитися Бурятія, Евенкія, Чукотка, Камчатка, Тува, Хакасія.

Отже, агресивна політика Кремля стимулювала відцентрові тенденції. Географічний масштаб РФ та різна геоекономічна орієнтація російських регіонів не може за умов глобальної взаємозалежності забезпечити автаркію мілітаризованої економіки. Якщо Москва не матиме достатніх ресурсів для проведення політики «батога і пряника» щодо суб'єктів федерації, дезінтеграція РФ може стати геополітичною реальністю. Через демографічні проблеми Росія мертва до 2050 р.

Сценарій А. 3 січня 202(...) року, коли Москва відходить від святкування Нового року, китайський десант висадився в Хабаровську. Генконсульство КНР є пунктом наведення десанту. Отримали маршрут до Амурського бульвару, захопили вокзал, перерізавши Транссиб. На вулиці Серіщева китайські спецназівці захопили штаб Східного військового округу та Далекосхідного федерального округу. Відстріляні керівники цих структур за наводкою представників місцевої китайської діаспори. Хабаровськ перейменований на Болі. З китайської території залповим вогнем (дальність до 400 км) з наведенням безпілотниками знищили три десятки військових частин в Амурській та Єврейській автономних областях, Забайкальському, Приморському і Хабаровському краях. У Владивостоці потопили Тихоокеанський флот. Китайська артилерія і літаки, балістичні ракети, удари по Іркутську, Барнаулу, Новосибірську, ППО в Бурятії. Авіаносці китайської армії завдали удару по Петропавловську-Камчатському і Вілючинську, де висадка десанту. Резервісти, сконцентровані на Амурі й Уссурі, перейшли кор-

дон. У Москві ще глибока ніч. Китай перейшов кордон із Казахстаном. Ввечері в бій введений 15-й десантний корпус. Захопили Астану, Якутськ і Улан-Батор. У Москві посол КНР заявив, що Китай поклав край 200-річному періодові приниження імперськими державами. Велика китайська нація відродилась остаточно. Відкинули всі нерівноправні договори. Російське керівництво паралізовано. На схід від Уралу є одна танкова бригада в Челябінській області, три мотострілецькі бригади у Свердловській і Кемеровській областях. Однак база ВПС МІГ-31 у Краснодарському краї. Зруйнований Транссиб. Захищати східну частину немає чим. НАТО та ЄС не готові захищати Росію. Проти цього Польща і країни Балтії. США намагаються зрозуміти, чи треба допомагати росіянам. Власне, немає чим воювати. Якщо так, в якій формі та на яких умовах. Часткові бої в Бурятії. В бої вступають на захоплену територію частини 16, 38, 39 і 54 армії сухопутних військ Китаю. Це добре підготовлені регулярні частини, які придушують незначні сили опору. Вони виходять до Байкалу і захоплюють Іркутськ. Шлях на захід для китайців вільний. На сході вся населена людьми територія захоплена китайською армією. Замість опору там колабораціонізм. Мобілізаційна система розвалена. Росія хоче застосувати ядерну зброю. Але супутники фіксують більше 800 мобільних китайський установок балістичних ракет з 8500 ядерних зарядів різних класів. Вашингтон заявив про нейтралітет. Москва розуміє, що гарантовано китайці переживуть смерть десятків мільйонів. У Росії немає шансів на виживання. Мирний договір 23 лютого підписали в Болі в будинку, де був штаб Східного військового округу. Кордон — відповідно відповідно до Нерчинського договору 1689 р. і Кяхтинського договору 1727 р. Китаю відходять Забайкальський, Хабаровський краї, Амурська область, Приморський край, острів Куодао (Сахалін) і Тива. Південні Курили повернуті Японії. Решта території східніше Єнісею передається Китаю в безстрокову оренду за 10 млрд. дол. на рік. Територія між Уралом та Єнісеєм стає цілком демілітаризованою. Китайці там мають привілейовані права. Казахстан розпускає армію й окуповується китайцями. Монголія входить до складу Китаю. ОДКБ, СНД і Євразійський союз розпускаються. НАТО й ООН задоволені швидким і мирним розв'язанням конфлікту.

В Постросії конкурують три ідеологічні проекти. На маргіналіях проект Чубайса «ліберальна імперія». Між собою змагаються, можливо до стану громадянської війни, «білий проект» Дугіна і «червоний проект» Зюганова (в липні 2025 р. XIX з'їзд КПРФ реабілітував Сталіна, який був засуджений XX з'їздом КПРС).

Радник президента США Д. Трампа (2016–2020 рр.) Герберт Макмастер нагадав, що напередодні 24 лютого 2022 р. «Байден вивів військово-морські сили США із Чорного моря, відмовився відправити Україні додаткове озброєння,

перелічив усе, чого Сполучені Штати не робитимуть для захисту України, евакуював з неї співробітників посольства США та військових радників»[413]. Путінський режим зрозумів це як карт-бланш на дії проти України. Тому, «спроможність запобігти наймасштабнішій у Європі війні із часів закінчення Другої світової війни підупала через стратегічний нарцисизм, — констатує Г. Макмастер, — американську схильність розглядати міжнародні виклики суто у власному контексті й ігнорувати те, як інші впливають на майбутнє, як вони визначають перебіг подій»[414]. Захід не може ліквідувати Росію без збитків для себе. «Незважаючи на всі зухвалі атаки Путіна на нашу країну, саме Китай багато в чому являє собою масштабну і складнішу небезпеку для США»[415]. У липні 2025 р. Китай попередив Євросоюз, що не може дозволити Росії програти в Україні.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Україна заради уникнення ядерної війни стає нейтральною країною без вступу в ЄС і НАТО.

Сценарій 2. Путінські бомбардування України провокують гуманітарну катастрофу у великих містах України. Євросоюз, аби зупинити хвилю мільйонів біженців, вимушено вводить миротворчий контингент і зупиняє війну.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Війна проти України підриває ресурсні можливості Росії, яка занурюється в нову перебудову. Криза трансатлантичних відносин спонукає Україну до пошуку нових форматів безпеки.

Довготривалі сценарії (2035–2040рр.)

Сценарій 1. США і Китай поділили Росію по Уралу.

[413] Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. — К., 2024. — С. 9.

[414] Там само. — С. 10.

[415] Там само. — С. 83.

Розділ 13. Арктика й Антарктика

Досліджуючи епістеміологічні особливості конструювання історичних регіонів в нарації, польський історик Єжи Топольський нагадав: «Більш гомогенними бувають гірські регіони (наприклад, Альпи чи Гімалаї), а також регіони з екстремальними природними умовами (Сахара, Антарктида, Арктика)»[416]. Південний і Північний полюси планети Земля почали відігравати важливу геополітичну роль лише в останні двісті років, коли епоха великих географічних відкриттів фактично завершилася на обох «шапках» планети.

Стрімкий процес глобального потепління клімату на планеті радикально змінює смисл міжнародної взаємодії на обох географічних полюсах — Північному (Арктика) і Південному (Антарктида). Встановлення нового режиму геополітичного контролю за цими зонами вже на порядку денному сучасних міжнародних відносин.

Німецький історик Х. Мюнклер у ґрунтовній монографії, присвяченій «глобальній історії» Першої світової війни, стверджує, що на початку XXI ст. великі держави знову формують конкуруючі союзи, як це вже було напередодні Першої світової війни[417]. Перша світова війна створила передумови для перенесення центру глобальної могутності з Європи до США. Три зони конфронтації у сучасному світі дають підстави для історичних аналогій із тенденціями, які передували Першій світовій війні. Перша тенденція стосується конфронтації між імперською державою, яка втрачає могутність, та «молодою імперією» Німеччиною. Якщо в 1850 р. англійці контролювали 60% світових багатств, а на долю німців припадало ледь 3%, то у 1913 р. для Британії ця частка скоротилася до 14%, а для Німеччини — збільшилася до 21%[418]. Впадає в око перша тенденція. Поки що домінуючою державою є США, але їм економічний виклик кидає Китай. У жовтні 2014 р. китайська економіка стала найбільшою світовою економікою, випередивши США.

[416] Топольський Єжи. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. — К., 2012. — С. 159.

[417] Herfried Münkler. Der Grosse Krieg. Die Welt 1914–1918. — Berlin, 2013. — S. 773.

[418] Там само. — S. 774.

Пекін поки що поступається Вашингтону за показниками індивідуальної купівельної спроможності. Але економічна могутність з часом неминуче трансформується у політичну потугу. Китай зазначає, що його територія розташована на арктичній геологічній плиті, тому він має права на Арктику.

Друга тенденція, яка дає підстави для аналогій з історією міжнародних відносин напередодні Першої світової війни, це об'єднання великих держав у блоки. Напередодні Першої світової війни Німеччина уклала союз із Австро-Угорщиною проти Антанти — Великої Британії, Франції та Росії. На початку XXI ст. США і ЄС зміцнюють альянс супроти «вискочок» — Китаю та Росії. Конфлікт 2013–2014 рр. на сході України підштовхнув Пекін і Москву до ще більшого зближення. Цей союз тих, «хто хоче мати усе», доповнюють Бразилія, Індія і Південно-Африканська Республіка.

Нарешті, третя тенденція — це конфлікт на Близькому Сході. Можна сказати, що Перша світова війна розпочалася через суперечку великих держав за право встановлення монопольного контролю над частинами Османської імперії, яка розвалювалася. Фактично це означало переваги у суперечці за доступ до нафтових родовищ Перської затоки. До 1914 р. кайзерівська Німеччина намагалася інфільтруватися в Османську імперію, що викликало велику стурбованість Британії. У 2014 р. також конфлікт на Близькому Сході значною мірою зумовлюється боротьбою за контроль над нафтовою — основою індустріальної цивілізації. Причому Арктика та Антарктида залишаються двома полюсами — призами для учасників глобальної геополітичної конкуренції за домінування у новонародженій багатополюсній системі міжнародних відносин.

Віддзеркаленням цієї тенденції є посилення уваги до зазначеної проблематики у науковій літературі. Індійський дослідник Раджа Менон наголошує на ризиках кризи однополюсної системи міжнародних відносин, представленої глобальним домінуванням США, та на ризиках силового протистояння[419]. Суперечливий процес формування багатополюсної системи міжнародних відносин стимулює підвищення конфронтаційності та протистояння, зокрема, в Арктиці[420].

Британська історіографія міжнародних відносин традиційно приділяє увагу арктичній проблематиці. Г. Сміт у 1976 р. систематизував історію освоєння Арктики у довідковому виданні[421]. У контексті системного підхо-

[419] Rajan Menon. «Pax Americana» and the Rising Powers. URL: http://www.currenthistory.com/article-category.php?=ID29

[420] Gerd Braune. Cold War in the Arctic? URL: https://www.ip-journal.dgap.org/en/article/cold-war-arctic-o

[421] Gaddis Smith. The Arctic in Question URL: http://www.foreignaffairs.com/articles/30780/gaddis-smith/the-arctic-in-question

ду до аналізу арктичної системи безпеки розглядаються екологічні виклики, пов'язані із глобальним потеплінням[422]. До початку 1990-х екологічна проблематика у контексті досліджень арктичних проблем домінувала також у французьких дослідженнях Арктики, зокрема, у контексті європейського арктичного регіону навколо Баренцового моря[423]. У нульові роки XXI ст. британські науковці звертають увагу на потребу активізації британської «арктичної» дипломатії[424]. Німецькі дослідники історії міжнародних відносин також приділяють увагу арктичній проблематиці. Х. Хафтендорн розглянула цю проблему з точки зору німецьких енергетичних інтересів та пріоритетів захисту екології[425]. Німеччина, яка, за влучним висловом Г. Кіссінджера, «надто велика для Європи, й мала для глобального світу», зацікавлена у посиленні ролі ЄС як активного актора «арктичної» дипломатії[426]. Деякі російські дослідники вважають Китай стратегічним союзником Кремля в освоєнні арктичних комунікацій і ресурсних можливостей[427]. Значну увагу арктичній проблематиці з точки зору російських геополітичних інтересів приділяє О. Дугін. Ще 1997 р. цей російський геополітик імперського штибу наголошував: «Доля Росії безпосередньо пов'язана з геополітичною долею Півночі». У приарктичній зоні він виділив десять геополітичних секторів руської Півночі: Карело-фінський, Архангельський, Сиктивкарський, Ханти-Мансійський, Воркутинський, Таймирський, Якутський, Чукотський, Магаданський, Камчатський. Якутію цей дослідник вважає найбільш вразливою для атлантичної стратегії щодо Росії[428].

Важкі кліматичні умови Арктики роблять можливими лише кластерні (на дрейфуючих станціях) структури економічного освоєння цього регіону[429]. Навіть зважаючи на падіння світових цін на нафту, яке веде навіть до тренду нерентабельності інвестицій у видобуток сланцевого газу, російські дослідники наголошують на рентабельності розробки родовищ нафти і газу в Арктиці[430]. Засновник неурядової організації «Полярне коло» Скотт Борджерсон також звертає увагу на перевагу від міжнародного буму в Арктиці[431]. У цьому контексті виконавчий директор комітету за правове регулювання океанів Кейтлін Антрім підкреслює пріоритетність встановлення міжнародного контролю за Арктикою[432].

Отже, на межі XIX–XX ст. відбувся «штурм» Арктики (Північного полюсу) та Антарктики (Південного полюсу). Дослідники атакували полярні шапки фанатично, наче хрестоносці Єрусалим. Льодовий «останній фронтир» вони сприймали як шлях до слави і торжества цивілізаційного гуманізму. Впродовж 1897–1922 рр. в Антарктиці побували 16 експедицій з восьми країн, включно з Бельгією та Японією[433]. Влітку 1925 р. мільйонер Лінкольн Еллсворт профінансував експедицію в Арктику норвежця Руаля Амундсена. Тільки Нансена і Пірі Арктика та Антарктика «випустили» живими на велику землю.

Водночас конкурували імперські амбіції держав і приватні інтереси виконавців. Підкорення Північного полюсу перетворилося на інформаційну війну між Робертом Пірі і Фредериком Куком. Пірі стверджував, що був на полюсі 6 квітня 1909 р., а Кук — 21 квітня 1908 року. Достовірної відповіді щодо першості досі немає. Норвежець Амундсен та італієць Умберто Нобіле на дирижаблі «Норвегія» у 1926 р. пролетіли над Північним полюсом. Американці підкорили Північний полюс на підводному човні у 1958–1959 рр. Системні зусилля з освоєння Арктики докладав сталінський СРСР. Пароплав «Челюскін» мав намір взимку 1934 р. пройти Північним морським шляхом від Мурманська до Владивостока. Але був затиснутий крижинами й потонув 13 лютого 1934 р. Успішна операція з порятунку полярників завершилася 13 квітня 1934 р. Наступного дня газета «Правда» назвала їх «гідними синами нашої великої

[422] James Kraska. Arctic Security in an Age of Climate Change URL: http://www.globalaffairs.com/articles/137196/edited-by-james-kraska/arctic-security-in-an-age-of-climate-change

[423] Philippe Rekacewicz. Environmental Catastrophe and Strategic interests in Europe's Arctic Region URL: http://www.mondediplo.com/maps/barents1996

[424] Jeffrey Mazo. Britain as an Arctic Nation URL: http://www.iiss.org/en/politics/strategy/blogsections/2014/november/britain-as-an-arctic-nation-7118

[425] Helga Haftendorn. Zaungast in der Arktis. Deutschlands Interessen an Rohstoffen und Naturschutz URL: https://www.zeitschtift-ip.dgap.org/de/ip-die-zeitschrift/archiv/jahrgang-2011/juli-august/zaungast-der-arktis

[426] Andreas Maurer, Stefan Steinicke, Arno Engel. The EU as an Arctic Actor? Interest and Governance Challenges URL: http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/projekt-papire/Mrr-GeoNor-conference-report-1212.pdf

[427] Карлусов В. В. Арктика в системе глобальных приоритетов Пекина: взгляд из России URL: http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/mezhdunarodnye-otnosheniya/arctica-v-sisteme-globalnyh-prioritetov-pekina-vzglyad-iz-rossii

[428] Дугин А. Основы геополитики. — М., 1997. — С. 332.

[429] Слипенчук М. Фрактальная экономика Арктики // Мировая экономика и международные отношения. 2013. №5. — С. 41.

[430] Швец Н. Н., Береснева П. В. Нефтегазовые ресурсы Арктики: правовой статус, оценка запасов и экономическая целесообразность их разработки URL: http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/mezhdunarodnye-otnosheniya/neftegazovye-resursy-arctici-pravovoi-status-ozenka-zapasov-i

[431] Борджерсон Скотт. Грядущий бум в Арктике URL: http://www.globalaffairs.ru/number/Gryaduschii-bum-v-Arktike-16116

[432] Антрим Кейтлин. Новая судоходная Арктика URL: http://www.globalaffairs.ru/number/Novaya-sudokhodnaya-Arktika-15013

[433] Гаррос А. Бремя белого // Вокруг света. 2011. №12. — С. 43.

батьківщини». Відтоді поняття радянська батьківщина стверджується у більшовицькій пропаганді[434]. В 1937–1938 рр. Іван Дмитрович Папанін очолював першу в світі наукову станцію «Північний полюс» на дрейфуючому льодовику[435]. У роки Другої світової війни британські конвої постачали вантажі за програмою ленд-ліз під прикриттям арктичних конвоїв[436]. У роки «холодної війни» напруга на Північному полюсі була серйозною. 27 вересня 1946 р. посол СРСР у США Микола Новиков в аналітичній записці стосовно оцінок зовнішньої політики США писав, що американці активно займаються «дослідженням і зміцненням арктичних районів як найближчих підступів до СРСР»[437]. У розпалі Карибської (ракетної) кризи 25 жовтня 1962 р. США провели навчальну атомну тривогу. Стратегічні бомбардувальники дальнього радіусу дії Б-52 з ядерною зброєю на борту, змінюючись, постійно перебували у повітрі, готові через Арктику летіти до радянських кордонів[438].

В 1997 р. Канада оголосила протоки між своїми островами в Арктиці (Північно-Західний прохід) своїми територіальними водами, з чим не згодні США. Канада й Данія не можуть домовитися про належність острова Ханс, який дає можливість контролювати Північно-Західний прохід. Водночас Канада й Данія намагаються довести, що хребет Ломоносова, на який претендує Росія, стикується з канадським островом Елсмір і датською Гренландією.

На початку XXI ст. боротьба за контроль над арктичним регіоном триває. Співробітник російського інституту США і Канади Дмитро Тулунов детально проаналізував суперечності у стратегіях освоєння Арктики США, Росії та Канади[439]. Сполучені Штати намагаються у власних інтересах розтлумачити положення Конвенції ООН про морське право. На думку американців, вона має надати право на їхній «суверенний контроль над морським дном на 440 миль від узбережжя Аляски проти 200 миль зараз»[440].

У лютому 2008 р. в норвезькій частині Арктики відкрили сховище насіння, яке має пережити гіпотетичну ядерну катастрофу та зміни клімату. У 2009 р.

[434] Шубарт В. Европа и душа Востока. — М., 2003. — С. 352.

[435] Зимин Андрей. Арктический рейд «Седова» URL: http://www.vremia.ua/rubrics/storriya/6568.php

[436] Россия наградит британских участников арктических конвоев URL: http://www.interfax.ru/world/374353

[437] Млечин Л. М. Министры иностранных дел. Внешняя политика России: от Ленина и Троцкого — до Путина и Медведева. — М., 2011. — С. 254.

[438] Там само. — С. 446.

[439] Тулунов Д. С. Многополярный круг URL: http://www.globalaffairs.ru/number/Mnogopolyarnui-krug-16117

[440] Теребов О. В. «Тридцатилетняя война»: США и Конвенция ООН по морскому праву // США — Канада: экономика — политика — культура. 2013. №4. — С. 65.

Канада актуалізувала модернізацію військових об'єктів у своїй арктичній зоні[441]. У тому ж році адміністрація президента Барака Обами констатувала неприйнятність перебування США в ар'єргарді управління арктичним регіоном і як наслідок такого стану справ — обмежений доступ до його ресурсів[442]. Внаслідок інтенсивної дії зазначених тенденцій арктичний регіон перетворився на зону військово-політичного протистояння[443]. Азійські держави-гіганти розглядають Арктику як найближчий морський комунікативний шлях до Європи[444]. Китай у 2011 р. створив спеціальне управління у справах Арктики і Антарктики, ключовим завданням якого є забезпечення економічних і військово-політичних інтересів Китаю на обох полюсах[445]. У вітчизняній науковій літературі представлена точка зору щодо того, що «російська Арктика повторить долю російської Аляски. Її буде продано»[446]. З цією позицією солідаризується український дослідник О. Коваль, який стверджує: «Росія може виявитися неспроможною скористатися відкритими перспективами освоєння регіону»[447].

Росія змушена враховувати той факт, що зона Арктики формально (через Норвегію, фрагменти Північної Америки, Гренландії) входить у сферу дії Вашингтонського договору про створення Північноатлантичного альянсу. Проблема численних територіальних суперечок та потенційної експлуатації корисних копалин перетворює Арктику на поле геополітичного суперництва. З огляду на специфічний характер інтересів НАТО діє в Арктиці інакше, ніж окремі державні суб'єкти, які концентрують зусилля переважно на спробах отримання контролю, а потім експлуатації регіональних природних багатств. Серед восьми постійних членів Арктичної Ради п'ять одночасно належать до НАТО (Данія, Ісландія, Канада, Норвегія і США)[448]. Д. Кілкал-

[441] Arctic: Canada Leads NATO Confrontation with Russia URL: http://www.globalresearch.ca/arctic-canada-leads-nato-confrontation.../14657

[442] Гудев П. А. Приоритеты США в Арктике // Мировая экономика и международные отношения. 2013. №9. — С. 50.

[443] Militarization of the Arctic Canada: Battle Line in East-West Conflict URL: http://www.globalresearch.ca/militarization-of-the-arctic...in...arctic/13836

[444] Stephen Blank. Enter Asia: The Arctic Heats Up URL: http://www.worldaffairsjournal.org/index.php?=article/enter-asia-arctic-heads

[445] Тулупов Д. С. Скандинавский вектор арктической политики Китая // Мировая экономика и международные отношения. 2013. №9. — С. 61.

[446] Гончар Михайло. Арктика: холодна війна у льодах // Дзеркало тижня. №2. 25–31 січня 2014. — С. 5.

[447] Коваль Олексій. Червона зірка над Арктикою // Дзеркало тижня. №32. 13–19 вересня 2014. — С. 5.

[448] U.S. Arctic Ambitions and the Militarization of the High North URL: http://www.globalresearch.ca/u-s-arctic-ambitions-and-the...of.../5343760

лен констатує: «Росія сьогодні постійно має в прикордонній зоні вдесятеро більше військ, ніж Норвегія»[449].

Сесія парламентського асамблеї НАТО, яка 17–20 травня 2013 р. проходила в Люксембурзі, затвердила стратегію НАТО в Арктиці. Основним завданням визначено утримання його військової нейтральності, що нібито мінімізує ризики перетворення територіальних суперечок в Арктиці в агресивні дії. Арктика, згідно з Вашингтонським договором, перебуває під військово-політичною охороною НАТО. НАТО готове посередником між Данією, Канадою і США та долучитися до розробки сценаріїв кризового реагування[450]. Це не дивно, адже, наприклад, Канада претендує на російський хребет Ломоносова[451]. Крім того, Канада висуває претензії на частину шельфу Гренландії, яка є складовою виключної економічної зони Данії[452]. У свою чергу Китай до 2015 р. планував провести три великі експедиції в Арктиці[453]. На початку серпня 2014 р. Канада продовжила масштабне дослідження дна Арктики, намагаючись легітимізувати розширення своєї території[454]. Росія вибудовує стратегію правового захисту своїх інтересів в Арктиці, зокрема, щодо визначення кордону шельфу Росії[455]. Військові Росії створюють на арктичних берегах автоматичні радіолокаційні станції, чимало яких було знищено після розпаду СРСР[456].

Гостра геополітична конкуренція визначає сучасні міжнародні відносини. Тому у світовій політиці принцип «кожен за себе» стає популярним. Регіон Арктики — це 27 млн. км кв., які включають північ Євразії та Північної Америки. Наприкінці 1980-х російські геологи відкрили великі запаси газу, нафти під морським дном російського шельфу в Арктиці. Запаси шельфу тягнуться через арктичні моря — Баренцове, Печорське, Карське, Лаптєвих,

[449] Кілкаллен Д. Дракони і змії. — К., 2024. — С. 149.

[450] Стратегія НАТО в Арктиці // Демократична Україна. 2014. 7 лютого. — С. 5.

[451] Сергунин А., Конышев Д. Стратегия Канады в освоении Арктики. URL: http://www.geopolitics.ru/2012/10/strategiya-kanady-v-osvoenii-arktiki/

[452] Новикова Евгения. Канада заходит на Северный полюс с тыла // Независимая газета. 11 декабря 2013. — С. 1.

[453] Новые стратегии в борьбе за Арктику. URL: http://www.geopolitics.ru/2012/12/novye-strategii-v-borbe-za-arktiku/

[454] Канада изучает дно Арктики, чтобы расширить территорию. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/rollingnews/2014/08/140808_rn_canada_arctic_seals.shtml

[455] Казмин Ю. Б. К вопросу о внешней границе континентального шельфа России в Арктике // Международная жизнь. 2010. №3. URL: http://www.inretaffairs.ru/author.php?n=arpg&pg=199

[456] В Арктике могут появиться необслуживаемые радиолокационные станции. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/88355/

Східносибірське, Чукотське й Охотське. За оцінками «US Geological Survey», американської урядової геологорозвідувальної агенції, Арктика приховує 13% невідкритих світових родовищ нафти і 30% запасів природного газу. Також унаслідок танення льоду швидко зросте значення північних транспортних і торговельних шляхів. Утім, це не скасовує важких кліматичних умов: полярну ніч і зиму протягом дев'яти місяців, крижані шторми і дрейф льодових полів.

У роки «холодної війни» Арктика була серед найважливіших регіонів стратегічного протистояння НАТО й Організації Варшавського договору, особливо з точки зору використання військової авіації та підводних човнів, здатних нести балістичні ракети з атомними зарядами. Після розпаду СРСР у 1996 р. було створено Арктичну раду у складі Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії, Швеції. 15 травня 2013 р. офіційними спостерігачами у згаданій раді стали Китай, Індія, Італія, Японія, Сінгапур, Республіка Корея.

Росія надає дедалі більшого значення військовій присутності в Арктиці. У 2014 р. неподалік фінської території росіяни розмістити першу, а 2020 р. другу арктичну бригаду у складі восьми тисяч солдатів кожна. Це відбулося ще до вступу в 2022–2023 рр. Фінляндії і Швеції в НАТО. У серпні 2007 р. Росія вступила у відкриту боротьбу за Арктичний шельф. Заради цього Кремль намагається обмежити права на самовизначення малих народів Півночі. Наприклад, у вересні 2014 р. російська влада перешкодила прибуттю на першу Всесвітню конференцію корінних народів делегації саамського парламенту Кольського півострова457. У квітні 2012 р. Канада висунула ідею «Непоширення ядерної зброї в Арктиці». У травні 2013 р. Китай, Індія, Італія, Японія, Республіка Корея, Сінгапур отримали статус спостерігачів у Арктичній раді. Водночас у Китаї було створено Центр досліджень Арктики.

10 травня 2013 р. адміністрація президента Обами представила Національну стратегію Арктичного регіону. Доктринальними цілями визначено: «гарантування національної безпеки, охорона довкілля, відповідальне управління ресурсами, врахування потреб корінного населення, підтримка наукових досліджень і зміцнення міжнародного співробітництва з широкого кола питань. США не підтримують пропозиції інших арктичних держав щодо демаркації арктичного шельфу та пропонують створити на Північному полюсі «нейтральну територію», де користуватися корисними копалинами зможуть усі суб'єкти міжнародних відносин. США, Канада, Данія проводять в Арктиці традиційні військові навчання «Нанук». Наприкінці жовтні 2014 р.

[457] Війна, мир і клімат — топ теми сесії Генасамблеї ООН // Голос України. 25 вересня 2014. — С. 2.

нафтогазовий концерн «Ройялл датч шелл» запропонував президентові Обамі продовжити ліцензію на буріння в американській зоні шельфу Арктики до 2017 р.[458] Попри затяжну зиму 2013 р. у Північній півкулі Землі процес «глобального потепління» неухильно робить свою справу. Все більша водна акваторія Північного Льодового океану стає придатною для водного транспорту. Крім того, виправдовуються прогнози геологів щодо великих покладів корисних копалин на шельфі цього океану. Як наслідок — загострюється конкуренція між провідними державами за контроль над цими ресурсами. Причому у цьому питанні не діють звичні міжнародні союзи (на кшталт НАТО). Навпаки, військово-політичні союзники по НАТО, наприклад Канада й Данія, регулярно демонструють один перед одним свої військові можливості у цьому регіоні. Позаяк в Арктиці кожна держава діє «сама за себе» й керується власними інтересами, досягти компромісу поки що не вдалося.

Канада регулярно проводить масштабні військові навчання в Арктиці. Цей захід вже став традиційним напередодні чергового раунду «нескінченних» міжнародних консультацій з приводу визначення кордонів національних виключних економічних зон у Північному Льодовитому океані. Суть суперечки між Росією, США, Канадою, Данією та Норвегією полягає у визначенні принципу проведення демаркаційної лінії. Росія й Канада, які мають найбільші прибережні території, дотичні до Північного Льодовитого океану, наполягають на визначенні 200-мильних прибережних виняткових економічних зон. Але такий принцип абсолютно не влаштовує США, які мають набагато менший обсяг відповідної прибережної території. А тому США, Норвегія й Данія пропонують поділити виняткові економічні зони за секторальним принципом, провівши кордон від точки Північного полюсу. Позаяк цей полюс постійно «мігрує», в такому випадку точні координати зон неможливо визначити.

Принципово відмінну позицію у цьому питанні займає КНР. Китайські інвестиції переконали Норвегію у доцільності надати Пекіну статус спостерігача в Арктичній раді. Китай на тому не заспокоївся й спробував увійти в Арктику з «чорного ходу». Зокрема, Пекін запропонував владі асоційованої із Данією Гренландії укласти угоду про прийом китайських робітників, які мали працювати у видобувній промисловості Гренландії. Але цей острів залишається місцем перебування американської стратегічної військової бази, тому у Вашингтоні знайшли не лише політичні аргументи, аби в Гренландії провести позачергові вибори до місцевих органів влади й привести до влади ескімоську партію, яка поховала угоду про імпорт робочої сили з Китаю. США категорично проти перетворення Китаю на арктичну державу.

[458] Shell просит еще 5 лет на бурение в Арктике. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/95243/

Утім, Китай навряд чи змириться із поразкою і не відмовиться від продовження боротьби за арктичні ресурси. Свою лепту у підняття градусу конфронтації регулярно вносить Росія. Міністерство оборони цієї країни в авральному порядку розвиває спеціальний арктичний військовий підрозділ. Стрімко модернізується військовий і торговельний флот, здатний працювати в арктичних широтах. Тож Арктика вже стала першою територією, де у повному обсязі відновилися сумнозвісні часи «холодної війни». На початку вересня 2013 р. китайське судно досягло Європи, вільно пройшовши Північним морським шляхом[459]. У відповідь Японія сподівається в канадській зоні Північного Льодовитого океану провести оптоволоконний кабель протяжністю 16 тис. км від Токіо до Лондона.

У вересні 2013 р. Росія прийняла рішення відновити закриту 1993 р. військову базу на Новосибірських островах у Північному Льодовитому океані[460]. Показово, що наприкінці вересня 2013 р. «Грінпіс» здійснив спробу захоплення російської нафтової бурової вишки на шельфі російської частини Баренцового моря[461]. Попри певне напруження 24–25 вересня 2013 р. у Салехарді відбувся третій міжнародний арктичний форум «Арктика — територія діалогу»[462]. Російський президент Путін нагадав, що підліт американських ракет через Арктику до Москви становить 16 хвилин[463].

На початку жовтня 2013 р. МЗС Данії відмовився від втручання у ситуацію з заарештованими активістами «Грінпіс»[464]. Натомість 21 жовтня 2013 р. влада Нідерландів звернулася до міжнародного трибуналу з морського права з вимогою звільнення судна «Грінпіс» та його екіпажу[465]. Хоча президент РФ В. В. Путін заперечив проти можливості інтернаціоналізації

[459] Китайское судно достигло Европы по Севморпути. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/83597/

[460] Россия восстановит военную базу на Новосибирских островах. URL: http://lenta.ru/2013/09/16/base/

[461] Arctic Sunrise встанет в Мурманске на рейде. URL: http://www.interfax.ru/news.asp?id=330560

[462] Третий Арктический форум «Арктика — территория диалога». URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/83920/

[463] Путин: отдавать Арктику под чье-то управление — полная глупость. URL: http://www.interfax.ru/news.asp?id=332580

[464] МИД: Дания не будет вмешиваться в ситуацию с активистами «Гринпис». URL: http://www.rosbalt.ru/main/2013/10/03/1183407.html

[465] Голландия угрожает России международным трибуналом по морскому праву. URL: http://www.regnum.ru/news/1721804.html

Північного морського шляху, Міжнародна палата судноплавства виступила проти дискримінації будь-яких суден в Арктиці[466]. Наприкінці жовтня 2013 р. Японія та Фінляндія домовилися про співробітництво у засвоєнні Арктики[467]. Росіян переконували у тому, що видобуток енергетичних ресурсів в Арктиці на межі рентабельності. Коштовна нафта обмежує потенціал іноземних інвестицій і засвоєння нових технологій[468].

На початку грудня 2013 р. канадський уряд прийняв рішення звернутися до ООН з інформацією про намір проголосити Північний полюс канадською національною територією[469]. Наприкінці грудня 2013 р. «Газпром» офіційно розпочав видобуток газу на родовищі «Приразломное»[470]. Також повідомлялося, що японські компанії займуться геологорозвідувальною діяльністю в Арктиці, аби закріпитися там не вербально, а фізично[471]. У січні 2014 р. канадський прем'єр-міністр Стівен Гарпер виступив за те, аби «Арктика освоювалася лише тими державами, які територіально розташовані у даному регіоні»[472]. 13 березня 2014 р. на тлі продовження російського вторгнення в Крим американський командувач Об'єднаною аерокосмічною обороною Північної Америки (НОРАД) генерал Чарльз Джейкобі зазначав, що попри підвищену російську військову активність в Арктиці загрози безпеці США немає[473]. Водночас політичне керівництво США не виключало можливості активізації арктичної політики Росії[474]. На початку квітня 2014 р. в умовах підвищеної російської військової активності на Північному полюсі Канада бойкотувала саміт

[466] Международная палата судоходства против дискриминации судов в Арктике. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/84620/

[467] Япония и Финляндия договорились о совместном развитии Арктики. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/84617/

[468] Хайтун А. Д. Арктика не терпит торопливых // Независимая газета. 2013. 18 октября. — С. 5.

[469] Путін доручив збільшити військову присутність в Арктиці. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/12/131211_russia_arctic_military_hk.shtml

[470] http://www.gazprom.ru/press/news/2013/december/article/181128/

[471] Японские компании займутся геологоразведкой в Арктике. URL: http://www.fondsk.ru/news/2013/12/22/japonskie-kompanii-zajmutsja-geologorazvedkoj-v-arktike-24773.html

[472] Премьеру Канады не нравится идея интернационализации Арктики. URL: http://www.ruvr.ru/news/2014_01_18/Premeru-Kanadi-ne-nravitsja-ideja-internalizacii-arktiki-1048/

[473] Американский генерал: у военных России и США нет разногласий в Арктике. URL: http://www.ruvr.ru/news/2014_03_13/amerikanskij-general-u-voennih-rossii-i-ssha-net-raznoglasij-v-arktike-2642/

[474] Канада боится ужесточения политики России на арктических рубежах. URL: http://mediarupor.ru/blog/43155218271/Kanada-opasaetsya-uzhestocheniya-politiki-Rossii-na-arkticheskih

Арктичної ради у Москві[475]. У свою чергу Велика Британія анонсувала побудову судна, здатного працювати як в Арктиці, так і в Антарктиді[476].

Гостре протистояння Росії та Заходу стосовно контролю за Україною спровокувало запровадження санкцій[477]. 5 травня 2014 р. російський президент Путін підписав указ про визначення суходолу державного кордону Росії в Арктичній зоні відповідно до Постанови ЦІК СРСР від 15 квітня 1926 р. «Про оголошення територією СРСР земель і островів, розташованих в Північному Льодовитому океані»[478].

На початку серпня 2014 р., попри запровадження країнами ЄС і США секторальних економічних санкцій проти Росії, концерн ExxonMobil разом із «Роснафтою» розпочав буріння на російському шельфі Карського моря[479]. 26 серпня 2014 р. міністр закордонних справ Канади Джон Берд пригрозив Росії силою зброї відстоювати канадські інтереси в Арктиці[480]. У відповідь міністр закордонних справ Росії С. Лавров закликав відмовитися від військової риторики в Арктиці[481]. Президент Путін запевняв, що немає планів виділення Арктики в спеціальний регіон з прямим підпорядкуванням Москві[482]. Натомість данський уряд у середині вересня 2014 р. прийняв рішення про розширення своїх територіальних претензій в Арктиці[483].

У контексті розробки російської державної стратегії освоєння Арктики можна розглядати проведене 22 квітня 2014 р. засідання Ради безпеки Російської Федерації, на якому, зокрема, було прийнято рішення про створення єдиної інфраструктури базування в російському секторі Арктики кораблів

[475] Канада бойкотирует саммит Арктического совета в Москве. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2014/04/140415_rn_canada_arctic_council.shtml

[476] Британия построит новое полярное судно. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2014/04/140425_rn_uk_polar_ship.shtml

[477] «Арктический приз» Exxon ценой 900 млрд. долларов в опасности из-за событий на Украине. URL: http://www.inopressa.ru/article/29Apr2014/bloomberg/exxon.html

[478] Президент РФ определил сухопутные границы Арктической зоны России. URL: http://www.fondsk.ru/news/2014/05/05/-27361.html

[479] Компания готова продолжать работу в России. URL: http://www.inrefax.ru/390505

[480] Канада готова отстаивать Арктику силой. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2014/08/140826_rn_canada_russia_arctic.shtml

[481] Лавров: США и ЕС препятствуют стремлению РФ купировать мировые угрозы. URL: http://www.fondsk.ru/news/2014/08/27/29121.html

[482] Путин: планов выделения Арктики в регион с подчинением Москве пока нет. URL: http://www.ria.ru/politics/2-140829/1022932720.html

[483] Дания удваивает свои территориальные претензии в Арктике. URL: http://www.rosbalt.ru/2014/09/16/1315916.html

ВМФ і ФСБ[484]. У відповідь Норвегія декларувала намір активніше залучати інфраструктуру НАТО до захисту своїх інтересів в Арктиці[485].

У липні 2014 р. в рамках «північного завозу» продуктів і палива розпочалося постачання на мис Шмідта й острів Врангеля, де мали намір зимувати російські військові[486]. Зрештою, у другій декаді вересня 2014 р. концерн ExxonMobil, виконуючи чергову хвилю санкцій проти Росії, призупинив буріння на російському арктичному шельфі[487]. Наприкінці жовтня 2014 р. «Роснафта» оголосила намір самостійно освоювати нафтогазові поклади Арктики[488]. Зокрема, росіяни активно шукали заміну західних капіталів в Індії[489].

Попри початок впливу режиму санкцій на російську економіку Кремль не скасовував плани подальшої мілітаризації російського сектора Арктики[490]. 16 жовтня 2014 р. спеціальний уповноважений президента Росії з питань міжнародного співробітництва в Арктиці та Антарктиді Артур Чілінгаров заявив про намір російських фахівців продовжити роботу з підготовки заявки до комітету ООН з питань морського континентального шельфу у 2015 році[491]. Однак внаслідок дії міжнародних санкцій поставали проблеми з фінансування арктичної економічної діяльності Росії[492]. Навколо арктичних проблем з усіх боків триває інформаційна війна. Британська газета «Санді таймс» висловлювала стурбованість російською мілітаризацією Арктики[493]. Водночас міністр закордонних справ Росії С. Лавров констатував небажа-

[484] Заседание Совета Безопасности по вопросу реализации государственной политики в Арктике. URL: http://www.kremlin.ru/news/20845

[485] Норвегия ищет защиты НАТО в Арктике. URL: http://www.warendpeace.ru/ru/news/view/90673/

[486] Владимир Гундаров. Солдаты готовятся к зимовке в Арктике. URL: http://www.nvo.ng.ru/nvoevants/2014-07-04/2_zimovka.html

[487] Exxon приостановил бурение в Арктике. URL: http://www.warendpeace.ru/ru/news/view/94072

[488] «Роснефть» в Арктике обойдется без ExxonMobil. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/94993/

[489] Россия предложила Индии доступ к добыче нефти в Арктике. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/95372/

[490] Арктический аэродром Тикси с 2017 г. станет местом базирования МИГ-31. URL: http://www.ria.ru/defence_safety/20141015/1028348466.html

[491] РФ может продолжить исследование Арктики в 2015 г. для заявки в ООН. URL: http://www.ria.ru/science/20141016/1028563816.html

[492] Минэнерго рассчитывает, что компании РФ не закроют проекты в Арктике. URL: http://www.ria.ru/economy/20141126/1035226823.html

[493] Холодная война Путина в Арктике. URL: http://www.inopressa.ru/article/27Oct2014/sundaytimes/arctic.html

ність в інтересах безпеки Росії присутності НАТО в Арктиці[494]. Утім, це навряд чи можливо, зважаючи на членство в НАТО усіх держав, з якими Росія сперечається за арктичний шельф. Однак дипломатична риторика не завадила тому, що 1 грудня 2014 р. офіційно почав працювати об'єднаний командний центр «Північ» Арктичної зони Росії[495]. Росія намагається розділити єдиний фронт санкцій проти себе. Президент Путін активно шукав альтернативні джерела інвестицій в інфраструктурні проекти в Арктиці, до яких намагалися залучити навіть індійців[496]. Військово-політична й дипломатична напруга довкола проблем розподілу сфер впливу в Арктиці триває та випробовує на міць глобальну систему безпеки.

Континент Антарктида за площею майже дорівнює США і Мексиці разом узятим. Шостий материк вдвічі перевищує площу Австралії й загалом складає близько 10% площі планети[497]. Льодовики Антарктиди й Гренландії зберігають понад 90% світових запасів прісної води. Антарктичне управління Великої Британії вважає, що льодовий панцир, який займає дві третини території цього континенту, тане з різним ступенем інтенсивності. У Східній Антарктиді крига розташована вище рівня моря, тому навряд чи рухне. Але у Західній Антарктиді на території затоки моря Амундсена лід швидко тане. Ця територія викликає велике занепокоєння кліматологів[498].

Але у доіндустріальну добу все починалося більш оптимістично. 17 січня 1821 р. російські моряки під командуванням Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарєва першими серед мешканців Землі побачили льоди Антарктиди, які назвали Берегом Олександра I. Відтоді на карті Антарктиди є затока Новосильцова, миси Демідова, Капріянова і Парадіна, острови Анненського, Лєскова, море Беллінсгаузена. У 1908 р. Британія висунула претензії на Антарктиду. Після надання Австралії та Новій Зеландії статусу британських домініонів між ними загострилися суперечки з приводу оформлення територіальних претензій в Антарктиді. В 1924 р. аналогічні претензії висунула Франції, а 1930 р. Норвегія. 24 січня 1939 р. уряд СРСР висловив претензії на землі, відкриті в Антарктиді російськими мореплавцями[499]. В 1939–1940 рр. Арген-

[494] Лавров: никакой необходимости в присутствии НАТО в Арктике нет. URL: http://www.politicus.ru/events/33353.html

[495] В Арктической зоне России создано новое объединенное командование «Север». URL: http://www.zagalovki.ru/article/01Dec2014/arktik_neft

[496] Путин: индийские компании войдут в нефтегазовые проекты РФ в Арктике. URL: http://www.ria.ru/east/20141211/1037709885.html

[497] Голицын В. В. Антарктида — тенденции и перспективы развития. — М., 1989. — С. 10.

[498] The Environmental Magazine. 2014. — С. 34.

[499] Международное право. — М., 1995. — С. 558.

тина й Чилі висловили свої претензії на частину території Антарктиди, що збігалося з британськими амбіціями стосовно контролю над Фолклендськими островами. Після Другої світової війни між цими країнами сталася низка військових інцидентів в антарктичному регіоні. Актуальними видавалися побоювання щодо можливості перетворення Антарктиди на полігон для випробувань ядерної зброї.

15 жовтня — 1 грудня 1959 р. у Вашингтоні працювала Міжнародна конференція з питань Антарктиди. Участь у ній взяли 12 держав: як тих, що висунули територіальні претензії на володіння територіями в Антарктиді (Австралія, Аргентина, Велика Британія, Нова Зеландія, Норвегія, Франція і Чилі), так і тих, що ці зазіхання не визнавали (Бельгія, СРСР, США, Південно-Африканський союз, Японія). У підсумку 1 грудня 1959 р. конференція прийняла Договір про Антарктиду, який заборонив використання континенту у військових цілях, декларував свободу наукових досліджень у мирних цілях. Стаття IV «заморозила» територіальні претензії на ділянки в Антарктиді як тих держав, які станом на 1959 р. їх висунули, так і тих, хто збирався це зробити. Констатувалося: «Жодна претензія на територіальний суверенітет в Антарктиді не заявляється, допоки діє цей Договір»[500]. Зазначений договір набув чинності 23 липня 1961 р. і є безстроковим. Досвід цього договору врахований в Угоді держав щодо діяльності на Місяці та інших небесних тілах 1979 р.[501]. У 1964 р. договір був доповнений угодою про охорону флори і фауни Антарктиди. У квітні 1982 р. набула чинності Конвенція про захист морських живих ресурсів Антарктиди. Однак гостра боротьба точилася з приводу прийняття 2 червня 1988 р. Конвенції про регулювання видобутку мінеральних ресурсів в Антарктиді. Французькому дослідникові Світового океану Жаку Іву Кусто вдалося мобілізувати світову громадськість, аби 4 жовтня 1991 р. на спеціальній консультаційній нараді країн–учасниць Договору про Антарктиду було ухвалене рішення про мораторій на п'ятдесят років у процесі можливого видобутку корисних копалин в Антарктиді (до 2041 р.)[502].

Наприкінці грудня 2013 р. російські полярники продовжили буріння до підльодного озера «Восток»[503]. Лід там має «вік» мільйони років. На початку січня 2014 р. США направили до льодів Антарктиди свій важкий криголам

[500] Международное право. — М., 1995. — С. 563.

[501] Там само. — С. 567.

[502] Там само. — С. 574.

[503] В Антарктиде вновь началось бурение скважин к подледниковому озеру Восток. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/86471/

«Полар Стар», який врятував з крижаного полону російське судно «Академік Шакальський» та легкий китайський криголам «Сюлонг», що невдало намагався це судно порятувати[504].

Особливі стратегічні інтереси в Антарктиді має Австралія. Свою безпеку ця країна в роки «холодної війни» підсилювала за рахунок створеної 1954 р. Організації договору Південно-Східної Азії (СЕАТО): Австралія, Велика Британія, США та не комуністичні країни Південно-Східної Азії), яка стала доповненням оформленого 1951 р. договору безпеки Австралії, Нової Зеландії, США[505]. Антарктида залишається для Австралії таким само вразливим з точки зору безпеки регіоном, яким Арктика є для Росії. Однак Договір 1959 р. щодо статусу Антарктиди створює більш міцний політико-правовий фундамент безпеки у цьому регіоні. Правда, гостра криза навколо України 2013–2014 рр. зафіксувала глибоку кризу саме правових засад міжнародної безпеки, що безумовно стосується обох полюсів нашої планети.

Під загрозу були поставлені японські інтереси в Антарктиці. Наприкінці березня 2014 р. Міжнародний суд Гааги зобов'язав Японію призупинити полювання на китів в Антарктиці[506]. Наприкінці жовтня 2014 р. Китай почав реалізацію проекту зі створення аеродрому в Арктиці, який мав обслуговувати логістику для китайських антарктичних дослідницьких станцій «Чжуньшань», «Тайшань», «Куньлунь». Досі Китай з цією метою використовував полярне судно «Сюелун», куплене в Україні 1993 р.[507].

У 1992 р. Україна приєдналася до Договору про Антарктиду 1959 р., який передбачає використання шостого материка винятково з мирною метою, забороняє будь-які військові дії на його території та нові територіальні претензії. На той час учасниками зазначеного договору була 41 держава і лише 26 з них входять до консультативної наради країн–учасниць договору, тому що науково-дослідні станції чи експедиції саме цих країн працюють в Антарктиді[508]. У вересні 1993 р. в Україні було створено Центр антарктичних досліджень. У липні 1995 р. Україна і Велика Британія підписали меморандум про передачу українській стороні британської станції «Фарадей», що на острові Галіндез у Західній Антарктиці. 6 лютого 1996 р. тут почала працювати українська станція «Академік Вернадський». Україна отримала статус

[504] Антарктика: на помощь российскому судну спешит американский ледокол. URL: http://www.ru.euronews.com/2014/01/05/united-states-icebreaker-to-rescue-trapped-russian-ship/

[505] Стюарт Макинтайр. Краткая история Австралии. — М., 2013. — С. 248.

[506] Суд в Гааге обязал Японию приостановить охоту на китов. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/03/140331_un_japan_wholing_ban.shtml

[507] Китай построит аэропорт в Антарктиде. URL: http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/95263/

[508] Рудюк Оксана. В Антарктиці — туристичний бум // Голос України. 1996. 22 серпня. — С. 5.

Консультативної сторони Договору про Антарктику, а також приєдналася до Наукового комітету з антарктичних досліджень, Комісії зі збереження морських живих ресурсів Антарктики, Ради керуючих національних антарктичних програм. 27 березня 2014 р. стартувала 19-а українська антарктична експедиція (2014–2015 рр.)[509]. Масштабування російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. обмежило цей дослідницький потенціал.

Таким чином, Арктика та Антарктика в нульові роки XXI ст. перетворилися на зони конфронтації між провідними державами сучасної системи міжнародних відносин. На відміну від Арктики, де тільки формуються за складних умов протистояння міжнародно-правові засади засвоєння арктичних ресурсів та розподілу шельфу Північного Льодовитого океану, в Антарктиці діє безстроковий договір 1959 р., який визначає особливий міжнародно-правовий статус материка. Однак нігілістичне ставлення до міжнародно-правових норм також не дає підстав виключати ймовірності загострення конкурентної боротьби за ресурси Антарктиди — особливо з огляду на прецедент «гри без правил» навколо розподілу арктичних ресурсів. Тому обидва полюси залишаються конфліктогенними зонами тривалої перехідної епохи від однополярної до багатополярної системи міжнародних відносин.

7 березня 2024 р. Швеція вступила в НАТО, 5 липня 2022 р. — Фінляндія, це змінило баланс сил в Арктиці. У січні 2025 р. президент Трамп анонсував стратегічну мету переведення під контроль Сполучених Штатів Гренландії.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Загострюється боротьба за ресурси в Арктиці із варіантами пошуку міжнародно-правового врегулювання поділу шельфу Північного Льодовитого океану.

[509] Фельдман Вадим. Дев'ятнадцятий антарктичний старт України // Демократична Україна. 21 березня 2014. — С. 9.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Арктика стає полем битви США, РФ і Китаю.

Сценарій 2. Адміністрація Д. Трампа досягає з РФ угоди щодо «кондомініуму» в Арктиці, що робить Китай третім зайвим.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Після закінчення договору про міжнародний статус Антарктиди боротьба переноситься туди.

Сценарій 2. Вдалося продовжити дію багатостороннього міжнародного договору щодо мирного статусу Антарктиди, фактично єдиного такого унікального регіону на планеті Земля.

Розділ 14. Типологія конфліктів майбутнього

Міжнародні відносини «залишаються неперервною боротьбою за багатство і владу між незалежними акторами у стані анархії»[510]. За класичним визначенням Л. Козера, конфлікт — це «зіткнення між колективними акторами з приводу цінностей, статусу, влади, у деяких випадках ресурсів, у якому цілі кожної сторони полягають у тому, щоб послабити або знищити суперників»[511].

У 2020-х рр. міжнародні майданчики на зразок ООН втратили ефективність. Міжнародне право замінене на право сильного. Так було і раніше, але ніколи так цинічно не використовували норми міжнародного права, які не підтримані силою. Гарні огорожі породжують добрих сусідів. Євросоюз донедавна спростовував цю тезу розмиванням кордонів.

«Холодна війна» дала приклад ідеологічного конфлікту: «соціалізму» і «буржуазного лібералізму». Фукуяма у 1989 р. прогнозував «кінець історії», зважаючи на глобальну перемогу лібералізму над тоталітарними ідеологіями під час «холодної війни». Президент США Білл Клінтон і прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер, які просували дерегуляцію та приватизацію економік своїх країн, заклали підґрунтя для появи наприкінці 2010-х рр. лівого і правого популізму як політичної бази антиамериканізму та європейського скептицизму. «Тоді як неолібералізм загрожував ліберальній демократії, — пише Фукуяма, — створюючи надмірну нерівність і фінансову нестабільність, лівий лібералізм перетворився на сучасну політику ідентичності, різні версії якої потім почали підривати засновки самого лібералізму»[512]. В 1990-і рр. стало зрозуміло, що «похорони» інших ідеологій, крім лібералізму, передчасні.

За підсумками Першої світової війни президент США В. Вільсон анонсував завдання «зробити світ безпечним для демократії». Уроки Першої світової війни давали підстави вважати, що демократії між собою не воюють,

[510] Мальський М., Мацях М. Теорія міжнародних відносин. — К., 2003. — С. 444.

[511] Там само. — С. 446.

[512] Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. — К., 2023. — С. 51.

а отже поширення демократії у світі є передумовою для уникнення нових глобальних військових конфліктів.

Адміністрація 45-го президента США Д. Трампа оголосила Китай головною загрозою національній безпеці. Наступна адміністрація Дж. Байдена ключовою метою зовнішньої політики США визначила протидію російській та китайській практиці авторитаризму. Протидія авторитарним режимам залишається актуальною політичною практикою для країн Євросоюзу. У серпні 2020 р. за результатами президентських виборів при владі у Білорусі утримався «останній диктатор» Європи О. Лукашенко. Інформаційно-психологічна протидія західних демократів авторитарним режимам стала мейнстримом сучасних міжнародних відносин. Внаслідок цього фактом стає гібридний світовий конфлікт: у форматі санкцій, вислання дипломатів, інформаційних спеціальних операцій. Масштабування російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. знову актуалізувало проблему відповідальності авторитарного режиму за інтенсифікацію війни, яка мала ризики перерости у світову — вже не «гібридну», а гарячу війну.

Помітне місце у європейських дослідженнях займає проблематика міжнародних конфліктів. На думку грецького історика Фукідіда, основними рушіями міжнародної політики і війни є страх, честь та цікавість[513]. Доба європейського Просвітництва фактично підвела підсумок під дискусією щодо соціально-історичної природи конфліктів. Від часів Античності вважалось, що конфлікти є неминучим суспільним явищем. Французький соціолог Р. Арон, звернувшись до спадку Фукідіда, який описував перипетії Пелопоннеської війни, констатував: війна є наслідком вироку долі, втіленням протиріч, покликаних стимулювати неминучі зміни[514]. Н. Макіавеллі також вважав, що конфлікти є об'єктивною характеристикою політичного життя[515]. Лише Т. Мор, який вважається засновником утопічних ідей, припускав можливість виникнення такого порядку, який мінімізує кількість конфліктів. Британський мислитель Т. Гоббс, який був свідком подій Англійської революції початку XVII ст., стверджував, що лише потужна державна влада здатна зупинити перманентну війну всіх проти всіх.

Під соціальним конфліктом розуміється найгостріша форма прояву суперечностей як зіткнення і взаємодія протилежностей, які виокремлюють різні інтереси сторін конфлікту. Конфлікт — перманентний стан соціальних відносин. Навіть безконфліктні відносини іманентно можуть мати потен-

[513] Болтон Дж. Кімната, де це сталося. — Х., 2021. — С. 62.

[514] Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 44.

[515] Макиавелли Н. История Флоренции. — М., 2020. — С. 11.

ціал для розвитку конфлікту. Боротьба за цінності, претензії на окремий соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні блага. Конфлікти між індивідами, конфлікти всередині суспільства, міждержавні конфлікти, міжцивілізаційний конфлікт. Предмет конфлікту — це об'єктивно існуюча або суб'єктивно уявна проблема, яка є причиною конфронтації. Предметом конфлікту є основне протиріччя, з приводу якого сторони вступили у суперечку.

Хаос конфлікту є найімовірнішим станом складної соціальної системи, якщо бракує зусиль, спрямованих на організацію порядку. У модерній картині світу конфлікт мав реальний сенс та свідчив про реальне зіткнення різних соціальних інтересів. Постмодерна картина світу, яка спирається на знакові симулякри, перетворила конфлікт на абсурд, позбавлений морального та історичного сенсу. В часи постмодерну демократія меншості є способом вирішення конфліктів за рахунок безмовної більшості.

Ті, хто руйнує державу, ставлять під сумнів саме існування громадянського суспільства, якому потрібна державна інфраструктура, навіть якщо це громадянське суспільство давно сформовано. Слабка держава в українських умовах це не ліберально-демократична, а номенклатурно-олігархічна держава, яка ігнорує інтереси більшості суспільства.

Третій світ складається сьогодні із суспільств, де державні структури нерозвинені або зруйновані, внаслідок чого рівень політичної культури настільки низький, що практикою повсякденності є перманентне насильство[516]. Стара й нова периферії демонструють нездатність до проявів ані соціальної міжнародної солідарності, ані цивілізаційної солідарності в ареалах світових релігій. Арабські бунти 2011 р. засвідчили, що камені у руках революціонерів стають символом відкидання суспільства у кам'яний вік. Бідні виштовхуються у резервації, де вони приречені на тихий економічний геноцид. Немає духовного опору, який є основою опору політичного. Конфлікт піддається врегулюванню, якщо його інституціоналізовано, формалізовано дії конфліктуючих сторін, що мають ціннісні передумови для врегулювання конфлікту. Безпека може бути надійною, якщо гарантовано безпеку обох ворогуючих сторін.

Від античних часів тривають «вічні» дебати між прихильниками ідеалістичного та реалістичного підходів до теоретичного тлумачення міжнародних відносин. Платон у своїх роздумах про «ідеальний державний устрій» заклав підвалини політичних технологій, спрямованих на ідеологічне забезпечення такого політичного процесу, на фініші якого має з'явитись ідеальний державний устрій. Не випадкового К. Поппер вважав саме Платона фундатором усіх тоталітарних концепцій «закритих суспільств». Натомість Фукідід розглядав історію Пелопоннеської війни із суто реалістичних позицій, наголошуючи, що це єдиний правильний спосіб дати пояснення причинно-наслідковим зв'язкам історичного процесу. І. Кант у праці «До вічного миру», власне, розробив теорію демократичного миру, стверджуючи, що глобальне поширення республіканських демократичних ідей має сприяти виключенню війни з історії.

[516] Ханна П. Второй мир. — М., 2001. — С. 119.

Виникнення 4 липня 1776 р. Сполучених Штатів Америки започаткувало нову сторінку в історії політичних утопій та практики їхньої реалізації. Вперше просвітницьке бачення раціональної розбудови держави було втілено на практиці. Вихід США в імперіалістичну добу позначився спробами замкнути на собі зону впливу у Латинській Америці (доктрина Монро 1823 р.) та війни з Іспанією за Кубу (1898 р.). За підрахунками неурядової організації «Фрідом хауз», у 1900 р. у світі не було жодної повністю демократичної держави. В 1950 р. таких держав було лише 22, а 2000 р. — вже 120.

Професор Прінстонського університету Брюс Рассет стверджує: «По-перше, демократично організовані політичні системи загалом діють з обмеженнями, які роблять їх миролюбнішими у взаєминах з іншими демократіями, по-друге, у сучасній міжнародній системі демократія меш імовірно застосовуватиме смертне насильство щодо інших демократій, аніж щодо держав під авторитарним правлінням, або ж як авторитарні держави супроти одна одної. Крім того, у сучасній міжнародній системі немає чітких прикладів суверенних стабільних демократій, які провадять війну між собою»[517].

За демократичного політичного режиму владу отримує обраний народом суб'єкт, який має повернути її народові після завершення терміну перебування при владі. Будь-яка інформація про діяльність влади її дискредитує. Представницька демократія вимагає, аби рішення лідера піддавалися ретельній перевірці, аби лідери казали правду та були готові нести відповідальність за прийняті рішення. Некомпетентність підриває суть представницької демократії. Недуга демократичних держав полягає у зниженні дієздатності урядів. Консультативна демократія орієнтується на громадську думку. Але тільки у Першій світовій війні, яку ідеалісти визначали як війну за закінчення усіх воєн, В. Вільсон сформував концепцію «справедливого миру», втілену в ідеї Ліги Націй. Але Друга світова війна показала, що проти нацизму і фашизму (так само

[517] Russet B. Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World. — Princeton, 1993. — P. 111.

як і японського мілітаризму) можуть об'єднатися нації, які мають як демократичний устрій (США, Британія), так і авторитарний (СРСР, чанкайшистський Китай). Після 1945 р. ООН мала втілити ідеал «демократичного миру». В реальній політиці «НАТО стала новою відправною точкою у створенні європейської безпеки. Відтепер міжнародний порядок не визначався традиційним європейським балансом сил, виокремленим з мінливих коаліцій кількох держав»[518].

Утім, у роки «холодної війни» більшість країн світу були недемократичними. За С. Гантінгтоном, було принаймні три хвилі глобальної демократизації. Але від того війн у світі не поменшало. Фукуяма у фундаментальній праці, присвяченій висвітленню еволюції демократичних політичних режимів у глобальній історії, звернув увагу на принципову незавершеність демократичного політичного проекту. Демократичний політичний режим, на відміну від авторитарного, не є залізобетонно стабільним. Можливі сценарії трансформації демократії на автократію, так само як і навпаки — автократії на демократію. Ці трансформаційні перехідні періоди є часом найбільшої нестабільності. Теорію демократичного миру можна класифікувати як типовий варіант теорії теологічної, тобто наперед визначеного однолінійного історичного процесу (комуністи теж вважали, що за їхнього ідеального устрою війни будуть неможливі), що не бере до уваги усієї множини варіантів суперечливого формування консолідованої демократії. Адже ще з часів опису політичних режимів Аристотелем відомо, що усі режими циклічно переходять у свої протилежності та не є сталими. Зрештою, процес силового «експорту демократії» під приводом глобального поширення демократичних політичних режимів дискредитував і теорію демократичного миру. Тим паче, що війни заради «просування» демократії змінюють політичну природу демократичного режиму, який здійснює такий курс.

«Військове кейнсіанство» штучно стимулює економічний розвиток, але це відбувається за рахунок недофінансування інших галузей економіки. Ще історія Римської республіки після Пунічних війн показала, що заразом із завоюванням тодішньої ойкумени республіка трансформувалась у принципат, а потім стала імперією. Глобальний інтервенціонізм адміністрації Дж. Буша-молодшого не тільки радикально збільшив державний борг США, а й змінив правила гри у внутрішньополітичному житті. США відійшли від джефферсоніанського ідеалу демократичної республіки.

Спостереження за міжнародною ситуацією з історичної точки зору поки що не довели, що в довготривалій перспективі демократія переможе диктатуру як домінуюча форма правління у світі. Першою спробою практичного використання теорії демократичного миру стала війна НАТО 1999 р. у Косово. Ліквідація авторитарного режиму С. Милошевича не сприяла утвердженню стабільного демократичного політичного режиму у Сербії, адже травма втрати Косово заважає цьому.

Війна у Косово подарувала міжнародним відносинам поняття «гуманітарна інтервенція» під приводом ліквідації авторитарного режиму та захисту прав людини. Операція НАТО «Союзна сила» тривала з 24 березня до 10 червня 1999 р. 24 березня 1999 р. військово-повітряні сили НАТО почали бомбардувати Югославію. Операція здійснювалася як повітряна із застосуванням високоточної зброї. Удари знищували інфраструктуру Сербії. Були зруйновані мости через Дунай, електростанції, нафтопроводи, будівлі телерадіомовлення і державних установ[519].

Військово-морські сили були представлені розгорнутими в Адріатичному морі загонами бойових кораблів США і НАТО, постійним з'єднанням НАТО в Середземному морі. Перші ракетні удари були завдані близько 20:00 за місцевим часом по радарних установках армії СРЮ, що знаходяться на чорногорському узбережжі Адріатичного моря. Одночасно ракетним атакам піддалися військовий аеродром за кілька кілометрів від Бєлграда й великі промислові об'єкти в місті Панчево, за двадцять кілометрів від столиці СРЮ. У Панчево було зруйновано великий нафтопереробний завод, який міг бути хабом для перекачування нафтопродуктів із Азії в Європу. У більшості великих міст Сербії та Чорногорії вперше після Другої світової війни було оголошено воєнний стан.

З початком бомбардувань Югославії силами НАТО кілька офіцерів 4-ї групи управління психологічних військових операцій з Форту Брег трудилися у відділі новин у штаб-квартирі компанії CNN в Атланті. Масована інформаційна обробка сприяла тому, що громадськість країн Європи лояльно поставилася до операції НАТО. Альянс задіяв 1200 літаків. За 79 днів було здійснено понад 12 тис. авіанальотів. Усього було скинуто понад 10 тис. т вибухівки. Загальний збиток Югославії склав 100 млрд. дол. НАТО втратило в небі Югославії 61 бойовий літак і 30 літаків-розвідників[520]. Основу угруповання НАТО, що брала участь в операції, становили військово-морські й військово-повітряні формування США, Великобританії, Франції, Німеччини. Безпосередню участь в операції (шляхом надання збройних сил або

[518] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025. — С. 280.

[519] Робертсон Джордж. Косово: год спустя. Достижения и проблемы // Доклад Генерального секретаря НАТО. Брюссель, 2001. — С. 22.

[520] Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик? Историческая судьба Югославии в XX веке. — М., 2000. — С. 44.

території для їх розгортання) взяли Бельгія, Угорщина, Данія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина. Повітряний простір або територію для розгортання сил НАТО надали нейтральні держави: Албанія, Болгарія, Македонія, Румунія. Г. Кіссінджер визнає: «Країни, що розвиваються, поставилися до доктрини гуманітарної інтервенції як до способу, яким індустріально розвинені держави відроджують неоколоніалістську гегемонію»[521]. Після операції в Косові НАТО здійснило реорганізацію своїх збройних сил і робить ставку на створення гнучких і мобільних сил, здатних до швидкого розгортання у віддалених «гарячих точках» на тривалі періоди.

Сюжети конфлікту стосовно статусу Косова відображені й у мемуарах багатьох європейських та американських державних діячів. Колишній британський прем'єр-міністр Тоні Блер у своїх мемуарах абсолютно не самокритично оцінив правильність операції НАТО проти Югославії в 1999 р. й інтерпретував її в категоріях концепції «гуманітарної інтервенції»[522]. Швидше за все, ця позиція Блера зумовлена бажанням самовиправдання з приводу британської участі в іракській військовій кампанії, рішення про яку Лондон у союзі з Вашингтоном приймав з урахуванням «позитивного» досвіду повітряної війни з Югославією. Бундесканцлер Г. Шредер у своїх мемуарах «Рішення. Моє життя в політиці» розглядає рішення про участь військово-повітряних сил ФРН у кампанії НАТО 1999 р. в контексті європейської безпеки й бажання покласти край балканському осередку напруженості, який дестабілізує Євросоюз[523]. Генеральний прокурор Гаазького міжнародного трибуналу Карла дель Понте у своїх мемуарах «Полювання. Я і військові злочинці» спробувала довести відсутність вибірковості в діяльності Гаазького трибуналу щодо переслідування балканських воєнних злочинців незалежно від їхньої національності. Щоправда, К. дель Понте так і не вдалося пояснити, чому вона ігнорувала численні факти причетності бойовиків ОАК у торгівлі людськими органами[524]. Косовський сюжет присутній і в мемуарах Б. Клінтона і Дж. Буша-молодшого. Обидва президенти визнають, що обрання військово-повітряної тактики завдавання ударів по Югославії та відтягування терміну проведення наземної операції було зумовлено уроками в'єтнамської війни[525]. Президент Клінтон у своїх мемуарах демонізував Милошевича, аргументуючи своє рішення про початок бомбардувань Югославії. Хоча в

[521] Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? — М., 2002. — С. 296.

[522] Blair Tony. A journey. My political Life. — London, 2010. — P. 270.

[523] Шредер Г. Решения. Моя жизнь в политике. — М., 2007. — С. 217.

[524] Дель Понте К. Охота. Я и военные преступники. — М., 2008. — С. 114.

[525] Примаков Е. М. Годы в большой политике. — М., 1999. — С. 156.

сюжеті, присвяченому Дейтонському мирному процесу, сам Клінтон визнає Милошевича прагматичним і самосвідомим політиком[526]. Найближчий зовнішньополітичний радник Б. Клінтона С. Телботт у своїх спогадах «Білл і Борис. Записки про президентську дипломатію» показав важливість «персональної дипломатії», яка, щоправда, не зовсім ефективно спрацювала під час косовської кризи 1999 р.[527] Колишній директор ЦРУ Дж. Тенет у мемуарах «У центрі шторму. Одкровення екс-глави ЦРУ» заперечує кримінальні зв'язки албанського командування «Визвольної армії Косова»[528].

Президент Дж. Буш-молодший у своїх спогадах описує прийняття рішення про визнання незалежності Косова. На його думку, це рішення зумовлювалося головним американським інтересом, який полягає в глобальному поширенні демократії. Тому Буша абсолютно не цікавили аргументи щодо недостатньої міжнародно-правової легітимності проголошення незалежності Косова[529].

Черговим випробуванням теорії демократичного миру на практиці стала інтервенція США в Ірак у березні 2003 р. Незалежні експерти вважають, що наслідком цієї інтервенції стала руйнація владних інститутів Іраку і як наслідок — поява екстремістського квазі-державного утворення «Ісламська держава»[530]. У концепцію демократичного миру вписується проект «арабської весни» 2011 р., який був покликаний замінити арабські авторитарні режими на демократії Великого Близького Сходу. У реальності «арабська весна» стимулювала у більшості із 22 арабських країн внутрішні громадянські війни між сунітами та шиїтами[531].

Приклад Лівії є кейсом провалу силової зміни авторитарного режиму. Перша міжнародна реакція на народне повстання у Лівії 17 лютого 2011 р. була обережною. Євросоюз, наляканий стрімким подорожчанням енергоносіїв, все одно переорієнтувався на жорстку позицію США. Адже президент Барак Обама назвав події, які відбувалися у Лівії, «загрозою національним інтересам Сполучених Штатів». Найбільш радикальна частина американських республіканців з самого початку кризи вимагала, аби з кораблів середземноморського шостого флоту США було завдано ракетний удар по позиціях військ М. Каддафі. Президент Обама запевняв, що наземні амери-

[526] Клинтон У. Дж. Моя жизнь. — М., 2005. — С. 353.

[527] Тэлботт С. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии. — М., 2003. — С. 164.

[528] Тенет Джордж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ. — М., 2008. — С. 155.

[529] Bush George. Decision Points. — Crown, 2010. — P. 349.

[530] Вайс М., Хасан Х. Исламское государство. — М., 2015. — С. 144.

[531] Nordhausen Frank, Schmidt Thomas. Die arabische Revolution. — Berlin, 2011. — S. 123.

канські війська не братимуть участі у боях за взяття Тріполі[532]. Але Обама вже увійшов в історію як єдиний лауреат Нобелівської премії миру, який підтримав війну. Останній запевняв, що не займає посади, яку міг би залишити, тому «не може піти у відставку». Одночасно він стверджував, що Лівія стала жертвою змови терористів «Аль-Каїди» та Заходу, які намагалися перетворити Лівію знову на колонію. Найбільш радикальну позицію щодо Лівії зайняв французький президент Ніколя Саркозі. Він підтримав процес виходу Лівії з «вісі» нафтодобувних держав на чолі з Іраном та Венесуелою, які були в опозиції до Заходу. Але після закінчення «епохи Каддафі» на Лівію поки що залишається в процесі перерозподілу сфер впливу між провідними нафтовими компаніями США, Євросоюзу, Китаю, Туреччини.

Від березня 2011 р., коли Рада Безпеки ООН надала НАТО право повітряної підтримки повстанців, спецназ низки країн альянсу був безпосередньо залучений до «військового консультування» загонів опозиції. Над Лівією постійно літали розвідувальні літаки НАТО та здійснювалися бомбардування позицій військ Каддафі. Його розрахунок на те, що зміна інформаційних потоків, викликаних заворушеннями у Саудівській Аравії та японським землетрусом, дозволить завершити розгром лівійської опозиції, себе не виправдав. Також провальною виявилася й пропозиція Каддафі — Росії, Китаю, Індії інвестувати в нафтову галузь та прорвати західну блокаду Лівії.

Позиція ключових світових гравців визначалася як їхніми національними інтересами, так і важливістю ситуації у Лівії для розвитку енергетичного ринку. Обговорення в Раді Безпеки ООН питання військової операції проти Лівії засвідчило відсутність єдиної позиції. Бразилія, Росія, Китай (тобто країни БРІК), Німеччина утрималися при голосуванні резолюції №1973 про військово-повітряні удари по Лівії.

За однією із версій подій, США виявили зацікавленість у послабленні позицій ЄС, зокрема, шляхом встановлення свого контролю за енергетичними ресурсами країн Великого Близького Сходу. Натомість США надалі розвиватимуть технології з видобутку сланцевого газу та матимуть конкурентні переваги над ЄС. Позиція ЄС в цей час офіційно ґрунтувалася на ідеї запровадження зони безпеки в повітряному просторі Лівії. Данія, Іспанія, Франція брали безпосередню участь у військово-повітряній операції проти військ Каддафі. Німецька політична еліта була розколота з приводу оцінки способів розв'язання лівійської проблеми. Німецькі експерти арабісти наполягали на військовому втручанні у Лівії. Але генералітет бундесверу від такої пропозиції був не в захваті. По-перше, тому що перебував у стадії скасування призову та переходу на професійну основу комплектування, по-друге, лівійський фронт міг стати для бундесверу другим після афганського з такими само невизначеними перспективами завершення бойових дій.

[532] Barack Obama. A Promised Land. — New York, 2020 — P. 516.

Зате Велика Британія безпосередньо залучилася до операції у Лівії. Прем'єр-міністр Кемерон підтримав щодо Лівії французьку жорстку позицію. Тут далася взнаки й пам'ять про справу «Локкербі», коли 1988 р. лівійські спецслужби за особистим наказом Каддафі на знак помсти за участь Британії в організації бомбардувань Лівії авіацією США навесні 1986 р. підірвали пасажирський літак над цим шотландським містом. Також, за даними WikiLeaks, британському урядові довелося виправдовуватися перед Вашингтоном за амністію організатора цього теракту у спробі отримати від Каддафі нафтові контракти. Італія, яка найбільше з-поміж країн ЄС залежить від лівійських нафти та газу, а острів Лампедуза став епіцентром міграції з країн Північної Африки, виявилася набагато обережнішою та просто очікувала на завершення подій.

Китай визначав свою позицію щодо Лівії, виходячи з декількох аксіом. По-перше, важливою обставиною був захист китайських інтересів в Африці. Наразі загострюється китайсько-американська боротьба за контроль над нафтою у новопроголошеній державі Південний Судан. Але Пекін хотів показати Вашингтону, що не має «глобальних гегемоністських претензій». По-друге, Китай демонстрував невдоволення роллю США у спробах організації нових заворушень у Сіньцзяні та «жасминової революції» у Пекіні. По-третє, позиція Китаю зумовлювалася можливістю поширення заворушень на країни Центральної Азії, звідки Пекін отримує значну частку енергетичних ресурсів. Водночас Китай активно проникає у прикордонні з Лівією країни: так, у березні 2011 р. китайці підписали контракт на 7 млрд. дол. щодо будівництва залізниці у Чаді.

Венесуела формально підтримала Каддафі, але не мала реальних можливостей для справжньої допомоги йому. Ця підтримка мала суто політичний характер, хоча У. Чавес на початковій стадії конфлікту пропонував посередництво, яке було відкинуто Каддафі. Арабський та мусульманський світ загалом були розколоті щодо Лівії. Алжир заборонив літакам НАТО використовувати свій повітряний простір для встановлення «безпілотної зони» над Лівією. Натомість Катар, Кувейт та Саудівська Аравія активно фінансували загони опозиції.

Впродовж першого тижня квітня 2011 р. військово-повітряні сили НАТО знищили систему протиповітряної оборони Лівії. Однак військовий потенціал місцевої опозиції, навіть суттєво посилений постачанням зброї

та інструкторськими порадами, все ще був недостатній для вирішальної наземної перемоги над військами, які залишалися вірними Каддафі. Останній сподівався, що кожен новий тиждень бойових дій не лише дедалі дорожче коштуватиме коаліціантам, а й посилюватиме розбіжності між ними. Підстави так вважати давали країни НАТО. Генеральний секретар НАТО Андерс Фог-Расмусен, коли було прийнято рішення про командування операцією «Світанок Одіссея», розкритикував Францію за створення політичних перешкод для офіційної участі НАТО у цій військовій операції, а Німеччину — за рішучу відмову від такої участі. Тим паче, що навіть мусульманська Туреччина нарешті погодилася взяти участь у військовій операції в Лівії під прапором та командуванням НАТО. Однак можна зрозуміти й французьку позицію, яка визнає, що ставлення до Північноатлантичного альянсу в арабському світі не найкраще. Тому Париж сподівався створити «коаліцію бажаючих», залучивши до неї Катар та Об'єднані Арабські Емірати. Це дало б можливість аргументовано заперечити пропаганду Каддафі, який назвав війну проти нього «хрестовим походом». Однак арабські країни так і не наважилися на офіційну участь у військовій складовій операції «Світанок Одіссея».

Лише на третьому тижні бойових дій у Лівії Північноатлантичний альянс перебрав на себе військово-політичне командування операцією, запевнивши, що немає чітко визначених часових меж для її закінчення. Державний секретар США Гілларі Клінтон закликала воювати, доки буде остаточно усунений від влади М. Каддафі. Попередні розрахунки на те, що за підтримки з повітря лівійські супротивники Каддафі здобудуть перемогу, не виправдалися. Також хибними виявилися й сподівання на те, що досить швидко станеться розкол серед прихильників Каддафі, а його сини власними руками усунуть батька від влади.

На третьому місяці від початку військово-повітряної операції західних держав з метою повалення влади Муаммара Каддафі стало зрозуміло, що компромісні рамки резолюції Ради Безпеки ООН №1973 виявилися надто вузькими для вирішення цього завдання. Навіть попри те, що фактично всі зацікавлені сторони більшістю положень цього документа нехтували. На початку липня 2011 р. поширюється інформація, що Муамар Каддафі нібито готовий залишити владу в обмін на гарантії безпеки та уникнення Гаазького трибуналу, який видав ордер на його арешт.

Однак наприкінці серпня 2011 р. титанічні зусилля, докладені до військового вишколу напівпартизанських загонів лівійської опозиції, поєднані з діями французьких та британських загонів спеціального призначення,

привели до захоплення Тріполі. Бойові дії були перенесені до рідного міста Каддафі — Сірту. Відтоді у Лівії триває громадянська війна.

20 жовтня 2011 р. Муаммар Каддафі був вбитий у боях за місто Сірт. На відміну від не менш демонізованого колишнього іракського диктатора Саддама Хусейна, який був заарештований американськими військами та постав перед судом, Каддафі загинув від «народного гніву». Така його доля була наперед визначена, адже у смерті лівійського диктатора нагально були зацікавлені чимало європейських та американських політиків, оскільки Каддафі на відкритому судовому процесі міг розповісти чимало компрометуючих демократичних лідерів фактів. Однак смерть Каддафі і скандальна історія з його похованням, яка порушила всі ісламські традиції поводження з небіжчиками, лише довели, що громадянська війна у Лівії просто вступила у нову фазу. Брутальне поводження військ повстанців у рідному місті клану Каддафі Сірті спроможне лише стимулювати криваву міжплемінну помсту.

Спроби впровадити теорію демократичного миру на практиці, як правило, зазнають поразки. Причини цього не тільки у славнозвісній іронії історії, яка перекреслює титанічні зусилля соціальних інженерів та спрямовує їх у протилежному напрямку, а й у неможливості поширити у глобальному масштабі одноманітну форму політичного устрою. На початку XXI ст. процес глобалізації став віддзеркаленням і реалізацією інституційних змін, які спричинили суттєві зміни в економіці розвинутих країн після Другої світової війни. Тоді були врегульовані численні економічні суперечки та врегульовані процедури погодження позицій. Подальший економічний бум у Східній Азії та поширення транспортних комунікацій створили важливі передумови для розширення масштабів глобалізації. Водночас успіх західної політики розширення демократії, який супроводжувався активним зростанням економічних показників, приніс свої плоди і привів до радикальних політичних змін у світі та до краху так званого комуністичного блоку. Відхід від соціалізму та перехід до ринково-орієнтованої економіки у більшості країн світу забезпечили зростання темпів та масштабів глобалізації. Найважливішим елементом цього процесу залишається конкуренція. Її загострення стало важливим моментом в усвідомленні потреби швидкого впровадження нових технологій, руйнації торговельних та прикордонних перешкод, внаслідок чого було трансформовано глобальну структуру бізнесу. Наслідком таких змін стала революція в інформаційних технологіях, яка супроводжувалася поширенням кабельного телебачення, збільшенням кількості персональних комп'ютерів, завдяки чому з'явилися можливості миттєвого поширення інформації, зокрема, через глобальну мережу Інтернет. Глобалізація

не мала б такого масштабу, якби не було забезпечено використання в комерційних інтересах новітніх технологій — комп'ютерної техніки, електронної пошти, супутників та інших інновацій.

Наприкінці 1990-х рр. глобалізація зробила важким (а в окремих випадках неможливим) існування держав, ізольованих одна від одної. Сучасна глобальна система сприяла розмиванню меж між зовнішніми та внутрішніми зносинами і як наслідок цього процесу — між економікою та національною безпекою держав. Події в одній із систем все швидше позначаються на інших, вимагаючи від суб'єктів міжнародних відносин нових інструментів оцінки становища у світі та способів формування політики національної безпеки. Як наслідок, сучасна глобалізація набуває подвійної природи, поєднуючи у собі об'єктивний процес, пов'язаний із вичерпаністю вільного економічного простору в умовах посилення конкуренції, та геополітичну стратегію західних, насамперед американських, еліт, спрямовану на оптимізацію управління глобальними економічними та військово-політичними процесами у власних інтересах. Основними ознаками поточних глобалізаційних процесів є: глобальний ринок, який визначає активізацію процесів становлення міжнародних зв'язків та контроль потоків ресурсів; неспроможність національних систем державного управління контролювати певну активність громадян та організацій у системі міжнародних зв'язків і потоків, що зумовлюється розширенням спектру учасників міжнародних відносин, до якого, окрім традиційних держав та їх об'єднань, входять корпоративні структури, а також недержавні суб'єкти (від організацій гуманітарної діяльності до кримінальних та екстремістських угруповань). Експансію в межах посткомуністичного простору змінила стратегія керованих криз. Внаслідок цього капітал загнався у США, підриваючи економіку їхніх конкурентів. Однак вже війна проти Іраку, незважаючи на її військовий успіх, показала вичерпаність такої стратегії. Керовані кризи стали некерованими. Ситуація загострилася внаслідок перенесення виробництв із розвинутих країн до Китаю, який перетворився на майстерню світу. Втрата розвинутими країнами промисловості започаткувала процес розмивання середнього класу, дестабілізувавши розвиток суспільства. Ринок незабезпечених цінних паперів дозволив США стимулювати економіку та надати соціальну допомогу населенню. Однак потреба стрімкого нарощування його масштабів не дала можливості створити систему регулювання цього ринку. Це призвело до виродження ринку на фінансову піраміду, крах якої став детонатором глобальної фінансової кризи. Ця криза може бути зупинена лише за допомоги

глобального регулювання. Його неможливість поділяє світову фінансову систему на декілька зон, кожна з яких матиме власну резервну валюту.

Китайський проект відновить біполярну систему, в якій роль СРСР відіграватимуть США. Найближчими роками китайський проект зіштовхнеться з американським. Вичерпавши стратегію експорту криз, США почали сіяти хаос на Середньому Сході, аби позбавити Китай нафти та потопити глобальну ісламську кризу у міжусобицях. Повернення світу до меншої інтегрованості та більшого протекціонізму замінить нинішню систему міжнародного права правом сили. При цьому роль грошей зменшуватиметься, а технологій, які формують свідомість, посилюватиметься.

Пряма участь США в Першій і Другій світових війнах породила суперечливе ставлення до Сполучених Штатів у Європі. Особливо після Другої світової війни, коли США стали лідером євроатлантичної спільноти. За умов «холодної війни» СРСР намагався грати на антиамериканських настроях в Європі та скептичних настроях щодо Європи в США заради руйнування євроатлантичної єдності. Путінська російська імперія намагається скористатися радянським досвідом, підтримуючи антиамериканські настрої як у лівому, так і правоконсервативному сегментах політичних сил в Європі.

Аналіз основних досліджень, присвячених проблемі антиамериканізму і європейського скептицизму, засвідчує факт прискіпливої уваги науковців до цієї теми. Американський політолог Фукуяма констатував: «Праві популісти й ліві прогресисти невдоволені сучасним лібералізмом не через фундаментальну слабкість цієї доктрини. Вони радше нарікають на те, як він змінився за останні кілька поколінь». Далі автор навів аргументи на користь цього твердження: «Неолібералізм повів економіку в бік величезного зростання нерівності й призвів до катастрофічних фінансових криз, які в багатьох країнах світу значно більше зашкодили простим людям, ніж багатим елітам... Інституційні принципи лібералізму захищають права всіх людей, включно з наявними елітами, які не бажають відмовлятися від багатств і влади, а тому стоять на заваді поступу до соціальної справедливості для відкинутих груп. Багато нетерплячих молодих активістів в Америці та Європі вважають лібералізм застарілою позицією, «системою», нездатною реформувати себе»[533].

Популісти набирають популярності внаслідок слабкості їхніх супротивників, а не завдяки силі її прихильників. Тільки у періоди політичної стабільності та наявності в суспільстві консенсусу навколо політичних цінностей серединна позиція приносить електоральний зиск, позаяк вона найбільше резонує з ідеалами середньостатистичного виборця. Поляризована політич-

[533] Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. — К., 2023. — С. 9.

на культура швидко перетворюється на поживне середовище для популістів як своєрідних чемпіонів радикальних гасел і дій. Американський історик Т. Снайдер дослідив особливості формування в 2010-х рр. популістських течій у політиці РФ, Європи і США на тлі феноменів Путіна і Трампа[534]. Президент США Джордж Буш-молодший у своїх спогадах «Ключові рішення» наголошував на важливості збереження трансатлантичної єдності та заперечував надмірний скептицизм щодо відмови Німеччини і Франції підтримати дії США в Іраку[535]. Президент Барак Обама у спогадах «Земля обітована» критикує стереотипні американські уявлення про європейців, які поділили за Дж. Буша європейців на представників «нової» і «старої» Європи[536]. Класик сучасної світової політологічної думки Ф. Фукуяма у розлогому дослідженні «Витоки політичного порядку» констатував факт ймовірності виникнення специфічних комплексних умов, які можуть спровокувати деградацію демократичного політичного режиму та послаблення спроможності суспільства і правлячих еліт до раціонального мислення та стереотипного реагування на взаємне сприйняття американців і європейців[537]. Натомість колишній держсекретар США М. Олбрайт, яка мала персональний досвід вимушеної еміграції з Європи наприкінці 1930-х років, виступила із застерогою щодо загрози наступу популістського фашизму як у Європі, так навіть у США[538]. Відомий американський публіцист Б. Вудворд проаналізував перший рік президентства Трампа як виклик інституціям американської демократії. Однією зі складових трампістського популізму є ізоляціонізм від євроатлантичної спільноти[539]. Спираючись на ідеологію ультраправого лібертаріанства, колишній радник Д. Трампа на етапі президентської виборчої кампанії 2016 р. Дж. Бреннан різко розкритикував політичну практику ліберальної демократії та доклав чимало організаційних зусиль заради консолідації в країнах ЄС ультраправого політичного простору[540]. Американський політолог Дж. Пакер у статті «Як Америка поділилась на чотири частини» доводить, що конкуренція республіканських і демократичних еліт підриває соціальні цінності і руйнує політичні інститути. На думку цього автора, можна вести мову про: 1) «Вільну Америку», яка орієнтується на консервативні цінності, 2) «Справжня Америка» скептично налаштована до глобалізму; 3) «Розумна Америка» — ліберальна освічена еліта; 4) «Справедлива Америка» — покоління міленіалів, яке стурбоване расовою і соціальною нерівністю[541]. Кожен із зазначених політичних сегментів має власне уявлення про євроатлантичні союзні зобов'язання та сприйняття Євросоюзу. На думку президента США Дж. Картера, проявом кризи є приблизно рівнозначна кількість прихильників ізоляціонізму і ліберального демократизму в американському суспільстві[542]. Ще на президентських виборах у США 2008 р. проявив себе популістський політичний Рух чаювання (за алюзією на події зі знищенням партій британського чаю, що дало старт війні за незалежність США) та з'явився ультраправий американський медіаресурс Breitbart.com.

Яскравий представник консервативного флангу Республіканської партії колишній радник Д. Трампа з питань національної безпеки Дж. Болтон у своїх спогадах солідаризувався з ідеями Трампа щодо стимулювання європейців до збільшення військових витрат в рамках виконання зобов'язань в НАТО[543]. Німецький історик Х. Вінклер відлік періоду кризи у європейсько-американських відносинах, проявами чого стало посилення антиамериканізму та євроскептицизму, вів від початку світової економічної кризи 2008 р., яка, на думку цього автора, швидко не закінчиться. Проявами цієї кризи, підкреслює Х. Вінклер, є посилення антиамериканських та європейсько-скептичних настроїв[544]. Колишній директор ФБР США Дж. Комі у своїх спогадах наголосив на кримінально-популістському стилі політичної діяльності Д. Трампа: «Опинившись на орбіті Трампа, я згадував свою кар'єру прокурора, коли боровся з мафіозі. Коло мовчазної згоди. На чолі всього бос. Клятви вірності. Війна ідеологій. Велика та мала брехня заради кодексу честі, який ставив організацію вище моралі та вище правди»[545]. Це не просто спільна риса європейських та американських популістів нинішньої доби, а й відкритий виклик інститутам та практикам демократії.

Якісне поглиблення процесу європейської інтеграції наприкінці 1990-х — на початку XXI ст. стимулювало загострення суспільно-політичних дебатів щодо ціннісних підходів до балансу між національними і наднаціональними органами влади Євросоюзу. «Жодна політична система, хай якою зрілою

[534] Snyder T. The Road to Unfreedom. — London. 2019. — P. 350

[535] Буш Дж. Ключові рішення. — К., 2010. — С. 38.

[536] Obama B. A promised Land. — New York, 2020. — P. 90.

[537] Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. — К., 2018. — С. 55.

[538] Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. — К., 2019. — С. 360.

[539] Вудворд Б. Страх. Трамп у Білому домі. — К., 2020. — С. 34.

[540] Бреннан Дж. Проти демократії. — К., 2021. — С. 28.

[541] Packer G. How America Fractured into Four Parts. URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2021/07/george-packer-four-americas/619012/

[542] Carter J. Unsere gefährdeten Werten. Amerikas moralische Krise. — München, 2006. — S. 36.

[543] Болтон Дж. Кімната, де це сталося. — К., 2021. — С. 42.

[544] Winkler H. A. Zerpflicht der Westen? Űber die gegenwärtige Krise in Europa und Amerika. — München, 2017 — S. 40.

[545] Комі Дж. Вища вірність. Правда, брехня і лідерство. Спогади директора ФБР. — К., 2023. — С. 28.

вона видається, — пише вітчизняний дослідник французького інтегрального націоналізму І. Гомза, — хоч би якими функціональними були її інститути, а політичні практики — злагодженими, і хоч би якою тяглою вона була в часі, не забезпечена від дисфункцій, здатних сприяти поширенню страху занепаду»[546]. Адже страх занепаду є одним із засадничих компонентів національної колективної ідентичності, тож рано чи пізно хтось, ваблячи національним відродженням, запрагне суспільного впливу і політичної влади. На цю мету працюють європейські ліві і праві популісти.

Початок XXI ст. позначився гострою глобальною економічною кризою, яка стимулювала активізацію різноманітних популістських рухів, що користуються сприятливими умовами амбівалентності багатьох традиційних політичних ідеологій, розмиванням демаркаційних ліній між «правоцентристами» і «лівоцентристами», занепадом класичних масових політичних партій. На дріжджах політичного популізму ростуть рейтинги крайніх правих і крайніх лівих партій. Демократичні, ліберальні цінності піддаються серйозним випробуванням. Авторитарні режими збирають несподівані дивіденди. Популізм буйним цвітом розквітає й в Україні. Улюблене його заняття — політичний торг. Він жадібний і тому продажний. Він залюбки паразитує на соціальних бідах, безсоромно експлуатує найпростіші соціальні емоції, спокушаючи суспільство легким шляхом до матеріального благополуччя та справедливості. Суттю популізму є політична корупція. Його порожні обіцянки й грізні прокльони на адресу «ворогів народу» — це хабар утомленому суспільству. За них він прагне отримати прибуток у нечувано великих розмірах. Йому не знайоме почуття відповідальності. Тому він хоче втекти в позірну опозицію. Насправді популісти марять владними посадами. Вони потрібні їм, щоб вхопити великий шмат і втекти за кордон, або знову в «опозицію».

Антиамериканізм в країнах Євросоюзу має різний ступінь поширення. В Німеччині він представлений «Лівою партією», а з 2024 р. «Союзом Сари Вагенкнехт» і партією «Альтернатива для Німеччини». В країнах «нової» Європи антиамериканізм є маргінальною течією у суспільній свідомості. Треба мати на увазі, що соціальна структура більшості європейських суспільств на стадії переходу від індустріального до постіндустріального суспільства радикальна ускладнилась. Можна вести мову про сім соціальних прошарків, які відрізняються між собою за становищем у суспільному виробництві і політичних відносинах. Верхівку цієї структури становить незначна кількість

[546] Гомза І. Республіка занепаду. Ідеологія французького інтегрального націоналізму за Третьої республіки. — К., 2021. — С. 45.

еліти, яка має владу і власність. Другий соціальний прошарок це люди, які отримують стабільні гарантовані доходи. Третій прошарок це кваліфіковані кадри — «менеджери» і програмісти. Четвертий прошарок зменшується, але це все ще робітники фізичної праці (аграрії та індустріальні працівники). П'ята група це прекаріат, тобто працівники за контрактом, які не мають стабільних доходів. Шоста група це безробітні, які живуть на соціальну допомогу, нарешті сьома група це соціальне дно. Як бачимо, крім еліти та андеграунду, всі інші соціальні прошарки не можуть не бути під впливом ризиків стрімких соціальних змін. Тому вони є вразливими для популістської пропаганди.

Голосування громадян Великої Британії за вихід із Європейського Союзу, яке відбулося 23 червня 2016 р., дало новий імпульс євроскептикам, які представлені переважно правими популістськими політичними партіями. Перемога 8 листопада 2016 р. на президентських виборах у США Дональда Трампа перетворювала політичний наступ євроскептиків на помітний тренд політики в країнах–членах ЄС. Європтимістам у відповідь залишалося попереджати, що гіпотетичний розпад ЄС не приведе до відновлення повноцінного суверенітету національних держав, але може поставити їх у залежність від великих держав за межами Європи.

Тенденція до посилення європейських скептичних настроїв перешкоджає консолідації та реалізації настанов зі створення Сполучених Штатів Європи. Колишній Президент ФРН Й. Гаук визнавав популізм головною загрозою для внутрішньополітичної стабільності Німеччини та інших країн Євросоюзу[547]. Черговим доказом цього стала бурхлива президентська виборча кампанія у Франції, де кандидат від «Національного фронту» (з 2018 р. «Національне об'єднання») Марін Ле Пен наполягала на виході Франції з Євросоюзу[548].

У 1990 р. американський футуролог Елвін Тоффлер у монографії «Нова парадигма влади. Сила. Багатство. Знання» прогнозував: зіштовхнувшись з низкою екологічних криз і трагедій, рух «зелених» «заради втілення своїх вимог перейде до повномасштабного екологічного тероризму»[549]. Рушійною силою лівого популізму стали «старі ліві» — соціалісти, анархісти, троцькісти, які вступили в союз із протекціоністськи налаштованими профспілками. Другу ідеологічну течію складають ті, хто протестує проти швидкого зникнення старого світу та посилення глобальної конкуренції. У середовищі

[547] Gauck: «Populismus ist ein Brandbeschleunigen für Angst». URL: http://www.sueddeutsche.de/politik/bundespresident-gauck-populismus-ist-ein-brandbeschleuniger-fuer-angst-1.3364110

[548] Marin Le Pen forciert den Frexit. URL: http://www.sueddeutsche.de/politik/front-national-marin-le-pen-forciert-den-flexit-1.3364152

[549] Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Сила. Багатство. Знання. — К., 2003. — С. 50.

лівого і правого популізму в Європі популярні антиамериканські настрої. Ні лівий, ні правий популізм не можуть домогтися покращення місцевого самоуправління, аби гроші потрапляли до рук бідних.

Один із засновників процесу євроінтеграції Ж. Монне наголошував, що спільні інститути дають можливість долати популізм: «Дисонанс між урядами, настрій людей та хаос у речах могли сповільнити, але не зупинили рух, започаткований механізмом інституцій. Насправді європейське мислення існувало і нікуди не зникало, навіть коли його більше не було помітно на рівні урядів. Воно містилося в самому механізмі та вимагало свого функціонування. А створені інституції мали власну силу, яка вивищувалася над готовністю людей»[550].

Суспільні науки тільки намагаються проаналізувати можливі наслідки глобальної фінансово-економічної кризи, перша хвиля якої припала на 2008–2010 рр., для зміни домінування лівих, правих, ультраправих політичних сил у країнах Європейського Союзу. Вибори до Європейського парламенту, які відбулися 2010 р., дали можливість «новим правим» консолідуватися у цьому представницькому органі ЄС. Це підтвердило парадоксальність ситуації, коли послідовні супротивники євроінтеграції як одного з проявів наднаціональної політики, спрямованої на обмеження егоїзму національних інтересів країн ЄС, користаються її перевагами. Але з іншого боку, це засвідчує сталість демократичної традиції Євросоюзу, яка досить ефективно використовується навіть її відвертими супротивниками.

Світова економічна криза стимулювала позиції «нових правих» як у «старих» країнах Євросоюзу, так і у нових країна–членах ЄС, які приєдналися до Спільноти впродовж 2004–2013 рр. Причому вони мають схожу соціальну базу підтримки своїх ідей. Мова йде про збіднілі прошарки міського середнього класу, безробітних, студентську молодь. Французький соціолог П. Бурд'є ввів у науковий обіг поняття «прекаріат» (невизначений, ризикований), яким характеризує працівників за наймом, котрі не мають стабільної зайнятості, соціальних гарантій та впевненості у найближчому майбутньому. Британський соціолог Г. Стендінг у праці «Прекаріат — новий небезпечний клас» веде мову про вплив цих «нових маргіналів» на політичні настрої в різних країнах, включно з країнами ЄС[551]. Водночас криза ускладнила процес формування загальноєвропейської (або «євросоюзівської») ідентичності. Натомість отримав попутний вітер у свої вітрила корабель традиційної національної ідентичності. Також цікаво, що досить часто йдеться навіть не

[550] Монне Ж. Спогади. — Х., 2017. — С. 48.

[551] Standing G. Basic income. — London, 2017. — P. 32.

про модерні, а про домодерні ідентичності, які діють на рівні «свій» — «чужий». Політичні результати цієї тенденції не змусили довго чекати на себе.

Націоналістичні баталії поставили на межу виживання Бельгію. Місцеві валлони та фламандці на початку 2011 р. завели у глухий кут переговорний процес стосовно формування правлячої коаліції. Це позначалося на фінансовому становищі Бельгії. Адже реально лише членство Бельгії у Євросоюзі, а також виконання Брюсселем функцій європейської та євроатлантичної політичної столиці зберігають королівство від територіального розпаду. Але кожен новий виборчий цикл повертає Бельгію до проблеми пошуку нового балансу впливу між головними громадами країни, ультраправі частини яких дедалі частіше об'єднуються проти «мусульманської загрози».

Нідерландські націоналісти від виборів до виборів впродовж 1990–2017 рр. посилювали свій внутрішньополітичних вплив. У 2010 р. вони домоглися виведення голландських військ із Афганістану. Улюбленою темою лідера нідерландських «нових правих» Віма Вілдерса є пропаганда ідеї депортації із Нідерландів усіх мусульман. Ця партія використала з метою посилення європесимізму політичну боротьбу навколо ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Помітний електоральний успіх на парламентських та президентських виборах у Франції демонструє «Національний фронт». Навіть у ситій та стабільній Швеції посилилися позиції швецьких ультраправих націоналістів. Адже величезні бюджетні кошти, які шведська влада використовує з метою інтеграції мігрантів, стають подразником для шведських ультраправих популістів. Послідовна демонстрація таких настроїв кидає виклик наднаціональним механізмам функціонування ЄС. Тому не дивно, що правлячі еліти в країнах ЄС будь-що намагаються порятувати проект спільної європейської грошової одиниці «євро» як найважливішого «матеріалізованого» результату євроінтеграції.

Не набагато від «старої» Європи у цьому ультраправому політичному повороті відстали й центральноєвропейські країни. Правда, відомий історик Норман Девіс дивується з приводу того, що «політологи знайшли поділ на «західні» та «незахідні» форми націоналізму»[552]. Але з історичної точки зору нічого дивного у цьому немає. Адже східноєвропейські націоналізми розвивалися переважно за важких умов відсутності структур національної державності або обмеженої незалежності та суверенітету. Натомість західноєвропейські націоналізми, пройшовши горно двох світових війн, з початком євроінтеграції дискредитували себе. Впродовж 1960–1990-х рр. ультра-

[552] Davis N. Europe. A History. — London, 1998. — P. 60.

націоналістичні політичні сили у країнах «ядра» Євросоюзу перебували на маргінальних позиціях.

Помітні типологічні відмінності між «західними» та «незахідними» формами націоналізму спостерігаються й на межі XXI ст. Якщо у країнах Центральної Європи націоналістичний політичний тренд відіграв важливу роль у процесі декомунізації, але при цьому був орієнтований на ідею «повернення до об'єднаної Європи», то у країнах Західної Європи ультраправі політичні сили переважно очікували на більш сприятливу політичну кон'юнктуру.

Економічна криза, як слушно зазначає французький дослідник Д. Моїзі, посилює настрої радикалізму. Здобувають суспільну підтримку партії радикального, а часом — націоналістичного забарвлення. До того ж вони демонструють свою консолідованість і налагоджують між собою зв'язки у загальноєвропейському масштабі[553]. Водночас розуміння ролі «нових правих» в актуальному політичному житті центральноєвропейських країн неможливе без ретроспективного звернення до новітнього історичного досвіду їхньої посткомуністичної трансформації.

Після падіння тоталітарних режимів перед країнами Центральної Європи постала потреба трансформації у напрямку до норм та стандартів ЄС. Результатом успішно обраної стратегії став вступ Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини до ЄС. Посткомуністична трансформація зумовлювалася чітким суспільним усвідомленням послідовного відродження демократичної політичної системи, сучасної моделі ринкової економіки. Загалом процес трансформації мав як спільні риси, які були зумовлені, насамперед, прагненням центральноєвропейських країн вступити до ЄС, так і деякі національні особливості. Останні визначалися різним рівнем розвитку зазначених країн, їхньою історичною специфікою, а також неоднаковим баченням національними елітами тактики проведення демократичних реформ.

Водночас важливим консолідуючим фактором для центральноєвропейських країн стало функціонування Вишеградського блоку. Збереження регіональних інтеграційних та кооперацийних зв'язків сприяло усвідомленню перспективи європейської інтеграції. Вона пов'язана з копенгагенськими критеріями членства в ЄС, тобто зі стабільною функціональною демократією, конкурентоздатною ринковою економікою, дієвою правовою системою, готовністю виконувати зобов'язання країн–членів ЄС. Євроінтеграція стала своєрідним компасом, який давав можливість за будь-яких політичних катаклізмів тримати курс на Євросоюз. Зрештою, саме фактор євроінтеграції на початку XXI ст. дав можливість «синхронізувати» процес реформ у країнах–

[553] Moisi Dominique. New Wave Nationalism. URL: http://www.project-syndicate/moisi61/English

кандидатах на вступ до ЄС. А після 1 травня 2004 р. Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина доробляють «домашні завдання» щодо критеріїв членства, вже перебуваючи в ЄС. Нагадаємо, що антикомуністичні трансформації у країнах Центральної Європи відбувалися під ідеологічним забезпеченням патріотичних концепцій.

Водночас антирадянський націоналізм органічно доповнювався міфологізованою свідомістю повернення у річище Європейської Цивілізації як землі обітованої, де усі проблеми «самі собою» зникнуть. Однак після вступу 1 травня 2004 р. більшості центральноєвропейських країн до ЄС досить швидко стало зрозуміло, що дійсність не завжди тотожна міфологізованим очікуванням. Тим паче що болісні «непопулярні реформи» плавно перейшли восени 2008 р. у світову фінансово-кредитну кризу. Саме соціально-політична реакція на цю реальність підштовхнула популярність ультраправих націоналістичних політичних сил у більшості центральноєвропейських країн.

24 жовтня 2009 р. за ініціативи ультраправої партії «За кращу Угорщину» (Йоббік) було створено «Альянс європейських національних рухів». Станом на початок 2011 р. партія «За кращу Угорщину» (Йоббік) має 47 депутатів у національному парламенті (з 386) та 3 депутати в Європейському парламенті. Для партії, яка була створена 2002 р., це пристойний результат. Хоча перший досвід участі у виборах до парламенту Угорщини 2006 р. був невдалим. Однак в ніч з 17 на 18 вересня 2006 р. активісти «Йоббіка» очолили бурхливу акцію протесту проти уряду соціаліста Ф. Дюрчаня. За оцінками сил безпеки, заворушення були найбільшими з 1956 р. за своїм масштабом. У 2007 р. партія сформувала напіввійськову організацію «Угорська гвардія», яка взяла собі за емблему уніформу «нілашистів». Потужні позиції партії «Йоббік», звичайно, були зумовлені не лише наслідками світової економічної кризи, а й національними травмами, яких Угорщина зазнала за результатами Першої та Другої світових війн. Ідеалом вони вважають відродження Великої Угорщини включно із Трансільванією, Воєводиною та Закарпаттям. На знаменах партії, окрім антисемітизму та гомофобії, присутня й ксенофобія стосовно циган. Однак більшої критики від Євросоюзу заслуговує «націоналістична» політика угорського уряду на чолі з лідером партії «Фідес» Віктором Орбаном.

Натомість у Чехії та Словаччині до ультраправих націоналістичних рухів влада застосувала жорсткі заходи. Наприклад, 2002 р. у Чехії була створена «Робітнича партія» (лідер Томаш Вандас). На парламентських виборах 2004 р. результат партії, яка пропагувала «національний опір» євроінтеграції, був мінімальний. Ідеологічно партія близька до угорських ультра. Обидві

виступають проти членства своїх країн у ЄС та НАТО. У листопаді 2008 р. «Робітнича партія» була заборонена Верховним Судом Чеської Республіки. У Словаччині 1995 р. була створена громадська асоціація «Словацька посполітість» (лідер Маріан Котлеба). Ідеалом для партії став Йозеф Тисо та його націоналістично-авторитарний режим.

Польська ультранаціоналістична партія «Національне відродження Польщі» не представлена у Сеймі. Однак один із її активістів — Михал Камінський — певний час очолював апарат інформаційної політики президента Леха Качинського. У Румунії існує відразу дві ультранаціоналістичні партії. Одна з них має назву «Нові праві» та представлена також у Молдові. Ідолом для неї є засновник «Залізної гвардії» Корнеліу Кодряну. У 2000 р. лідер партії «Велика Румунія» Вадим Тудор ледь не став президентом Румунії, але тоді став депутатом Європарламенту. Під час висилки циган влітку 2010 р. із Франції саме Тудор запропонував здійснити «м'яку» етнічну чистку та депортувати їх на історичну батьківщину до Індії.

Однак, більші електоральні успіхи мають популісти у країнах «старої» Європи. значні електоральні здобутки має «Національне об'єднання» Марін Ле Пен у Франції, представлена в італійському парламенті популістська партія Беппо Грілло «П'ять зірок», популярною у Нідерландах є партія Геєрта Вілдерса, а у Бельгії «Влаамський блок». В Іспанії до кортесів пройшла популістська партія «Podemos» (іспанською мовою «ми можемо»). Також популістські партії мають помітний політичний вплив у країнах Вишеградської четвірки і в скандинавських країнах–членах ЄС. Крім того, кандидат від Австрійської партії свободи Норберт Хофер показав непоганий результат на президентських виборах 2016 р. Варто згадати, що тенденція до правої популістської критики Євросоюзу зіграла свою роль у визначенні позиції британського електорату на референдумі щодо виходу з ЄС 23 червня 2016 р.

9 червня 2024 р. відбулися вибори нового складу Європарламенту. Виборча кампанія пройшла під гаслами запровадження жорсткішого міграційного законодавства та запеклих дебатів стосовно російської війни проти України та її значення для Європи. На фініші виборчої кампанії навіть правлячі у більшості країн ЄС центристи (незалежно від того, чи вони є лівими чи правими центристами) піддалися домінуючій громадській думці та почали виступати за обмеження міграції. Зрештою, вибори нового складу депутатів Європарламенту принесли головну сенсацію — поразку політичного блоку президента Франції Е. Макрона та тріумфальну перемогу ультраправого «Національного об'єднання» Марін Ле Пен. У Німеччині «Альтернатива для Німеччини» зайняла друге місце, натомість партії правлячої

коаліції соціал-демократів, зелених і вільних демократів програли опозиційним християнським демократам. Саме перемога християнських демократів у ФРН дала можливість Урсулі фон дер Ляйєн знову очолити Єврокомісію. Символічні перемоги євроскептиків зафіксовані в Австрії, Бельгії (перемогла партія «Фламандський інтерес»), Чехії, Франції (перемога «Національного об'єднання»), Угорщині (ФІДЕС), Італії (перемога коаліції Дж. Мелоні), Нідерландах (Партія Г. Вілдерса), Польщі (Право і справедливість), Словаччині (Напрямок соціал-демократія Р. Фіцо). Другі або треті місця євроскептики зайняли у Болгарії, Естонії, Фінляндії, Німеччині, Латвії, Португалії, Румунії, Іспанії, Швеції. З наведених результатів зрозуміло, що Європарламент скликання (2024–2029 рр.) буде правіший за скликання (2020–2024 р.). Але ліві і праві центристи все ще мають можливість формувати Єврокомісію. Однак кандидатів на посади європейських комісарів визначають національні уряди. Тому ймовірно, що в країнах, де європейські скептики перемогли, аби показали великий результат, їхню позицію доведеться враховувати.

Успішність американського соціально-політичного експерименту ґрунтується на єдності правлячої еліти, чесній та нейтральній щодо громадян державі, добробуті суспільства, подоланні етнічних розбіжностей, американській мрії. Але після 2000 р. усі ці складові почали давати збої. Еліта розділилась у питанні, куди і як інвестувати гроші. Розкол еліти не дозволяє державі бути нейтральною. Добробут середнього класу за абсолютними показниками не зростає після перемоги США в «холодній війні». Плавильний котел етнічної різноманітності дає збої. Американська мрія переживає інфляцію. Молодь не вважає, що житиме краще за батьків. Це демотивує. Не менше десятиліття знадобиться, аби знайти вихід із цих протиріч.

Американці як нація більше орієнтовані на сучасне і майбутнє, аніж на минуле. Всілякі «історичні травми» донедавна не були предметом актуального політичного дискурсу. Американська мрія концентрується на потребах повсякденності, а не на перманентному переживанні минулого. Не дивно, що на відміну від багатьох посткомуністичних країн Східної Європи США ніколи не створювали державний інститут національної пам'яті задля офіційної «політики пам'яті». Але історія завжди є політикою, лише повернутою у минуле. Тому на кожному новому перехресті історичних шляхів із посиленням суспільно-політичного протистояння актуалізуються війни колективної пам'яті. Цьому процесові не запобігає навіть постмодерний стан колективної свідомості, віртуалізація політичних процесів, спроби формування «суспільства театру», де донедавна чимало історичних процесів здавалися майстерно поставленими виставами. Але пандемія коронавірусу

максимально жорстко поставила питання вибору стратегії розвитку процесу глобалізації. Полем битви за цю стратегію стала президентська виборча кампанія 2020 р. у США. Її перипетії визначили боротьбу між умовними «ізоляціоністами», символом яких став 45-й президент США Д. Трамп (він окреслив тенденцію виходу США із проектів Трансатлантичної і Транс-Тихоокеанської зон вільної торгівлі, перегляд умов функціонування наднаціональних структур — таких як НАТО, ООН, ВООЗ тощо), та такими ж умовними «ультраглобалістами», які є апологетами «майбутнього, що настає» у вигляді бездержавної фінансово-корпоративної електронної нетократії (neto-cratos — влада мережі). Етап глобалізації «до» Трампа був своєрідним Present Continuous, тобто теперішнім тривалим часом. Але «ультраглобалізм» (перш ніж демонтувати США, треба демонтувати РФ і КНР) є часом без теперішнього, лише з «темним минулим доби модерну» і постмодерним майбутнім з новим кіберлюдством без расових, гендерних і культурних відмінностей. Актуальні події розривають зв'язок між минулим і сучасним, що робить майбутнє непередбачуваним.

Історію пишуть і переписують переможці. Неоконсерватизм і політична коректність, на думку прихильників Трампа, є протилежними установками. Політична коректність перетворилась із бажання уникнути образ на лівий інструмент маргіналізації розумних американців, які не згодні з поточним ліберальним порядком денним правлячої еліти. Постмодерне інформаційне суспільство формує порядок цифрового контролю. Тенденцію спілкування тільки з однодумцями посилюють засоби масової інформації та соцмережі, консолідуючи протестні настрої за наявності соціально-політичних передумов конфліктів.

Фукуяма у фундаментальному дослідженні «Витоки політичного порядку» констатував: «Країни не рівно прив'язані до свого минулого... те, що трапилося, продовжує справляти серйозний вплив на природу і характер їхньої політики»[554]. Для США такою історичною травмою є рабство та Громадянська війна 1861–1865 рр. Однак одним із важливих наслідків Громадянської війни стала «ліберальна демократія, — пише Фукуяма, — це дещо більше, ніж голосування більшості на виборах; це — складний набір інституцій, що стримує й регулює здійснення влади через право та систему стримувань і противаг»[555]. За державним функціоналом ліберально-демократична система орієнтована на «вічне сучасне», а не історично-конфліктне.

[554] Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. — К., 2018. — С. 50.

[555] Там само. — С. 20.

«Усяку війну, — пише керівник Ради з міжнародних відносин Р. Хаас, — ведуть принаймні тричі. Уперше, коли постає саме питання — вступати у війну чи ні, достатні для цього причини чи ні. Удруге, коли йде сама війна і солдати гинуть на полях битв. Утретє, коли починається дискусія про уроки війни і повоєнний устрій»[556]. Ці міркування стосуються і Громадянської війни в США середини XIX ст. Президент Американської історичної асоціації Джеймс Форд Родс (1848–1927 рр.) став автором класичного наративу історії Громадянської війни 1861–1865 рр. Він констатував: «Ніхто в Америці не хотів, не чекав і не планував громадянську війну»[557]. Колишня державний секретар США за адміністрації Дж. Буша-молодшого Кондоліза Райс висловила переконання, що ліберальне ставлення до колишніх конфедератів перешкодило закрити та остаточно пережити цю трагічну сторінку американської історії. Адже «арештований, — пише К. Райс, — був лише один воєначальник армії конфедератів, а іншим, включно із генералом Робертом Лі, дозволили розійтися по домівках. Не гірше повелося й цивільним лідерам Конфедерації. Кількох із них арештували, проте до суду не притягли жодного. Джефферсон Девіс, президент Конфедерації й вихованець Вест-Пойнту, кілька місяців посидів за гратами, але його разом із іншими звільнили без суду, і до кінця своїх днів він залишався символом гордості для найбільш відданих конфедератів»[558]. Далі К. Райс наголошує: «На думку майже всіх істориків, Реконструкція зазнала поразки. Але були й позитивні моменти: військових губернаторів скеровували на зміцнення нових законів, було вжито заходів для навчання чорних, звільнені дістали свою частку місць в легіслатурах». Однак «ветерани Конфедерації з Теннессі заснували 1865 р. ку-клукс-клан; незабаром ця організація поширилася по всьому регіону»[559]. Зрештою К. Райс констатує: «Емоційно жива історія Громадянської війни» сприяла тому, що вона «не бачила ку-клукс-клан у дії, а мої батьки — так»[560]. Звичайно, Реконструкція південних штатів 1865–1890 рр. не супроводжувалася суспільними конфліктами навколо тлумачення нещодавньої історії Громадянської війни. Брати участь у Реконструкції могли амністовані білі з південних штатів. Громадяни мали забути про війну заради відновлення миру. Південні штати були поділені на п'ять військових округів, голова округу мав право оголошувати військовий стан, аби захистити права чорного

[556] Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза світового ладу. — К., 2019. — С. 40.

[557] Rods J. History of civil war: 1861-1865. — New York, 2018. — P. 45.

[558] Райс К. Демократія. — Х., 2018. — С. 36.

[559] Там само. — С. 47.

[560] Там само. — С. 48.

населення. У міру ратифікації 15-ї поправки до Конституції США про права чорношкірих американців у складі США були відновлені права колишніх штатів Конфедерації впродовж 1868–1870 рр. Наприкінці XIX ст. вважали, що Північ втомилася від проблем Півдня. «Перехід Америки до демократії не був надто гладеньким. Хоча й прагнула цього вся країна, видатний експеримент кілька разів опинявся під загрозою. Найбільш уроджений дефект Америки — це первородний гріх рабства і його наслідків». На думку К. Райс, «перші сто років американської історії були позначені корупцією, протекціонізмом та оборудками із зацікавленими особами, що загрожувало добробуту й вірі в інститути з боку громадян»[561].

Головною метою Реконструкції було зменшення політичних відмінностей між північними й південними штатами. Правда, після першого президента вихідця з півдня США Ендрю Джексона, який став президентом у 1868 р., другим вихідцем з півдня, обраним президентом в 1913 р., став Вудро Вільсон. «Несправедливість, з якою стикалися чорні американці в добу до панування громадянських прав, — наголошує К. Райс, — була схожа на ту несправедливість, з котрою стикаються люди під недемократичними режимами в усьому світі»[562]. У своїх спогадах «Незвичайні звичайні люди» К. Райс констатувала, що наприкінці 1950-х рр. «мої батьки та їхні друзі фактично не мали особистих відносин із білими»[563]. Після офіційного скасування расової сегрегації раса вже не є вирішальним фактором у питанні, чого може досягти людина. І все-таки Америка не сліпа до кольору шкіри і, здається, ніколи такою й не буде. Раса постійно нагадує про себе, це як природжена вада: з нею можна навчитися жити, але її не можна вилікувати. Однак не всі етнічні меншини згодні з такою точкою зору, адже расистський політичний дискурс та антиліберальні настанови присутні у США.

Критика американської ліберальної еліти представлена у книзі проректора Джорджтаунського університету Джейсона Бреннана «Проти демократії». Адепт правоконсервативної ідеології пропонує замінити стереотипи групових переконань практикою критичного індивідуального мислення. Це має дати можливість перейти від ірраціональної демократичної політичної участі до так званої епістократії як «влади тих, хто знає». Популізмом оголошується голосування плебсу всупереч побажанням інтелектуальної еліти. Ньют Гінгріч, один із ідеологів виборчої кампанії Дональда Трампа 2016 р., констатував, що 45-у президентові вдалося об'єднати традиційних республіканських виборців, які вірять у вільні ринки, «малий» уряд і традиційну мораль, демократів «синіх комірців», які мріяли про нову індустріалізацію США, а також протестний сільський електорат. Політичною платформою консолідації електорату Д. Трампа стали націоналізм, правий популізм, протекціонізм. Трамп позиціонується як антилівий, антиполіткоретний, проамериканський президент. Малоосвічені білі виборці голосували за республіканців під впливом поглядів на вогнепальну зброю, одностатеві шлюби, право на аборти. Появу на робочому столі Трампа бюста В. Черчилля, а не борця за права афроамериканців Кінга тлумачили як расистську, імперіалістичну, ультраправу сутність 45-го президента США. Перманентно Трамп закидав демократам заперечення стратегії асиміляційної американської ідентичності та плекання ідентичності мультикультурності, поділу американської нації на расові, національні, релігійні, сексуально-гендерні та інші підгрупи. Прихильники Трампа вважають таку політику причиною загострення расових відносин у США.

Таким чином, виборча кампанія 2016 р. та президентські роки Д. Трампа створили сприятливі передумови для загострення символічних ідейних війн між адептами різних варіантів колективної пам'яті про Громадянську війну у США, а тригером цих процесів став локдаун періоду пандемії та старт активної фази президентських виборчих перегонів 2020 р. М. Олбрайт духовно-політичну ситуацію за доби 45-го президента США описує так: «Наші політичні партії воюють одна з одною й водночас розколюються в середині самих себе. Ми маємо президента, який вважає доброю політикою ошукувати громадян, а підхід його до світових проблем породжує в одних підлабузництво, тоді як у інших руки стискаються в кулаки»[564]. За таких умов потрібен був тільки привід, аби ситуація загострилася. 25 травня 2020 р. стався інцидент за участі поліції, внаслідок якого помер афроамериканець Дж. Флойд. Ця подія стала тригером інформаційної пропаганди проти Трампа в умовах виборчої кампанії. Рух «Black live matter» є віддзеркаленням демократичної більшості, яка створюється на основі консолідації афроамериканців, латиноамериканців, жінок з вищою освітою, лівих лібералів, орієнтованих на гендерну ідентичність.

Досить швидко зазначений рух актуалізував історичну пам'ять про Громадянську війну, хоча проти расової сегрегації виступали непрямі нащадки колишніх рабів, які засуджували білих, котрі не є прямими нащадками рабовласників. Символом боротьби проти сегрегації швидко стали атаки на меморіали героїв колишньої Конфедерації. Нагадаємо, що меморіал — це

[561] Райс К. Демократія. — Х., 2018. — С. 44.

[562] Там само. — С. 50.

[563] Райс К. Незвичайні звичайні люди. К., 2011. — С. 36.

[564] Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. — К., 2019. — С. 15.

матеріальне місце пам'яті, що відображає соціальні та колективні інтерпретації минулого. Предметом конфліктів стали пам'ятники. Джефферсон Девіс (1808–1889 рр.) президент Конфедеративних Штатів Америки. Генерал Томас Джонатан Джексон (Джексон Кам'яна Стіна, 1824–1863 рр.) командувач армією Конфедерації у переможній кампанії Громадянської війни в долині Шенандоа та у битві під Харперс-Феррі. Генерал Роберт Едвард Лі (1807–1870 рр.) командувач армією Конфедеративних Штатів у другій битві при Булл-Ран, Фередіксберзі, Чанселорсвіллі. Джозеф Егглстон Джонстон (1807–1891 рр.) командувач військовими округами Конфедерації.

Під час протестів було повалено чимало пам'ятників Колумбу. Перші такі спроби були ще 1992 р., коли відзначали 500-річчя відкриття Америки європейцями. Подразником для учасників протестів стала пам'ять про сьомого президента США (1829–1837 рр.) Ендрю Джексона, плантатора і рабовласника, відомого етнічними чистками племен червоношкірих. Еліта племені черокі також мала рабів[565].

28 серпня 1963 р. марш до Меморіалу Лінкольну на чолі з Мартіном Лютером Кінгом став символом боротьби за громадянські права афроамериканців. Закон про громадянські права 1964 р., ліберальне еміграційне законодавство 1965 р. радикально змінили стан справ. Афроамериканці отримала права виборців. Кінець 1960-х позначився періодом загострення суспільних конфліктів і насиллям. 4 квітня 1968 р. у Мемфісі був вбитий Мартін Лютер Кінг. «Велике суспільство», декларованe президентом Ліндоном Джонсоном, стало реальністю після перемоги США в «холодній війні». За часів президентства Клінтона спорадичні расові заворушення нівелювались успіхами соціальної політики демократів. За президентства Обами, який як перший небілий президент не наголошував на расових індивідуальних особливостях, акцентуючи увагу на відродженні цінностей американської мрії. Однак саме за Обами виникли передумови, які допомогли Трампу перемогти у листопаді 2016 р. Зрештою, активістів «Black live matter» дратували навіть пам'ятники першому президентові США Джорджу Вашингтону, який був рабовласником та змусив автохтонних американців відмовитися від багатьох територій. Поліції на піку протестів довелося охороняти у столиці побудований у 1888 р. 150-метровий меморіал на честь Дж. Вашингтона.

Найбільш активними були протести у «червоних» штатах (які традиційно підтримують Республіканську партію), переважно розташованих у центрі і на півдні США. «Сині» демократичні штати локалізовані на обох океанських узбережжях і на півночі США. Так звані «фіолетові» штати від виборів

[565] Rimini R. Short history of USA. — M., 2019. — C. 40.

до виборів хитаються між демократами і республіканцями. Найбільші з «фіолетових» «перехідних» в електоральному сенсі штатів Флорида та Огайо. Вогнепальну зброю більше мають «червоні» штати, менше «сині».

«Сині» штати багатші за «червоні». У республіканців, як правило, жорстка антиеміграційна риторика. Рух BLM був підтриманий навіть в окремих штатах «іржавого поясу» — промислового регіону Північного-Сходу і Середнього Заходу США: Іллінойс, Індіана, Огайо, Мічиган, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсільванія, Меріленд, Західна Віргінія.

Президентські вибори 3 листопада 2020 р. виграв кандидат від Демократичної партії США Дж. Байден. Але Трамп це не визнав і стимулював штурм Конгресу своїми прихильниками 6 січня 2021 р. Ця подія стала потужним ударом по американських цінностях як прояв антиамериканізму у дії. Дуже важливо, що за президентства Байдена вдалося залагодити протиріччя між ЄС і США, актуалізовані за його попередника Трампа. Російська масштабна агресія проти України після 24 лютого 2022 р. показала важливість справжніх ліберальних цінностей в ЄС і США. Однак президентська виборча кампанія 2024 р. актуалізувала настрої антиамериканізму та євроскептицизму. Війна РФ проти України відклала реалізацію проекту створення Трансатлантичної зони вільної торгівлі. Критиками цього проекту в країнах ЄС є профспілки та ліві політичні сили[566]. Показово, що супротивниками цього проекту в США виступають прихильники Трампа. Так ідеї антиамериканізму та євроскептицизму інтегруються між собою.

Символічний рубіж — 2026-й р., коли відзначатимуть 250-річчя незалежності США, — ідеологічно важливий. Домінантною залишається тенденція збільшення демократичної та електоральної кількості небілих американців. Тобто «класичні» Сполучені Штати, в усіх сферах життя яких домінували білі американці з англосаксонською протестантською ідентичністю та відповідними історичними уявленнями, самі стають історією. Політичною реальністю стає ситуація, коли білі американці перетворюються на меншину. Навряд чи така «нова меншість» відмовиться від власного тлумачення будь-яких етапів історії США, включно з найгострішими.

Соціальну базу євроскептиків у США та ЄС, а також антиамериканських настроїв в ЄС створюють спроби конструювання Трансатлантичної зони вільної торгівлі між ЄС і США. Війна в Іраку 2003 р. стимулювала прояв різного ставлення до США в країнах «старої» і «нової» Європи. В державах Балтії, державах Вишеградської четвірки ставлення до США переважно

[566] Lang J. Was «Bidenomics» für Deutschland und Europa bedeuten. URL: https://www.cicero.de/wirtschaft/usa-biden-chine-eu-bidenomics-mittelklasse-industriepolitik

позитивне. В Угорщині більше орієнтуються на «трампістську», а не на ліберально-демократичну Америку. Аналогічну позицію займає в Німеччині партія «Альтернатива для Німеччини», а у Франції партія М. Ле Пен. Євроатлантична єдність залежить від динаміки внутрішньополітичних процесів у країнах ЄС і США. З цього намагаються скористатися Китай і РФ, які особливо у країнах Глобального Півдня намагаються максимально дискредитувати ліберальну демократію.

Історичний досвід свідчить, що найгірший сценарій для політичного розвитку Європи — це неформальне об'єднання (заради руйнування фундаменту демократії) ультраправих та ультралівих популістів. У США 67% 18—29-літніх американців симпатизують Демократичній партії, а 96% з них мають ліберальну політичну ідеологію. Серед молодих дівчат консерватизмові симпатизують 4%. Рейтинг довіри до церков з 2017 р. знизився з 73% до 55%. Республіканці за 10–12 років зі своїм порядком денним не матимуть шансів у політиці, адже кожне нове покоління все більш ліберальне та атеїстичне[567]. В США молодь лівішає, що стимулює у ультраправих почуття втрати перспективи та радикалізує їх. Популістські збої у функціонуванні політичних систем ЄС і США створюють додаткові ризики для світової системи. Незбалансоване економічне зростання в США після перемоги у «холодній війні» відбулася на тлі стагнації розвитку політичної системи та пов'язаного із нею застою зміни поколінь в елітах. Внаслідок цього утворилися два центри громадської активності: одна рветься у постмодерну неоліберальну далину, а друга залишається на консервативних позиціях традиційних або навіть архаїчних цінностей.

Популістські хвороби ліберальних демократій активно використовуються автократіями для дискредитації демократичного досвіду політичного життя. Одночасно Росія, Іран, Китай намагаються скористатися зі спроб США ізолюватись від активної зовнішньої політики та із самообмежень Європейського Союзу щодо проведення власної спільної зовнішньої політики, нав'язуючи свої варіанти «гібридних війн», виштовхуючи західні впливи з ключових регіонів Східної Європи, Близького Сходу, Південно-Східної Азії. Зважаючи на це, переведення ідей антиамериканізму та євроскептицизму з кола провідних тенденцій публічного політичного життя на його глибоку периферію насправді може забезпечити більшу стабільність не тільки ліберальних демократій, а й сучасних міжнародних відносин.

[567] Scherzer P. Neoconservative Images of Europe. Europhobia and Anti-Europeanism in the United States 1970-2002. — Berlin, 2023 — P. 38.

Більша частина історії знає конфлікти двох типів: між державами, які є суб'єктами міжнародного права, та постколоніальні й міжетнічні конфлікти, які, спалахнувши на території певної багатонаціональної держави, у випадку втручання інших гравців можуть поширитись на регіональний рівень. Війна, за Гоббсом, «полягає не в боях як таких, а в ситуації, про яку відомо, що вона веде до неї впродовж часу, коли немає впевненості у протилежному». Тому очікування війни також має великий вплив на життя людей[568]. Проксі-війна (англійське proxy — представник, довірена особа) ведеться державами не безпосередньо, а використовуючи керовані та підтримувані ними треті сторони (проксі-сили), якими можуть бути інші держави, політичні організації, приватні армії, бандформування, терористичні організації.

Чи є бажання розвалити Європейський Союз продуманим? Раціонально ні. Але ірраціональність працює від неінформованості, емоційності. Варто думати про те, що не сталося і які варіанти вибору були відкинуті. Самостійність важливіша за доходи.

Наявні внутрішні суспільні конфлікти. Маємо соціальний конфлікт між затятими феміністками й непохитними патріархатофілами. Поняття «гендер» поряд з поняттями сексизму, патріархату і капіталізму стали фундаментом різноманітних феміністичних теорій, які сформувалися на Заході в 1960–1970-і рр. Існують принаймні чотири окремі різновиди фемінізму: радикальний, марксистський, ліберальний, дуальний. Кожна з цих течій по-різному реагує на утиски жінок, пропонуючи різні причини та неоднозначне розв'язання проблеми. Радикальні феміністи стверджують, що гноблення жінок є наслідком патріархату, системи панування, за якої чоловіки як група мають владу над жінками як групою. На думку прибічників марксистського феміністичного аналізу, первинним джерелом утиску є капіталізм. Панування чоловіків над жінками марксисти сприймають як наслідок панування капіталу над працею. Ліберальний фемінізм вбачає проблему в чоловічій упередженості проти жінок. Дуальний фемінізм поєднує марксистський і радикальний феміністичний аналіз, вбачаючи причину утиску жінок у синтезі капіталізму і патріархату. У 1960-х виникла ціла низка соціальних рухів (від руху за громадянські права до феміністичної революції), які змушували суспільство жити за ліберальними принципами універсальної людської гідності. За останні століття статус жінок помітно змінився. Те, що ми зараз сприймаємо як даність — можливість навчатися в університеті, право на спадок, виборче право, працевлаштування на ринку праці, репро-

[568] Аджемоглу Д., Робінсон Д. Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи. — К., 2025. — С. 26.

дуктивне планування тощо, — виборювалося протягом довгих років у різних країнах світу. Якраз фемінізму, явищу малознаному і «страшному» для більшості суспільства, слід завдячувати у такому прогресі. Протягом кількох століть активістки й активісти феміністичного руху доводили (і досі продовжують це робити), що жінка це теж людина. Фемінізм — рух за рівні права і можливості жінок і чоловіків. Також це соціальна теорія і критика патріархату як несправедливого суспільного устрою та рух, який підвищив статус жінок у більшості суспільств. Найбільш поширена класифікація фемінізму це етапи поступового привернення уваги до певних аспектів боротьби за права жінок, зокрема, у країнах Заходу. Як правило, дослідники зазначають три хвилі фемінізму. Наразі ще не завершилася друга хвиля фемінізму, а вже почалася третя, тобто вони йдуть паралельно. Друга хвиля фемінізму (або радше сучасний феміністичний рух) характеризується більшою розрізненістю, розмаїттям, неузгодженістю стосовно деяких проблем усередині руху (ніж у XIX ст.). Але це означає також більше усвідомлення гендерної нерівності. Приходить чіткіше розуміння того, що жінки досить різні усередині групи: за віком, економічним становищем (класом), національною приналежністю, сексуальністю, станом здоров'я, регіоном проживання тощо. Варто також згадати і про певні антифеміністичні настрої та так званий «відкат» (backlash), пов'язаний із певним призупиненням чи затишшям у активізмі через те, що буцімто у країнах Заходу основних цілей мейнстримінгового ліберального фемінізму уже досягнуто. Виникла певна криза активізму через те, що молоді жінки жили у суспільстві, де базові права жінок сприймалися за даність. Третя хвиля фемінізму також закріпила виклик дуальностям понять стать, гендер, сексуальність. Ідеї інтерсекційності (intersectional), екофемінізму, трансфемінізму і постмодерного фемінізму набувають поширення. Популярними стають транснаціональні форми протесту, як-от «Хода хвойд» (Slut Walk) як виклик культурі зґвалтування та явищу «звинувачення жертви». Чоловіки теж потерпають від традиційних обмежень своєї гендерної ролі. Скажімо, їхній набір маскулінних рис повинен відповідати різним нормам успішності (яка соціальну цінність чоловіка визначає розміром його заробітку й успішною кар'єрою), розумової, емоційної та фізичної твердості (що передбачає фізичну силу й активність, обізнаність, компетентність, емоційну стриманість) та антижіночності. Тому чоловіки є союзниками жінок у боротьбі за рівні права і можливості. Міністр закордонних справ ФРН (2022–2025 рр.) А. Бербок намагалася трансформувати питання фемінізму у політичний феміністичний процес. Ідеологічно він перегукується із євроатлантичним неоліберальним ідеологічним дискурсом, який значною мірою ґрунтується на неомарксизмі (Самір Амін, Йохан Галтунг, І. Валлерстайн), включно з німецькою Франкфуртською школою. У цьому контексті вважається, що ліберальна глобалізація має покласти край не тільки соціальним і національним антагонізмам, а й перетворити людство на єдину спільноту, що не знає ні класових, ні державних, ні гендерних обмежень, а також критики неоколоніалізму в усіх його проявах. Нагадаємо, що на початку 1970-х у середовищі лівих американських професорів (Дерек Белл, Алан Фріман, Кімберлі Креншоу та інших, які спираються на ідеї соціального конструктивізму і ставлять оповідь над доказами) та захисників громадянських прав було сформовано так звану «критичну расову теорію» (critical race theory), яка розглядає расові протиріччя не тільки як забобони, а й як комбінацію факторів соціально-економічних і культурних, внаслідок яких білі отримують преференції. Адепти згаданої теорії критикують будь-який історичний канон, що складається з праць і символів, створених білими мертвими чоловіками. Мислителі критичної расової теорії ганили лібералізм за близькі зв'язки з колоніалізмом та європейським домінуванням над небілими народами.

Емансипація, сексуальна революція призвели до другого демографічного переходу. На цьому етапі німецький фемінізм прийняв глобальні феміністичні постулати: 1) гендер визначає політичні процеси та є вирішальним фактором соціалізації та ідентичності; 2) політичне життя ґрунтується на домінуванні білих чоловіків, з чим жінки мають боротися; 3) чоловіча інтерпретація політики та історії не може бути визнана вичерпною і домінантною. Компартія Китаю визнає, що «жінки тримають половину неба». Незважаючи на просування гендерної рівності, 2019 р. у КПК жінок було менше 30%, а станом на 2021 р. жодна з них не входила до впливового Постійного комітету Політбюро[569]. Звичайно, гендерні конфлікти будуть тільки частиною загальної мозаїки ідеологічних конфліктів XXI ст. — так само, як соціальні, ціннісні, міждержавні тощо.

Війна залишається ключовим типом конфліктів. Старший науковий співробітник аналітичного центру Атлантична рада (Atlantic Council) у Вашингтоні Шон Макфейт у своїй монографії стверджує: «Цивільні стають жертвами, а законів війни не існує. Люди тікають із зони воєнних дій, породжуючи наплив біженців, який затоплює та дестабілізує інші країни»[570]. Інформацію, ідеологію і час використовують як зброю. Росія масштабуванням агресії проти України показала помилковість тези про зменшення ролі сили в сучасних

[569] Лінда Явін. Найкоротша історія Китаю. — К., 2024. — С. 181.

[570] Макфейт Ш. Нові правила війни. — К., 2023. — С. 40.

воєнних діях. Виходячи з цього було зроблено переважно у країнах НАТО (крім США і Туреччини) хибний висновок про те, що нібито великі армії в майбутніх війнах не потрібні. «Захід забув, як перемагати у війнах, — пише Макфейт, — це очевидно, та ніхто не каже цього вголос, бо наслідки занадто жахливі»[571]. На думку цього експерта, «ми не розуміємо, що таке війна, а якщо ми не можемо її зрозуміти, то не здатні й виграти»[572]. Він нагадує: «Війна — це не тільки бойові дії, а бойові дії — не тільки вбивство. Розуміння цього є ключем до перемог»[573]. Головною проблемою залишається ненавчений особовий склад війська.

У суспільній свідомості одночасно співіснують діаметральні концепції: 1) війна довго тривати не може; 2) це надовго. Психологічна війна цілиться в розумовий процес прийняття рішень ворога, змушуючи його сумніватися в собі й припускатися грубих помилок. Метою психологічної війни є примушення ворогів критикувати самих себе та виснажити їхню волю до боротьби. Фреону на замороження конфліктів не вистачає. Держави невдахи є правилом. Більшість зі 194 держав світу крихкі. Занепад держав є водночас симптомом і причиною тривалого хаосу у міжнародних відносинах. Приватні війська розширюють можливості суперсил, які не є державами. Вислів, що війна це озброєна політика, означає, що перемога настільки само політична, наскільки й військова. Інакше кажучи, не обов'язково вигравати битви, щоб виграти війну[574]. Путін використав війну в Сирії з вересня 2015 р. для посилення російського авторитету в арабському світі, для того, аби держави Перської затоки допомагали РФ обходити західні санкції; для того, аби створити військові бази у Сирії заради впливу на Східне Середземномор'я та Північну Африку; для того, аби сформувати практику російських приватних воєнних компаній (на зразок формування «Вагнер»); для того, аби на сирійському театрі воєнних дій випробувати нові види зброї; для того, аби переконати себе у перемозі над США вперше від часу війни у В'єтнамі.

Відкритим є питання, чи готові західні демократії до мобілізації, щоб дати адекватну відповідь на виклик, кинутий їм країнами ревізіоністами світового порядку, заснованого на засадах міжнародного права, — РФ, Китаєм та Іраном. Дедалі частіше здається, що західні ліберальні еліти насправді не зацікавлені у демонтажі російської імперії як балансиру діаметральних інтересів в Євразії. Є тільки бажання поставити російські еліти на статусно гірший ранг.

[571] Макфейт Ш. Нові правила війни. — К., 2023. — С. 20.

[572] Там само. — С. 22

[573] Там само. — С. 23.

[574] Там само. — С. 207.

На додаток до національних суперечностей — конфлікти, які інспіруються міграцією з різних причин: перенаселення і дефіцит ресурсів, наявність малозаселених територій з великими ресурсами, репатріація, соціально-економічна міграція. Європейські скептики вважають, що «ще за життя більшості з нас Європа перестане бути Європою, і народи Європи втратять те єдине місце в світі, яке ми називаємо домом»[575]. Європа стала домом для цілого світу, хоча європейські імперії залишилися в минулому. «Цілий світ переїжджає до Європи в той момент, коли Європа втратила розуміння того, чим сама вона є»[576]. Європейська ідентичність минулого на основі верховенства права, християнської етики замінена на толерантність і мультикультурність з акцентом на дискримінацію меншин. Принцип національного самовизначення працює тільки на переможців у міжнародних конфліктах.

Відкритим є питання подальшого майбутнього НАТО. Важко не робити зла надміру необхідності. Для США екзистенційною загрозою є Китай, для протистояння чому потрібен нейтралітет Росії. Для Європи екзистенційною загрозою є Росія, тому для Європи потрібен нейтральний Китай. За цих обставин концепція євроатлантичної безпеки більше не працює на стратегічному рівні.

Невизначеною залишалась військово-політична ситуація на Балканах. Причини полягали в тому, що в НАТО були лише Албанія, Хорватія, Словенія, Чорногорія, Республіка Північна Македонія[577]. Під протекторатом НАТО Боснія і Герцеговина, Косово. Сербія орієнтувалась одночасно на ЄС, Росію, США та Китай.

24 червня 2025 р. у Гаазі відбувся саміт НАТО. Американці наполягали на збільшенні військових витрат на 5% валового внутрішнього продукту[578]. США вимагали доступу до своєї частки пирога — 500 млрд. євро військових видатків ЄС, хоча Франція хотіла, аби більша частина освоювалась європейськими фірмами. Пропонувалося збільшити суто військові витрати на 3,5%, а 1,5% спрямувати на модернізацію необхідної для ведення війни інфраструктури. У Фінляндії бомбосховища охоплюють 85% населення, а в Німеччині тільки 15%. 13 червня 2025 р. генеральний секретар НАТО М. Рютте

[575] Мюррей Д. Самознищення Європи. Імміграція, ідентичність, іслам. — К, 2024. — С. 7.

[576] Там само. — С. 13.

[577] Alexander Rhotert. Warum der Balkan nicht zur Ruhe kommt. URL: https://www.cicero.de/aussenpoitk/warum-der-balkan-nicht-zur-ruhe-kommt-das-ewige-pulvergass

[578] Michael Rühle. Der Zwergenaufstand gegen die Amerikaner ist abgesagt. URL: https://www.cicero.de/aussenpolitik/nato-gipfel-den-haag-zwergenaufstand-usa

закликав Ізраїль та Іран до деескалації. Ізраїльсько-іранська війна створила специфічне інформаційне тло до гаазького саміту НАТО 24 червня. США згортали участь у російсько-українській війні на користь ізраїльсько-іранської війни[579]. Це було для Європейського Союзу найкращою рекламою збільшення військових витрат.

24 червня 2025 р. напередодні гаазького саміту НАТО президент США Д. Трамп заявив про припинення вогню між Іраном та Ізраїлем. Бундесканцлер Ф. Мерц закликав НАТО мати більше грошей на оборону, більше ракет і солдатів[580]. Ймовірним компромісом з Трампом може бути до 3% ВВП на оборону, а решта до 5% додадуться за рахунок оновлення інфраструктури, необхідної для зміцнення оборони[581]. 25 червня 2025 р. на гаазькому саміті НАТО було замало України, забагато Трампа[582]. Заключна декларація поставила планове завдання до 2035 р. вийти на військові видатки 5% ВВП[583]. Станом на 2025 р. не всі країни НАТО досягли попереднього показника 2% ВВП на оборону, який був встановлений в 2014 році[584]. Найбільші військові витрати серед країн НАТО, звичайно, у США — 967,7 млрд. дол., або 3,38% ВВП. До п'ятірки країн, які витрачають на оборону найбільше, входять також Німеччина — 97,7 млрд. дол. (2,12% ВВП), Велика Британія — 82,1 млрд. (2,33% ВВП), Франція — 64,3 млрд. (2,06% ВВП) та Польща — 35 млрд. (4,12% ВВП)[585].

Новий баланс сил у світі XXI ст. визначить гонка озброєнь, яка тільки починається. Трамп у ролі 47-го президента США доводить, що концепція «зон впливу» не застаріла. Світовий порядок більше не є глобальним і ліберальним. «Замість демократизації Росії світ отримав агресивну автократію, а

[579] George Friedman. Die USA sind insolviert aber ohne direkte Beteiligung. URL: https://www.cicero.de/aussenpolitik/europe-und-russland-israel-und-iran-die-usa-insolviert-aber-ohne-direkte-beteiligung

[580] Bundeskanzler Merz rechtfertigt geplante Erhöhung der Verteidigungsausgaben und nennt NATO Gipfel «historisch». URL: https://www.deutschlandfunk.de/bundeskanzler-merz-rechtfertig-geplante-erhoerung-der-verteidigungsausgaben-und-nennt-nato-gipfel-historisch-102.html

[581] NATO-Gipfel: Fünf Prozent für Trump? URL: https://www.tagesschau.de/multimedia/podcast/11km/podcast-11km-2746.html

[582] Tim Assmann. Viel Trump — wenig Ukraine. URL: https://www.tagesschau.de/ausland/europa/nato-gipfel-206.html

[583] Michael Rühle. Trump überzeugt doch Zweifel bleiben. URL: https://www.cicero.de/aussenpolitik/nato-gipfel-in-den-haag-trump-uberzeugt-doch-zweifel-bleiben

[584] Antonia Colibasanu. Der Iran-Konflikt stellt die transatlantischen Beziehungen auf die Probe. URL: https://www.cicero.de/aussenpolitk/nato-gipfel-der-iran-konflikt-stellt-die-transatlantische-beziehungen-auf-die-probe

[585] https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_223304.htm

зміцнення Китаю призвело до появи реальної альтернативи — ідеологічної, соціальної та економічної — «західній» моделі розвитку»[586]. «У наш час сумарний ВВП «вільних» за класифікацією Freedom House країн чи не вперше за останні 100 років поступився тим, хто перебуває у категоріях «частково вільних» або «не вільних» (Китай, Росія, монархії Перської затоки)»[587]. За нових обставин слабка держава може не вижити, а сильна держава у перманентних війнах за місце під сонцем може надірватися і теж не вижити. Тим паче, що «перше правило перемовин — не віддавати ніщо задарма»[588]. Це правило Трампа, яке інспіруватиме ще багато конфліктів.

У міру глобальних змін клімату загострюватимуться конфлікти за воду, чисті площі для виробництва продуктів харчування тощо. Історія людства з матеріальної точки зору є зміною технологічних укладів, які визначали форми організації економічного життя. Історія зафіксувала чимало фазових криз, пов'язаних із переходами від одного технологічного укладу до іншого. Найбільш відомими є неолітична революція як перехід до виробничого господарства, промислова революція, яка відкрила період стрімких перетворень індустріального розвитку. Однак уже на початку 1960-х експерти Римського клубу завели мову про межі економічного зростання, які зумовлені лімітом різноманітних ресурсів. На межі XX–XXI ст. експерти «Давоського економічного форуму» наголошували на важливості переходу до екологічно чистої економіки. Кількісні та якісні показники такої трансформації визначені Паризькою угодою 2015 р. про запобігання змінам клімату. В історії європейської інтеграції наукова література фіксує декілька енергетичних криз, які суттєво впливали на політику Європейських Співтовариств. Засобами виходу з кризи на початку 1970-х визначали заощадження енергетичних ресурсів, зменшення частки нафти в енергетичному балансі на користь газу та ядерної енергетики. Енергетична криза супроводжувалася валютною кризою та змінами європейської фінансової політики. На початку XXI ст. Європейська комісія визначила стратегію розвитку енергетичної політики ЄС у спільному аналітичному проекті. Російські дослідники демонструють стурбованість політичними лімітами на співпрацю ЄС та РФ у сфері енергетики. У середині вересня 2020 р. голова ЄК Урсула фон дер Ляйєн доповіла Європарламенту «Про стан Європейського Союзу». Доповідь мала назву «Будуючи світ, в якому ми хочемо жити: життєздатний союз у крихкому світі». Серед пріоритетів ЄС на період до 2027 р. визначено посилення екологічної політи-

[586] Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій. — Х., 2020. — С. 20.

[587] Там само. — С. 28.

[588] Там само. — С. 119.

ки, аби привести її у відповідність до положень Паризької кліматичної угоди 2015 р. Німецька Партія зелених наполягає на радикальній трансформації аграрної політики, аби зробити сільськогосподарську діяльність нейтральною до впливу на зміни клімату. Спільна аграрна політика Євросоюзу є найстарішою спільною політикою, яка перебуває під впливом потужних лобістських структур. Вихід Великої Британії з ЄС та скорочення надходжень до спільного бюджету ЄС стимулювало роздуми щодо можливості трансформації структури витрат на фінансування спільної аграрної політики Євросоюзу. 21 жовтня 2020 р. міністри сільського господарства країн–членів ЄС погодились із принципами реформування аграрної політики. Мова йде про виділення після 2023 р. більшої частини субсидій фермерам, які погодились із запровадженням екологічних стандартів у своїх господарствах. Звичайно, самих тільки зусиль аграріїв не вистачає заради реалізації у повному обсязі інноваційних пріоритетів екологізації економіки країн–членів ЄС. Ще важливіший сегмент цієї політики — енергетичний сектор. ЄС планує радикально змінити співвідношення вироблення «чистої» і «брудної» електроенергії. Заходи екологічної модернізації економіки також спрямовані на галузь транспорту, промисловість, видобування корисних копалин. По кожному з цих напрямків існують суттєві розбіжності між позиціями урядових структур і громадської думки у країнах «старої» та «нової» Європи. Екологічні «зелені» партії більш впливові у старих країнах–членах Євросоюзу. Існує ризик кризи фазового переходу від технологій індустріального укладу економіки до нових екологічних технологій з можливою цифровізацією економіки та розвитком робототехніки на виробництві. Ціною такої інновації може бути загострення соціальних протиріч, пов'язаних із вищим темпом скорочення робочих місць порівняно зі створенням нових «екологічно чистих» робочих місць. Такий стан справ може спровокувати посилення політичних популістів та загострення соціально-політичних протиріч.

Основними цілями науково-технічної політики є: забезпечення кількості та якості висококваліфікованої робочої сили, підвищення якості наукових досліджень та їхнього зв'язку з бізнесом, створення сприятливих можливостей для інновацій (стартапів), ефективний захист інтелектуальної власності. ЄС намагається координувати національну науково-технічну політику держав–членів. Однак за рівнем розвитку досягнень науково-технічної революції ЄС поступається США та Японії.

Європейський Союз залишається світовим лідером у процесі глобальної боротьби зі змінами клімату. До 2050 р. поставлено мету стати «екологічно нейтральним», тобто не завдавати шкоди довкіллю. Створено систему

екологічного моніторингу та обміну інформацією. Впродовж 1990-х рр. екологічна політика стала пріоритетним напрямком діяльності ЄС. Питання захисту довкілля включені у програми розвитку транспорту, енергетики й сільського господарства. В 1999 р. було запроваджено для ЄС систему екологічної сертифікації. Ключовими завданнями екологічної політики ЄС визначено: боротьбу зі змінами клімату, забезпечення біологічної різноманітності, обмеження негативного впливу виробництва на здоров'я людей та якість життя, раціональне використання природних ресурсів, переробку відходів. Екологічна політика перебуває у сфері спільної компетенції держав–членів та органів ЄС.

Важливим напрямком діяльності ЄС є спільна енергетична політика. Євроінтеграція розпочиналась з енергетичних галузей вугілля та атомної енергетики. Але це не привело до формування в рамках Європейських Співтовариств спільної енергетичної політики. Потрібно було пройти додаткові етапи розбудови спільного ринку, аби актуалізувалась така потреба. В 1988 р. було прийнято програму лібералізації внутрішнього енергетичного ринку країн Західної Європи. Метою було визначено формування спільного ринку енергетики й газу. Починаючи з 1998 р. цей процес перемістився у сферу реальної політики. У вересні 2009 р. було прийнято третій пакет реформування ринку енергетики. Стратегічними завданнями було визначено: спрощення виходу на ринок нових виробників енергії; руйнування монопольної структури ринку; надання споживачу права вільного обрання постачальника; надання третім фірмам доступу до транспортувальних та розподільчих мереж; поділ функцій видобувача, транспортувальника та постачальника енергетичних послуг.

Наразі лібералізація ринку далека від ідеалу. Замість єдиного енергетичного ринку ЄС створено окремі лібералізовані національні ринки. Не відбувся процес демонополізації, адже багато країн ЄС проводять протекціоністську політику у сфері енергетики, недостатнім є рівень конкуренції. У підсумку ціни на газ та електроенергію різняться суттєво по країнах–членах ЄС. На початку 2000-х було прийнято пакет заходів стосовно енергетики та клімату. Завданнями було визначено досягнення високої ефективності сектору за рахунок підвищення конкуренції, екологічна стабільність та ресурсна стабільність. В 2009 р. була прийнята директива ЄС щодо розвитку альтернативних джерел електроенергії. Ключовим завдання є диверсифікація джерел постачання газу і нафти до країн ЄС.

Країни–члени ЄС глибоко інтегровані у світовий розподіл праці. ЄС має диференційовану структуру зовнішньої торгівлі. До світової економічної

кризи 2008 р. на країни ЄС припадало до 36% світового експорту і 33% світового імпорту машин та обладнання. Потужні позиції ЄС має в експорті авіаційної техніки і транспортного машинобудування. ЄС провідний експортер хімічних товарів, включно з фармацевтичними. ЄС зберігає провідні позиції в експорті аграрної продукції та у світовій торгівлі послугами. Майже 70% торгівлі припадає на Спільний ринок. На США припадає 21% експорту і 13% імпорту ЄС. На Китай — 16% імпорту і лише 6% експорту ЄС. Якщо у торгівлі зі США ЄС має позитивне сальдо, то у торгівлі з Китаєм — негативне. У 2008 р. на Росію припадало 11% імпорту і 8% експорту ЄС. Тоді як на «маленьку» Швейцарію 7% експорту ЄС і 5% імпорту. Частка Японії у товарообігу ЄС не перевищувала тоді 5%. Інструментами зовнішньої торгівлі ЄС залишаються єдині митні тарифи та єдина митна політика. Режим найбільшого сприяння стосується усіх країн–членів Світової організації торгівлі. Однак у торгівлі з країнами, які розвиваються, ЄС використовує кількісні обмеження, спеціальні захисні заходи захисту власних виробників, антидемпінгові заходи, субсидіювання експорту до інших країн, спеціальні стандарти і норми.

Екологічна модернізація економіки країн–членів Євросоюзу пов'язана із ризиками кризи фазового переходу від одного економічного укладу до іншого. Цей перехід має свою соціально-політичну ціну та ускладнення. Ключовими критеріями успішності або невдачі проекту є реформування спільної аграрної політики Євросоюзу, досягнення високих екологічних стандартів енергетичного сектору, транспорту та промисловості. До кінця 2020 р. було досягнуто компромісу щодо перегляду сільськогосподарської політики ЄС. Різними є стратегії країн ЄС щодо енергетичного сектору. Франція залишається прихильницею атомної енергетики. Німеччина закрила атомні станції, що зумовлює потребу збільшення виробництва енергії на теплових станціях та із альтернативних джерел. Досягнення нових екологічних стандартів у промисловості ставить питання соціально-політичної стабільності, адже існує ризик скорочення кількості робочих місць у старих промислових секторах та повільного створення нових робочих місць. Такі диспропорції можуть негативно позначитися на політичній підтримці «зелених» екологічних політичних партій насамперед у країнах «старої» Європи. Політичні позиції «зелених» у країнах «нової» Європи менш впливові. Цей факт ускладнює формування спільної екологічної групи впливу в ЄС з метою політичного тиску у напрямку реалізації екологічної модернізації економіки.

Відкритим є питання посилення або послаблення конкурентної спроможності економіки ЄС, якщо екологічну модернізацію проводитиме тільки Євросоюз, а не інші економічні центри, такі як Китай, США, Індія, Японія. У

жовтні 2020 р. V Пленум ЦК КПК затвердив 14-й п'ятирічний план на 2021–2025 рр. та стратегію до 2035 р. на умовах опори на власні сили та зовнішньої відкритості. Китай не готовий витрачати стільки ж, скільки Європейський Союз, на екологічну модернізацію китайської економіки, адже великими залишаються витрати на підтримання соціально-політичної стабільності китайського суспільства. Джозеф Байден декларував намір повернути США до Паризької кліматичної угоди. Але відкритим залишилося питання наявності американського політичного консенсусу щодо швидкої екологічної модернізації американської економіки. Адже досвід президентства Трампа 2017–2020 рр. засвідчив факт стимулювання американської економіки за рахунок відмови від стандартів міжнародних екологічних угод. Тобто успішність екологічної модернізації економіки Євросоюзу системно залежить від внутрішньої спроможності еліт та європейських суспільств реалізувати цей курс та від сприятливої розстановки сил у глобалізованому світі. У 2024–2025 рр. Євросоюз вирішив направити фінанси екологічної політики на фінансування військово-оборонного комплексу, аби дати адекватну відповідь на російсько-китайський виклик європейській безпеці.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.) пов'язані із збільшенням кількості регіональних конфліктів як своєрідного формату світової війни. Посилюється гонка озброєнь як конвенційних, так і поява держав, які оволоділи ядерною зброєю (Іран, Саудівська Аравія, Туреччина, Японія).

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Можливе використання тактичної ядерної зброї між Індією і Пакистаном, між КНДР та Японією, між Ізраїлем та Іраном.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Можливе віднайдення нового балансу сил.

Висновки, сценарії, тенденції

Соціальна синергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації, тобто взаємовідносин між соціальним порядком та соціальними хаосом. Стан порядку визначається як гармонія певних елементів, між якими склалися стабільні відносини, котрі повторюються в просторі та часі. Натомість хаос є множиною елементів, між якими відсутні стабільні відносини, що повторюються. Оскільки самоорганізація за визначенням є певним якісним та структурним перетворенням певної об'єктивної реальності, тому синергетика може розглядатись як різновид теорій розвитку. Слід зазначити, що синергетика розглядає історію як процес самоорганізації людської спільноти в часі та просторі. Відповідно до синергетичної концепції саморозвитку світу утворення все більш складних структур різної природи відбувається за єдиним механізмом. На першій стадії надлишок вільної енергії приводить термодинамічну систему у стан відсутності рівноваги. Внаслідок цього загальна поведінка системи стає нелінійною та важко прогнозованою. На наступному етапі система внаслідок дії різних факторів врешті робить вибір подальшого напрямку свого розвитку, внаслідок чого вона переходить у більш складний стабільний стан. Отож, пройшовши етап нестабільності та непередбачуваності (точку біфуркації), система набуває нових якостей та повертається до нових чинників свого розвитку.

У ситуації максимуму внутрішньої нерівноваги соціум вступає у біфуркацію, тобто таку фазу розвитку, якій властиве зникнення попередньої системної якості. Вибір системою певного шляху в точці біфуркації залежить від дії флуктуації (випадковості), яка в історії реалізується через діяльність конкретних людей. Врешті діяльність історичних особистостей з одного боку та інтереси широких соціальних класів — з іншого визначають меню реалізації різних альтернатив в історії.

Особливо актуальними синергетичні підходи є для дослідження перехідних соціально-історичних епох, адже предмет синергетики становлять нестабільні (динамічні) системи. Саме такою системою можна вважати історію, яка проходить крізь низку певних базових станів у вигляді історичних

епох, що виділяються при розгляді діахронного часового аспекту, або цивілізацій при синхронному просторовому аналізі системи. На думку прихильників синергетики зазначена парадигма сприяє перетворенню історії з переважно описової на теоретичну науку. Крім того, знаходиться спільна мова для представників гуманітарних та природничих дисциплін.

Треба також зазначити, що на противагу класичному некласичне трактування історії особливий наголос робить на випадковості, що уявляється як основна характеристика історичного буття. Врешті саме це зумовлює невизначеність історії. При цьому творча роль хаосу (або відповідно хаотичних, бурхливих, смутних часів) в історії стає не менш важливою, ніж раціоналізовані епохи соціально-історичного порядку.

Отже, хаос синергетикою описується як творча сила, спроможна породжувати новий порядок. Крім того, на відміну від дарвінівської еволюційної теорії, яка в редукції фіксується на рівні конкуренції та боротьби за виживання, синергетична теорія соціального розвитку визначається вибором із багатьох недійсних елементів (саме вони в потенції складають дисипативну структуру), який здійснюється не лише з допомогою конкуренції, а й кооперації. Тому синергетична сутність розвитку соціальної реальності не зводиться ні до одностороннього збільшення порядку (за версією О. Конта), ні до однобічного ступеня зростання хаосу (свободи за Г. Спенсером). Натомість розвиток дисипативної структури полягає в зростанні ступеня синтезу порядку та хаосу, що зумовлено устремлінням системи до максимально можливої стабільності. А максимальна стабільність дисипативної структури може бути досягнута, коли зникне різниця між порядком та хаосом.

Тобто соціальна синергетика розглядає процес розвитку як закономірну та неодноразову зміну порядку та хаосу і навпаки. Зокрема, синтез хаосу та порядку в перехідні епохи створює своєрідну дисипативну структуру. Зазначені структури можуть об'єднуватись у різній послідовності і за різними правилами, внаслідок чого можуть виникати залежно від соціокультурної специфіки ієрархічні системи різного типу.

При цьому біфуркація розглядається як диференціація старої якості на кінцеву множину певних потенційно нових якостей. В біфуркаційному стані система майже забуває минуле. Внаслідок цього досягається такий стан системи, коли вона вже не може повернутись у жодний із попередніх станів. Загалом завдяки такому розвиткові формується певний тезаурус як множина можливих дисипативних структур, що виникають потенційно у надрах актуально існуючої структури як результат відповідної біфуркації. У точці біфуркації випадковість, малі флуктуації можуть суттєво вплинути на долю

певних суб'єктів. У ролі детектора, який обирає з тезаурусу певну біфуркаційну структуру і тим самим перетворює її з можливої на дійсну, виступає внутрішня взаємодія елементів соціальної системи. Після біфуркації існує чимало можливих структур, у форматі яких надалі розвиватиметься система. Спрогнозувати, який варіант реалізується, не можна через випадковий вплив, флуктуації зовнішнього середовища.

Отже, треба підкреслити, що синергетика визнає потрійний смисл нелінійного характеру зв'язку дії з причиною, що має суттєве значення і для циклічної моделі соціально-історичного розвитку. По-перше, наголошується на стохастичності дії (нелінійність першого порядку), по-друге, виявляється диспропорційність (нелінійність другого порядку), по-третє, реактивність (зворотний зв'язок як нелінійність третього порядку). Причому нелінійність другого порядку створює суперечливі причини та наслідки, а нелінійність третього порядку формує умови селекції для самих факторів відбору. Нелінійна динаміка дає можливість визначити поріг, за яким якісні та інші характеристики певної системи суттєво змінюються. Отже, біфуркація є роздвоєнням певних процесів, які досягають визначеної критичної величини, після чого однозначна залежність між минулим і майбутнім станами системи, умовно кажучи, втрачається. При цьому діє принцип дискретності часово-просторового континууму, коли в точках біфуркації утворюються передумови для виникнення якісно нових станів.

Історія, таким чином, виходить за межі класичного раціоналізму і не піддається об'єктивації, існуючи у власному, тільки їй властивому часово-просторовому континуумі. Лінійність історії трансформується у нелінійність, яка у свою чергу зумовлює потребу в циклічних підходах до аналізу соціально-історичного розвитку. Водночас зберігається раціональний стрижень у вигляді певних історичних закономірностей, які поступово розхитуються припущенням можливого не передбачуваного перебігу подій. Завдяки цьому історія розглядається не в її завершеності, а в процесі становлення.

Отже, синергетика історії поєднує класичну соціальну теорію та інституціоналізм, оскільки вона відкриває світ квантової природи історичного розвитку та адекватні йому форми системного розвитку. Крім того, саме синергетика дає можливість пояснити емерджентні (несподівані) процеси. Функціонування суспільства розглядається як емерджентне щодо дій різних соціальних агентів. Врешті саме синергетична модель історії, на нашу думку, допомагає уникати міражів ідеологем кінцевої мети історії та невиправданих спроб побудови замкнених циклів соціально-історичного розвитку.

Інформаційне суспільство в XXI ст. характеризується як «ніщо не правдиве і все можливе». В політиці, справді, можливе те, що можливе у світі фізичному. «Трійця випадковості, невизначеності й розбіжностей, — писав Клаузевіц, — продовжує характеризувати війну і робитиме дуже умовним передбачення навіть найперших наслідків воєнних дій»[589].

Ф. Фукуяма нагадує, що класичний лібералізм визнає «фундаментальну важливість рівних прав особи, закону та свободи». В 2020-х рр. у сталих демократіях саме ліберальні інститути зазнали безпосередніх атак. Лібералізму кинули виклик не лише праві популісти, а й оновлені прогресивні ліві. Класичний лібералізм можна розуміти як мирне управління різноманіттям у плюралістичних суспільствах.

На думку Ф. Фукуями, «постмодернізм просунув нас далі — від морального до епістемологічного чи когнітивного релятивізму, у якому навіть спостереження за фактами вважають суб'єктивним»[590]. Сучасна держава має бути неупередженою, тобто ставитися до громадян не з огляду на особисті, політичні чи родинні зв'язки з політиками, які на цей момент при владі. Ще один ліберальний принцип — передавати владу на найнижчі відповідні рівні правління. Необхідність захищати свободу слова з відповідним розумінням потреби поваги приватності. Примат індивідуальних прав над правами культурних груп. Останній ліберальний принцип пов'язаний з визнанням того, що людська автономія не безмежна[591].

Вибори 47-го президента США запустили в країнах першого світу внутрішньополітичні конфлікти між прихильниками різних стратегій глобалізації. Цей конфлікт не є релевантним до звичних ідеологічних формул протистояння консерваторів, лібералів, соціалістів, націоналістів. Умовна «Партія Шваба» спирається на ідею роздачі дешевих кредитів і медичних страховок. Її політичною опорою була коаліція різних меншин, бізнес злився з бюрократією. Функція виробництва винесена в Азію. Постачальники ресурсів мають інвестувати прибутки в західну економіку, а Захід займається наукою, культурою, медіа. До 2008 р. ця система домінувала. Альтернативний центр — Китай — набрав обертів економічного розвитку. Німеччина внаслідок російсько-української війни 2022–2025 рр. втратила китайський ринок збуту і дешеві російські енергоносії. Протекціонізм меншин виявився неефективним у країнах Глобального Півдня. Розв'язати проблему мала цифровізація, контроль соціальних мереж, екологічні й санітарні вимоги.

[589] https://www.clausewits.com/readings/bassford/trinity/ntinintr.html

[590] Там само. — С. 82.

[591] Там само. — С. 138.

«Партію Шваба» презентують європейська бюрократія, фінансисти, азійські промисловці, арабські нафтовики, виробники зброї, європейські та американські університети.

Президентські вибори в США 2024 р. показали піднесення умовної «Партії Маска». Її адепти переконані, що високотехнологічні компанії, їхні інвестори і партнери із силових структур роблять можливим новий етап науково-технічної революції. Це не тільки прорив у галузі штучного інтелекту, біотехнологій, логістики, зброї, а й можливість замінити традиційні фінанси криптовалютами. Це новий етап глобалізації, який дає можливість демонтувати надмірні структури державного регулювання, екології, захисту прав людини. «Партія Маска» об'єднує технологічні корпорації, соціальні мережі, несистемних активістів, частину спецслужб, власників криптовалют по всьому світові.

Трамп зацікавлений у фрагментації Євросоюзу, аби грати роль модератора. Чітким є коло протиріч в інтересах Німеччини як найбільшої країни ЄС і США: енергетика, екологічна політика, повернення індустріальних потужностей до США, та як наслідок — митні й тарифні конфлікти, регулювання соцмереж і штучного інтелекту, зовнішньополітичні протиріччя в Євразії, на Близькому Сході, Африці та в Індо-Тихоокеанському регіоні.

Політика — це історія в реальному часі. Держава — конкретне, пов'язане з історичною епохою поняття. Державні інститути є найбільш очевидною формою політичних інститутів. Світ змінюється, внаслідок чого трансформується інституційна рамка суспільства. Якщо все змінюється без інституційних структур, без традиції, без стратегії на майбутнє, втрачається історичність.

Співвідношення місії та функцій державних інститутів можна розглядати як співвідношення стратегії і тактики. У домодерні часи політика була сакральною і табуйованою. Своєрідним «кодуванням» місії політичного інституту можна вважати ідеологію, якою певний соціальний інститут користується. Ідеології не залишилося місця в постмодерному політичному протистоянні, де маємо справу з ідеологіями хамелеонів. Фактично це постмодерністський ідеологічний калейдоскоп. За модерних часів Християнство і Просвітництво мотивували до пошуку істини, розрізнення морального добра і зла, але постмодернізм і популізм перестають поважати ці цінності. Популізм здійснює делегітимізацію конституційно-правових і демократичних інститутів. Внаслідок цього відбувається ерозія інституційного порядку суспільства.

Геополітичні зрушення, пов'язані із поверненням фактора силових рішень у міжнародних відносинах, синхронізувались із технологічними трансформаціями. Змагання США і Китаю за лідерство у розробці штучного інтелекту змінює ландшафт геополітики[592]. Ідеологічними загрозами є «чорне просвітництво» і техно-цифровий-фашизм. Це створює додаткові проблеми для конвенційного мапування глобального, регіонального і локального політичного просторів.

Варто розрізняти політичний дискурс і політичну практику, емоції й приховування справжніх намірів. Постмодерн розмив ідеології. Немає класичних лібералів чи консерваторів. Немає великих соціальних груп, здатних вести себе раціонально організовано. Суспільство атомізувалося, велика продуктивність дає багато вільного часу, активні соціальні комунікації й мобільність створюють новий феномен колективного «Ми». XX ст. довело здатність держави до тотального регулювання та придушення не лише людей, а й інститутів, соціальних практик і самої основи нормального життя. Держава є неефективним економічним гравцем. Держава сама стала посередницьким соціальним інститутом. Політика постмодерну функціонує не за принципом територіальної, а за моделлю мережевої організації. Політика — це тепер не про ідеологію, а лише про прибутки. Але адекватне розуміння розвитку політичних інститутів буде неможливим без врахування актуальної політики, культури, технічних змін (Інтернет і соціальні мережі ввели у політичне життя мільйони людей по всьому світові, які раніше були відлучені від політичного контенту).

Політичні інститути є відносно самостійними і водночас тісно пов'язані з іншими великими соціальними підсистемами. Відкрита інституційна структура держави не дає владі узурпувати контроль над суспільством. Тому популізм спрямований на руйнацію демократичної транспарентності та здійснює спробу анігіляції історії в утопії чи антиутопії.

В європейській культурній традиції Фрідріх Ніцше, Освальд Шпенглер, Мартін Гайдеггер, Герберт Маркузе, Макс Горкгаймер, Теодор Адорно піддали нищівній критиці саму основу технологічної західної цивілізації, назвавши її нігілізмом. Нігілізм визначений як втрата смислу й мети існування (включно зі знесмисленням істинного потойбічного світу метафізики та теології) та процес формування нових цінностей, в основі якого лежить воля до влади (Ніцше); як процес забування того безмірного і безоснов-

[592] Roman Wordsworth. Wie KI die Geopolitik verändern. URL: https://www.cicero.de/kultur/kunstlische-intelligenz-ki-geopolitik-stargate

ного, що лежить в основі всього сущого, тобто як процес забуття Буття (Гайдеггер); а з іншого боку — як вороже ставлення до моралі, культури та високих цінностей загалом (Шпенглер, Адорно, Маркузе)[593]. Закінчується епоха Просвітництва, настає епоха Повернення. Тобто орієнтації не на нігілізм постмодерну, а на традиційні релігійні цінності — незалежно від того, якій світовій релігії вони належать.

Виникає запитання, як співвідносяться між собою різні «регіональні» сценарії у компаративному контексті. Поточний сценарій є інерційним, і його пролонгація у середньостроковій перспективі найбільш вірогідна. «Сірий носоріг». Всі його бачать, але ніхто до нього не готується. 2 квітня 2025 р. Трамп оголосив про запровадження протекціоністських митних тарифів проти всього світу, насамперед проти країн Глобального Півдня. «Чорний лебідь» це несподівана подія, яка руйнує сценарії і розрахунки.

Ключове питання — вірогідність реалізації тих чи інших сценаріїв. Відкритим є питання щодо можливості заміни ексклюзивних міжнародних інститутів на інклюзивні міжнародні інститути. В 2012 р. була опублікована монографія професора економіки Гарвардського університету Д.Аджемоглу та професора школи державної політики імені Гарріса Чиказького університету Дж. Робінсона «Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності». Автори приділили значну увагу ролі політичних інститутів у створенні сприятливих умов для процвітання[594]. Оскільки соціальні інститути впливають на поведінку і стимули в реальному житті, вони визначають успіх чи поразку країни. Політичні інститути визначають, якими будуть економічні інститути. На думку авторів, екстрактивні економічні інститути спрямовані на те, щоб відібрати доходи і блага в однієї групи людей на користь іншим[595]. Інклюзивні економічні інститути потребують убезпечення прав власності й економічних можливостей для широких мас, а не лише для еліти. Інклюзивні економічні інститути створюються на основі, закладеній інклюзивними політичними інститутами, що забезпечують широкий розподіл політичної влади в суспільстві й обмежують її довільне здійснення. Боротьба між екстрактивними та інклюзивними інститутами «у критичні моменти визначається тягарем історії, оскільки наявні економічні й політичні інститути формують баланс влади й визначають політичну здійсненність.

[593] Северино Е. Сутність нігілізму. — К., 2023. — С. 15.

[594] Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності. — К., 2024. — С. 110.

[595] Там само. — С. 81.

Однак ці наслідки заздалегідь історично не визначені, а випадкові. Точний шлях інституційного розвитку в ці періоди залежить від того, яка із сил протистояння переможе, які групи створять коаліції та які лідери повернуть структурні події на свою користь»[596]. Автори згаданої монографії роблять концептуальні висновки, спираючись на сміливу презумпцію тези, що економічний успіх держав не залежить від культури, клімату чи географічного положення. Вони припускають, що країни процвітають через те, що їхні громадяни повалили владну еліту і створили суспільства, де головною цінністю стали рівні економічні та політичні права кожного. Тому свобода робить світ багатшим. Але не все у світі завойовується назавжди. Автори визнають: «Економічно країни занепадають через екстрактивні інститути. Ці інститути утримують бідні країни в злиднях й не дають їм стати на шлях економічного розвитку»[597]. Але ніщо не дається назавжди. Автори також визнають, що «конфлікт, пов'язаний з інститутами й розподілом ресурсів, був усеохопним протягом усієї історії»[598]. Індія і Китай до XV ст. були багатшими та більш розвиненими, ніж Європа. Але далі промислова революція й колоніалізм змінили розстановку сил. Тільки на початку XXI ст. Індія і Китай повернулись у вищу економічну лігу.

Моїзес Наїм у монографії «Занепад влади» проаналізував кризу політичних інститутів в умовах глобалізації[599]. Ф. Фукуяма проаналізував витоки політичного порядку від найдавніших часів до сучасності. У книзі «Від прадавніх часів до Французької революції» автор показав розвиток традиційних «закритих» політичних інститутів[600]. У роботі «Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії» автор висловив оптимізм щодо розвитку демократичних наднаціональних політичних інститутів[601]. Фукуяма нагадує, що класичний лібералізм визнає «фундаментальну важливість рівних прав особи, закону та свободи»[602]. В 2020-х рр. у сталих демократіях саме ліберальні інститути зазнали безпосередніх атак. Лібералізмові кинули виклик не лише праві популісти, а й оновлені прогресивні ліві.

[596] Там само. — С. 98.

[597] Там само. — С. 347–348.

[598] Там само. — С. 160.

[599] Наїм М. Занепад влади. — К., 2020. — С. 20.

[600] Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. — К., 2019.

[601] Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. — К., 2020.

[602] Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. — К., 2023. — С. 7.

Польський соціолог П. Штомпка розглядає соціальний капітал, тобто довіру, толерантність, взаємоповагу, солідарність і справедливість, як необхідні фактори ефективності політики та розвитку економіки. Автор нагадує: «Суспільство — це поле міжособистісних відносин у безперервному процесі становлення»[603]. Це становище забезпечують політичні інститути. Д. Норт, Дж. Волліс, Б. Вайнгест ключовою місією політичних інститутів називають розв'язання проблеми насильства. За авторською класифікацією, природні держави зменшують насильство за допомогою політичного маніпулювання економікою. Це формує привілейовані класи, які обмежують насильство авторитетами. Модерні суспільства створюють відкритий доступ до економічних і політичних інститутів, сприяючи політичній та економічній конкуренції[604]. Автори нагадують: «Сьогодні приблизно 25 країн і 15% світового населення живуть у суспільствах відкритого доступу, решта 175 країн і 85% населення живуть у природних державах»[605]. «Спільні уявлення стають вузловими елементами інститутів»[606]. Автори зазначають, що США перейшли до порядку відкритого доступу тільки після Громадянської війни 1861–1865 рр. На нашу думку, це процес насправді затягнувся ще на століття, коли в 1965 р. президент Джонсон прийняв Пакт громадянських прав, який остаточно зрівняв у правах кольорових і білих американців. Автори наголошують, що «досягнення порогових умов і встановлення безособових відносин серед еліти — це неодмінні передумови для інституціоналізації відкритого доступу»[607]. Джованні Аррігі наголошував, що транснаціональні корпорації за умов глобалізації впливають на фінансову глобалізацію та підривають політичні інститути національних держав[608]. Чарльз Тіллі, досліджуючи феномен соціальної революції як інструменту трансформації політичних інститутів, у праці «Режими та їхня зміна» нагадав класифікацію політичних режимів Арістотеля: правильні режими — монархія, аристократія, політія. Неправильні режими: тиранія, олігархія, демократія. Лібералізація може вести до зміни політичних режимів як соціальних інститутів у (за класифікацією Р. Даля) конкурентну олігархію, поліархію, закриті

[603] Штомпка П. Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору. — К., 2022. — С. 27.

[604] Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. — К., 2017. — С. 10.

[605] Там само. — С. 15.

[606] Там само. — С. 281.

[607] Там само. — С. 283.

[608] Giovanni Arrighi. Globalization and Historical Macrosociology. In: Janet Abu-Lughod (Editor). Sociology for the Twenty First Century. Continuities and Cutting Edges. — Chicago. 1999. — С. 133.

і відкриті гегемонії[609]. На окрему увагу заслуговують праці, присвячені поваленню чинних політичних інститутів. У 1968 р. була опублікована «класична» праця Едварда Люттвака «Державний переворот: практичний посібник». Основна увага приділена стратегії перехоплення влади за умов кризи політичних інститутів[610]. Натомість Джин Шарп у монографії «Від диктатури до демократії» проаналізував політитехнологічні засоби ненасильницького перехоплення влади у політичних інститутів автократичних і диктаторських режимів[611]. Людина як суб'єкт історії — це не політично нейтральна технологія формування образу майбутнього, яке залишається відкритою можливістю. Розглянемо кореляцію запропонованих сценарних прогнозів.

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

2020-і епоха війн. Широка географія:

1) Східна Європа (Україна, Білорусь);

2) Африка (боротьба між США, ЄС, Китаєм);

3) китайський політичний простір (Тайвань та дроблення впливу на Іран);

4) турецький імперський план (Лівія, Іран);

5) війна за Арктику;

6) територіальні спори.

Великі держави не перебувають на піку стратегічного підйому. США увійшли у тиху громадянську війну республіканців і демократів. Китай входить в економічну рецесію. Туреччина перебудовує Глобальний Південь, але веде помилкову економічну політику. ЄС залежить від США. Ультраглобалісти готові ліквідувати глобальний середній клас і розмити його політичний вплив у цифровому концтаборі.

Короткотермінові сценарії пов'язані із збільшенням кількості регіональних конфліктів як своєрідного формату світової війни. Посилюється гонка озброєнь як конвенційних, так і поява держав, які оволоділи ядерною зброєю (Іран, Саудівська Аравія, Туреччина, Японія).

[609] Charles Tilly. Regimes and contention. In: Thomas Janoski (Editor). The Handbook of political sociology: States, Civil Societies and Globalization. — Cambridge, 2005. — С. 424.

[610] Люттвак Е. Державний переворот. — К., 2024. — С. 62.

[611] Sharp Gene. From Dictatorship to Democracy. Conceptual Framework for Liberation. — London, 1993.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Можливе використання тактичної ядерної зброї між Індією і Пакистаном, між КНДР і Японією, між Ізраїлем і Іраном.

Сценарії соціальних трансформацій, які не виключають один одного.

1. Стрибок в утопію. Стабілізація і гармонізація соціальних відносин.
2. Консервативний шлях. Домінування існуючих тенденцій.
3. Затягування кризи. Накопичення протиріч, посилення прірви між загостренням проблем та можливостями їх врегулювання.
4. Уповільнене відлуння. Накопичення протиріч із затримкою реагування на них.
5. Ремілітаризація. Відновлення жорсткої соціальної ієрархії.
6. Репресії. Послаблення політичної системи з дестабілізацією соціальних інститутів.
7. Цифровий авторитаризм. Використання технологій для посилення контролю за суспільством.
8. Обережна трансформація.
9. Адаптація через кризи.
10. Культурна революція зі зміною поколінь.
11. «Чорні лебеді». Трансформація внаслідок несподіваних подій.
12. Зустрічна пожежа. Дезінтеграція системи внутрішніми і зовнішніми гравцями.
13. Революція знизу. Соціальна мобілізація через масові рухи.
14. Девальвація споживання.
15. Розпад традиційної соціальної системи.
16. Демографічний колапс.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Можливе знаходження нового балансу сил.

Сценарії для Арктики та Антарктиди

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Загострюється боротьба за ресурси в Арктиці із варіантами пошуку міжнародно-правового врегулювання поділу шельфу Північного Льодовитого океану.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Арктика стає полем битви США, РФ і Китаю.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Після закінчення договору про міжнародний статус Антарктиди боротьба переноситься туди.

Сценарії для Африки

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.) передбачають загострення конкуренції між США і Китаєм за вплив у більшості африканських країн. Великою є вірогідність загострення міжплемінних і міжконфесійних протиріч. Тривалі громадянські війни між християнськими та мусульманськими спільнотами в одній країні можуть загрожувати розпадом Нігерії, Камеруну, Берегу Слонової Кістки.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.) можуть бути пов'язані із збільшенням кількості внутрішньодержавних і міждержавних війн і конфліктів по мірі збільшення чисельності населення в найбідніших африканських країнах.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. США віддають Африку під китайський контроль в заміну на Латинську Америку.

Сценарій 2. В Африці точаться проксі-війни між США і Китаєм. Загалом Африка навряд чи може стати суб'єктом постмодерних міжнародних відносин та залишатиметься об'єктом впливу різних «великих» і «середніх» держав.

Сценарії для Європейського Союзу

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Найбільш вірогідна «гібридна війна» РФ за тіньової підтримки Китаю проти Євросоюзу. Г. Кіссінджер ставить доленосне питання: «Чи зможе ЄС досягти заявленої в основоположних документах глобальної ролі, чи ж він виявиться нездатним, як імперія Карла V, зберегти свою цілісність?». Але на відміну від Священної Римської імперії (принаймні такої, якою вона була протягом більшої частини своєї історії) ЄС намагається залагоджувати свої внутрішні суперечності відповідно до закладених при створенні принципів і цілей»[612]. З території Білорусі РФ може одночасно загрожувати Україні та ЄС. Г. Кіссінджер поставив точний діагноз: «Знизивши свій військовий потенціал, Європа практично втратила можливості реагувати на порушення універсальних норм»[613].

Сценарій 2. Поглиблення економічних проблем, посилення популістів лівого і правого спрямування може сформувати не лише Європейський Союз «багатьох швидкостей» інтеграції, а гратиме проти європейської солідарності.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Розширення Європейського Союзу та утворення ЄС декількох рівнів інтеграції. Скільки єдності потрібно Європі і скільки різноманітності вона може витримати?[614]

[612] Кіссінджер Г. Світовий порядок. К., 2025. — С. 96.

[613] Там само. — С. 15.

[614] Там само. — С. 97.

Сценарій 2. Подальше розмивання єдності Європейського Союзу внаслідок збільшення кількості держав з різним рівнем економічного розвитку.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.) можуть бути пов'язані принаймні з двома альтернативними сценаріями.

Сценарій 1. Розпад Європейського Союзу під тиском внутрішніх протиріч і зовнішніх викликів.

Сценарій 2. Якщо Євросоюз подолає проблеми розширення та адаптації нових держав–членів, тоді має шанс перетворитись на європейську конфедеративну державу не лише зі спільною грошовою одиницею, а й європейською армією.

Сценарії для США

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. США за 47-го президента Д. Трампа (2025–2028 рр.) отримують друге дихання для виконання ролі світового шерифа, але як «першого серед рівних». Поворотна точка — листопад 2026 р., проміжні вибори обох палат конгресу. Криза двопартійної політичної системи. Ілон Маск створює третю партію. У випадку втрати республіканцями більшості в конгресі Трамп достроково стає «кульгавою качкою». Загострюється проблема, хто вестиме республіканців на президентських виборах у листопаді 2028 р.

Сценарій 2. Генрі Кіссінджер вважав, що колишній державний секретар США Дж. Шульц мудро сформулював американську амбівалентність: «Американці, будучи моральним народом, бажають, щоб їхня зовнішня політика відображала цінності, які ми сповідуємо як нація. Але американці, будучи практичним народом, також хочуть, щоб їхня зовнішня політика була ефективною»[615]. Розкол серед демократів зберігає більшість республіканців у листопаді 2026 р. Трамп отримує можливість плавно передати владу «наступникові» свого політичного курсу у листопаді 2028 р.

[615] Там само. — С. 326.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Внутрішні протиріччя занурюють США у нову громадянську війну.

Сценарій 2. США уникають громадянської війни, але посилюється федералізм, який де-факто перетворює США на конфедерацію зі слабким центром та втратою практики «імперського» президентства.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Втрата США статусу другої наддержави після Китаю. Демографічні зміни до 2050 р. зменшують кількість американців європейського походження та збільшують чисельність латиноамериканців та афроамериканців.

Сценарій 2. Відроджується ідея «Північноамериканської зони вільної торгівлі» (NAFTA), внаслідок чого виникає конфедерація США — Канада — Мексика з інтенцією на подальшу інтеграцію з країнами Латинської Америки.

Сценарії для Індії

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Індія залишається у ролі регіонального лідера Південної Азії. Існує ідея «неподільної Індії», Акханд Бгарат, яка претендує не тільки на Пакистан і Бангладеш, а й на Афганістан, Бутан, Непал, М'янму. Це абсолютно не влаштовує Китай. Індія розглядає китайську ініціативу «Один пояс один шлях» як вулицю з одностороннім рухом, що завдасть їм збитків. Пам'ятаючи про лідерство в Русі неприєднання, Індія не збирається входити до формальних союзів. У 2007 р. Китай збив ракетою один із власних супутників. У березні 2019 р. Індія використала протисупутникову ракету, щоб підірвати один із своїх супутників і показати світові, що вона теж має наступальну

космічну зброю. Індія, на відміну від Китаю, не є імперським проектом, адже не має глобального проекту. Значною мірою виробництво «Made in India» залежить від китайських комплектуючих.

Сценарій 2. Індія перетворюється на лідера Індо-Тихоокеанського регіону. Заради цього необхідно подолати кастову систему, яка перешкоджає стабільному економічному зростанню, що навряд чи можливо з огляду на індійські цивілізаційні особливості. На думку Г. Кіссінджера, «за будь-якого розвитку подій Індія буде точкою опори порядку XXI століття: як незамінний елемент, заснований на географії, ресурсах і традиції складного керівництва, вона впливатиме на стратегічну та ідеологічну еволюцію регіонів і концепцій порядку, на перетині яких вона розташована»[616].

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Внаслідок посилення автократичного режиму партії «Бхаратія джаната» в Індії почалася громадянська війна між індусами та мусульманами, яка розділила країну.

Довготривалі сценарії (2035–2040 р.)

Розпад Індії на декілька десятків напівзалежних від Китаю країн.

Сценарії для Китаю

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.) зумовлені збереженням влади Сі Цзіньпіна та спроб реалізації його амбіцій повернення Тайваню мирними або військовими засобами. НАТО розглядало сценарій, коли Сі вторгається на Тайвань, а Путін на його прохання здійснює агресію проти країн Балтії, аби відкрити «другий фронт». Китай планує до 2030 р. досягнути паритету по ядерній зброї зі США та РФ.

[616] Кіссінджер Г. Світовий порядок. К., 2025. — С. 208.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. США не змогли забезпечити безпеку Тайваню, Китай перехопив у США роль глобального гегемона. США зруйнують війна в Європі, війна на Близькому Сході, війна на Тайвані і громадянська війна у США. Тайвань з точки зору міжнародного права вважається територією Китаю, яка «тимчасово» не під контролем Пекіна.

Сценарій 2. Китай заглиблюється у конфронтацію зі США і розпадається. У спробах збалансувати залежність від експорту на проблемні зовнішні ринки Китай повертається до егалітарного популізму в стилі Мао, зменшення нерівності й корупції з ризиком зануритися в ірраціональність тієї епохи. Альтернативною є поглиблення реформ попри зростання соціальної нерівності, але це навряд чи можливо за культу особистості Сі Цзіньпіна.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Сі Цзіньпін має переобиратись восени 2027 р. До століття КНР (2049 р.) є амбіції зробити Китай найпотужнішим у світі. Навіть США заради нормалізації відносин із КНР у 1971 р. визнали Тайвань китайським. Але формально статус-кво зберігся. США потребували індійських і китайських інженерів, аби реіндустріалізуватись на нових технологічних засадах.

Сценарій 2. Фрагментація китайського проекту «Один пояс, один шлях» (Belt and Road Initiative). Велика війна між Індією та Пакистаном залучає до бойових дій Китай. Настає регіональна катастрофа. Китай може втратити Джунгарію, Тибет, Сіньцзян-Уйгурський автономний район. Маньчжурію, Тайвань, Юньнань.

Сценарії для Латинської Америки

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.) зумовлені посиленням внутрішньополітичної ідеологічної боротьби в більшості країн Латинської Америки між лівими популістами (Куба, Венесуела), правими лібертаріанцями (як, наприклад, Х. Мілей в Аргентині).

Сценарій 1. Поглиблюється внутрішня інтеграція країн Латинської Америки, які інтегруються зі США.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Хаотизація внутрішньополітичного становища в більшості країн Латинської Америки, відновлення громадянських війн у країнах Центральної Америки.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Загострюється протистояння США і Китаю за вплив на країни Латинської Америки.

Сценарії для Близького Сходу і Центральної Азії

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Утиски перетворили курдську ідентичність на масовий націоналізм, тож, за іронією долі, поділ зробив курдський націоналізм можливим, але водночас сподіяв об'єднаний незалежний Курдистан малоймовірним. Відступ США у серпні 2021 р. з Афганістану мотивував інші держави втрутитись на арени, де раніше домінували США.

Сценарій 2. Китай прийде до прямої військової присутності на Близькому Сході, доки не буде досягнуто нового балансу сил. Г. Кіссінджер констатував, що «регіон поперемінно розриватиметься між приєднанням до світової спільноти і боротьбою проти неї»[617].

[617] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025. — С. 100.

Середньостроковий сценарій (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Афганістан втрачає Пуштуністан, Хазарею (хазарейці — споріднений з таджиками народ), Нуристан. Або здійснює експансію на Таджикистан і Узбекистан. Пакистан втрачає Белуджистан, Пенджаб, Пуштуністан, Сінд.

Довготривалий сценарій (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Створення Палестини (від ріки до моря). Сектор Газа відійшов до Єгипту або став «вільним містом» під протекторатом США. Частини території Ірану можуть відійти до гіпотетичного Курдистану, Азербайджану, Айсорія, Гілян (іранське Каспійське узбережжя), Луристану, Мазандерану, Белуджистану, Бахтіарії, Хузистану, власне Персія.

Сценарії для Південно-Східної Азії та Австралії

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Азійсько-Тихоокеанський регіон стає сферою війни між США, Японією та Китаєм. На поле бою перетворюється Австралія, чиї ресурси критично важливі.

Сценарій 2. Країни Південно-Східної Азії та Австралія змогли уникнути залучення до регіональних конфліктів та створили регіональну систему безпеки.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Посилення економічної інтеграції країн Азійсько-Тихоокеанського регіону. Створення спільної грошової одиниці.

Сценарій 2. Великий регіональний збройний конфлікт за спірні острови архіпелагу Спратлі.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. Хаотизація ситуації в регіоні.

Індонезія може розпастися на 25 етнополітичних утворень: Ачех, Батака, Мінангабау, Шрівіджая, Лампунг, Ніас і Бату, Ментовайя, Сунд, Ява, Мадур, Джакарта, Балі, Ломбок і Сумбава, Сумба і Флорес, Тимор, Банджарія, Калімантан, Мінанхас, Горонтало, Макасар, Бугі, Торо, Сулавесі, Молукка, Хальмахера, Іріан-Джайя.

Малайзія може втратити Саравак, Калімантан.

М'янма може зберегтися як національна держава бірманського народу. Втрати Качин, Шань, Котулей (держава каренів), Мон, Кайя, Кука-Чін (Чінський національний округ), Нагаленд.

Філіппіни можуть втратити Лусон, Тагалог, Вісайя, Сулу, Палаван.

Сценарій 2. Масштабна «гібридна війна» в регіоні.

Сценарії для України та «Постросії»

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Україна заради уникнення ядерної війни стає нейтральною країною без вступу в ЄС і НАТО.

Сценарій 2. Путінські бомбардування України провокують гуманітарну катастрофу у великих містах України. Європейський Союз, аби зупинити хвилю мільйонів біженців, вимушено вводить миротворчий контингент і зупиняє війну.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Війна проти України підриває ресурсні можливості Росії, яка занурюється в нову перебудову. Криза трансатлантичних відносин спонукає Україну до пошуку нових форматів безпеки.

Довготривалі сценарії (2035–2040 рр.)

Сценарій 1. США і Китай поділили Росію по Уралу. Г. Кіссінджер звернув увагу на сутнісні культурно-політичні відмінності між США і Китаєм. «Американський підхід до політики є прагматичним, китайський — концептуальний. Америка ніколи не мала потужного загрозливого сусіда; Китай ніколи не залишався без потужного противника біля своїх кордонів. Американці вважають, що кожна проблема має рішення; китайці думають, що кожне рішення торує шлях до нового набору проблем. Американці шукають результат у реагуванні на безпосередні обставини; китайці зосереджуються на еволюційних змінах. Американці намічають порядок денний з практичних «здійсненних» пунктів; китайці викладають загальні принципи і аналізують, куди вони приведуть. Китай вважає себе унікальним і здебільшого перебуває в межах власної реальності. Америка також вважає себе унікальною, тобто «винятковою», але з моральним обов'язком підтримувати свої цінності по всьому світу з причин, що не завжди відповідають raison d'etat»[618]. Прогностична аналітика стверджує неминучість зміни наддержав на вершині світової ієрархії. Але може бути не багатополярний, а безполярний світ.

Сценарії для Японії

Короткотермінові сценарії (2025–2030 рр.)

Сценарій 1. Японія втягується у війну з Китаєм за Тайвань на боці США. Це відроджує культурний тип самурая.

Сценарій 2. Внутрішньополітична стагнація Японії послаблює позиції країни на міжнародній арені.

Середньострокові сценарії (2030–2035 рр.)

Сценарій 1. Японія мілітаризується на основі робототехніки та штучного інтелекту, аби залишитись сама собою (кожен зворотний бік має свій зворотний бік)[619].

[618] Кіссінджер Г. Світовий порядок. — К., 2025. — С. 226.

[619] Корсунський С. Японія: сто мільйонів аригато. — Х., 2025. — С. 64.

Довготривалий сценарій (2035–2040 рр.).

Японія робить технологічний прорив у XXII ст.

Актуальні події розривають зв'язок між минулим і сучасним, що робить майбутнє непередбачуваним.

Отже, початок 2020-х рр. вже ознаменувався серією серйозних подій, які викликали глобальні зрушення у світовому порядку, що формується. Пандемія COVID, раптовий крах уряду в Афганістані у серпні 2021 р., а разом із ним і двадцяти років західного «державного будівництва». У лютому 2022 р. Росія розпочала неспровоковану повномасштабну війну проти України з використанням звичайних озброєнь та інтенсивним ядерним шантажем. Першу таку війну в Європі, починаючи з 1945 р., яка поставила на грань ядерної катастрофи не тільки континент, а й світову спільноту. У жовтні 2023 р. — жорсткий військовий конфлікт на Близькому Сході. Тому останні тенденції та події — від російської війни в Україні та кровопролиття навколо сектора Газа до конкуренції між США та Китаєм — цілком можуть провіщати глобальні геополітичні трансформації[620].

[620] Гуменюк Б. І. Новітні тенденції та чинники трансформації світового порядку // Історія локальна. Історія глобальна. — К., 2024. — С. 724.